TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ

TEORIJA ŠIANDIEN

ALGARVĖ
ALK

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ
TEORIJA ŠIANDIEN

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ

TEORIJA ŠIANDIEN

Sudarytojai
Ken Booth ir Steve Smith

Iš anglų kalbos vertė
Algirdas Degutis

ALGARVĖ, 2000

UDK 327
Ta 255

Mokslinis recenzentas
dr. *Raimundas Lopata*

Versta iš:
International Relations Theory Today
Edited by Ken Booth and Steve Smith
Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd., 1997

This edition published with support from
the Open Society Fund-Lithuania, and from
the CEU Translation Project of
the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-56-6

Turinys

Autoriai

Kenas Boothas – Velso universiteto Aberistvite (Aberystwythe) tarptautinės politikos profesorius. Jis buvo JAV karinio laivyno koledžo bendradarbis, Dalkuzi (Dalhausie) universiteto (Kanada) Užsienio politikos studijų centro vyresnysis mokslinis bendradarbis ir Kembridžo universiteto Socialinių ir politinių mokslų fakulteto vizituojantis MacArthuro profesorius. Knygų *Strategija ir etnocentrizmas* (1992), *Teisė, jėga ir diplomatija jūroje* (1985) autorius, rinkinio *Naujai apmąstant strategiją ir tarptautinį saugumą* (1991) sudarytojas.

Chrisas Brownas – Sautamptono (Southampton) universiteto politikos profesorius. Knygos *Tarptautinių santykių teorija: nauji normatyviniai požiūriai* (1992) autorius, rinkinio *Politinis restruktūravimas Europoje: etinės perspektyvos* sudarytojas, daugelio straipsnių apie tarptautinių santykių teoriją autorius.

Barry Buzanas – Vorviko (Warwick) universiteto Tarptautinių studijų profesorius, Kopenhagos universiteto Taikos ir konflikto tyrimų projekto direktorius. Knygų *Žmonės, valstybės ir baimė: nacionalinio saugumo problema tarptautinių santykių teorijoje* (1983, papildytas leidimas 1991), *Įvadas į strategines studijas: karinė technologija ir tarptautiniai santykiai* (1987) autorius. Su bendraautoriais yra parašęs knygas *Logikos anarchija: nuo neorealizmo prie struktūrinio realizmo* (1993) ir *Tapatybė, migracija ir nauja Europos saugumo darbotvarkė* (1993).

Jean Bethke Elshtain – Čikagos universiteto socialinės ir politinės etikos Lauros Spelman Rockfeller vardo profesorė. Iš daugelio jos darbų paminėtinos knygos *Viešasis vyras, privati moteris* (1981), *Moterys ir ka-*

ras (1987), bei jos sudaryti rinkiniai *Teisingo karo teorija* (1992) ir *Demokratijos teismas* (1994).

Fredas Halliday – Londono ekonomikos mokyklos tarptautinės politikos profesorius. Daug rašo tarptautinių santykių, šaltojo karo ir Artimųjų Rytų politikos klausimais. Naujausios jo knygos – *Revoliucija ir užsienio politika: Pietų Jemeno atvejis, 1967–1987* (1990) ir *Permąstant tarptautinius santykius* (1994).

Andrew Hurrellas – Nafildo (Nuffield) koledžo (Oksfordas) bendradarbis ir tarptautinių santykių dėstytojas. Jo interesų sritis yra tarptautinių santykių teorija, ekologija ir Lotynų Amerika. Jis yra vienas iš rinkinių *Tarptautinė aplinkosaugos politika* (1992) ir *Regionalizmas ir tarptautinė tvarka* (1994) sudarytojų.

Robertas H. Jacksonas – Britų Kolumbijos (Kanada) universiteto profesorius ir vizituojantis vyresnysis Jėzaus koledžo Oksforde bendradarbis (1993). Šiuo metu rašo darbą apie tarptautinę visuomenę po šaltojo karo. *Kvazivalstybės* (1990) yra jo naujausioji knyga, jis taip pat yra vienas iš rinkinio *Valstybės kintančiame pasaulyje* (1993) sudarytojų.

Andrew Linklateris – Kylio universiteto tarptautinių santykių profesorius. Taip pat dėsto Monešo (Monash) universitete (Australija). Jo publikacijų sąraše yra knygos *Žmonės ir piliečiai tarptautinių santykių teorijoje* (1982, antras leidimas 1990), *Peržengus realizmą ir marksizmą: kritinė teorija ir tarptautiniai santykiai* (1990), taip pat straipsnių rinkinys *Nauji pasaulinės politikos matmenys* (1975).

Richardas Little – Bristolio universiteto politikos profesorius. Dėstė Atvirajame universitete ir Lankasterio universitete. Jo publikacijose daugiausia gvildenamos intervencionizmo ir tarptautinių santykių teorijos problemos. Jis yra rinkinio *Anarchijos logika: nuo neorealizmo prie struktūralizmo* (1993) bendraautoris ir vienas iš rinkinio *Pasaulinės politikos perspektyvos: skaitiniai* sudarytojų.

Steve'as Smithas – Velso universiteto Aberistvite tarptautinės politikos profesorius. Anksčiau dėstė Niujorko valstijos universitete ir Rytų Anglijos universitete. Kalbant apie naujausias jo publikacijas jis yra knygos *Tarptautinių santykių aiškinimas ir supratimas* (1990) bendraautoris

ir vienas iš knygos Europos užsienio politika (1994) sudarytojų. Jis yra Kembridžo universiteto ir Britų tarptautinių studijų asociacijos periodinio leidinio *Studies in International Relations* redaktorius.

Susan Starange – šiuo metu vizituojanti Varviko universiteto profesorė. Ji dėstė Londono ekonomikos mokykloje ir Europos institute Florencijoje, ji taip pat yra *Observer* žurnalistė. Ji yra knygos *Valstybės ir rinkos* (1988) autorė ir leidinio *Valstybių varžybos, firmų varžybos: konkurencija dėl pasaulio rinkų* (1991) bendraautorė.

J. Ann Tickner – Vusterio (Masačiusetsas) Šventojo kryžiaus koledžo asocijuotoji politinių mokslų profesorė, dėsto tarptautinių santykių teoriją. Ji buvo Wellesley koledžo Moterų studijų centro vizituojanti mokslinė bendradarbė. Ji yra knygų *Kliovimasis savimi prieš jėgos politiką: Amerikos ir Indijos patirtis kuriant nacionalines valstybes* (1987) ir *Lytis tarptautiniuose santykiuose: globalinis saugumas iš feminizmo perspektyvos* (1992).

Johnas A. Vasquezas – Vanderbilto universiteto politinių mokslų profesorius. Yra knygų *Karo mįslė* (1993), *Jėgos politikos jėga* (1981) autorius ir knygos *Teorijos beieškant* (1981) bedraautoris (1981), rinkinio *Tarptautinių santykių teorijos klasikai* (1990) redaktorius.

R. B. J. (Robas) Walkeris – Viktorijos universiteto (Britų Kolumbija, Kanada) politinių mokslų profesorius. Dėstytojavo Prinstono, Australijos Nacionaliniame ir Britų Kolumbijos universitetuose. Yra knygų *Vienas pasaulis – daug pasaulių* (1988), *Vidus/išorė: tarptautinių santykių teorija kaip politinė teorija* (1993) ir rinkinio *Kultūra, ideologija ir pasaulinė tvarka* (1984) sudarytojas.

Marysia Zalewski – Velso universiteto Aberistvite tarptautinės politikos dėstytoja. Domisi daugiausia lygių santykių ir tarptautinių santykių problematika, šiuo metu rašo knygą *Lytis ir tarptautinė politika.* Ji yra Britų tarptautinių studijų asociacijos darbo grupės, nagrinėjančios lyties ir tarptautinių santykių problematiką, narė.

Pratarmė

Tiems, kurie studijuoja tarptautinius santykius, atėjo sudėtingas, įdomus ir reikšmingas laikotarpis. Tikimės, jog šis straipsnių rinkinys, kuriame nagrinėjamos pamatinės teorinės šiandienos tarptautinių santykių problemos, leis skaitytojui pajusti intelektinę šios srities fermentaciją ir jos ryšį su aktualiausiomis šiuolaikinės pasaulinės politikos problemomis.

Rengdami šią knygą pradėjome nuo to, kad nustatėme įdomiausias problemas priešakinėse tarptautinių santykių teorijos fronto linijose: kaip suvokiame pačios tarptautinių santykių teorijos pobūdį, kaip įsivaizduojame teorinės raidos ir pasaulinės politikos kaitos sąveiką ir kokį statusą teikiame tarptautinių santykių teorijai? Nustatę problemas pradėjome ieškoti žmonių, kurie galėtų parašyti mintį žadinančius esė apie atitinkamų tyrimų būklę ir kartu savo individualiu būdu juose pasistūmėtų priekin. Mūsų pasirinktų autorių ankstesni darbai gali būti priskiriami vienai (ar keletui) skirtingų tarptautinių santykių disciplinos metodologijų arba sričių. Iš mūsų autorių kai kurie save apibūdintų, *inter alia*, kaip neorealistus, kaip kritinės teorijos atstovus, kaip postmodernistus arba kaip tarptautinės politinės ekonomijos, tarptautinės visuomenės problematikos ar kaip lyčių santykių specialistus – yra ir keletas tokių, kuriuos sunku įsprausti į kurią nors vieną kategoriją. Tikimės, jog mums pavyko apibrėžti aktualią tematiką ir jos analizei pritraukti puikių autorių grupę.

Teorinė politikos analizė tradiciškai koncentruojama trijose – vidaus politikos, tarptautinių santykių ir globalinės politikos – srityse. Žinoma, vidaus politikai nuo seno skiriamas didžiausias dėmesys, nepaisant Kanto tikinimo prieš 200 metų, kad pirmaeilės svarbos uždavinys yra tarptautiniai santykiai, nes taikaus gyvenimo šalies viduje neįmanoma pasiekti tol, kol pasaulis neišsivaduos nuo tarptautinių konfliktų. Nors akademinė tradicija ir inercija vis dar skiria šias tris teorinės spekuliacijos sritis,

mūsų įsitikinimu, toks erdvinis sričių atskyrimas tampa vis labiau nepagrindžiamas. Teoretizavimą politikos klausimais veikiau turėtume laikyti palimpsesto analogu: konkrečios problemos atveju viena ar kita iš trijų teorinių sričių gali teikti įdomiausius atsakymus, tačiau ir visai kitokių sričių įžvalgos – kitokie naratyvai – visada turės didesnės ar mažesnės reikšmės. Skirtingi politinės teorijos tekstai pasirodo tame pačiame puslapyje, – ne tik skirtingose knygose. Kiekvienas aiškinimas, arba naratyvas – „vidaus“, „tarptautinės“, „pasaulinės“ politikos – priklauso nuo konteksto, kurį iš dalies formuoja kiti kontekstai. Vidaus politikos teorija negali išsiversti be nuorodos į tarptautinių santykių ir pasaulinės politikos tendencijų kontekstą. O tarpvalstybinių santykių – tradicinės „tarptautinės politikos“ – teorijai tenka vis labiau pripažinti (net dalies teorinio dėmesio atitraukimo nuo savęs sąskaita), kad ji negali išlikti uždara ir nepriklausoma disciplina. Kaip toliau aiškinama, kuo labiau ji tai pripažįsta, tuo daugiau – pasinaudodama savo globaline perspektyva – turi galimybių tapti socialinių mokslų disciplinų disciplina.

Knyga skiriama visų lygmenų tarptautinių santykių tyrinėtojams, studentams ir profesoriams; tikime, jog visų rašinių turinys toks, kad kiekvienas galės iš jų šį tą gauti, nors, žinoma, jie bus naudingiausi vyresnių kursų studentams ir doktorantams. Kiekvieną autorių prašėme pateikti suprantamą, bet nesupaprastintą teorinių savo srities laimėjimų aprašymą. Tikimės, kad perskaitęs šią knygą skaitytojas ne tik kai ką sužinos apie empirinę pasaulio padėtį, bet, svarbiausia, geriau suvoks problemas, kurios iškyla teoriškai svarstant tarptautinius santykius pasaulio politikoje.

Rengdami šią knygą įsiskolinome daugeliui žmonių. Daugiausia skolingi esame Anthony Giddensui, kuris mums pirmiausia ir pasiūlė parengti darbą iš tarptautinių santykių teorijos. Dėkojame Donai Griffin ir Elaine Lowe, kurios greitai ir kokybiškai surinko tekstą; taip pat mūsų autoriams, kurių entuziazmas ir paslaugumas knygos redagavimą padarė lengva ir malonia užduotimi.

Ken Booth ir Steve Smith

1

Disciplinos savivoka: tarptautinių santykių teorijos genealogija

Steve Smith

Šio įvadinio skyriaus tikslas – pateikti kontekstą, kuris bus reikalingas skaitant atskirus knygos skyrius. Mėginsiu išaiškinti svarbiausias tarptautinių santykių teorijos distinkcijas, taip pat nušviesti įdomesnes ir dažnai prieštaringas tarptautinių santykių teorijos kategorizacijas, kurios jau tapo įprastos. Žodžiu, šiame skyriuje mėginama apžvalgti, kaip tarptautinių santykių teorija aprašoma ir kategorizuojama. Tačiau siekiama dar ir kito, problemiškesnio tikslo – parodyti, kaip tarptautinių santykių teorijos istorija bei specifiniai šios teorijos kategorizavimo būdai sukūrė privilegijuotas, arba pirmines ir vyraujančias, koncepcijas bei interpretacijas. Kitaip sakant, mus domins tai, kaip tarptautinių santykių disciplina suvokia savo teorijas bei jų tarpusavio skirtumus – disciplinos savivokos būdai ir tai, ką jie implikuoja.

TEORIJA IR PRAKTIKA

Noriu paaiškinti toliau pateikiamų rašinių kontekstą remdamasis dviejų autorių darbais. Šiam skyriui įtakos turėjo pirmiausia Zygmunto Baumano knyga *Modernybė ir holokaustas* (1989). Šiame svarbiame veikale Baumanas įrodinėja, jog sociologija stebėtinai mažai dėmesio skiria holokaustui, traktuodama jį kaip išimtį, kuri gali būti paaiškinta nebent kaip paskutinis ikimoderniojo barbarizmo proveržis. Baumano įsitikinimu, priešingai, holokaustas buvo viena iš moderniosios politikos, „proto“ ir „racionalumo“ apraiškų. Kaip jis sako, holokaustas „buvo teisėtas moder-

nybės namų gyventojas; tiesą sakant, jis nesijaustų savas jokiuose kituose namuose“ (p. 17). Sprendimų racionalizavimas, naudojimasis technologija, rėmimasis ištobulinta biurokratine mašina holokaustą daro gana tipišku Vakarų „proto“ produktu. Šiuo požiūriu Baumanas kartoja Maxo Horkheimerio ir Theodoro Adorno argumentus, išdėstytus jų 1944 metų knygoje *Švietimo dialektika* (1979), kur jie aiškino, jog klaidinga Švietimą traktuoti vien kaip pažangos epochą, – būtina suvokti ir tamsiąją jo pusę, kurią aiškiai paliudijo nacistinis Vokietijos istorijos periodas. Tai ginčytinas požiūris. Daugelio įsitikinimu, holokaustas veikiau turėtų būti aiškinamas kaip Vokietijos istorijos ir kultūros, o ne kaip Švietimo *per se* reiškinys; kai kurie kiti mano, jog Švietimas tik suteikė priemonių ikišvietėjiškam mąstymui. Čia nesiruošiu aptarinėti būdingų Baumano teiginių apie holokaustą, nes tai mus atitrauktų nuo bendresnės idėjos, kurią jis kelia galios ir pažinimo santykio klausimu; noriu specialiai pabrėžti, kad disciplinos nutylimi dalykai dažnai yra patys reikšmingiausi jos bruožai. Nutylėjimai dažnai yra iškalbingiausi.

Iš pirmo žvilgsnio neatrodo, kad Baumano komentarai apie tai, kodėl sociologija tyli holokausto klausimu, gali būti reikšmingi tarptautinių santykių teorijai. Todėl mėginsiu parodyti, kad tai, ką Baumanas, Adorno ir Horkheimeris teigia apie Švietimą ir protą, siejasi su teorizavimu tarptautinių santykių disciplinoje. Tas sąsajas sąlygoja faktas, jog būdai, kuriais kategorizuojama tarptautinių santykių teorija bei joje vykstantys ginčai, neleidžia suvokti socialinės praktikos ryšio su socialinio pažinimo konstrukcijomis. Tarptautinių santykių teorijoje paprastai kalbama apie tarptautinių santykių praktiką taip, tarsi teorinio supratimo „racionalumas“ gali būti atskirtas nuo tarptautinių santykių anarchijos „neracionalumo“ arba „iracionalumo“: disciplinoje tik komentuojama, stebima arba vertinama tam tikra empirinė sritis; ji disciplinoje nekuriama. Vis dėlto panašiai kaip sociologijoje tylima apie holokaustą, taip ir tarptautinių santykių teorijoje tylima apie ištisas tarptautinės realybės sritis traktuojant jas kaip ikimoderniojo barbarizmo arba kaip temporalinės bei erdvinės izoliacijos valdas, neturinčias savo kultūrinės tapatybės, tad ir negalimas interpretuoti. Joje kalbama apie *vieną* sritį, kurią apibrėžia tam tikra praktika ir kuri tam tikru atžvilgiu yra transistorinė, totalizuojanti ir duota. Tai atskira tyrimų sritis, kurioje elgsenos reguliarumai suvokiami kaip patvirtinimas būtent to jos išskirtinumo, kuris turėtų būti kvestionuojamas. Taigi, kas nutylima tarptautinių santykių teorijoje ir koks ryšys sieja tarptautinių santykių studijas su *specifiniu požiūriu* į tai, kas laikytina tarptautinių santykių praktika?

Dalykas, kuris tarptautinių santykių teorijoje retai pripažįstamas, nors jos istorijoje būta svarbių ir visada marginalizuotų išimčių (pavyzdžiui, taikos studijose arba tarpukario darbuose tarpvalstybinių santykių gerinimo klausimais), yra tai, kad tarptautinių santykių konceptualizavimo būdai konstituoja pačią jų praktiką. Tas pats „protas", kuris valdo mūsų mąstymą, taip pat padeda kurti tarptautinę praktiką. Tarptautinių santykių teorija yra implikuota tarptautinėje praktikoje jau dėl to, kad joje paprastai atskiriama etika nuo politikos ir siekiama „protu" besiremiančio supratimo, nepriklausomo nuo etinių arba moralinių dalykų. Yra šios bendros tendencijos išimčių, ypač kai kuriuose darbuose, parašytuose dar prieš atsirandant tarptautinių santykių disciplinai. Toms išimtims taip pat priklauso daugelis tradicinių realistų, tokių kaip Niebuhras, Wolfersas ir Carras. Tačiau vyraujančioje disciplinos sampratoje šių normatyvinių ir etinių elementų paprastai mažai paisoma arba jie yra laikomi specifiškai realistinės interpretacijos bruožu. Mano nuomone, vyrauja tokia tarptautinių santykių teorijos samprata, kuri etiką traktuoja kaip taikytiną tokiai visuomenei, kuria negali būti tarptautinė visuomenė. Todėl kalbėdama švietimo ir pažinimo vardu tarptautinė teorija turi tendenciją virsti diskursu, kuris pats dalyvauja produkuojant ir reprodukuojant tokią tarptautinę praktiką, kuri kelia grėsmę, kuri disciplinuoja ir prievartauja kitus. Branduolinio ginklavimosi strategija ir ypač požiūris į ginklavimosi varžybas kaip į natūralų reiškinį tėra akivaizdžiausias šios tendencijos pavyzdys; ją patvirtina ir kitos tarptautinių santykių teorijos sritys. Būtent „protas" yra implikuotas toje tarptautinėje dominavimo ir subordinavimo praktikoje, kurią atkuriant ir įtvirtinant apibrėžiama kitų tapatybė.

Antra ir dar svarbesnė šio skyriaus tikslams figūra yra Michaelis Foucault. Naudosiuos jo pažinimo archeologijos ir genealogijos darbais siekdamas nušviesti naratyvus, kuriais apibūdinama tarptautinių santykių teorija. Mane labiau domina Foucault vėlesni darbai apie pažinimo genealogiją negu jo ankstesni darbai apie pažinimo archeologiją, ir pats jų skirtumas neblogai iliustruoja tai, ką noriu padaryti šiame skyriuje.

Tokiuose darbuose, kaip *Beprotybė ir civilizacija* (1967, pirmas leidimas 1961), *Klinikos gimimas* (1975, pirmas leidimas 1963), *Daiktų tvarka* (1970, pirmas leidimas 1966) ir *Pažinimo archeologija* (1972, pirmas leidimas 1971), Foucault archeologiškai tiria diskursus valdančias taisykles. Jis naudoja mokslinio distancijavimosi nuo tiriamo dalyko metodą siekdamas parodyti, kaip diskursyvinės praktikos veikė istorijoje. Tačiau tai nėra vien idėjų istorijos versija, nes Foucault nemato jokios nuosek-

lios idėjų evoliucijos, o veikiau pastebi plyšius, trūkinėjimus ir drastiškus pokyčius. Kaip sako Smartas (1985, p. 54), „tokioje analizėje praeities reikšmės, įsitikinimai bei tiesos atsiskleidžia veikiau kaip interpretacijos, o ne kaip nuoseklus artėjimas prie pačių daiktų tikrovės."

Tuo tarpu vėlesniuose Foucault darbuose, ypač knygose apie bausmę (*Disciplinuoti ir bausti,* 1977, pirmas leidimas 1975) ir seksualumą *Seksualumo istorija,* t. 1, 2 ir 3, 1979, 1987 (pirmas leidimas 1984 ir 1988), daugiau dėmesio skiriama genealogijai, kitaip sakant, ryšiui tarp socialinės praktikos ir diskurso. Šiuose vėlesniuose darbuose Foucault diskursus traktuoja kaip socialinės galios įsikūnijimą ir, konkrečiau, kritiškai pažvelgia į daugelį dalykų, kurie socialiniuose moksluose traktuojami kaip duotybės. Nors abu etapus neabejotinai sieja glaudus ryšys (atmetu ankstyvojo ir vėlyvojo Foucault dichotomiją), akivaizdu, kad išryškėja, kas pabrėžiama, ir, atrodo, būtent genealogija daugiausia gali duoti tarptautinių santykių teorijai.

Savo genealoginį metodą Foucault aiškiausiai dėsto 1971 m. straipsnyje (1986, pirmas leidimas anglų kalba 1977). Pats straipsnio pavadinimas: „Nietzsche, genealogija, istorija" labai aiškiai rodo, kad Foucault naudojosi Nietzsches darbais genealogijos tema. Genealogiją reikia skirti nuo esmiškai žmogiškos elgsenos kilmės analizės. Veikiau priešingai, genealogas „atranda, kad daiktuose slypi „kažkas visiškai kita" – ne belaikės esmės paslaptis, bet nutylimas faktas, kad daiktai neturi jokios esmės arba kad jų esmė buvo sufabrikuota iš atskirų ir tarpusavyje nesusijusių dalių. Tyrinėdamas proto istoriją jis sužino, jog protas gimė išties „racionaliai" – atsitiktinumo dėka" (1986, p. 78). Lemiamos reikšmės procesas – tai viešpatavimo ir pavaldumo procesas. Šiuo požiūriu istorija yra viešpatavimo sistemų kaitos istorija, o diskursai yra pagrindinis šių viešpatavimo sistemų įsitvirtinimo mechanizmas. Kadangi nėra jokių universalių tiesų ar esmių, diskursų susidūrimas – tai konfrontacijos vieta,

> „ne-vieta", grynoji distancija, liudijanti, jog priešininkai neturi jokio bendro pagrindo sutarti... Tam tikru atžvilgiu šioje „ne-vietoje" vaidinama tik viena drama – nuolat atsikartojanti kovos dėl viešpatavimo drama... Žmonija neprogresuoja nuo kovų prie visuotinės santarvės, kai teisės viršenybė galiausiai pakeičia karo būklę; žmonija veikiau tik įtvirtina taisyklių sistemoje nesibaigiančius prievartos aktus judėdama nuo vienos viešpatavimo sistemos prie kitos... Istorinė sėkmė lydi tuos, kurie sugeba pasinaudoti šiomis taisyklėmis. (1986, p. 85 – 86)

Puiki Jameso Der Deriano diplomatijos istorijos studija labai aiškiai iliustruoja genealoginio aiškinimo pobūdį. Jis taip jį komentuoja:

turi būti vadovaujamasi įtarimu, kurį patvirtina istoriniai tyrimai, jog diplomatijos ištakas apibrėžia veikiau dabartinis diplomatijos statusas bei jos poreikiai, o ne jos anksteniejі principai ar ankstesnė praktika... Tai tikrai nereiškia, jog bus atkuriamas tradicinių diplomatijos istorikų, kurie į diplomatiją žvelgia kaip į sklandžią dabartį kuriančios praeities istoriją, požiūris...; tačiau projektuoti dabartį į praeitį, išradinėti pažangos dėsnius, teigti esant kokią nors nuoseklią raidą vieningojo *telos* link reiškia tyčiotis iš istorijos. (1987, p. 3)

Jo studija parodo, kaip diplomatinė praktika buvo kuriama ir palaikoma diskursyvinės diplomatijos praktikos, ir šį faktą atspindi daugelis tų rašinių tarptautinių santykių temomis, kurie buvo parašyti iki susiklostant atskirai tarptautinių santykių disciplinai.

Ką implikuoja genealoginis požiūris į tarptautinių santykių teoriją? Richardas Ashley atkreipia dėmesį į ketvertą tarpusavyje susijusių genealoginio požiūrio aspektų. Pirma, toks požiūris implikuoja dėmesio poslinkį nuo istorinių struktūrų paieškos prie „tų istorinės praktikos judėjimų ir susidūrimų, kurie kyla primetant tam tikras struktūras arba priešinantis tam tikrai struktūrai... Įvykus šiam poslinkiui ... socialinė analizė vis labiau tampa suinteresuota kelti klausimus „kaip", o ne klausimus „kas" (1987, p. 409). Antra, visa istorija traktuojama kaip skirtingų valių susidūrimo vieta, ir net toji istorija, kuri generuoja tvarką. Taigi diskursyvinės praktikos „turi savyje savo pačių pavyzdines ir reprodukuojamas strategijas bei technologijas, kurios istorinės praktikos įvairovę sutvarko taip, kad būtų atkuriami istoriškai apibrėžti viešpatavimo būdai" (p. 409). Trečia, vadovaujantis genealoginiu požiūriu ypač daug dėmesio skiriama tam, kaip klostosi ir kaip yra disciplinuojamos diskursyvinės praktikos. Problemiškiausiomis laikomos disciplinų ribos, taip pat jų vieningumo, tapatumo ir autonomiškumo pretenzijos. Žodžiu, akademinės disciplinos traktuojamos kaip istorinis įvairialypės praktikos padarinys, o ne kaip autonominis, natūralus ar duotas dalykas. Jos yra tarpusavyje besivaržančių interpretacijų mūšio laukas. „Tad srities „autonomija" ir „tapatybė" yra skirtingų elementų kovos darinys. Knieti ieškoti strategijų ... kuriomis naudojantis kitokios temos ... nustumiamos į šalį, nutildomos, išskaidomos ... ir taip kai kurie elementai privilegijuojami kitų sąskaita, primetamos ribos ir visa praktika disciplinuojama taip, kad būtų palaikomas būtent toks normalizuotas praktinės erdvės suskirstymas" (p. 410). Ketvirta, nėra jokių transcendentinių dalykinių teorijos sričių, egzistuojančių be praktikos. Dalykinės sritys veikiau „susiklosto sąvokų, temų ir praktikos modusų kovoje dėl viešpatavimo. Šiuo atžvilgiu pati dalykinė

sritis tėra jėgos politikos mūšio laukas" (p. 410). Galiausiai pati akademinė nuostata, kuria pretenduojama į universalias tiesas, į daiktų esmės, giluminių struktūrų ar moralinių imperatyvų įžvalgą, yra traktuojama kaip „politinė praktika, kuo glaudžiausiai susijusi su tam tikros primetamos tvarkos, tam tikro viešpatavimo moduso interpretavimo, produkavimo ir normalizavimo tikslais. Ji traktuojama kaip būdas, kuriuo istorijoje disciplinuojama praktika ir įtvirtinamas viešpatavimas" (p. 410–411).

Tad genealoginėje analizėje svarbi kilmė ir atsiradimas. Kaip pažymi Smartas (1985, p. 56–60), kilmės analizėje abejojama vieningumo ir tapatumo sąvokomis ir puolama istorijos nepertraukiamumo prielaida. Istorinės formos joje traktuojamos vien kaip pereinamosios viešpatavimo ir pavaldumo apraiškos. Tarptautinių santykių teorijos atžvilgiu tai reiškia, jog abejojama tais disciplinos savivokos vaizdiniais, kuriuose ji vaizduojama kaip nuosekliai besivystanti diskursyvinė sritis su aiškiomis ribomis ir transcendentiniais tikslais. Genealoginiu atžvilgiu ši teorija toli gražu nėra „natūrali" ar „autonomiška" disciplina, nuoseklios diskusijos būdu vis labiau artėjanti prie tikrovės paaiškinimo tikslo, – veikiau ji tėra konfliktuojančių interpretacijų sekos istorinė apraiška, kurios vieningumas ir tapatumas yra pergalės šiame susidūrime produktas. Svarbiausia, genealoginė analizė atkreipia mūsų dėmesį į tai, kaip disciplina įsivaizduoja pati save. Kas yra toji tarptautinių santykių teorijos vizija, kuri dominuoja ginčuose ir kuri studentams dėstoma kaip tarptautinių santykių istorija? Kokias prielaidas slepia pats būdas, kuriuo pateikiama šios disciplinos istorija? Kurie balsai nutildomi ir sumenkinami tarptautinių santykių teorijos kanone? Galiausiai, kokia politinio viešpatavimo praktika formuoja teorijos savivoką?

DEŠIMT TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJOS SAVIVOKOS BŪDŲ

Dabar panagrinėsiu tai, kaip tarptautinių santykių teorijos atstovai kalba apie savo sritį. Man bus svarbu išsiaiškinti, kaip jie apibūdina joje vykstančius ginčus ir ypač tai, kaip jie charakterizuoja svarbiausius ginčus bei pagrindinių jų dalyvių užimamas pozicijas. Iš dešimties toliau apžvelgiamų kategorizacijų kai kurios yra akivaizdžiai įprastesnės nei kitos, tačiau visos jos buvo naudojamos kaip disciplinos tipologizavimo būdas, kaip būdas apibrėžti tai, kas yra „pagrindiniai" ginčai ir kas yra jų pusės.

Kiekvienu atveju mane labiau domins tai, kas nutylima arba skelbiama netinkama, nei kartojimas to, kas specifinėse kategorizacijose teigiama atvirai.

Tarptautinių santykių teorija prieš politinę teoriją

Ši teorijos konceptualizacija būdingiausia tiems, kurie paprastai, nors ir nevisiškai tiksliai, priskiriami „anglų mokyklai" (išsamiai apie tai žr. Bull, 1977). Jos idėją geriausiai išreiškia Martinas Wrightas savo svarbiame 1966 m. straipsnyje, kur tarptautinių santykių teoriją jis nusako kaip „spekuliacijų apie valstybių visuomenę, tautų šeimą, arba tarptautinę bendriją, tradiciją" (1966, p. 18), supriešindamas ją su politine teorija, kuri užsiima „spekuliacijomis apie valstybę" (p. 18). Jis teigia ne tai, kad negali būti tarptautinių santykių teorijos, o veikiau tai, kad nėra sisteminės tarptautinių santykių teorijos, prilygstančios politinei teorijai. Iki pat XX a. ne tik nebuvo tarptautinių santykių teorijos, galinčios konkuruoti su didžiųjų politikos teoretikų darbais, bet ir tie jos pradmenys, kurie egzistavo, buvo „skurdūs intelektiniu ir moraliniu požiūriu" (p. 20). Jo manymu, tai paaiškinama valstybės sąvokos dominavimu, kuris apsunkina perėjimą nuo valstybės prie pasaulio bendruomenės sąvokos ar prie individų, turinčių teises nepriklausomai nuo valstybės idėjos. Be to, tarptautinių santykių teorija ne itin tiko epochai, kurioje dominavo pažangos idėjos. Tačiau svarbiausia, anot Wrighto, buvo tai, kad kalbant apie tarptautinius santykius teko naudotis valstybės vidaus politikos kalba, o ji yra netinkama sričiai, kurioje išlikimas yra svarbiausiasis interesas. Wrighto įsitikinimu, nėra tarptautinių santykių teorijos, kuri skirtųsi nuo istorijos filosofijos; būtent istorikai gali geriausiai paaiškinti „užsienio politikos prigimtį ir tarptautinės sistemos funkcionavimą" (p. 32).

Šios koncepcijos problemiškumą lemia tai, kad joje remiamasi klaidinga politinės teorijos ir tarptautinių santykių teorijos dichotomija, kuri yra aiškiai nepalanki pastarajai. Kaip pažymėjo Roy Jonesas, Wrighto teiginys, kad tarptautinių santykių teorija negalima, turėtų būti perfrazuotas taip: „anglų mokyklos tarptautinių santykių teorija negalima, nes anglų mokykla save izoliavo nuo šios klasikinės politinės minties temos" (1981, p. 2). Chriso Browno požiūriu, problema yra tai, kad Wrightas naudojasi siauru, į valstybę sufokusuotu politinės teorijos apibrėžimu; toks apibrėžimas tarptautinių santykių teorijai aksiomiškai teikia antraeilį vaidmenį, nes ji negali spręsti tokių klausimų, kokius kelia politinė teorija. Tačiau yra ir kitokių politinės teorijos apibrėžimų. Jie neteikia

valstybei tokio išskirtinio vaidmens ir rodo, jog esama reikšmingų sąlyčio taškų tarp politinės ir tarptautinės teorijos, tad kiekviena iš jų sprendžia labai panašias problemas. Kaip rašo Brownas: „Tarptautinių santykių teorija nėra seniai pamestas ir tik dabar naujai atrastas politinės teorijos dvynys, ji veikiau yra esminė pastarojo diskurso dalis. Wrightas ne tiek klaidingai interpretuoja tarptautinių santykių teoriją, kiek klaidingai apibūdina *politinę* teoriją ...Wrighto pateikiamas politinės teorijos apibrėžimas labai ginčytinas" (1992, p. 6–7). Brownas toliau pažymi, jog Platonui politinės teorijos apibrėžimas turėtų apimti teisingumo sąvokas, ir toks apibrėžimas suvienytų politinę ir tarptautinių santykių teoriją; kiekvienai iš jų rūpi atskiri teisingumo problematikos aspektai. Tad Wrighto išeities pozicija, kurios pagrindu jis neigia tarptautinių santykių teorijos egzistavimą, nėra tokia „natūrali" ar „neutrali", kaip jis įsivaizduoja. Šis požiūris priklauso nuo labai specifinės politinės teorijos interpretacijos, todėl jis negali būti paprasčiausiai postuluojamas. Veikiau jis remiasi apibrėžimu, kuris implikuoja istoriškai specifinę politikos sampratą. Priešingu požiūriu politinė teorija ir tarptautinių santykių teorija užsiima tais pačiais rūpesčiais, vadovaujasi tais pačiais imperatyvais ir yra sudedamosios dalys tų pačių teorinių pastangų suprasti skirtingus politinio pasaulio aspektus. Tiesą sakant, galima iškelti net radikalesnę tezę – radikalesnę bent jau tarptautinės politikos savivokos atžvilgiu, kad tarptautinių santykių teorija tėra vienas daug platesnės socialinės, politinės, etinės ir ekonominės teorijos aspektas ir jie visi yra tarptautinių santykių teorijos aspektai. Įprastos skiriamosios ribos, tarkime, tarp sociologijos ir politikos šiuo požiūriu turi būti laikomos socialinėmis konstrukcijomis, o ne natūraliais dalykais. Kaip įtikinamai parodė R. B. J. Walkeris (1993), nors politinės teorijos ir tarptautinių santykių teorijos diskursai pateikiami kaip skirtingi, jie suponuoja vienas kitą.

Komunitarinė mintis prieš kosmopolitinę mintį

Šis kategorizavimas susijęs su ginčais, kurie buvo ypač reikšmingi vadinamosios normatyvinės teorijos raidai. Tai gana netikslus terminas, nes implikuoja, jog egzistuoja toks dalykas kaip nenormatyvinė teorija. Pagrindinis skirtumas gana paprastas: komunitarinės teorijos teigia, jog tarptautinėje visuomenėje teisių ir pareigų subjektai yra politinės bendruomenės; kosmopolitinės teorijos teigia, kad moraliniais argumentais turi būti apeliuojama ne į bendruomenes, bet į žmoniją kaip visumą arba į individus (žr. diskusiją tarp Browno ir Hoffmano kn. Brown, 1987, 1988; Hoffman, 1988a). Šių dviejų pozicijų atstovų ginčas nemažai prisi-

dėjo plėtojant normatyvinę tarptautinių santykių teoriją ir susiejant ją su panašiomis diskusijomis kitose disciplinose, ypač moralės filosofijoje ir socialinėje bei politinėje teorijoje. Tai yra akivaizdžiausia Browno (1992), Beitzo (1979), Nardino (1983) ir Frosto (1986) darbuose, kur eksplicitiškai apeliuojama į kosmopolitizmo ir komunitarizmo ginčą siejant tarptautinių santykių teoriją su platesne filosofine ir sociologine literatūra, pirmiausia su Walzerio (1980), Barry (1989) ir Rawlso (1971) darbais.

Šios kategorizacijos problemiškumą lemia pirmiausia tai, kad dauguma tarptautinių santykių teorijos darbų rašomi taip, tarsi ši kategorizacija išvis neegzistuotų. Pagrindinis disciplinos siekis nuo pat jos atsiradimo po Pirmojo pasaulinio karo buvo sukurti *autonominę* tarptautinės politikos teoriją. O tam tarptautinę sritį reikėjo atskirti nuo kitų socialinės bei politinės teorijos referentinių sričių ir ypač nuo painių ginčų šiuolaikinės moralės filosofijos srityje. Šią tendenciją skatino ir vyravęs realizmas, kuris pabrėžia praktinių ir mokslinių žinių svarbą ir atitinkamai menkina normatyvinės teorijos reikšmę. Realistams tarptautinės politikos sfera – tai nepermaldaujamos būtinybės, dėsningumo ir pavojų sritis, kurioje moralės filosofui nėra vietos. Moralizuoti dera iš sakyklų, bet ne studentų auditorijose ar valdžios koridoriuose. Rimtai traktuoti normatyvines problemas geriausiu atveju reikštų klaidinti studentus nuslepiant *tikrąją* tarptautinių santykių esmę; blogiausiu atveju tai grėstų katastrofa šaliai. Šis požiūris abejotinas dėl trejeto priežasčių: pirma, jis remiasi implicitine prielaida, kad galima nenormatyvinė teorija; antra, jis postuluoja, kad „politinis“ ir „tarptautinis“ yra natūralios kategorijos, o ne mūsų konstruktai, kuriais naudojamės mėgindami susivokti socialiniame pasaulyje; galiausiai jis vadovaujasi prielaida, kad realizmas nesiremia, bent jau implicitiškai, moraliniais principais. Pastarosios prielaidos atžvilgiu verta pažymėti, jog kai kurie klasikinio realizmo atstovai, tokie kaip Kennanas, Morgenthau ir Niebuhras, kartais kalbėdavo apie moralinės argumentacijos tinkamumą tarptautinėje arenoje, nors jie taip pat kalbėdavo ir apie pranašesnį jėgos politikos argumentų svorį bei apie moralistinės užsienio politikos pavojus. Tiesa, nors ši praktinio realizmo srovė buvo reikšminga, ją nustelbė technokratiškiau orientuotas realizmas, kuris nepalieka menkiausios vietos normatyviniams argumentams. Tokie autoriai kaip Morgenthau skirtinguose savo darbuose keičia savo poziciją, nors, kaip atrodo, jų analizė galiausiai remiasi technokratinio realizmo nuostata. Tik neseniai ši vyraujanti nuostata tapo sisteminės kritikos objektu, pirmiausia Chriso Browno darbuose (1992).

Vis dėlto kosmopolitizmo/komunitarizmo ginčas yra problemiškas dėl to, kad moraliniai ir etiniai klausimai jame iškeliami į analizės centrą.

Tai yra problemiška dėl to, kad pati disciplina savo metodologiją orientuoja į mokslą, kuris nesprendžia privalomybės klausimų. Tai yra problemiška dar ir dėl to, kad dėmesys telkiamas į politiškai aktualius klausimus. Kokioje padėtyje atsidurtų tarptautinių santykių teorija, jeigu analitikams tektų spręsti šiandienos problemas ir siūlyti politiškai rizikingus sprendimus? Susirūpinimą kelia tai, kad kosmopolitizmo/komunitarizmo ginčas marginalizuoja tarptautinių santykių teoriją. Dar didesnį susirūpinimą kelia tai, kad pats ginčas yra gana siauras, nes tik mėgdžioja ginčus filosofijoje bei politinėje teorijoje, kuriais vis labiau abejojama dėl to, kad už savo akiračio ribų palieka daugybę svarbių klausimų. Šiuo atžvilgiu kosmopolitizmo/komunitarizmo ginčas tėra problemų kitose disciplinose atspindys; jame neatsižvelgiama į šiuose privilegijuotuose naratyvuose naudojamų kategorijų bei sąvokų dirbtinumą; kitaip sakant, tarptautinių santykių problematika apibrėžiama ir gvildenama naudojant politinės teorijos sąvokas. Antai (nors tai nėra griežtai užprogramuota) ginčai normatyvinės tarptautinių santykių teorijos srityje dažnai atrodo taip, tarsi juose būtų sprendžiamos Vakarų baltųjų, pasiturinčiųjų, vyriškosios lyties individų problemos. Naudojant kitokius teisių apibrėžimus arba keičiant referentines grupes tos kategorijos netenka joms priskiriamos analitinės galios. Būtent dėl to sutarimas tarp komunitarų ir kosmopolitų yra sunkiai pasiekiamas arba išvis nepasiekiamas, nes nėra nepriklausomo standarto, kurio pagrindu galima būtų spręsti jų nesutarimus. Galiausiai akivaizdu, kad kiekvienoje iš šių stovyklų esama didžiulių vidinių nesutarimų, bylojančių apie silpnąsias jų vietas. O svarbiausia, pats ginčas formuluojamas pasitelkiant terminus, kurie yra socialiai sukonstruoti ir todėl gali tapti kritikos objektu. Tačiau pats šis faktas liudija vieną šio pobūdžio darbų privalumą – mano supratimu, visa, kas tarptautinių santykių teoriją sieja su filosofijos bei kitų socialinių mokslų raida, yra sveikintinas dalykas. Problema yra tai, kad ši tarptautinių santykių teorijos kategorizacija susijusi tik su labai nedidele šios teorijos dalimi ir dėl to kyla normatyvinės teorijos didėjančios marginalizacijos rizika.

Trys R

Martino Wighto pasiūlyta trejopa kategorizacija buvo ypač svarbi „anglų mokyklos“ tarptautinių santykių teorijos raidoje. Pirmąkart išdėstytos paskaitose Londono ekonomikos mokykloje 1950-aisiais ir išspausdintos tik daugeliui metų praėjus po autoriaus mirties (Wight, 1991), Wighto tarptautinių santykių teorijos padalijimas į tris tradicijas išliko dominuo-

janti kategorizacija tiems, kurie dirba tarptautinių santykių politikos ir politinės teorijos sankirtoje ir kurie, kaip ir Wightas, mėgina kurti tokią tarptautinių santykių teoriją, kokios, kaip pažymėjome, iki šiol nebuvo. Wighto palikimas yra stebėtinai didelis, ypač turint omeny, kad per savo gyvenimą jis taip mažai skelbėsi, nors rašė labai daug (Hedley Bull, 1976, p. 101). Tas palikimas akivaizdžiausias tiems, kurie lankė jo paskaitas ir vėliau dirbo kartu su juo Britanijos tarptautinės politikos teorijos komitete.

Anot Wighto, tarptautinių santykių teoretikai gali būti suklasifikuoti į trijų tradicijų atstovus – į realistus, racionalistus ir revoliucionierius (RRR) – į Machiavelli'o, Grotiuso ir Kanto šalininkus. Pirmoji grupė tarptautinę politiką suvokia kaip anarchijos viešpatiją, potencialiai keliančią karo visų prieš visus pavojų; antroji ją suvokia kaip nepibrėžtą erdvę tiek konfliktams, tiek ir bendradarbiavimui, kurioje jau egzistuoja valstybių bendrija, besilaikanti tam tikrų elgesio taisyklių; trečioji grupė tarptautinę politiką įsivaizduoja kaip žmonijos *civitas maxima* siekį, kurį realizuojant turės būti įveiktas valstybių atskirumas.

Ši kategorizacija kelia trejetą problemų. Pirma, yra ir kitokių tarptautinės politikos problemų kategorizavimo būdų: Michaelas Donelanas (1990) kalba apie penketą tradicijų (prigimtinė teisė, realizmas, fideizmas, racionalizmas, istoricizmas), o Nardinas ir Mapelis (1992) siūlo net dvylika tarptautinių santykių konceptualizavimo būdų. Tai nėra vien semantiniai skirtumai, o faktiškai egzistuojančių pozicijų skirtumai.

Antroji problema yra tai, kad daugelis akademinių tyrinėtojų ir, žinoma, dauguma polinių mąstytojų nesijaučia priklausą tik kuriai nors vienai iš šių tradicijų. Tad ši kategorizacija konstruoja tariamą vieningumą, prarandant visus niuansus bei subtilumus. Žinoma, su šia problema susiduria bet kokia kategorizacija; tačiau ji yra ypač ryški Wighto atveju, ir ją dar labiau pabrėžė naujieji senųjų politinių mąstytojų vertinimai, pateikti nuo tų laikų, kai Wightas skaitė savo paskaitas. Anot Hedley Bullo (1976, p. 111), Wighto kategorijos neatlaiko spaudimo, kurį privalo atlaikyti. Timothy Dunne'as (1993, p. 312–313), priešingai, pažymi, jog Wightas puikiai suvokė mąstytojams iškylančią kategorizavimo problemą ir suprato, „jog didieji tarptautinių santykių teorijos atstovai peržengdavo atskiras tradicijas skiriančias ribas“ (1991, p. 259). Ir vis dėlto abejotina, ar tarptautinės politikos kontroversijos visos gali būti redukuotos į ginčus tarp šių trijų tradicijų: „Visada pasiekiamas ginčų taškas, kur Wighto kategorijos nustoja galios aiškinant tikrąją padėtį ir tampa vien jo vaizduotės dalyku; nuo šios ribos jo darbai rodo ne idėjų istoriją, o veikiau jo įsivaizduojamos filosofinės diskusijos tąsą“ (1976, p. 111). Problema yra ne tai, kad įsivaizduojami filosofiniai pašnekesiai būtų nenaudingi – Michaelis

Donelanas neseniai savo darbe (1990) parodė, jog jie gali būti itin naudingi; veikiau problema yra tai, jog Wightui, kad susidorotų su daugeliu svarbių tarptautinių santykių teorijos problemų, tenka mąstytojams priskirti pažiūras, kurių šie nesilaikė.

Galiausiai kyla abejonių, ar šių trijų tradicijų ginčas gali būti išspręstas ir ar pati kategorizacija nėra iš esmės reliatyvi. Dunne'as mano, kad tos kategorijos teikiamos kaip reliatyvios istoriniu, o ne etiniu atžvilgiu, kitaip sakant, kad kiekviena iš jų vyravo skirtingais istorijos laikotarpiais; tačiau vis vien išlieka problema, kaip ir komunitarizmo/kosmopolitizmo atveju, jog vertinant šias tradicijas nėra tokio pagrindo, kuris būtų išoriškas kiekvienos jų, bet ne visų jų atžvilgiu. Turiu omeny tai, kad kiekviena tradicija turi savo pačios būdingus vertinimo kriterijus ir kad nėra visoms trims tradicijoms bendrų kriterijų; tad nėra jokio nepriklausomo kriterijaus, kuriuo remiantis galima būtų spręsti apie teiginių, priklausančių šioms tradicijoms, pagrįstumą. Pats Wightas save priskiria Grotiuso, arba racionalistinei, tradicijai, nors Alanas Jamesas (1982, p. 118) nedvejodamas jį priskiria Machiavelli'o, arba realistinei, tradicijai. Tačiau Wightas taip pat pripažįsta, jog norint suprasti tarptautinių santykių prigimtį būtina atsižvelgti į visas tris tradicijas, – ne tiek siekiant įrodyti savo pozicijos pagrįstumą, kiek siekiant suprasti jų tarpusavio ginčų svarbą. Tiesa nėra kurios nors vienos iš tradicijų požymis, o veikiau jų dialogo atributas. Tačiau akivaizdžiai kyla klausimai: „Kurio dialogo?" ir „Ar tinka bet kuris jų dialogas?" Padėties problemiškumą lemia, žinoma, tai, kad kiekvienos tradicijos argumentų konkrečiu klausimu atranka priklauso, nesant išorinio kriterijaus, nuo atrankos autoriaus vertybių ir įsitikinimų. Pavyzdžiui, Wighto atveju kilo ginčai, ar jo krikščioniški įsitikinimai nesąlygoja jo nusistatymo prieš Kanto, arba revoliucinę, tradiciją. Tad šis trejetas tradicijų mums palieka daugybę teorijų, iš kurių analitikas gali atsirinkti jį tenkinantį derinį. Problema komplikuojasi, jeigu tradicijos netiksliai atspindi nurodytų autorių idėjas; tada kyla tautologiškumo pavojus. Tačiau svarbiausias klausimas yra ne tai, ar mąstytojas X be išlygų priklauso tradicijai Y, bet tai, kaip atsirenkame iš visų tų skirtingų tradicijų, kuriomis remiasi tarptautinių santykių teorija.

Trys bangos arba „didieji ginčai"

Daug platesnis, palyginti su ankstesniuoju, tarptautinių santykių teorijos raidos apibūdinimas yra grindžiamas chronologine tos raidos interpretacija (paprastai siejama su vienokia ar kitokia pažangos idėja). Šiuo atžvil-

giu disciplinos istorija paprastai skirstoma į fazes, kuriose dominuoja specifinės teorinės nuostatos ir kur pereinamuosius periodus, kai vieną hegemoninį balsą keičia kitas, žymi „didieji ginčai“.

Remiantis prielaida, jog tarptautinių santykių tema kaip teorinė disciplina atsirado 1919 m. Davidui Davies įkūrus Woodrowo Wilsono katedrą Aberistvite, šioje koncepcijoje paprastai išskiriamos trys pagrindinės tarptautinių santykių teorijos raidos fazės. Johno Vasquezo formuluotėje: „XX amžiaus tarptautinių santykių istorija su tam tikromis išlygomis gali būti padalyta į trejetą fazių: idealistinę fazę, realistinės tradicijos fazę ir „biheivioristinio (behavioral)“ maišto fazę“ (1983, p. 13). Hedley Bullas plačiai cituojamoje istorinėje tarptautinių santykių teorijos apžvalgoje naudoja šią klasifikaciją nužymėdamas apytikres tų periodų datas: „Paranku kalbėti apie tris viena kitą keitusias teorinio aktyvumo bangas: „idealistinių“ arba pažangos doktrinų, vyravusių trečiajame dešimtmetyje ir ketvirtojo dešimtmečio pradžioje; „realistinių“ arba konservatyviųjų teorijų, kilusių kaip reakcija į jas, vyravusių ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje; ir bangą „socialinio mokslo“ teorijų šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintajame dešimtmetyje, atsiradusių dėl nepasitenkinimo metodologijomis, kuriomis rėmėsi ankstesnės teorijos“ (1972, p. 33).

Jeigu disciplinoje vienas po kito vyravo idealizmas, realizmas ir biheviorizmas (behaviouralism), tai suprantama, jog daugiausia dėmesio skiriama pereinamiesiems periodams; atitinkamai literatūroje gausu nuorodų į du „didžiuosius ginčus“. Pirmasis buvo idealizmo ir realizmo ginčas ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir penktojo pradžioje; antrasis – realizmo ir biheviorizmo ginčas šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintajame dešimtmetyje. Kai kurie dabartiniai autoriai kalba apie trečiąjį „didįjį ginčą“, tačiau nesutaria dėl to, ką laikyti šio ginčo iniciatoriais. Maghrooris ir Rambergas (1982) priima čia išdėstytą chronologinę disciplinos raidos interpretaciją ir mato prasidedant trečiąjį ginčą tarp etatistinių realistų ir transnacionalistų, kurie (tarp jų idealistai ir biheivioristai) į tarptautinės politikos areną įveda naujus aktorius. Kita vertus, Yosephas Lapidas (1989) trečiąjį ginčą apibūdina kaip vykstantį tarp pozityvizmo (būdingo visoms anksčiau vyravusioms teorijoms) ir postpozityvizmo – ištisos daugybės skirtingų pažiūrų, kuriose atmetamos pagrindinės pozityvizmo prielaidos.

Anot Arendo Lijpharto (1974a ir 1974b), pirmosios trys teorijų bangos ir du jų „didieji ginčai“ geriausiai gali būti suprantami kaip Thomaso Kuhno paradigmos kaitos pavyzdžiai socialiniuose moksluose. Lijpharto

įsitikinimu, antrasis „didysis ginčas“ buvo daug svarbesnis už pirmąjį, nes buvo susiję s su esmingesniu nesutarimu nei realizmo ir idealizmo nesutarimas. Anot jo, tiek realizmas, tiek idealizmas buvo dalys tradicinės paradigmos, prieš kurią antrojo ginčo metu sukilo mokslinė paradigma (1974a, p. 20). Atitinkamai chronologiniai periodai, kai pirma vyravo idealizmas, po to realizmas ir dar vėliau biheviorizmas, buvo Kuhno normalaus mokslo periodai, o „didieji ginčai“ išreiškė paradigmų krizių momentus (1974b, p. 54–59).

Šis tarptautinių santykių teorijos raidos apibūdinimas gana problemiškas. Pirmiausia abejonių kelia pats naudojimasis Kuhno paradigmų teorija, nors, kaip matysime kitame skirsnyje, tapo įprasta į ją apeliuoti kalbant apie tarptautinių santykių teoriją. Mano abejonės dėl paradigmos sąvokos naudojimo tarptautinių santykių teorijoje galioja, žinoma, ir kitokių jos taikymų atžvilgiu. Tačiau iš pradžių verta pažvelgti į Lijpharto koncepciją, nes joje atvirai remiamasi Kuhno „normalaus mokslo“, paradigmų krizės ir jų kaitos idėjomis (Kuhn, 1970a). Didžiausia problema yra tai, kad Kuhno pateikta mokslo raidos interpretacija yra atkaklių ginčų mokslo filosofijoje objektas, nors tarptautinių santykių teorijoje ji paprastai traktuojama kaip neginčijamas dalykas. Atkreipkime dėmesį pirmiausia į šitai: Kuhnas niekur griežtai neapibrėžia, ką jis turi omeny vartodamas paradigmos terminą. Kaip pažymi Margaret Masterman (1970, p. 61–65), šį terminą Kuhnas vartoja daugiau nei dvidešimčia skirtingų prasmių. Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad vyksta dideli ginčai dėl Kuhno pateikto mokslinės veiklos vaizdinio (gerą šios problematikos apžvalgą pateikia Lakatos ir Musgrave, 1970). Antroji problema yra ta, kad Kuhnas savo koncepciją taiko tik „brandžių“ mokslų atžvilgiu, nieko nekalbėdamas apie „proto mokslus“, menus ar socialinius mokslus. Trečia, viena esminė Kuhno argumentacijos problema su socialiniais mokslais susijusi labiau nei kiti mokslai: ar Kuhnas yra reliatyvistas, kitaip sakant, ką Kuhnas turi omeny kalbėdamas apie „tikrovę“. Čia nėra vietos šį klausimą nagrinėti plačiau; galima tik pažymėti, jog Kuhnas užima labai neaiškią poziciją, kuri, viena vertus, implikuoja reliatyvizmą (1970b, p. 259–266) ir, kita vertus, priešingą nuostatą, kai jis kalba apie realybę, kurios atžvilgiu gali būti tikrinamos skirtingos paradigmos (1970a, p. 205–207).

Pažvelkime į šiuos du teiginius – kurie iliustruoja pozicijos prieštaringumą: „Dauguma mįslių, su kuriomis susiduria normalus mokslas, yra jam tiesiogiai pateikiamos gamtos ... Mano supratimu, mokslo raida, kaip ir biologinė evoliucija, vyksta viena nekintama kryptimi“ (Kuhn,

1970b, p. 263–264); „Man atrodo, jog nėra teoriškai neutralaus būdo rekonstruoti tokias frazes kaip „kas iš tikrųjų egzistuoja“, o ir pati idėja, kad turi būti atitikimas tarp teorijos ontologijos ir jos „realaus“ atitikmens gamtoje, dabar man atrodo iš principo klaidinga ... Teorijų kaitos raidoje ... neįžvelgiu nuoseklios ontologinės pažangos“ (Kuhn, 1970a, p. 206). Kad ir kokias problemas ši nuostata keltų gamtos moksluose, tos problemos bus akivaizdžiai didesnės tarptautinių santykių teorijoje, kur „realybė“ gali būti interpretuojama kokybiškai skirtingais terminais. Jeigu realybė yra problema gamtos moksluose, tai pagalvokime, ką implikuoja socialiai konstruojamos realybės sąvokos įvedimas. Pagalvokime, pavyzdžiui, apie tokių terminų kaip visuomenė, šeima ar vyriškumas prasmę. Žodžiu, Kuhnas siekia išvengti reliatyvizmo apeliuodamas į tam tikrą realybę, tiesą, mūsų teorijų skirtingai konceptualizuojamą, o susiduriant su tokia realybe, kurią mūsų teorijos konstituoja, problema dar labiau komplikuojasi; iš čia kyla Kuhno įsitikinimas, jog jo argumentai taikytini tik gamtos mokslams, arba, jo žodžiais, brandiems mokslams.

Be problemų, susijusių su Kuhno idėjų panaudojimu, kyla ir kitokių sunkumų mėginant discipliną interpretuoti Bullo/Vasquezo/Lijpharto būdu. Pirmiausia procesas vaizduojamas kliniškai apibrėžtesnis nei jis buvo realiai. Siūloma chronologija yra patraukli, tačiau kartu ir klaidinanti. Tarptautinių santykių teorija neperėjo trejeto savo fazių taip sklandžiai tarsi automobilis perjungiant bėgius. Tokia įvykių versija nutildo skirtingų interpretacijų tarpusavio ginčus ir konfliktus ir faktiškai suteikia nugalėtojo laurus garsiausiam balsui. Chronologinė įvykių versija supaprastina padėtį ir nupiešia pernelyg tvarkingą teorinės raidos vaizdą, tarsi visi realistai staiga susivokė klydę, pripažino savo nuodėmes ir iškart atsivertė į naują teoriją.

Antroji problema yra tai, kad tos paradigmos nėra tokios vieningos, kaip ši raidos versija implikuoja. Idealistinė arba realistinė stovykla vienija pačias įvairiausias teorines pozicijas, kurios negali būti įspraustos į bendrų pažiūrų ir prielaidų kerteles. Pabrėžiant bendras temas į šalį nustumiami skirtumai. Sukuriamas supaprastintas ar net naivus teorinės raidos vaizdas su tvarkingai sužymėtais posūkiais ir bendrais manifestais. Jis neatitinka realios teorinės raidos ir primeta įvykiams logiką, kuria vadovaujasi stebėtojas, o ne įvykių dalyviai. Problemiška ir tai, kad chronologija implikuoja teorinę pažangą, tarsi teorijos čia keistų viena kitą taip, kaip Einsteino teorija pakeitė Newtono teoriją. Tai yra paprasčiausiai klaidinga, jeigu kalbame apie tarptautinių santykių teoriją. Tai, kas vadinama idealistine nuostata, vis dar turi didelę įtaką šiuolaikiniuose

teoriniuose ginčuose, o realizmas veikiausiai vis dar dominuoja disciplinos dėstymo srityje. Minties srovės, kurios išskirtos šioje įvykių versijoje, turėtų būti traktuojamos veikiau kaip konkuruojančios tarptautinės realybės koncepcijos, iš kurių nė viena neįveikia kitų visam laikui.

Be to, verta paklausti, į ką šitaip apibūdinant tarptautinių santykių teoriją neatsižvelgiama. Idealizmo, realizmo ir biheviorizmo progresija yra pernelyg siaura ir politizuota teorijos interpretacija. Kur joje atsispindi, pavyzdžiui, klasinė, etninė ar lyčių problematika? Kur šis kanonas deda ekonomiškai silpnų šalių problematiką? Faktiškai jis išreiškia vakarietiškąjį, baltosios rasės, vyriškąjį, konservatyvųjį požiūrį į tarptautinių santykių teoriją.

Galiausiai, „didieji ginčai" šioje versijoje pernelyg sureikšminami. Nė vienas iš tų „ginčų" iš tikrųjų nevyko kaip ginčas; veikiau tai buvo tik įsitikinimų deklaravimo serijos, o politiniai bei sociologiniai veiksniai lėmė, kuris iš visų šių balsų buvo girdimas. Nemanau, kad realizmas „įveikė" idealizmą ginčuose; taip pat nemanau, kad daug naudos davė tradicionalistų ir bihevioristų ginčas. Tiesą sakant, pastarasis „ginčas" parodo šios tarptautinių santykių koncepcijos ribotumą. Kaip pažymėjo Johnas Vasquezas (1983), tas ginčas iš tikrųjų vyko ne teoriniais, o tik kai kuriais metodologiniais klausimais. Pagrindiniai jo dalyviai, tokie kaip Bullas ir Kaplanas, laikėsi vienodų pažiūrų į tarptautinių santykių pasaulį ir panašiai jį aiškino, tiesa, naudodami skirtingus metodus. Jie išpažino vienodą tarptautinių santykių ontologiją ir vienodai suprato tarpvalstybinių santykių mechanizmą. Tačiau Bullas savo analizėje naudojosi vadinamaisiais tradiciniais metodais, tuo tarpu Kaplanas prie labai panašių išvadų priėjo naudodamasis „moksliškesne" kalba. Ontologinis jų teorijų pagrindas buvo iš esmės tas pats. Šiuo atžvilgiu visiškai neteisus Lijphartas teigdamas, esą antrasis „dydysis ginčas" buvo fundamentalesnis už pirmąjį; manau, priešingai, fundamentalesnis buvo pirmasis, nes jame buvo paliesti esminiai klausimai dėl socialinės realybės prigimties.

Tarpparadigminiai ginčai

Ši tarptautinių santykių teorijos kategorizacija tapo svarbi nuo devintojo dešimtmečio vidurio; ji teikė pagrindinę tekstų organizavimo schemą (Little and Smith, 1991; Olson and Groom, 1991; McGrew and Lewis, 1992; Viotti and Kauppi, 1993) ir buvo išeities taškas daugeliui darbų apie šiuolaikinius tarptautinius santykius (žr., pavyzdžiui, Holsti, 1985;

Hoffman, 1987; Whitworth, 1989). Pirmasis ją priėmė Michaelas Banksas (žr. 1984, 1985), kur kalbama apie padėtį tarptautinių santykių studijose po bihevioristinės „revoliucijos". Šiuo terminu buvo apibūdinta tarptautinių santykių teorijos padėtis nuo devintojo dešimtmečio pradžios, ir tai tapo daugumos tarptautinių santykių teoretikų pripažinta idėja. Pagrindinė jos tezė visai paprasta. Tradiciškai tarptautinių santykių teorijoje paeiliui dominavo trejetas paradigmų (idealizmas, realizmas, biheviorizmas), o pradedant devintuoju dešimtmečiu jokia atskira paradigma literatūroje jau nevyrauja. Vietoj to egzistuoja trys alternatyvios koncepcijos, kiekvienoje iš kurių pateikiamas santykinai nuoseklus ir logiškas tarptautinės politikos (nors ir ne tos pačios tarptautinės politikos) paaiškinimas. Tos trys svarbiausios paradigmos – realizmas/neorealizmas, liberalizmas/globalizmas/pliuralizmas ir neomarksizmas/struktūralizmas. Patys pavadinimai, žinoma, kelia tam tikrų abejonių, nes neorealizmas dažnai vadinamas ir struktūriniu realizmu, o pasaulinės visuomenės (Burton, 1972) ir globalizavimo (Scholte, 1993) koncepcijos nepatogiai įterpiamos tarp pliuralizmo ir neomarksizmo; tiesą sakant, Holsti (1985, p. 11–12) realizmo alternatyvomis laiko pasaulinės visuomenės ir neomarksizmo koncepcijas.

Tačiau apskritai požiūris į tarptautinių santykių teoriją kaip į discipliną, aprėpiančią tris pagrindines konkuruojančias paradigmas, atrodo įtikinamas, ir jis ypač parankus pradedančiuosius supažindinant su disciplinos teorijų įvairove. Kiekviena paradigma gali būti reziumuojama atsakymais į tokius klausimus: „Kas yra pagrindiniai tarptautinės politikos agentai?", „Kokios yra pagrindinės tarptautinės politikos problemos?". „Kokie svarbiausi procesai vyksta tarptautinėje bendruomenėje?" ir „Kokie svarbiausi jų padariniai?". Be abejo, kiekviena paradigma teikia skirtingus atsakymus į šiuos klausimus, tad studentas gauna tris skirtingas tarptautinės politikos interpretacijas. Čia iškyla du esminiai klausimai. Pirma, ar šios paradigmos suderinamos tarpusavyje? Antra, kuri iš jų yra teisinga? Knieti pasakyti, jog kiekviena iš jų teikia skirtingo tarptautinės politikos aspekto vaizdą: realizmui rūpi karo ir taikos problematika; liberalizmui – tarptautiniai režimai, kuriuose dalyvauja ir valstybės, ir nevalstybės; marksizmui – daugiausia globalinė skurdo ir vystymosi problematika. Tad klausimas, kuri iš jų teisinga, tokiu atveju nekyla, nes kiekviena „teisinga" atžvilgiu to tarptautinės politikos aspekto, kuris jai labiausiai rūpi. Michaelui Banksui ir kitiems, kurie naudojasi tarpparadigminių ginčų sąvoka, pagrindinis jos privalumas yra tas, kad ji teikia tris tarptautinių santykių interpretacijas ir kviečia dėl jų diskutuoti.

Šis dabar vyraujantis tarptautinių santykių teorijos savivokos įvaizdis vis dėlto yra problemiškas. Pirmiausia, žinoma, abejotinas trijų paradigmų išskyrimas. Tos trys koncepcijos nėra tokios apibrėžtos, kaip tai implikuoja jų kategorizacija. Panašiai pačiose kategorijose esama kur kas daugiau įvairovės nei implikuoja pats paradigmos pavadinimas. Tiesa, su tuo susiduria kiekvienas mėginimas išdistiliuoti susisiekiančių argumentų loginius branduolius, tad problema turi būti traktuojama pirmiausia kaip skirtingų pozicijų tikslios reprezentacijos problema.

Antroji problema yra tai, kad tarptautinių santykių teorijos suskirstymas į tris paradigmas rodo specifinį požiūrį į tai, kas sudaro tą teoriją. Vadinasi, didelė tarptautinės politinės ir ekonominės veiklos dalis lieka už šių paradigmų ginčų ribų. Anot Holsti, paradigminei tarptautinių santykių teorijai turi rūpėti trejetas dalykų: karų priežastys („visos srities *raison d'žtre*"); svarbiausi veikėjai; pasaulinės sistemos/valstybių bendruomenės įvaizdžiai (1985, p. 7–8). Akivaizdu, kad tokiu atveju daugelis tarptautinės politikos dalykų lieka už teorijos akiračio ribų, ir visas tarpparadigminis ginčas tampa realizmui palankia dirva, nes būtent ši teorija tradiciškai telkia savo dėmesį į karo problematiką. Taigi disciplinos suskaidymas į šias tris paradigmas iš tikrųjų susiaurina tarptautinių santykių teorijos apimtį ir išstumia iš jos daugelį kitų interpretacijų. Svarbiausia, kad šis susiskaidymas susiaurina bet kurios paradigmos galimybes mesti iššūkį Holsti nurodytiems kriterijams ir visų pirma kriterijui, pagal kurį karo problematika laikytina disciplinos *raison džtre*.

Trečioji problema yra tai, kad tarpparadigminio *ginčo* sąvoka klaidinamai implikuoja, jog tos trys paradigmos gali tarpusavyje konfrontuoti tarptautinių santykių aiškinimo klausimais. Tačiau iš tikrųjų tarp tų pozicijų ginčų būta labai nedaug. Veikiau kiekviena jų turi savo šalininkų, kurie remiasi vieni kitais, dalyvauja vieni kitų konferencijose, naudojasi vieni kitų darbais. Labai retai mėginama rengti paradigmų ginčus (apie vieną tokį mėginimą žr. Tooze, 1992). Tos paradigmos panašesnės į tyrimų programas, kurias vykdo identifikuojamos grupės.

Dėl to kyla ketvirtoji problema. Jeigu realiai nevyksta jokių rimtų ginčų, tai apibūdinti šį „ginčą" kaip skiriamąjį tarptautinių santykių teorijos bruožą yra labai ribota ir konservatyvu. Faktiškai kiekvienoje paradigmoje užsiimama savo pačios darbotvarkės tyrimais nekreipiant dėmesio į kitas. Tai yra efektyvus būdas sumenkinti disidentinius balsus. Net pliuralistų ir struktūralistų metamas iššūkis realizmui gali būti uždarytas į savotišką getą ir realistų ignoruojamas, nors neorealistų ir neoli-

beralių institucionalistų ginčas yra išties rimtas priešingų aiškinimųjų koncepcijų ginčas. Tačiau, kaip toliau matysime, šis ginčas vyksta labai griežtai apibrėžtomis sąlygomis, kurios leidžia neorealizmui diktuoti ginčo eigą. Tad apskritai alternatyvioms realybės versijoms paliekama nedaug galimybių įsitraukti į ginčus. Ir tai, žinoma, natūralu, jeigu iš anksto tendencingai postuluojama, kad bet kuri paradigma turi laikytis realistinės paradigmos nustatytos darbotvarkės.

Penktoji problema yra tai, kad tarpparadigminio ginčo idėja nuslepia tą mastą, kuriuo tarptautinių santykių teorijoje vyrauja realizmas. Kelia susirūpinimą, kad teorinio pliuralizmo priedangoje vyksta tai, ką Marcuse vadino represyvine tolerancija; turiu omeny, kad nors disciplina atrodo liberali, tolerantiška ir atvira, visi radikalūs balsai yra paprasčiausiai kooptuojami dirbti pagal realistinę darbotvarkę ir šitaip veiksmingai sumenkinami, kadangi tos darbotvarkės klausimų jie negali išmanyti (žinoma, ir nenori) taip gerai kaip realizmas. Alkeris ir Bierstekeris savo 1984 m. straipsnyje parodė, kad didžioji dalis rašinių tarptautinės politikos temomis, nepaisant visų jų metodologinių skirtumų, priklausė realistinei paradigmai; beveik 70 proc. darbų, kuriuos jie nurodo JAV tarptautinių santykių tyrimo institutų rekomenduojamos literatūros apžvalgoje, priklausė realistinei arba neeorealistinei paradigmai ir tik 6 proc. – neomarksistinei tradicijai (1984, p. 129–130).

Galiausiai kyla klausimas, ar tarpparadigminių ginčų paradigmos nusako tris skirtingus vieno ir to paties pasaulio aspektus, ar jos teikia trijų skirtingų pasaulių vaizdus. Tarpparadigminio ginčo idėja implikuoja, kad visos trys koncepcijos aiškina vieną ir tą patį pasaulį, su kuriuo studentas gali palyginti siūlomas koncepcijas ir atsirinkti „geriausią“. Jeigu ginčai vyksta tokiomis sąlygomis, juos neišvengiamai laimės realizmas. Tačiau kyla įtarimas, kad kiekviena iš trijų paradigmų mato kitokį pasaulį ir kad todėl jos yra iš esmės nebendramatės. Jeigu taip, tai realizmo alternatyvos gali būti traktuojamos kaip periferinių problemų sprendimo pastangos. Studentui kils pagunda vadovautis „atsirinkimo ir kombinavimo“ metodu, naudojant kiekvieną paradigmą ten, kur aiškinant tam tikrą sritį ji atrodo stipriausia, ir nesuvokiant, kad tos paradigmos negali būti paprasčiausiai sudedamos siekiant susidaryti bendrą tarptautinės politikos vaizdą, nes jos yra grindžiamos nesuderinamomis prielaidomis. Žodžiu, nepaisant šio tarptautinių santykių teorijos vaizdinio masinančio paprastumo, čia susiduriame su labai sudėtingomis problemomis.

Etatocentrizmas prieš transnacionalizmą

Šią kategorizaciją jau minėjome kalbėdami apie chronologines koncepcijas, kurias teikia Bullas, Vasquezas, Maghroori ir Rambergas, ir Lijphartas. Anot Maghroori ir Rambergo, ginčai tarp etatocentristų, kurie svarbiausią vaidmenį skiria valstybei, ir transnacionalistų buvo trečiasis „didysis ginčas" tarptautinių santykių teorijoje. Kalbant paprasčiau, ginčas vyksta tarp valstybininkų (kurie daugiausia buvo taip pat realistai pirmajame ginče ir tradicionalistai antrajame) ir globalistų, arba transnacionalistų (kurie paprastai būdavo idealistai ir bihevioristai ankstesniuose ginčuose), dėl valstybės vaidmens tarptautinėje politikoje. Suprantama, kad pasaulio vaizdiniai, kuriuos teikia alternatyvios koncepcijos, yra labai skirtingi. Maghroori ir Rambertas taikliai pažymi, kad nė vienas iš ankstesniųjų „didžiųjų ginčų" nekėlė klausimo, kas yra tarptautinės politikos agentai; kaip tai aiškiai parodė Vasquezas savo biheviorizmo studijoje (1983), buvo visada preziumuojama, kad tie agentai yra valstybės (1992). Tuo atžvilgiu trečiasis ginčas yra fundamentaliausias ginčas tarptautinių santykių teorijos istorijoje.

Šis požiūris į tarptautinių santykių teoriją susijęs su specifiniu laikotarpiu ir geografine bei politine vieta. Jis susiformavo aštuntajame dešimtmetyje ir atspindi JAV politikos rūpesčius detanto laikais. Svarbu pabrėžti, jog daugeliu aspektų šis požiūris yra devintojo dešimtmečio pliuralistinės paradigmos ir mūsų dešimtmečio neoliberalios institucionalistinės paradigmos pirmtakas, nors vis dėlto ryšium su juo inicijuoti teoriniai ginčai buvo gana siauri. Tai matyti iš to, kaip jie rutuliojosi per pastaruosius du dešimtmečius, teoretikų dėmesiui vis labiau krypstant į režimus bei institucinę agentų aplinką, neapsiribojant vien klausimu, ar tie agentai yra valstybės.

Silpniausioji šios kategorizacijos vieta yra tai, kad ji skatino telkti dėmesį vien į kvantifikuojamus agentų veiklos aspektus. Dėl to paprastai buvo sumenkinamas valstybės vaidmuo, ją traktuojant tik kaip vieną iš daugelio agentų. Geriausiu atveju (žr. Mansbach and Vasquez, 1981) ji padėjo pagrindą pereiti nuo jėgos politikos analizės prie rafinuotesnės problemiškai orientuotos politikos analizės. Tačiau apskritai šios paradigmos darbuose veikla painiojama su įtaka, kai kiekvieno agento elgsena, nepaisant jos turinio, analizuojama kvantitatyviniu būdu siekiant parodyti, jog valstybės nėra tokie dominuojantys tarptautinių sąveikų subjektai, kaip buvo manoma anksčiau (žr., pavyzdžiui, Mansbach, Fergu-

son ir Lampert, 1976). Tačiau kai devintojo dešimtmečio pradžioje tarptautiniuose santykiuose vėl buvo grįžta prie šaltojo karo padėties, transnacionalizmas nedaug ką galėjo pasakyti apie pagrindines problemas, su kuriomis susidūrė tarptautinių santykių teoretikai. Be to, devintajame dešimtmetyje smarkiai padidėjo valstybės vaidmuo tarptautinėje ekonominėje veikloje, o tai akivaizdžiai griovė transnacionalistinę koncepciją.

Panašiai problemiška yra ir toji specifinė nuostata, kurią transnacionalistinė literatūra užima politinės ekonomijos atžvilgiu. Kaip parodė Robertas Gilpinas (1987, p. 25–64), yra bent trys pagrindiniai tarptautinės politinės ekonomijos interpretavimo būdai. Transnacionalistai laikėsi liberaliosios interpretacijos. Problema, žinoma, yra tai, kad kitos dvi interpretacijos (nacionalistinė, kuri sutampa su politiniu realizmu, ir marksistinė, kuri susijusi su struktūralizmu) griežtai kritikuoja liberaliąją politinės ekonomijos koncepciją. Šiuo atžvilgiu transnacionalistai atsidūrė tarp dviejų galingų sistemų, kurių kiekviena pabrėžia tam tikros struktūros svarbą (valstybinės galios nacionalizmo atveju ir klasių galios marksizmo atveju), tačiau patys neturėjo aiškios tarptautinių struktūrų vaidmens idėjos, ir ši padėtis pasikeitė tik šiame dešimtmetyje, iškilus neoliberalizmui.

Neorealizmas ir neoliberalizmas

Kaip jau buvo pažymėta, šis tarptautinių santykių teorijos apibūdinimas yra paskutinis vykstančių ginčų kėlinys. Jo atsiradimą lėmė etatocentristų ir transnacionalistų ginčas, nors savo turiniu jis labiau sietinas su devintojo dešimtmečio ginčais tarp pliuralistinės ir neorealistinės paradigmos (klasikinę neorealizmo versiją dėsto Waltz, 1979; Gilpin, 1981; Keohane, 1986; rafinuočiausią interpretaciją pateikia Buzan, Jones and Little, 1993). Pliuralizmui atstovauja Keohane and Nye, 1977; Krasner, 1983; Keohane, 1984). Daugeliu požiūrių šis ginčas dabar yra reikšmingiausias JAV vyraujančioje tarptautinių santykių teorijos mokykloje ir jis neabejotinai dominuoja viename iš įtakingiausių JAV žurnalų *International Organization*. Davidas Baldwinas (1993) įvade į straipsnių rinkinį, kuriame pateikiami svarbiausieji ginčo pusių argumentai, kalba apie šešias problemas, dėl kurių ginčijasi šios dvi mokyklos (p. 4–8).

Pirmoji problema susijusi su anarchija ir jos padariniais; čia neorealistai individo fizinį saugumą laiko svarbesniu valstybės aktyvumo mo-

tyvaciniu veiksniu nei neoliberalai. Antra, neorealistų supratimu, tarptautinis bendradarbiavimas yra sunkiau pasiekiamas, nei tai įsivaizduoja neoliberalai. Trečia, neorealistai pabrėžia santykinę tarptautinio bendradarbiavimo naudą, tuo tarpu neoliberalai kalba apie absoliučią jo naudą. Ketvirta, neorealistams labiausiai rūpi nacionalinio saugumo dalykai, tuo tarpu neoliberalai daugiau dėmesio skiria politinei ekonomijai; dėl to kiekviena besiginčijančiųjų pusė skirtingai įsivaizduoja bendradarbiavimo galimybes. Penkta, neorealistai kreipia dėmesį pirmiausia į išgales, o ne į ketinimus, tuo tarpu neoliberalai daugiau reikšmės skiria ketinimams ir įsitikinimams. Galiausiai neoliberalai įsitikinę, kad tarptautinės institucijos yra pajėgios įveikti tarptautinę anarchiją; neorealistai tuo abejoja.

Suprantama, kad tai svarbus ginčas, kuris tampa dar aktualesnis šaltojo karo baigties sąlygomis, kai naujai iškyla tarptautinių institucijų pajėgumo dorotis su anarchija klausimas. Daugeliui teoretikų Europos bendradarbiavimo pastangų ateitis suteiks galimybę patikrinti šias dvi koncepcijas (žr. Baldwin, 1993, p. 5; Keohane, Nye ir Hoffmann, 1993). Ir vis dėlto šis požiūris į dabartinę tarptautinių santykių teorijos būklę yra iš esmės ribotas.

Šį ribotumą pirmiausia lemia tai, kad labai susiaurinama tarptautinių santykių teorijos tematika. Jeigu šis šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos ginčas išties yra pamatinis, tai jis byloja apie stebėtiną teorijos trumparegiškumą ir etnocentrizmą. Žinoma, svarbu žinoti, ar valstybės siekia santykinės ar absoliučios naudos; o tarptautinių institucijų vaidmuo yra gyvybiškai svarbus ir praktiškai, ir teoriškai; tačiau teigti dabartiniame pavojų ir smurto kupiname pasaulyje, kad šios problemos yra *pagrindinės* tarptautinių santykių teorijos problemos, atrodo tiesiog nedora. Be abejo, svarbu išsiaiškinti, ar valstybės pajėgios sukurti bendro saugumo politiką pasaulyje, kur sukaupta daugybė pavojingų ginklų; tačiau tai labai ribotas pasaulyje vykstančios prievartos apibrėžimas ir, svarbiausia, – pernelyg siauras tarptautinių santykių teorijos pagrindinių problemų ir temų apibrėžimas. Pats ginčas yra Vakarų arba Šiaurės Atlanto ginčas. Jame beveik neminimi žmonijos daugumos rūpesčiai, ir jis efektyviai šalina visus tuos potencialius savo dalyvius, kurie neįsikomponuoja į JAV dominuojančią tarptautinių santykių teorijos objekto sampratą.

Kartu kyla mintis, jog abi koncepcijos labai panašios; atkreipkime dėmesį, kokios panašios jų pozicijos Baldwino anksčiau pasiūlytų šešių problemų atžvilgiu. Iš esmės tėra tam tikro specifinio požiūrio į tarptautinę politiką aspektai, o ne alternatyvios pozicijos, apibrėžiančios visą

erdvę, kurioje gali vykti tarptautinių santykių teorijos ginčai. Jeigu rimčiausia teorinė veikla vyksta šioje erdvėje, tai ji vyksta labai siauroje erdvėje.

Postpozityvistinis ginčas

Per pastaruosius keletą metų realizmui rimtą iššūkį metė keletas autorių, priklausančių difuzinei pozicijų grupei. Yosefas Lapidas (1989) visas jas apibūdina kaip postpozityvistinį iššūkį realizmo viešpatavimui tarptautinių santykių teorijoje. Tą grupę sudaro keturi pagrindiniai pogrupiai. Pirmasis kildintinas iš kritinės teorijos ir yra grindžiamas Roberto Coxo (1981, 1987), Marko Hoffmano (1987) ir Andrew Linklaterio (1982, 1990, 1992) darbais. Kritinės teorijos atstovų įsitikinimu, kuris grindžiamas Frankfurto mokyklos ir pirmiausia Jurgeno Habermaso darbais, tikrovės pažinimas turi būti visada suvokiamas interesų kontekste. Priešingai negu įsitikinę pozityvistai, pažinimas nėra neutralus. Anot kritinės teorijos atstovų, orientaciją pozityvistiškai spręsti problemas turi pakeisti kritinė teorija, kurioje suvokiama, kokiems politiniams interesams ji atstovauja, ir kuria siekiama emancipacinių tikslų.

Antrasis pogrupis kilo toje sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos sandūroje, kuri paprastai vadinama istorine sociologija. Tai gana plati srovė, apimanti, pavyzdžiui, detalius istorinius Michaelo Manno (1986, 1993) ir Charleso Tilly (1975, 1990) tyrimus ir labai specifinę Thedos Skocpol (1979) socialinių revoliucijų analizę. Istorinės sociologijos atstovai parodo, jog valstybė, daugeliu atvejų atsirandanti kaip karo padarinys, yra tam tikros sąveikos tarp vidaus jėgų ir išorinės padėties produktas. Ši idėja griauna realistų ir ypač neorealistų koncepcijas apie determinuojantį išorinės aplinkos poveikį valstybių elgsenai ir apie funkcinį valstybių lygiavertiškumą, nepriklausantį nuo jų vidinės sąrangos ir jų vietos laike ir erdvėje. Tačiau daugeliu kitų požiūrių iš keturių pogrupių šis yra mažiausiai postpozityvus, nes naudojasi tais pačiais metodais ir remiasi tomis pačiomis prielaidomis, kuriomis remėsi, pavyzdžiui, tarpparadigminis ginčas. Ir vis dėlto antrojo pogrupio atradimai suduoda rimtą smūgį neorealizmui.

Trečiajam pogrupiui priklauso feminizmo autoriai. Tai tokia plati kategorija, kad sunku surasti daug jiems bendrų temų ar prielaidų; tačiau vienas iš pagrindinių feminizmo autorių rūpesčių – tai socialinis lyties konstravimas. Feministų darbai tarptautinių santykių srityje nagrinėja platų klausimų spektrą, pradedant moterų problematika, vyriškosios lyties dominavimo struktūrų analize ir baigiant asmens tapatybės ir lyties

esmės analize. Cynthia Enloe (1989, 1993), pavyzdžiui, nagrinėja faktinę moterų padėtį tarptautiniuose santykiuose aiškindamasi, kaip socialiai konstruojamos vyriškumo ir moteriškumo sąvokos padeda funkcionuoti tarptautinės politikos mechanizmui. Jean Elshtain (1987) analizuoja tas vyriškumo ir moteriškumo prielaidas, kuriomis remiasi samprotavimai ir rašiniai apie karą. Spike Peterson ir Anne Sisson Runyan (1993) tiria globalines lyčių nelygybės apraiškas. Turbūt dar radikaliau Christine Sylvester (1994) piešia feministinį postmoderniosios eros vaizdą. Kiekviena iš šių autorių iš esmės ginčija tariamą tarptautinių santykių teorijos neutralumą lyčių atžvilgiu parodydamos, kad tarptautinių santykių teorija priima daugybę išankstinių prielaidų apie lyčių vaidmenį. Tarptautinių santykių teorija yra ne neutrali, o veikiau akla lyčių nelygybės atžvilgiu.

Galiausiai yra autorių, siekiančių išrutulioti postmoderniąją tarptautinių santykių interpretaciją. Semdamiesi įkvėpimo iš tokių autorių kaip Foucault, Derrida, Nietsche, Heideggeris ir Virilio postmodernieji tarptautinių santykių teoretikai puola realybės, tiesos, struktūros, tapatumo sąvokas, t. y. sąvokas, kurios yra pagrindinės tiek tarptautinių santykių teorijoje, tiek ir kituose socialiniuose moksluose. Nors suvokiu, jog visa tarptautinių santykių literatūra yra kupina niuansų ir rafinuotų skirtumų, ir manau, kad, pavyzdžiui, realizmas dažnai tampa supaprastintų interpretacijų auka (kai pabrėžiami pirmiausia techniniai, o ne praktiniai realizmo tekstų aspektai), postmodernizmo atveju šis pavojus yra daug aktualesnis. Šios literatūros apskritai neįmanoma apibendrinti nesigriebiant šiurkštaus supaprastinimo; vis dėlto reprezentaciniai darbai būtų R. B. J. Walkerio pateiktoji politinės teorijos ir tarptautinių santykių teorijos reinterpretacija (1993), Jameso Der Deriano „antidiplomatijos" tyrimas (1992) ir Davido Campbello JAV užsienio politikos interpretacija(1992).

Šias keturias tekstų grupes vienija bendra nuostata plėtoti tarptautinių santykių teoriją atmetant pagrindines pozityvizmo ir realizmo prielaidas. Šiuo atžvilgiu visi tekstai yra postpozityvistiniai, nors labai skiriasi tarpusavyje tuo, ką siūlo jų vietoje. Parankiausia skirti fundamentalistines ir antifundamentalistines nuostatas, nes, kaip matysime vėliau, šis skirtumas tampa pamatine takoskyra šiuolaikinėje tarptautinių santykių teorijoje. Dalyką supaprastinant, galima sakyti, jog kritinė teorija, istorinė sociologija ir daugelis feministinių moksleivių tyrimų tvirtai laikosi fundamentalistinės nuostatos ir aiškiai priklauso tam, ką galima pavadinti Švietimo tradicija. Kai kurie feministiniai ir visi postmodernistiniai autoriai nesiskelbia esą antifundamentalistai, veikiau jie abejoja fundamentalizmo teiginių pagrįstumu.

Tad pagrindinė šios kategorizacijos problema yra tai, kad minėtosios koncepcijos yra tokios skirtingos, jog negali būti grupuojamos su viena rubrika. Šiuo atžvilgiu jas vienija ne tai, dėl ko jos sutaria, o tai, kam jos nepritaria. Kiekviena koncepcija turi savo problemų, tačiau čia nėra galimybių gilintis į atitinkamos literatūros masę (tiesa, tai nesulaiko daugelio disciplinos atstovų nuo kritikos visų šių naujų balsų joje atžvilgiu). Tai yra išties sudėtinga literatūra, ypač feministinių ir postmodernistinių koncepcijų atveju, ir kiekviena jų kritika turėtų labiau nei įprasta atsižvelgti į jų teiginių niuansus. Vienas dalykas, kurį norėčiau pabrėžti, yra tai, kad jos nesudaro *vieningos* postpozityvistinės tarptautinių santykių teorijos alternatyvos; dažnai jos nėra suderinamos tarpusavyje ar bent jau sunkiai siejamos tarpusavyje. Jas vienija vien neigiamas nusistatymas prieš tą supaprastintą mokslo filosofiją, kuria paparastai remiasi pozityvistinės tarptautinių santykių teorijos. Tad iš kurios nors jų reikalauti, kad pateiktų bendrą argumentą prieš teorinę realizmo darbotvarkę, reikštų kelti reikalavimą, tendencingai nukreiptą prieš visus postpozityvistinius argumentus. Reikalauti iš postmodernisto, kad jis pateiktų politinių siūlymų, kaip spręsti Bosnijos krizę, reiškia efektyviausiai naudotis tam tikros pozicijos vyravimo disciplinoje galia.

Konstitutyvinė teorija prieš aiškinamąją teoriją

Mano įsitikinimu, būtent ši metateorinė problema šiandieną turi didžiausią reikšmę tarptautinių santykių teorijai. Disciplinoje kyla esminių nesutarimų tarp teorijų, kurios siūlo tarptautinių santykių realybės aiškinimus, ir teorijų, kurios pačią teoriją laiko konstitutyviniu tos realybės pagrindu. O tai byloja apie esminį nesutarimą dėl socialinės tikrovės prigimties: ar ji turi būti traktuojama taip, kaip gamtamokslininkas traktuoja „natūralųjį“ pasaulį, kaip tai, kas egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų teorijų, ar socialinė tikrovė tėra tai, ką mes patys sukuriame? Radikaliai skirtingos teorijos turėtų teikti atsakymus į šiuos klausimus, ir jos negalėtų būti suderintos taip, kad gautume visa apimančią socialinės tikrovės teoriją. Būta daug mėginimų įveikti šių dviejų teorinių modelių nesutarimą, iš kurių žinomiausi yra Bhaskaro mokslinis realizmas ir Giddenso struktūravimo teorija. Tačiau, mano įsitikinimu, visiems šiems mėginimams lemta žlugti. Reikia pasakyti, jog mano čia pateikiama šio susiskirstymo socialinėje teorijoje interpretacija yra atkakliai ginčijama tų, kurie tikisi konstitutyvinę teoriją redukuoti į aiškinamąją (Bhaskar), arba priešingai (Giddensas). Kitaip sakant, Giddensas mano, jog konsti-

tutyvinė teorija yra pajėgi aprėpti tuos struktūrinius bei išorinius veiksnius, kuriais operuoja aiškinamoji teorija, tuo tarpu Bhaskaro nuomone, aiškinamoji teorija yra pajėgi dorotis su reikšmėmis bei supratimu. Mano interpretaciją ginčys ir tie, kurie atmeta pačią šią dichotomiją teigdami, pavyzdžiui, kad ji klaidina ir rodo specifinį požiūrį į socialinės tikrovės epistemologiją ir ontologiją. Šiai kritikų grupei priklausytų dauguma postmodernizmo autorių, kurie apskritai abejoja fundamentalizmo tezių vaisingumu. Ir vis dėlto manau, kad ši dichotomija yra išties esminė takoskyra socialinėje teorijoje, teikianti erdvės mėginimams teoriją grįsti hermeneutinėmis arba, priešingai, funkcinėmis bei struktūrinėmis sąvokomis. (Mano nuostatos šiuo klausimu raidą iliustruoja Hollis ir Smith, 1986, 1990, 1991, 1992, 1994; ir Smith, 1994.)

Tačiau tarptautinių santykių teorijoje ginčas tarp aiškinamosios ir konstitutyvinės teorijos atrodo esąs pagrindinis, net jeigu, kaip matysime toliau, pačių konstitutyvistų nuomonės dėl priimtinos konstitutyvinės teorijos galiausiai išskiskiria. Dauguma postmodernistinių ir kritinės teorijos atstovų darbų, taip pat kai kurios feminizmo studijos priklauso šiai plačiai konstitutyvinės teorijos kategorijai. Alexanderio Wendto (1987, 1991, 1992a, 1992b; Wendt ir Duvall, 1989), Johno Ruggie (1983, 1993), Nicholaso Onufo (1989) ir Walterio Carlsnaeso (1992, 1994) darbai yra ryškiausi mėginimų kurti šios rūšies tarptautinių santykių teoriją pavyzdžiai. Priešingai stovyklai priklauso beveik visi darbai iš devintajame dešimtmetyje dominavusių paradigmų – realizmo, pliuralizmo ir neomarksizmo. Robertas Keohane'as 1988 m. savo prezidentiniame pranešime Tarptautinių studijų asociacijoje pažymėjo, jog viena svarbiausių tarptautinių santykių teoretikų užduočių – išnagrinėti aiškinamųjų ir konstitutyvinių, arba, kaip jis jas vadina, racionalistinių ir reflektyvistinių, teorijų santykinius privalumus (Keohane, 1988; žr. taip pat Goldstein ir Keohane, 1993).

Šių stovyklų kontrastas labai aiškiai nubrėžiamas Jimo George'o, kai aptardamas Waltzo neorealizmą jis teigia, jog Waltzo pozityvizmas veda prie teorijos, kuri yra „banali", „neistorinė" ir „depolitizuota" (p. 210). Kaip jis sako, „Mano požiūriu, [Waltzo] *Tarptautinės politikos teorija* ir (kiek mažiau) *Žmogus, valstybė ir karas* yra svarus įkaltis prieš visą tarptautinių santykių teoretikų bendriją, kuri atsitverdama nuo kritinės refleksijos taip ilgai teikė tokį aukštą statusą tokios menkos vertės darbams" (p. 207).

Tačiau jau pats tarptautinių santykių teorijos konceptualizavimas kon-

stitutyvinių ir aiškinamųjų teorijų dichotomijos terminais leidžia rafinuočiau mąstyti apie realizmą. Taip yra todėl, kad tarptautinių santykių teorijoje esama reikšmingų sąsajų tarp šiuolaikinės konstitutyvinės teorijos ir kai kurių „anglų mokyklos" (ypač Bullo) bei kai kurių realistinių (bet ne neorealistinių) mąstytojų (ypač Niebuhro ir Carro) darbų. Pagrindinis ginčas kiekvienoje iš šių kategorijų iš esmės yra vienas ir tas pats. „Anglų mokykloje" diskutuojamas klausimas, ar tarptautinės bendruomenės interpretacijos yra jos atžvilgiu konstitutyvios, ar jos tėra struktūrinių jėgų epifenomenas. Realizmo atveju pagrindinė takoskyra skiria praktinį ir techninį realizmą, kurie nesutaria tuo pačiu klausimu. Kiekvienoje iš šių mokyklų esama būtent tokių pozicijų, kurios apibrėžia aiškinamosios ir konstitutyvinės teorijos ginčo esmę.

Fundamentalistinė ir antifundamentalistinė tarptautinių santykių teorija

Ankstesnioji takoskyra yra svarbiausia aukščiausiame teoriniame tarptautinių santykių teorijos lygmenyje, o, mano supratimu, įdomiausia teorinė diskusija konstitutyvinės teorijos viduje yra toji, kuri vyksta tarp dviejų labai skirtingų epistemologijų. Anot Marko Hoffmano ir Nicko Renggerio, faktiškai egzistuoja du skirtingi postpozityvistinės tarptautinių santykių teorijos tipai. Iš pradžių nesutarę dėl kritinės tarptautinių santykių teorijos pobūdžio (Rengger, 1988; Hoffman, 1988b), galiausiai šie du autoriai priėjo prie bendros nuomonės kartu paskelbdami straipsnį, kuriame pateikiama paranki dviejų tipų teorijų distinkcija (Rengger ir Hoffman, 1992, p. 132–134). Straipsnyje jie skiria kritinę interpretacinę teoriją ir radikalųjį interpretatyvizmą. Kritinės interpretacijos teorija apima anksčiau mūsų aptartus darbus, kurie, anot Renggerio ir Hoffmano, implikuoja „minimalų fundamentalizmą". Tai reiškia, jog juose vadovaujamasi prielaida, kad egzistuoja nepriklausomas konkuruojančių teorijų verifikavimo pagrindas. Šiuo pagrindu laikoma Habermaso komunikacinės kompetencijos ir idealios kalbinės situacijos idėja. Būtent šiuo pagrindu galima kritiškai vertinti skirtingose teorijose implikuotus „pažinimą konstituojančius interesus". Pagal kritinę interpretacinę teoriją pagrindinis kriterijus vertinant teorijų pagrįstumą yra tai, ar jos atlieka emancipacinę funkciją nesiorientuodamos vien į problemų sprendimą. Pirmojo tipo teorijose mėginama gerinti žmogaus situaciją, tuo tarpu

pastarosiose tikrovė priimama tokia, kokia ji yra, ir dirbama jos kontekste nemėginant to konteksto keisti. Į problemų sprendimą orientuotos teorijos laikomos pozityvistinėmis, tuo tarpu kritinė interpretacinė teorija laikoma emancipacine. Kita vertus, radikalusis interpretatyvizmas, kartu su kritine interpretacine teorija atmesdamas pozityvizmą, nepripažįsta ir pastarosios minimalaus fundamentalizmo. Vietoj to jis postuluoja tokį galios-pažinimo santykį, kuris leidžia suabejoti net kritinės interpretacinės teorijos emancipacinėmis pretenzijomis. Pagal išgarsėjusį Lyotardo posakį radikalioji interpretacinė teorija yra „nepasitikėjimo metanaratyvais" išraiška (1986, p. xxiv). Turima omeny, jog nėra nuo tam tikros teorijos nepriklausomo pagrindo, kuris galėtų teikti neutralų konkuruojančių koncepcijų atrankos kriterijų. Radikaliųjų interpretatyvistų požiūriu, kritinė interpretacinė teorija tėra dar vienas mėginimas pateikti tokį metanaratyvą. Juk apie kieno emancipaciją joje kalbama? Kritinės teorijos atstovams emancipacija reiškia visai ką kita nei daugeliui radikaliųjų feministų. Žodžiu, kritinės teorijos atstovai pripažįsta minimalų fundamentalizmą, tuo tarpu radikalieji interpretatyvistai jį atmeta kaip tokią pat iliuziją, kaip pozityvistų idėją apie tiesą kaip atitikimą (t.y. idėja, kad teorijos gali būti vertinamos pagal tai, ar jos atitinka „tikrovę").

Čia negaliu spręsti, kuriai iš šių dviejų nuostatų reikėtų teikti pirmenybę, nes nėra visuotinai pripažintų standartų, kuriais vadovaujantis tokį sprendimą galima būtų padaryti. Mano tikslas nėra išsakyti savo požiūrį į tai, kuri iš šių teorinių nuostatų geresnė ar juo labiau „teisingesnė"; noriu tik pabrėžti, jog, mano supratimu, būtent ši diskusija nusako esminę dabartinės konstitutyvinės tarptautinių santykių teorijos problematiką. Šiuo požiūriu ji yra daug fundamentalesnė už tarpparadigminius ginčus arba už neorealistų ir neoliberalių institucionalistų nesutarimus. Ši problematika ypač įdomi ir svarbi dėl to, kad tarptautinių santykių teoriją pastūmėja link svarbiausių ginčų, vykstančių kituose socialiniuose moksluose. Šiuo atžvilgiu ji griauna labai klaidinančią tarptautinių santykių teorijos interpretaciją, kuri ją traktuoja kaip autonominę nepriklausomą discipliną, – interpretaciją, kuria grindžiama beveik visa aptartoji tos disciplinos savivoka. Taigi iš tarptautinių santykių teorijos ji reikalauja atsisakyti savo uždarumo ir išskirtinumo. Šį ginčą aptariu paskutinėje vietoje, nes jaučiu, kad jis bus svarbiausias būsimoje tarptautinių santykių teorijos raidoje. Jau per ilgai, tūnodama pozityvizmo šešėlyje, tarptautinių santykių srityje dominuoja aiškinamoji teorija, kuri remiasi pasenusiu ir iš esmės ginčijamu požiūriu į tarptautinių santykių

teorijos turinį ir apskritai į socialinių mokslų prigimtį. Fundamentalistų ir antifundamentalistų ginčas tarptautinių santykių teoriją grąžina į kuklesnę, bet kartu ir svarbesnę vietą tarp humanitarinių mokslų.

PABAIGA

Čia išnagrinėtos kategorizacijos parodo dešimt tarptautinių santykių teorijos savivokos vaizdinių. Mano įvadiniai komentarai Baumano ir Foucault atžvilgiu aiškiai rodo mano simpatijas; tačiau noriu pažymėti, jog prieš atsidurdamas šioje pozicijoje nuėjau ilgą pozityvisto kelią. Tarptautinių santykių teorijoje mane šiandieną domina tai, kad šis jos interpretacijų dešimtukas teikia skirtingas jos objekto ir jos tikslų interpretacijas. Kaip rodo pateikti komentarai, man įdomiausi du paskutinieji jos savivokos vaizdiniai, nes juose telkiamas dėmesys į tuos klausimus, kurie iškilo aptariant Baumaną ir Foucault šio skyriaus pradžioje. Tačiau, žinoma, pačios šios kategorizacijos tėra dalinės ir jos akivaizdžiai išreiškia tam tikrus politinius ir teorinius interesus. Tad pagrindinė šio skyriaus tezė yra ta, kad *visi* savivokos mėginimai kyla iš normatyvinių nuostatų. Nėra normatyvistiškiau orientuoto teoretiko už tą, kuris giriasi, esą jis arba ji paprasčiausiai nagrinėja „faktus“. Tačiau kuriuos „faktus“? Svarbiausia yra tai, kad telkiant dėmesį į aiškinamųjų ir konstitutyvinių teorijų, į fundamentalistinių ir antifundamentalistinių nuostatų kontrastą mums atsiskleidžia, kaip glaudžiai tarptautinių santykių teorija siejasi su kitais socialiniais mokslais. Gyvybiškai svarbu, kad tarptautinių santykių teoretikai atsisakytų prielaidos, jog tarptautinių santykių teorija yra išskirtinė tyrimų sritis. Vietoj to ji turi būti traktuojama kaip viena iš daugelio sričių, kuriose vyksta aiškinamųjų ir konstitutyvinių teorijų, fundamentalizmo ir antifundamentalizmo ginčai.

Tai pasakęs turiu pabrėžti, jog šios knygos bendraautoriai užima labai skirtingas pozicijas šiose savivokos pastangose ir neišpažįsta jokios bendros ortodoksijos. Tačiau juos vienija ne tik domėjimasis disciplinos, kurioje jie dirba, savivokos ir konceptualizacijos reikalais, bet ir siekis į tarptautinių santykių teoriją pažvelgti plačiau nei tik kaip į atskirą discipliną. Kiekvienas iš jų nagrinėja aktualiausias disciplinos problemas, kurias skaitytojas turi suvokti pateiktų jos savivokos įvaizdžių kontekste. Mano tikslas buvo suteikti skaitytojui didinamuosius stiklus, per kuriuos žiūrėdamas jis ne tik geriau suprastų, kas jam pateikiama ir kam teikiama privilegija būti išklausytam, bet ir suvoktų, kieno balsų neklausoma. Pa-

lieku pačiam skaitytojui spręsti, ar šis didinamasis stiklas duoda *tikrąjį* atsakymą, ar siekiant susivokti tarptautinių santykių srityje reikalingi dar ir kitokie didinamieji stiklai, ir ar skirtingi didinamieji stiklai gali būti suderinami tarpusavyje. Pamatinis klausimas skaitytojui yra tai, ar visuose šiuose disciplinos savivokos būduose bei ginčuose kalbama apie vieną ir tą pačią realybę, ar juose kalbama apie skirtingas realybes. Šis klausimas dar kartą tarptautinių santykių teoriją grąžina prie fundamentaliausių socialinių mokslų ginčų.

Galiausiai, jeigu pagrindinė Foucault genealoginio metodo idėja yra raginimas gilintis į tai, kaip tam tikros kategorizacijos užima dominuojančią padėtį kitų kategorizacijų atžvilgiu, skaitytojui vertėtų pagalvoti, ką tarptautinių santykių teorijos atstovų savivokos būdai mums pasako apie tarptautinių santykių diskursą. Kurios kategorizacijos jame dominavo ir *kodėl*? Kurie balsai dominuoja? Kuri „realybė“ yra dominuojanti? Baumanas mus verčia susimąstyti apie tai, kas nutylima, o skaitytojui galbūt verta pagalvoti, kaip pagrindinis Baumano tvirtinimas apie sociologijos ir holokausto ryšį gali būti išverstas į tvirtinimą apie tarptautinių santykių teorijos ir tarptautinių santykių praktikos ryšį: „Holokaustas daug daugiau gali pasakyti apie sociologiją, negu sociologija jos dabartiniu pavidalu gali mums ką nors pasakyti apie holokaustą“. (1989, p. 3) Ką tarptautinių santykių teorijos savivokos būdai mums sako apie ją pačią? Kas yra tie nutylėjimai, tos tapatybės ir tos distinkcijos, kurias stumia į šalį dominuojantys tarptautinių santykių teorijos diskursai? Ar tarptautinių santykių politika mums pasako daugiau apie jų teoriją, nei svarbiausi ginčai tarptautinėje teorijoje gali pasakyti apie tarptautinę politiką? Baumano ir Foucault darbai turi mus priversti susimąstyti apie teorijos ir praktikos ryšį. Ką teorijos savivoka mums sako apie tarptautinių santykių teorijos socialinę praktiką? Kieno interesams atstovauja tarptautinių santykių teorija? Kieno interesai ir pats egzistavimas yra ignoruojamas, slopinamas ir daromas nereikšmingas? Ir svarbiausia – *kam* reikalinga tarptautinių santykių teorija?

Pastaba

Noriu išreikšti padėką Kenui Boothui, Timui Dunne'ui, Richardui Wyn Jonesui, Nickui Wheeleriui ir Marysiai Zalewski už jų labai naudingus ir esminius ankstesnius šio skyriaus variantų komentarus.

Nuorodos

Alker, H. and Biersteker, T. 1984: The dialectics of world order: notes for a future archeologist of international savoir faire. *International Studies Quarterly*, 28 (2), 121–142.

Ashley, R. 1987: The geopolitics of geopolitical space: toward a critical social theory of international politics. *Alternatives*, 12 (4), 403–434.

Baldwin, D. (ed.) 1993: *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate*. New York: Columbia University Press.

Banks, M. 1984: The evolution of international relations theory. In M. Banks (ed.), *Conflict in World Society: A New Perspective on International Relations*, Brighton: Wheatsheaf Books, 3–21.

Banks, M. 1985: The inter-paradigm debate. In M. Light and A. J. R. Groom (eds.), *International Relations: A Handbook of Current Theory*, London: Frances Pinter, 7–26.

Barry, B. 1989: *Theories of Justice*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Bauman, Z. 1989: *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.

Beitz, C. 1979: *Political Theory and International Relations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Brown, C. 1987: Not my department? Normative theory and international relations. *Paradigms*, 1(2), 104–113.

Brown, C. 1988: Cosmopolitan confusions: a reply to Hoffman. *Paradigms*, 2(2), 102–111.

Brown, C. 1992: *International Relations Theory: New Normative Approaches*. Hemel Hemstead: Harvester Wheatsheaf.

Bull, H. 1972: The theory of international politics, 1919–1969. In B. Porter (ed.), *The Aberystwyth Papers: International Politics 1919–1969*, Oxford: Oxford University Press, 30–55.

Bull, H. 1976: Martin Wight and the theory international relations. *British Journal of International Studies*, 2(2), 101–106.

Bull, H. 1977: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan.

Burton, J. 1972: *World Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Buzan, B., Jones, C. and Little, R. 1993: *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*. New York: Columbia University Press.

Campbell, D. 1992: *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. Manchester: Manchester University Press.

Carlsnaes, W. 1992: The agency-structure problem in foreign policy analysis. *International Studies Quarterly*, 36(3), 245–270.

Carlsnaes, W. 1994: In lieu of a conclusion: compatibility and the agency-structure issue in foreign policy analysis. In W. Carlsnaes and S. Smith (eds.), *European Foreign Policy*, London: Sage, 274–287.

Cox, R. 1981: Social forces, states and world orders: beyond international relations theory. *Millenium: Journal of International Studies*, 10(2), 126–155.

Cox, R. 1987: *Production, Power and World Oder: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press. *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement*. Oxford: Basil Blackwell.

Der Derian, J. 1992: *Anti-Diplomacy: Spies, Terror, Speed, and War.* Oxford: Basil Blackwell.

Donelan, M. 1990: *Elements of International Political Theory.* Oxford: Clarendon Press.

Dunne, T. 1993: Mythology or methodology? Traditions in international relations. *Review of International Studies*, 19(3), 305–318.

Elshtain, J. 1987: *Women and War.* Brighton: Harvester Press.

Enloe, C. 1989: *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics.* London: Pandora Books.

Foucault, M. 1967: *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* (pirmas leidimas 1961). London: Tavistock Publications.

Foucault, M. 1970: *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences* (pirmas leidimas 1966). New York: Random House.

Foucault, M. 1972: *The Archeology of Knowledge* (pirmas leidimas 1971). New York: Pantheon Books.

Foucault, M. 1975: *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception* (pirmas leidimas 1963). New York: Vintage Books.

Foucault, M. 1977: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (pirmas leidimas 1975). Harmondsworth: Allen Lane.

Foucault, M. 1979: *The History of Sexuality*, vol. 1: *An Introduction.* Harmondsworth: Allen Lane.

Foucault, M. 1986: *Nietzsche, genealogy, history.* In P. Rabinow (ed.), *The Foucauld Reader*, Harmondsworth: Peregrine Books, 76–100.

Foucault, M. 1987: *The Use of Pleasure: The History of Sexuality*, vol. 2 (pirmas leidimas 1984). Harmondsworth: Allen Lane.

Frost, M. 1986: *Towards a Normative Theory of International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press.

George, J. 1993: Of incarceration and closure: neorealism and the new/old world orders. *Millenium: Journal of International Studies*, 22(2), 197–234.

Gilpin, R. 1981: *War and Change in World Politics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Gilpin, R. 1987: *The Political Economy of International Relations.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Goldstein, J. and Keohane, R. (eds.) 1993: *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions and Political Change.* Ithaca, N/Y.: Cornell University Press.

Hoffman, M. 1987: Critical theory and the inter-paradigm debate. *Millenium: Journal of International Studies*, 16(2), 231–249.

Hoffman, M. 1988a: States, cosmopolitanism and normative international theory. *Paradigms*, 2(1), 60–75.

Hoffman, M. 1988b: Conversations on critical international relations theory. Millenium: *Journal of International Studies*, 17(1), 91–95.

Hollis, M. and Smith, S. 1986: Roles and reasons in foreign policy decision-making. *British Journal of Political Science*, 16(3), 269 – 286.

Hollis, M. and Smith, S. 1990: *Explaining and Understanding International Relations.* Oxford Clarendon Press.

Hollis, M. and Smith, S. 1991: Beware of gurus: structure and action in international relations. *Review of International Studies*, 17(4), 393–410.

Hollis, M. and Smith, S. 1992: Structure and action: further comment. *Review of International Studies*, 18(2), 187–188.

Hollis, M. and Smith, S. 1994: Two stories about structure and agency. *Review of International Studies*, 20(3), spaudoje.

Holsti, K. 1985: *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory*. London: Allen and Unwin.

Horkheimer, M. and Adorno, T. 1979: *Dialectic of Enlightenment* (pirmas leidimas 1944). London: Verso.

James, A. 1982: Michael Nickolson on Martin Wight: a mind passing in the night. *Review of International Studies*, 8(2), 117–123.

Jones, R. 1981: The English school of international relations: a case for closure. *Review of International Studies*, 7(1), 1–13.

Keohane, R. 1984: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Keohane, R. (ed.) 1986: *Neo-Realism and Its Critics*. New York: Columbia University Press.

Keohane, R. 1988: International institutions: two approaches. *International Studies Quarterly*, 32(4), 379–391.

Keohane, R. and Nye, J. 1977: *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown & Co.

Keohane, R., Nye J. and Hoffman, S. (eds.) 1993: *After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe 1989–1991*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Krasner, S. (ed.) 1983: *International Regimes*. Ithaca N.Y.: Cornell University Press.

Kuhn, T. 1970a: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Kuhn, T. 1970a: *Reflections on my critics*. In I. Lakatos and M. Musgrave (1970), 231–278.

Lakatos, I. and Musgrave, M. (eds.) 1970: *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lapid, Y. 1989: *The third debate: on the prospects of international theory in a post-positivist era*. International Studies Quarterly, 33(3), 235–254.

Lijphart, A. 1974a: *International relations theory: great debates and lesser debates*, International Social Science Journal, 26(1), 11–21.

Lijphart, A. 1974b: *The structure of the theoretical revolution in international relations*. International Studies Quarterly, 18(1), 41–74.

Linklater, A. 1982: *Men and Citizen in the Theory of International Relation*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.

Linklater, A. 1990: *Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.

Linklater, A. 1992: *The question of the next stage in international relations theory: a critical-theoretical point of view*. Millenium: Journal of International Studies, 21(1), 77–98.

Little, R. and Smith M. (eds.) 1991: *Perspectives on World Politics*, 2nd ed. London: Routledge.

Lyotard, J.-F. 1986: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.

Maghroori, R. and Ramberg, B. (eds) 1982: *Globalism versus Realism: International Relations" Third Debate.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power,* Vol. 1: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, M. 1993: *The Sources of Social Power,* Vol.2: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mansbach, R., Ferguson, Y. and Lampert, D. 1976: *The Web of World Politics: Non-State Actors in the Global System.* Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall.

Mansbach, R. and Vasquez, J. 1981: *In Search of Theory: A New Paradigm for Global Politics.* New York: Columbia University Press.

Masterman, M. 1970: The Nature of a Paradigm. In Lakatos and Musgrave (1970), 59–89.

McGrew, A. and Lewis, P. (eds) 1992: *Global Politics: Globalization & the Nation-State.* Cambridge: Polity Press.

Nardin, T. 1983: *Law, Morality and the Relations of States.* Princeton N.J.: Princeton University Press.

Nardin, T. 19 and Mapel, D. (eds) 1992: *Traditions of International Ethics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Olson, W. and Groom, A. 1991: *International Relations: Then and Now: Origins and Trends in Interpretation.* London: Harper Collins Academic.

Onuf, N. 1989: *World of Our Making: Rules and and Rule in Social Theory and International Relations.* Columbia, S.C.: University of South Carolina Press.

Peterson, V. S. and Sisson Runyan, A. 1993: *Global Gender Issues.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Rawls, J. 1971: *A Theory of Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Rengger, N. 1988: Going critical? A response ot Hoffman. *Millenium: Journal of International Studies,* 17(1), 81–89.

Rengger, N. and Hoffman, M. 1992: Modernity, post-modernism and international relations. In J. Doherty, E. Graham and M. Malek (eds), *Post-Modernism in the Social Sciences.* Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press, 127–146.

Ruggie, J. 1983: Continuity and transformation in the world polity: toward a neorealist synthesis. *World Politics,* 35(2), 261–285.

Ruggie, J. 1993: Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations. *International Organization,* 47(1), 139–174.

Scholte, J. 1993: *International Relations of Social Change.* Buckingham: Open University Press.

Skocpol, T. 1979: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Smart, B. 1985: *Michel Foucault.* London: Routledge.

Smith, S. 1994: Foreign policy theory and the new Europe. In W. Carlsnaes and S. Smith (eds), *European Foreign Policy,* London: Sage, 1–20.

Sylvester, C. 1994: *Feminist Theory and International Relations in a Post-Modern Era.* Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (ed.) 1975: *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton N.J.: Princeton University Press.

Tilly, C. 1990: *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1990.* Oxford: Basil Blackwell.

Tooze, R. 1992: Conceptualizing the global economy. In McGrew and Lewis (1992), 233–249.

Vasquez, J. 1983: *The Power of Power Politics: A Critique.* London: Frances Pinter.

Viotti, P. and Kauppi, M. 1993: *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism,* 2nd ed. New York: Macmillan.

Walker, R. B. J. 1993: *Inside/Outside: International Relations as Political Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Politics.* Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Walzer, M. 1980: *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations.* Harmondsworth: Penguin.

Wendt, A. 1987: The agent-structure problem in international relations theory. *International Organization,* 41(3), 335–370.

Wendt, A. 1991: Bridging the theory/metatheory gap in international relations. *Review of International Studies,* 17(4), 383–392.

Wendt, A. 1992a: Levels of analysis vs. agents and structures: part III. *Review of International Studies,* 18(2), 181–185.

Wendt, A. 1992b: Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics. *International Organization,* 46(2), 391–425.

Wendt, A. and Duvall, R. 1989: Institutions and international order. In E.-O. Czempiel and J. Rosenau (eds), *Global Changes and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990s,* Lexington, Mass.: Lexington Books, 51–73.

Wight, M. 1966. Why is there no international theory? In H. Butterfield and M. Wight (eds), *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics,* London, Allen&Uniwin, 17–34.

Wight, M. 1991: *International Theory: The Three Traditions.* Leicester: Leicester University Press.

Whitworth, S. 1989: *Gender in the inter-paradigm debate.* Millennium: Journal of International Studies, 18(2), 265–272.

2
Šaltojo karo pabaiga ir tarptautiniai santykiai: kai kurios analitinės ir teorinės išvados

Fred Halliday

ĮVADAS: REALYBĖS IŠŠŪKIS

Šaltojo karo pabaiga meta ypatingą trejopą iššūkį tarptautinių santykių teorijai: pirmieji du jo komponentai akivaizdūs, mažiau akivaizdus trečiasis. Viena vertus, šaltojo karo pabaiga kelia ištisą aibę empirinių ir analitinių klausimų dėl to, kas įvyko, kodėl tai įvyko ir kokias ilgalaikes implikacijas tai gali turėti tarptautinių santykių raidai. Kita vertus, ji kelia teorinį iššūkį – būtinybę įvertinti, kokiu mastu pastarųjų kelerių metų raida bei platesnė XX amžiaus istorinių tendencijų sampratos revizija, kurią padaryti ji skatina, verčia ieškoti silpnų vietų, arba, Kuhno terminais, anomalijų egzistuojančiose tarptautinių santykių teorijose, taip pat rodo, kuriomis kryptimis turėtų vykti tolesnis teorinis darbas. Tarptautinių santykių mokslinių tyrimų garbei reikia pripažinti, jog pastaraisiais metais joje nustojo dominuoti vienintelė paradigma, atsirado sveiko pliuralizmo, net jeigu kartais jis skatino madų (tokių, kaip postmodernizmas) vaikymąsi, o ne dalykines teorines diskusijas; ir vis dėlto šaltojo karo pabaiga gali tapti iššūkiu daugybei įsitvirtinusių teorijų.

Tačiau bet koks mėginimas dorotis su šiais klausimais reiškia atsakymą į trečiąjį klausimą – atsakymą, kuriuo remiasi daugelis tarptautinių santykių teorijos darbų, bet kuris yra toks opus, kad labai retai keliamas pats savaime – būtent, kaip tarptautinių santykių tyrinėjimai, kaip teorinė ir analitinė akademinė disciplina, siejasi su išoriniais įvykiais, su vadinamuoju „realiu“ pasauliu. Jeigu visos socialinių mokslų šakos rutulio-

josi kaip atsakas į „realybės" įvykius bei iššūkius ir jeigu visos jos laiko savo profesinės garbės ir *amour propre* reikalu turėti tradicinę, neideologizuotą sąsają su „realybe", tai turbūt savo santykių su ta „realybe" atžvilgiu nėra jautresnės disciplinos nei tarptautinių santykių studijos. Pakanka tik prabilti apie tas praktinės veiklos sritis, kurių labiausiai bodimasi tarptautinių santykių teorijoje – apie tarptautinių santykių istorijos pagundą, apie „dabartizmo" virusą, apie korumpuotus „einamosios politikos" reikalus – kad taptų aišku, kaip giliai joje yra įsišaknijęs išorinio užkrato baiminimasis. Apie šį baiminimąsi byloja nuolatinis tikinimas, būdingiausias realizmui, esą tarptautinių santykių srityje negali būti nieko nauja ir kad visa, ką reikia žinoti, jau yra išsakyta niūriose klasikų – Tukidido, Hobbeso, Machiavelli'o – sentencijose arba glaustose ir laikui atspariose Waltzo neorealizmo maksimose.

Vienas iš slėpiningiausių tarptautinių santykių teorijos paradoksų yra tas, kad nors būtent ji legitimizavo viešpataujančią pokarinę tarptautinės politikos praktiką – šaltojo karo ir valstybinių bei kitokių išteklių mobilizavimo praktiką – pats šaltasis karas liko teoriškai beveik neišanalizuotas, nes buvo vadovaujamasi nuostata, kad jis nėra kažkas itin nauja. Dar labiau stebina toji afazija, kuri ištinka tarptautinių santykių teoriją jai susiduriant su lemiamu paskutiniųjų penkerių šimtmečių tarptautiniu procesu – su kapitalizmo raida (apie tai žr. Rosenberg, 1994). Skandinama „tarptautinės bendruomenės", o vėliau ir „tarpusavio priklausomybės" terminais ši tyla yra keisčiausia iš visų disciplinos nutylėjimų. Tarptautinių santykių teorija nėra vieniša savo teoriniu aklumu: ekonomikos nesugebėjimas sukurti teorijos, kuri paaiškintų interesų grupių veiklą arba iracionalią elgseną, politikos nepajėgumas atrasti socioekonomines, o ne vien konstitucines ir procedūrines demokratijos sąlygas, arba sociologijos nepajėgumas iki pat aštuntojo dešimtmečio kaip nors paaiškinti nacionalizmą yra analogiški atvejai. Tad natūralu, kad tariamai griežčiausia ir todėl teorijai patogiausia reakcija į pastarųjų kelerių metų įvykius – neigti, jog jie turi arba gali turėti įtakos tarptautinių santykių disciplinos raidai.

Tokia atsiribojimo nuostata yra ne tik ydinga pati savaime, bet ir žalinga, nes vengiama aiškintis, kaip socialinis mokslas turi reaguoti į išorinį pasaulį. Žinoma, „dabartizmo" ir einamųjų reikalų pavojai yra visiškai realūs, ypač tarptautinių santykių srityje. Disciplinos istorija kupina darbų, kuriuos gadina priklausomybė nuo trumpalaikių pereinamųjų įtakų. Juose procesai įsivaizduojami kaip šiuolaikiniai, o iš tikrųjų jie egzistuoja nuo seno ir dažnai jau turi klasikinių paaiškinimų – šalių tar-

pusavio priklausomybės yra akivaizdžiausias pavyzdys. Anglosaksų pasaulio epizodiniai procesai pernelyg lengvai globalizuojami. Tačiau tas esminis pasaulio istorijos vingis, apie kurį byloja pastarųjų metų įvykiai, nusipelno daugiau nei kanoninio teorijos atsako. Pirmasis pasaulinis karas sukūrė akademinę tarptautinių santykių discipliną ir atvėrė teorinio darbo sritį ne visada pagrįstai niekinamam „utopizmui", vyravusiam tarpukario laikais. Antrasis pasaulinis karas ir po to šaltasis karas iškėlė į disciplinoje dominuojančią padėtį realizmą, nepaisant daugybės jo konkurentų priešinimosi. Carro, Niebuhro ir Morgenthau darbai atsirado ne vien kaip kabinetinio mąstymo produktas. Tad natūralu, kad Sovietų bloko žlugimas 1989 m. – turbūt trečiasis didysis XX amžiaus kataklizmas – taip pat gali iškelti naujų teorinių klausimų tarptautinių santykių teorijai. Turime aiškintis, kokias esmines problemas kelia praeitis ir kokie dabarties procesai nusipelno mūsų analitinio ir teorinio dėmesio. Galime klysti juos aiškindami, kaip kadaise neabejotinai klydo „utopizmas" ir „realizmas", tačiau tai nėra pagrindas vengti iššūkio, kurį mums meta šaltojo karo baigtis.

SOVIETŲ BLOKO ŽLUGIMAS

Devintojo dešimtmečio pabaigos įvykių istorinius bruožus bei jų originalumą galima nusakyti glaustai. Žlugo politinė sistema valstybių bloko, kuriame dominavo Sovietų Sąjunga ir kuris nuo 1940-ųjų galynėjosi su Vakarais ir pačios Sovietų Sąjungos pavidalu kėlė grėsmę Vakarų pasauliui nuo pat 1917 m. (Blackburn, 1991). Būtina pabrėžti šio žlugimo originalumą: jis įvyko be tarpvalstybinio karo, per labai trumpą laiko tarpsnį, nesant organizuotos politinės opozicijos ir be didelio kraujo praliejimo. Negana to, priešingai kitoms revoliucijoms, įvykusioms po 1789 m., kurios daugiau ar mažiau laužė tarptautines normas arba siekė kažko „nauja", tie, kurie šiame kontekste siekė pokyčių, norėjo ne kurti kaip anksčiau kažką „nauja", kažkokią alternatyvą esamai tvarkai, – jie veikiau norėjo išlaikyti tą tvarką kuo sparčiau ir neskausmingiau įjungdami ją į vyraujančią pasaulinę tvarką, į „civilizaciją", „demokratiją", „Vakarus" ar „modernybę": iš čia Habermaso (1991) terminas *die nachholende Revolution*, „besivejanti revoliucija".

Čia būtina padaryti keletą svarbių išlygų: dauguma žmonių, kuriuos 1988 m. valdė komunistų partijos (1,7 milijardo), vis dar yra jų valdžioje (1,4 milijardai); neaišku, kokio pobūdžio valdžia susikurs buvusioje So-

vietų Sąjungoje ar jos buvusiose satelitinėse šalyse; būsimoji Rusijos užsienio politika skendi tamsoje. Ir vis dėlto yra įvykęs didžiulis kataklizmas, kuris reiškia ne tik šaltojo karo ir bolševikinės grėsmės baigtį, bet viso tarptautinės istorijos periodo, kai kapitalizmo hegemonijai buvo mestas iššūkis, baigtį. Rizikuojant padaryti „megalodabartizmo“ klaidą, galima teigti, jog 1989 metais baigėsi tas istorijos periodas, kuris prasidėjo nuo 1789 metų Prancūzijos revoliucijos. Šiuo atžvilgiu gana įtikinama yra Fukuyamos (1992) tezė, jog šiuolaikinės situacijos naujumą apibrėžia tai, kad pasaulio mastu dabar pripažįstami tik vieno tipo atsakymai. Pirmiausia būtent tai lemia istorinę 1989 metų svarbą (Halliday, 1991, 1992a).

Šiuo atžvilgiu „šaltojo karo pabaiga“ yra sudėtinis reiškinys, atspindintis keturias bendras istorines tendencijas, iš kurių kiekvienai prireiks tam tikro laiko visiškai atsiskleisti ir kiekviena iš kurių gali turėti specifinių teorinių implikacijų.

Santykių tarp didžiųjų valstybių pasikeitimas

Šaltojo karo pabaiga žymi tarpvalstybinio konflikto, vyravusio pasaulyje nuo 1945 m., ir Sovietų Sąjungos ir JAV branduolinės priešpriešos pabaigą. Akivaizdžiai kyla du klausimai: ar tai reiškia didžiųjų karinių galybių konfrontavimo pabaigą – bent vienos žmonių kartos gyvenimo laikotarpiu; ir ar nesusikurs nauja tarptautinių blokų bei hegemonijos struktūra senosios vietoje? Teigiamą atsakymą į pirmąjį klausimą aiškiai perša istorijos faktai – visą šimtmetį nuo Kinijos-Japonijos 1894 m. karo didžiosios valstybės buvo tarpusavio karinės konfrontacijos būklėje arba prie tokios konfrontacijos slenksčio, o dabar visa ši era pasibaigė. Konfrontacijos pasikartojimo tikimybė dabar akivaizdžiai sumažėjo, ir nors yra tokių, kurie ateityje numato naujus didžiųjų galybių konfliktus, atrodo, jog šio šimtmečio įvykių schema jau yra sulaužyta. O dėl hegemonijos, tai situacija dabar tokia, kad mažai tikimybių, jog atsirastų valstybių blokas, pajėgiantis varžytis su JAV, o pačios JAV, kaip atrodo, vengia prisiimti vienvaldės „Romos“ vaidmenį, nors Sovietų Sąjungos žlugimas tokią galimybę joms teikia. Argumentas, jog karas tarp liberalių demokratinių valstybių beveik neįmanomas, yra gana įtikinamas, ir jeigu taip yra iš tikrųjų, tai mūsų dėmesys turi būti telkiamas į tuos padarinius, kuriuos sukeltų situacija, jeigu kai kurios iš galingiausių valstybių, sakysim, Rusija arba Japonija, laikui bėgant nutoltų nuo šio demokratinio

modelio (žr. Doyle, 1983a, 1983b, 1986, kur pateikiama klasikinė šio požiūrio formuluotė, bet taip pat žr. toliau dėstomas išlygas). Šios padėties implikacijos tarptautinės sistemos atžvilgiu bus nagrinėjamos toliau, priešpaskutiniame šio skyriaus skirsnyje.

Komunizmo pabaiga

Antrasis šaltojo karo baigties matmuo yra komunizmo kaip politinės jėgos nunykimas. Jau buvo sakyta, kad šis reiškinys kol kas apsiriboja Europa, tačiau tendencijos Kinijoje liudija apie judėjimą kapitalizmo ar net liberalizmo link, o ir likusios komunistinės šalys (Kuba, Vietnamas, Šiaurės Korėja) nėra pajėgios pateikti globalinės alternatyvos. Čia kyla du svarbiausi klausimai. Pirma, ar ateityje galima kokia nors alternatyva kapitalizmui, jeigu tokios apskritai esama? Antra, kokią istorinę reikšmę turi visas komunistinis eksperimentas? Atsakant į pirmąjį klausimą, atrodo, kad joks politinis kairiųjų iššūkis liberaliajam kapitalizmui jau negali turėti rimtos paramos; komunistinė revoliucinio iššūkio galia išsisėmė. Lieka tik socialdemokratinio prisitaikymo prie kapitalizmo variantai, kuriuos vis labiau riboja tiek tarptautinės sąlygos, tiek ir besikeičianti politinė konfigūracija atskirose šalyse. Įprasta manyti, jog dabartinės socialinės demokratijos nesėkmės iš dalies yra komunizmo žlugimo padarinys: tačiau iš tikrųjų gali būti priešingai – socialinės demokratijos bei jos ekvivalentų dinamika išsikvėpė daugumoje išsivysčiusių šalių (Didžiojoje Britanijoje, JAV, Australijoje, Vokietijoje) jau aštuntajame dešimtmetyje, o įtikinamo vidurio arba trečiojo kelio nebuvimas reiškė, kad komunistinių reformatorių pasirinkimo galimybės devintojo dešimtmečio pabaigoje buvo labai ribotos.

Klausimas, kas buvo komunizmas – o komunizmas vis dar lieka pernelyg artimas laike, kad būtų galima pažvelgti į jį iš perspektyvos – paskatino keletą skirtingų aiškinimų: tai buvęs padarinys diktatūrinės tendencijos, kai revoliucinis elitas įgyja visuomenės kontrolės galią; nepavykęs darbininkų klasės emancipavimosi sąjūdis; mesianizmo atvejis; rytietiškojo despotizmo apraiška; nevykęs mėginimas modernizuotis. Vienas autorius neseniai iškėlė idėją, kad komunizmą galima lyginti su jėzuitų eksperimentu Paragvajuje, kur buvo mėginama dalį pasaulio izoliuoti nuo tarptautinių įtakų ir žengti alternatyvaus vystymosi keliu – keliu, kurį tuo metu idealizavo intelektualai, bet kuris galiausiai dingo beveik nepalikdamas pėdsakų (Anderson, 1992). Galbūt įmanomas koks nors

bendras paaiškinimas, aprėpiantis kai kuriuos šių aiškinimų elementus; tačiau keisčiausia yra tai, kad šis mėginimas pasukti į šalį nuo įprastos kapitalistinės raidos, kuris tam tikrą laiką atrodė nepaprastai sėkmingas, bent jau savo ideologine ir karine grėsme Vakarams, galiausiai buvo priverstas kapituliuoti, ir kapituliuoti beveik be pasipriešinimo. Net jeigu dabar tai atrodo kaip neišvengiamas dalykas, ištisus dešimtmečius tokia komunistinio eksperimento atomazga toli gražu neatrodė akivaizdi: tie, kurie jį palaikė, ir tie, kurie jo baiminosi, tikėjo socialistinės valstybės intervencionizmo efektyvumu, kurį vėlesnė įvykių eiga paneigė. Kiekvienu atveju komunizmo žlugimą verta kruopščiai išanalizuoti visiems, dedantiems viltis į valstybės diktuojamą socialinę ir ekonominę pažangą, arba „totalitarizmą".

Politinio žemėlapio pokyčiai

Trečiasis šaltojo karo baigties elementas yra Sovietų Sąjungos ir jos satelitų sistemos žlugimas. Dar toli gražu neaišku, ar procesas yra pasibaigęs – ne tik Rytų Europoje, bet pačioje Rusijoje: Rusijos Federacijoje veikia galingos išcentrinės jėgos ir ji dar gali skilti veikiama tiek išorinių, tiek vidinių jėgų. Ir net jeigu fragmentacijos procesas jau pasibaigė, jis atvėrė didžiules pokyčių tarptautinėje arenoje galimybes. Viena vertus, šis procesas sukūrė situaciją, kurioje atsirado nauji regioniniai aljansai ir nauji potencialūs hegemonai: Europoje – Vokietija; Kaukazo, Juodosios jūros ir Centrinės Azijos regione – Turkija. Tolimuosiuose Rytuose pokyčiai ne tokie ryškūs, nes ten Sovietų įtaka buvo silpnesnė, tačiau jie sutapo su Kinijos ir Japonijos galios didėjimu; Sovietams pasitraukus iš Kampučijos ir Vietnamo, didėja ir jų įtaka Indokinijai, taip pat šiaurės rytų Azijos regionui. Kai kurie iš šių regioninių pokyčių reiškė grįžimą prie situacijos, buvusios iki 1914 m. – tai, pavyzdžiui, Balkanų ir Baltijos aljansai. Kiti pokyčiai yra nauji, o Turkijos-Irano konfliktas Centrinėje Azijoje tėra ankstesniųjų konfliktų paveldas.

Kitas strateginis komunizmo žlugimo padarinys yra tai, kad sužlugo „režimas", kuris nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos palaikė esamą pasaulio pasidalijimo žemėlapį – kad ir koks neteisingas ir savavališkas jis buvo. Stebėtina, kad nuo 1945 iki 1989 m.,nepaisant secesionistinių ir unifikacinių pokario šūkių, tas žemėlapis beveik nepakito. Atsirasdavo naujų nepriklausomų valstybių, kai kurios valstybės netekdavo dalies sa-

vo teritorijos, tačiau maždaug 170 valstybių skaičius išliko daugmaž stabilus. Unifikacija arba susijungimas įvykdavo tik jėga ir tik dekolonizavimo sukeltais netikrumo momentais (Palestina, Vakarų Sachara, Timoras ir galbūt Tibetas). Secesija pavyko tik Bangladešo atveju 1971 m., tačiau ši šalis geografiškai jau buvo atskirta nuo likusio Pakistano.

Nuo 1989 m. unifikacijos ir secesijos problemos grįžo į politinę darbotvarkę: po Jemenų ir Vokietijų susijungimo veikiausiai seks Korėjų ir galbūt vienokia ar kitokia forma – (trijų) Kinijų susijungimas. Kita vertus, skilimas tapo buvusių daugianacionalinių buvusios komunistinės sistemos valstybių lemtimi (Sovietų Sąjunga, Jugoslavija, Etiopija, Čekoslovakija); dėl to per dvejetą metų atsirado daugiau nei dvidešimt naujų valstybių. Niekas negali pasakyti, kokie bus ilgalaikiai šio proceso padariniai, tačiau beveik neabejotina, kad pokarinio režimo žlugimas daugelį paskatins manyti, jog jie taip pat pajėgūs turėti atskirą valstybę. Kai kurias pasaulio dalis tai paveiks daugiau nei kitas; tačiau atskiri Europos ir Afrikos, taip pat Indijos regionai patirs didėjančias įtampas dabar, kai jiems buvo pademonstruota, jog secesionizmas toleruojamas.

„Demokratijos" plėtra

Daugelio įsitikinimu, komunizmo žlugimas ir liberalių demokratinių formų paplitimas daugelyje postkomunistinių bei trečiojo pasaulio šalių reiškia naujos globalinės demokratijos epochos pradžią. Iš esmės būtent tokią išvadą, nors ir atsargiai, daro Fukuyama, skirdamas teiginį, kad toms formoms nėra gyvybingų alternatyvų, nuo teiginio, kad šio modelio sustiprėjimas visose šalyse yra galimas ar net neišvengiamas (Halliday, 1992b). Tam tikru požiūriu ši išvada yra teisinga, ir komunizmo žlugimas, nors jo azijinis blokas išliko, išties parodė, jog senasis alternatyvus revoliucinės politinės raidos kelias nėra nei gyvybingas, nei patrauklus.

Vis dėlto čia reikia padaryti kelias esmines išlygas. Pirma, demokratinės sistemos įtvirtinimas nėra spartus, vienkartiniu veiksmu pasiekiamas rezultatas, jis reikalauja ilgo pereinamojo periodo. Didžioji Britanija ir JAV tapo visiškai demokratinės – principo „vienas asmuo – vienas balsas" atžvilgiu – tik septintajame dešimtmetyje, po kelių šimtmečių raidos. Daugelyje kitų šalių prie šio rezultato pamažu artėjama per įvairias pusiau demokratinės evoliucijos formas – pavyzdžiais gali būti Meksika ir Egiptas (Therborn, 1977). Antra, niekas negali būti tikras, kad demo-

kratinė tvarka išliks bent vienos kartos gyvenimo laikotarpį: Veimaro Respublikos ir daugybės trečiojo pasaulio demokratijų (Libano, Liberijos, Ceilono) – kurios septintajame dešimtmetyje atrodė visiškai įtvirtintos – lemtis tai aiškiai patvirtina. Politinė įtampa daugelyje tų šalių, kurios pripažino pliuralizmą, rodo, jog padėtis jose gali keistis nenumatomomis kryptimis. Trečia, nors kairuoliškas autoritarinis modelis yra diskredituotas, kapitalistinės valstybės toli gražu nesutaria dėl to, kuris iš Amerikos ar Europos demokratijos modelių yra priimtiniausias. Antai Tolimuosiuose Rytuose yra valstybių, kur vyrauja ne pačios brutaliausios, bet vis dėlto autoritarinės kapitalizmo formos; ir jos gali tapti patrauklesniu modeliu buvusioms komunistinėms šalims, pirmiausia Kinijai ir Rusijai. Galiausiai ir liberaliųjų kapitalistinių šalių stabilumas nėra garantuotas, nes didėjančios socioekonominės įtampos ir mažėjantis žmonių dalyvavimas politiniame procese kelia grėsmę įtvirtintoms, kad ir netobuloms, normoms. Yra ir kitokių išsivysčiusių pramoninių visuomenių tendencijų, kurios veikiau siaurina negu plečia demokratiją: naujos elektroninės manipuliavimo ir priežiūros galimybės, rinkiminio aktyvumo mažėjimas, socialinis susvetimėjimas, žlugimas darbininkų klasės judėjimų, kurie tris XX amžiaus ketvirčius garantavo tam tikrą politinį bei socialinį tų visuomenių kompromisą.

Šio demokratijos trapumo implikacijos tarptautiniams santykiams yra dvejopos. Pirmiausia, jeigu išvis egzistuoja koks nors ryšys tarp liberaliosios demokratijos ir taikos, tai demokratizavimo peripetijos turės didelės įtakos būsimiems tarpvalstybiniams santykiams. Demokratijos konsolidavimasis pasauliniu mastu yra pasaulinės taikos sąlyga; būtent į šį procesą, o ne į tarptautinės teisės įsivyravimą, didžiausias viltis dėjo Woodrow Wilsonas skelbdamas savo tariamai „utopinę“ tarptautinės politikos viziją. Antra, pats demokratizavimo procesas ir tas mastas, kuriuo viso pasaulio valstybės yra verčiamos prie jo taikytis, liudija, kaip tarptautinės normos bei tokie mechanizmai kaip tarptautinė parama bei tarptautinės prekybos sąlygos dabar visas šalis stumia prie vieningos vidaus ir ekonominės praktikos. Kitaip sakant, kyla klausimas, kurį taip pat kelia komunizmo žlugimas, kokiu mastu, net nepripažindamos tam tikrų tarptautinių normų, atskiros šalys gali būti priverstos savo vidaus politikoje taikytis prie bendros sistemos arba kokią kainą jos turi mokėti to nedarydamos. Tai visada buvo viena iš esminių tarptautinių santykių teorijos problematikų, kurią naujai išryškina dabarties įvykiai (Halliday, 1992c, 1992d).

ŠALTOJO KARO PABAIGOS AIŠKINIMAI

Kol kas aiškinomės šaltojo karo baigties reikšmę tarptautinei sistemai ir keturių skirtingų procesų, kurie čia vyksta, padarinius. Tačiau 1989 metų implikacijos tarptautiniams santykiams tuo neapsiriboja; kyla klausimas, kodėl apskritai šaltasis karas baigėsi ir kas iš tikrųjų buvo tas šaltasis karas. Šis klausimas savo ruožtu suponuoja tam tikrą požiūrį į tai, kokios buvo šio konflikto pusės („kapitalizmas" ir „komunizmas") ir kaip kiekviena pusė siekė įveikti kitą. Nors čia esame beveik nepažįstamoje teritorijoje, ši problematika iškelia bent keletą įdomių klausimų tarptautinių santykių teorijai.

Netrūksta aiškinimų, kodėl šaltasis karas baigėsi; populiariausi iš jų – tai ginklavimosi varžybos, demokratiniai sąjūdžiai, ekonominis komunizmo išsisėmimas, ypač SSRS atveju. Vis dėlto į tai turbūt vertėtų labiau įsigilinti, nes pats šis reiškinys, kaip jau sakyta, yra išskirtinis – spartus, beveik be pasipriešinimo įvykęs pasidavimas elito, kuris iki tol demonstravo stebėtiną atkaklumą ir išradingumą varžybose su Vakarais. Ginklavimosi varžybos negali būti pakankamas paaiškinimas, nes net jeigu daug išteklių buvo naudojama ginkluotei, lieka nepaaiškintas likusios ekonomikos neefektyvumas. Apačių priešinimasis egzistavo, tačiau jis buvo stebėtinai menkas, išskyrus Lenkijos atvejį. Be abejo, sistema veikė neefektyviai, palyginti su Vakarais, tačiau vertinant vidiniais kriterijais ji vis dėlto pasiekė nemažai – per vienos kartos gyvenimo laikotarpį Sovietų Sąjungoje dvigubai pakilo pragyvenimo lygis.

Šaltojo karo baigtį lėmė ne tai, ką Leninas vadino valdomųjų nenoru būti valdomiems, bet tai, ką jis vadino valdančiųjų nepajėgumu valdyti senuoju būdu. Ir būtent šitai turi būti paaiškinta. Jeigu pagrindinis aiškintinas dalykas yra tai, kodėl Sovietų Sąjungos valdžia prarado ryžtą ir griebėsi nesėkmei pasmerktos reformos *perestroikos*, tai čia esminį vaidmenį, matyt, suvaidino trejetas tarpusavyje susijusių priežasčių: šalies nepajėgumas konkuruoti su JAV karinės pramonės srityje trečiosios pramoninės revoliucijos sąlygomis; ryškėjantis komandinės ekonomikos nepajėgumas skatinti novacijas ar net išlaikyti buvusį augimo lygį; taip pat vis didesnis elito susivokimas, jog Vakarai pirmauja ne tik politinėje bei karinėje, bet ir ekonominėje, ypač apsirūpinimo vartojamosiomis gėrybėmis srityje (Halliday, 1992a).

Pirmoji iš šių priežasčių yra gana akivaizdi, ir jos formuluotė tiksliau išreiškia ginklavimosi varžybų poveikį nei bendras teiginys apie nebepakeliamas išlaidas ir konkurencinę nelygybę. Antroji priežastis vis labiau

aiškėjo septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, ir ją tik pastiprino – po Čekoslovakijos invazijos – suvokimas, jog sistema negali keistis ir kuria nors politine kryptimi. Trečioji yra svarbiausioji priežastis – o tarptautinių santykių teorijos požiūriu ir įdomiausioji, nes atkreipia mūsų dėmesį į specifinę tarptautinės konkurencijos ir sąveikos formą, kuri skiriasi nuo valstybių konkurencijos ir nuo nevalstybinių agentų, tokių kaip verslo kompanijos ir bankai, konkurencijos. Nors šiedu agentai buvo labai reikšmingi Vakarams priimant komunizmo iššūkį, pati savaime jų reikšmė vis dėlto nebuvo lemiama. Svarbiausias dalykas, kuris laukia istorinio ir teorinio paaiškinimo, yra tas mechanizmas, kuriam veikiant pati regima sėkmė palaužė Sovietų elito ryžtą tęsti savo politiką. Kaip esu rašęs kitur, ne raketos, bet džinsai palaužė komunistinės sistemos priešinimąsi globaliniam kapitalizmui (Halliday, 1992a).

Su tuo, žinoma, glaudžiai siejasi klausimas, dėl ko vyko pats šaltasis karas. Šį klausimą nagrinėjau kitoje vietoje, tad čia pateiksiu tik glaustą savo atsakymo santrauką (Halliday, 1991, 1992c). Būta keturių šaltojo karo aiškinimo mokyklų: realistinis, kuris šio karo neskyrė nuo kitokių didžiųjų valstybių konflikto formų; kritinė „internalistinė" mokykla, kuriai tai apskritai buvo ne konfliktas, o veikiau mechanizmas, kuriuo naudodamosi dominuojančios kiekvieno bloko grupės galėjo efektyviau kontroliuoti savo gyventojus; „nesusipratimo" mokykla, šaltąjį karą laikanti nesusipratimu, o ideologinius bei tarptautinius nesutarimus – tarpusavio nesusikalbėjimo padariniu; ir „intersisteminė" mokykla, šaltąjį karą traktuojanti kaip dviejų priešingų socialinių sistemų, kurių kiekviena atkakliai, tačiau – esant branduoliniam ginklui – ir apdairiai mėgino įveikti kitą.

Šis požiūris – kad šaltasis karas bent iš dalies buvo „ideologinis" – akademinėje literatūroje nebuvo populiarus, iš dalies dėl to, kad atrodė artimas šaltojo karo stereotipams, nes rimtai traktavo priešingų pusių politinius teiginius, ir iš dalies dėl to, kad implikavo vidaus politinės bei socialinės santvarkos svarbą tarptautiniams santykiams. „Intersisteminės" teorijos požiūriu šaltasis karas vyko ne tik dėl „tarptautinės bendruomenės" išpažįstamų bendrų tarpvalstybinės elgsenos normų, bet dėl specifiškesnių visuomenėms bei valstybėms privalomų normų. Šaltasis karas baigėsi pirmiausia dėl to, kad spaudimas Sovietų sistemai siekiant ją priversti paklusti šioms normoms po septyniasdešimties metų tapo neatlaikomas.

Intersisteminio konflikto teorija aiškino, jog šaltasis karas, kad ir pasižymėdamas didžiųjų galybių konflikto bruožais, buvo daugiau nei toks

konfliktas. Ji taip pat neigė, jog šaltojo karo priežastis buvo tik nesusipratimas. Ji pripažino endogeninių faktorių svarbą, tačiau kartu pabrėžė, kad kiekviena pusė kovoja dėl tam tikrų bendrų principų ir kad šaltasis karas gali baigtis tik vienai pusei įveikus kitą. Būtent taip ir atsitiko. Sovietų lyderių valią palaužė ne absoliutus sistemos fiasko, ne masių sukilimas, o lyginamasis istorinis sprendimas, jog jų visuomenės nepanašios į Vakarų visuomenes ir nerodo jokių supanašėjimo ženklų – neatrodo, kad Rytuose prasidėtų radikalus ekonominis kilimas ar kad žlugtų Vakarų kapitalistinė sistema. Kai tai tapo akivaizdu, Gorbačiovas ir jo bendražygiai suorganizavo tai, kas faktiškai buvo besąlygiškas pasidavimas: taip baigėsi šaltasis karas.

TEORINĖS PROBLEMOS

Ši analizė kelia bent keturias bendras, tarpusavyje susijusias problemas. Pirmoji – tai „tarptautinės bendruomenės" homogeniškumo problema: kokiu mastu tarptautinė sistema priklauso ne tik nuo bendrai pripažįstamų tarpvalstybinių santykių normų, bet ir nuo bendrai pripažįstamų vidaus gyvenimo normų; antroji – santykių tarp kapitalistinių visuomenių mechanizmai ir tai, kaip kapitalistinės globalizacijos dinamika įveikia korporatyvizmą ir tokios raidos blokavimą; trečia, galios ir jėgos mechanizmai šiuolaikinėje visuomenėje: karinės, ekonominės ir ideologinės galios santykis; ketvirta, jėgų pusiausvyros pobūdis epochoje, kai nesama esminių didžiųjų valstybių konfliktų. Tai išties plačios temos; tad teks tenkintis bendromis pastabomis, plėtojant kai kurias anksčiau išsakytas mintis.

Homogeniškumas: radikalesnis „tarptautinės bendruomenės" variantas

Homogeniškumo reiškinys, t.y. būtinybė visuomenėms laikytis bendrų vidaus politikos normų, nėra reikiamai išanalizuotas tarptautinių santykių teorijoje veikiausiai dėl tariamo tokių mėginimų „redukcionizmo", kurį taip smerkė Waltzas. Ten, kur jis buvo analizuojamas, būtent šalių tarpusavio priklausomybės tyrimuose, jis paprastai buvo traktuojamas kaip naujas reiškinys. Tačiau yra pagrindo manyti, jog šis reiškinys egzistavo per visą tarptautinės sistemos istoriją, ir jis paaiškina, kodėl nukrypimai nuo įprastų vidaus politikos normų yra tokie grėsmingi tarp-

tautiniams santykiams. Daugelio konfliktų tarptautinėje sistemoje mįslė yra tai, kad nors revoliucijos – tai tam tikras iššūkis tarptautinei tvarkai, šis iššūkis yra gana ribotas, o paskata tarpvalstybinėms kontrrevoliucijoms gana silpna. Tačiau jeigu paliečiami homogeniškumo dalykai, tokio konflikto pagrindas tampa akivaizdesnis. Aiškiausiai tai suvokė Burke'as (1852), savo „Laiškuose apie regicidinę taiką" padėjęs pagrindus radikaliai homogeniškumo teorijai, kuri grindžiama teze, kad socialinė ir politinė taika atskiroje valstybėje galima tik tuo atveju, jeigu ir kitos valstybės laikosi daugmaž tokių pačių normų; kad valstybes neišvengiamai veikia pokyčiai kaimynų vidaus tvarkoje, net jeigu tarptautiniuose santykiuose jie nėra joms pavojingi; ir kad galingiausios valstybės privalo slopinti nukrypimus nuo šių tarptautinių normų ir užkirsti kelią destabilizavimo plėtrai. Burke'as net sugestionuoja, jog „tarptautinė bendruomenė" egzistuoja visiškai realiai tuo atžvilgiu, kad ją sudaro socialiniai junginiai, išpažįstantys tas pačias vertybes, ir kad būtent tų vertybių gynimas turi būti tarpvalstybinių santykių pamatas (žr. Halliday, 1992c, 1992d, kur dalykas dėstomas išsamiau). Istorinių sociologų darbai (Mann, 1986, 1988, kur remiamasi Hintze, Skocpol ir Tilly, 1975; juos aptaria Halliday, 1989) sugestionuoja paralelinę tyrimų liniją, nes juose parodoma, kaip tariamai atskiri, izoliuoti šalių evoliucijos ir valstybių formavimosi procesai faktiškai verčiami taikytis prie vyraujančių tarptautinių tendencijų ir konkurenciškai imituoti vienas kitą. Tad tarptautinė konkurencija veikia kaip homogenizuojanti jėga, todėl ir valstybinių struktūrų bei politinių formų raida per dešimtmečius įgyja konvergencijos pobūdį.

Yra du akivaizdūs argumentai prieš šią homogenizacijos tezę. Pirma, per visą ilgą moderniosios istorijos periodą nebuvo tokios raidos požymių; antai šiame šimtmetyje išsivysčiusiose, bet vis dar pusiau periferinėse šalyse vyko nukrypimai į dešinę (XX a. viduryje – Vokietijoje, Japonijoje, Italijoje, Ispanijoje ir Portugalijoje ir – švelnesne forma – Airijoje; pridėkime aštuntojo dešimtmečio „biurokratinius-autoritarinius" Čilės, Argentinos, Brazilijos ir Urugvajaus režimus) ir į kairę (Rusija bei kitos komunistinės valstybės). Būta taip pat mėginimų eiti labiau autarchiniu keliu (Perono Argentina ir Whitlamo Australija). Tačiau galiausiai abu keliai buvo uždaryti – kai kurie pasaulinių karų būdu, kiti – transnacionalinės erozijos bei inkorporacijos būdu. Tai, ką Antrasis pasaulinis karas padarė Vokietijai, Italijai ir Japonijai, buvo tai, ką Europos Sąjunga su jos akivaizdžia ekonomine sėkme padarė su Ispanija, Portugalija, Airija ir galiausiausiai su Sovietų Sąjunga. Lotynų Amerikos šalių atveju autoritarizmo idėjos išsisėmimas viduje ir tarptautinių normų kaita išorė-

je kartu sąlygojo viso žemyno redemokratizavimąsi devintojo dešimtmečio pabaigoje. Periferizmo bei deviacijos pagunda vis dar išlieka stipri, tačiau inkorporavimosi mechanizmai ilgainiui tampa dar stipresni. Nepajėgiant jų įveikti, tenka prie jų taikytis.

Antras argumentas prieš homogenizacijos tezę yra tai, kad, nepaisant kapitalizmo plėtros per pastaruosius penkis šimtus metų ir ypač per šį šimtmetį, šalių turtinė nelygybė ir politinių formų skirtumas tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių padidėjo ir net gali padidėti dar labiau. Mėginant šį faktą paaiškinti reikia pažvelgti į kai kuriuos kapitalizmo sistemos dinamikos aspektus.

Kapitalizmo dinamika

Jau pastebėjome, kad tarptautinių santykių teorija keistai drovisi kapitalizmo sąvokos, nors ja naudojasi ne vien marksizmas, bet ir kiti socialiniai mokslai, tokie kaip sociologija. Tai neigiamai atsiliepia ne tik bendram pastarųjų penkių šimtmečių tarptautinės sistemos raidos suvokimui, bet ir naujausių tarptautinių konfliktų supratimui – pradedant imperialistinėmis varžybomis, kurios bent jau netiesiogiai turi ryšį su kapitalizmu, ir baigiant šaltojo karo analize, nes svarbus konfliktų aspektas lieka už analitiko dėmesio ribų (Hobsbawn, 1987, pateikia imperializmo ir kapitalizmo santykių vaizdą po 1870 metų). Postuluojama viena iš dviejų: arba kad kapitalizmas nėra globalinė tendencija, nors to tikrai nepatvirtina pastarųjų dviejų šimtmečių raida, arba sugestionuojama, kad nors kapitalizmas siekia pasaulinio viešpatavimo, jam taip pat reikalingas „priešas“: toks priešas buvo komunizmas, jį dabar praradęs kapitalizmas paskubomis ieško kito, tokio kaip islamas. Tačiau būtent globalistinė kapitalizmo dinamika paaiškina visos tarptautinių santykių sistemos raidą nuo pat tų laikų, kai Kolumbas 1492 m. išplaukė į savo kelionę, ir ji paaiškina, kaip ir kodėl šaltajame kare Vakarai įveikė komunistinį pasaulį: būdamas nepavykęs paspartinto vystymosi projektas, komunizmas socialiniu, ideologiniu bei tarptautiniu atžvilgiu buvo pačios kapitalistinės visuomenės prieštaravimų padarinys ir galiausiai jos pačios buvo sunaikintas.

Tačiau šios globalinės dinamikos pripažinimas dar nėra visas atsakymas, nes dar lieka bent trys svarbūs klausimai. Pirma, jeigu kapitalizmas yra globalinė tendencija, tai kodėl jo plėtra buvo ir tebėra tokia netolygi? Antra, jeigu klostosi globalinė ekonomika, tai kam reikalingos atskiros

valstybės, kurių ypač daugėja šiuo metu ir kurios, kaip atrodo, numatomoje ateityje išliks pagrindiniai politinės galios centrai? Trečia, kas yra konkretūs kapitalizmo ekspansijos mechanizmai? Industrializacijos ir demokratijos, jos politinės palydovės, plėtros netolygumo problema gana kebli. Daugiau nei šimtmetį buvo įprasta manyti, jog šio Vakarų modelio universalizavimo procesas, kad ir netolygus, galiausiai visuotinai įsiviešpataus. Tuo buvo įsitikinę dauguma Vakarų liberalų ir radikalų, tarp jų ir Marxas, o šiuolaikiniu pavidalu jį išreiškia Fukuyama: kategoriškoji frazė, kurią jis pasiskolino iš Kojeve'o, skelbia, jog dabar beliko „sutvarkyti provincijas". Tačiau, nepaisant kapitalizmo globalizacijos fakto ir politiniais bei etiniais požiūriais sveikintinos demokratijos plėtros, faktinis procesas vyko toli gražu ne pagal šį scenarijų. Tiesą sakant, per pastarąjį šimtmetį, ypač po karo, pragyvenimo lygis pamažu kilo visame pasaulyje, tačiau atotrūkis tarp turtingųjų ir netutingųjų vis labiau didėjo.

Vėlyvojo marksizmo autoriai šį procesą apibendrino priklausomybės teorijose, kurios, net būdamos dažnai pernelyg kategoriškos ir statiškos, vis dėlto išliko svarbios, nes paaiškino globalinės nelygybės išlikimą ir didėjimą. Neseniai šią idėją iš naujo suformulavo Giovanni Arrighi (1991) iškeldamas „oligarchinio turtėjimo" koncepciją: esą turtingųjų turtai susikraunami daugumos kitų subordinavimo ir santykinio nuskurdinimo sąskaita. Esą globalinės ekonominės plėtros ekologinių ribų suvokimas procesą tik sustiprino. Ir vis dėlto koncepcija išlieka gana silpna: pirma, kas lemia oligarchinio turtėjimo būtinybę, argi kurie nors kapitalizmo principai reikalauja tokių globalinės gerovės lygio skirtumų labiau nei lyčių ar rasių nelygybės? Antra, faktai, jeigu jais laikome neseną praeitį ir numatomą ateitį, gali patvirtinti dvi priešingas išvadas. Tie, kurie septintajame dešimtmetyje kalbėjo apie kapitalizmo nepajėgumą trečiajame pasaulyje pasiekti tų tikslų, kurių jis pasiekė išsivysčiusiame pasaulyje, bent iš dalies klydo: standartiniame sąraše tikslų, kurių kapitalizmas „negalėjo" garantuoti, paprastai figūravo industrializavimas, žemės reforma, nepriklausomybė ir politinė demokratija. O ir pats atotrūkio tarp Šiaurės ir Pietų didėjimas bei skirtinga Pietų šalių raida liudija, jog kaip nors paprastai paaiškinti reiškinį neįmanoma. (Klasikinę priklausomybės teorijos kritiką marksistiniame teoriniame kontekste pateikia Warren, 1980.)

Atskirų valstybių egzistavimas nuo seno yra mįslė tarptautinių santykių sistemos analitikams: remdamiesi labai skirtingais argumentais jie paprastai pabrėžia šios sistemos pirmenybę atskirų valstybių atžvilgiu. Šią

nuostatą tik sustiprina įprastas, bet akivaizdžiai netikęs atskirų valstybių egzistavimo aiškinimas: esą jos tik atspindi kokį nors išankstinį pasaulio susiskirstymą į tautas ar kokį nors ankstesnį protodemokratinį bendruomenių susiformavimą („visuomeninis kontraktas"). Istorinė sociologija, ypač Tilly darbai, mums primena, kokia žiauri ir savavališka buvo valstybių pradžia. Tarptautinės sistemos reikšmės per didelio vertinimo tendencija ypač ryški pastaraisiais dviem dešimtmečiais tiek šalių tarpusavio priklausomybės teorijoje, tiek sociologinėse kultūrinės bei socialinės globalizacijos koncepcijose.

Nors internacionalizacijos formos neabejotinai keitėsi ir keisis, iš dalies galbūt ir dėl ekologinės situacijos pokyčių, valstybių vaidmuo ne tik nesumažės, bet daugeliu atžvilgių veikiausiai padidės: antai būtent valstybių sutarimu remiasi Europos Sąjunga, sprendimai, kurie priimami dorojantis su globalinio atšilimo padariniais, arba tarptautinės prekybos konfliktų sprendimai. Madingasis anglosaksų mitas (istoriškai niekada nepatvirtintas), esą tik „rinka" garantuoja ekonominį augimą, buvo paneigtas Rytų Azijos šalių patirties ir jų ideologijos (ankstesnį rinkos hagiografijos paneigimą teikia Polanyi, 1944; žr. taip pat vėlesnes korektyvas: Sen, 1984; Wade, 1991). Ginčai, kylantys išsivysčiusiame pasaulyje dėl tokių dalykų, kaip socialinė rūpyba, švietimas ar migracija liudija esamą ir ateityje išliksiančią valstybės galią. Nacionalizmo plitimas išsivysčiusiose ir naujai atsiradusiose valstybėse rodo, jog valstybių išteklių kontrolės klausimas ir su juo susijusios tapatybės problemos kaip visada išlieka aktualios. Hobsbawnas (1990) parodė, jog nacionalinė valstybė, t.y. politinio ir etninio vieneto tapatybė, tampa vis mažiau funkcionali šiuolaikinėje globalinėje sistemoje; tačiau iš to dar neišplaukia, jog valstybė su visomis savo besikeičiančiomis funkcijomis praranda pagrindinį vaidmenį.

Tai nereiškia, jog turi būti pripažintas tradicinis realizmo požiūris, kad tarptautiniai santykiai – tai pirmiausia santykiai tarp valstybių. Tai taip pat nereiškia, jog turi būti pripažinta liberalioji koncepcija, pagal kurią tarpvalstybiniai santykiai dominavo iki pokario epochos, tačiau esą dabar padėtis pasikeitė (keista, kad šio mito laikosi ir Fukuyama). Galima iškelti alternatyvų argumentą, būtent, kad tarpvalstybiniai santykiai niekada nebuvo pirminiai tuo atžvilgiu, kuriuo jie paprastai įsivaizduojami. Šiuolaikinės valstybių sistemos klostymasis daugeliu požiūrių priklausė nuo transnacionalinių ekonominių procesų bei nuo transnacionalinių kultūrinių, religinių bei politinių bendruomenių egzistavimo. Netiesa, kad iš pradžių egzistavo valstybės, kurios po to pradėjo santykiauti,

kaip tai sugestionuoja realistinis naratyvas; veikiau priešingai, toji valstybių sistema, kurią pažįstame, galėjo atsirasti tik remdamasi jau esama bendra rinka ir bendra kultūra. Procesai, kuriuos stebime šiandieną, yra tolesnė šio ekonominio ir kultūrinio transnacionalizmo raida, sukelianti daug netikėtų ir prieštaringų padarinių: jų pavyzdžiais gali būti komunistinės autarchijos erozija Europoje ir Azijoje, globalinės kultūros formų plėtra, naujų daugiataučių ir daugiakultūrių urbanistinių bendruomenių atsiradimas (Los Andželas, Niujorkas, Paryžius, Londonas, Berlynas, Sidnėjus). Globalinė dinamika yra ir visada buvo visų trijų tarptautinės sąveikos lygmenų – politinio, ekonominio ir kultūrinio – darinys. Nėra pagrindo manyti, kad dabartinis tos dinamikos intensyvumas neigia valstybės vaidmenį ar kad ji yra kažkas fundamentaliai nauja. Tai, ką dabar stebime, yra tarptautinės sistemos, veikiančios jau penketą šimtmečių, dinamika.

Galia šiuolaikiniame pasaulyje

Tarptautinės sistemos analizė remiasi vienokia ar kitokia galios, ypač karinės, samprata. Diskusijoje, kuri neseniai vyko šia tema, buvo keliami trys pagrindiniai klausimai: dėl tradicinės (karinės) galios santykio su politine, ekonomine, kultūrine bei ideologine galia; dėl valstybių galios „kilimo ir smukimo“ ciklų bei jų interpretacijų; ir dėl atskirų sistemos vienetų – valstybių/visuomenių – galios santykio su kitais transnacionaliniais junginiais, tokiais kaip valstybių aljansai, tarpvalstybiniai susivienijimai (pirmiausia Europos Bendrija) arba „išvalstybintos struktūros“, kaip šį terminą vartoja Susan Strange (1988). Sovietų Sąjungos krizė ir jos žlugimas turėtų kelti ketvirtą, iš dalies jau suformuluotą klausimą: kokiu mastu *tarptautinė* galia remiasi globaliai dominuojančia *vidaus* socioekonomine santvarka?

Galime tik labai glaustai pakomentuoti šiuos klausimus. Galios prigimties problemą ypač išryškino šaltojo karo pabaiga, nes susikūrė pasaulis, kur santykiuose tarp labiausiai išsivysčiusių šalių karinė galia, kaip atrodo, pradeda vaidinti vis mažesnį vaidmenį. Kokią reikšmę karinė galia turės EBPO (Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos) šalių tarpusavio santykiuose, išryškės ateityje, tačiau akivaizdu, kad ji jau sumažėjo ir veikiausiai sumažės labiau nei kada nors per visą šiuolaikinę istoriją. (Įtikinamą, nors jau senstelėjusią šio dalyko analizę pateikia Nye, 1990.) Tam tikrą vaidmenį karinė galia vis dėlto turės, iš dalies dėl vidaus ekonominių bei technologinių priežasčių, iš dalies kaip galios simbolis,

bet svarbiausia dėl to, kad saugumo situacija už EBPO ribų nerodo jokių demilitarizacijos požymių. Karinė galia niekada nebuvo vienintelė tarptautinės galios forma – tai, pavyzdžiui, liudija Olandijos galia XVII amžiuje – bet ji išliks reikšminga. Tačiau kinta, tiesa, sunkiai nusakomu būdu, karinės galios santykis su kitomis galios formomis.

Viena vertus, prievartos potencialas tarptautinės politikos srityje išlaikys savo pamatinę funkciją, iš esmės analogišką jos funkcijai vidaus politikos srityje; kaip pasakė Gramsci kalbėdamas apie vidaus politiką (Anderson, 1976), prievarta visada bus tas auksas, kuriuo dengiami popieriniai nekarinės prievartos pinigai. Remiantis daugiausia Gramsci, buvo iškelta daugybė spekuliacinių hipotezių apie „hegemonijos" formas tarptautiniuose santykiuose (ekonominės politikos klausimai nagrinėjami kn. Gill, 1993), tačiau iki šiol nebuvo sisteminių mėginimų jo ideologinės ir kultūrinės galios teoriją taikyti tarptautinių santykių analizei nagrinėjant jos ryšį su karine ir ekonomine galia. Kita vertus, tos valstybės (Japonija ir Vokietija), kurios ypatingomis pokarinio pasaulio sąlygomis pakilo į tarptautinės arenos centrą neturėdamos atitinkamos karinės galios, pradės įgyti didesnį karinį potencialą, tiesa, jau pasikeitusioje tarptautinėje aplinkoje. Joms derėtų tai daryti skaidriame daugiašalės atsakomybės kontekste; alternatyva būtų išsižadėti net nedidelio karinių veiksmų užsienyje potencialo ir laikytis vienpusio nusiginklavimo politikos, tačiau tokia politika anksčiau ar vėliau neišvengiamai baigtųsi pavėluotu ir vienpusiu ginklavimusi.

Įdomiausias klausimas Japonijos galios atveju yra ne tai, ar ši galia gali būti išlaikyta be karinės galios atitikmens – be jos ji negali ir niekada negalėjo būti išlaikyta, tačiau per pastaruosius keturis dešimtmečius Japonijai ją atstojo JAV galia, o ši padėtis ilgainiui keisis. Sudėtingesnis klausimas – ar ekonominė galia gali būti išlaikoma ir plečiama be kultūrinės galios. Visos ankstesnių imperijų, nuo romėnų ir arabų iki amerikiečių ir rusų, imperinės pastangos reiškėsi kultūrine ir pirmiausia lingvistine ekspansija. Dabartinė JAV hegemonija glaudžiai siejasi su kultūrinės bei informacinės hegemonijos formomis. Tačiau Japonija nesiekia, netgi vengia skleisti savo kalbą ir apskritai nekelia klausimo, ar potencialiai ji turi hegemoninę kultūrą. Galbūt, kaip daugelis kitų imperijų, savo kultūrinę hegemoniją ji įgis išnaudodama kitų kultūrinius laimėjimus: arabai daugelį dalykų pasisavino iš bizantiečių, britai neišrado krikščionybės, amerikiečiai neišrado savo kalbos. Gali būti, jog panašiai, kaip teritorija nustojo lemti hegemoniją, ją gali nustoti lemti kultūra; ir vis dėlto tarptautinės kultūrinės galios asimetrija tarp JAV ir Japonijos yra

ne mažiau stebėtina negu ekonominė JAV ir Sovietų Sąjungos asimetrija šaltojo karo metu. Daugelis japonų tvirtina, jog jie neturi kultūrinio kapitalo: tačiau šventovių alėjos, gėlių puošyba ir karaokė neadekvačiai atspindi Japonijos kultūrinį potencialą, ir jų ištekliais vargiai ar galima paremti hegemoninį projektą.

Ši galios problematika turi akivaizdžių implikacijų ateičiai, taip pat ir jėgų pusiausvyros ateičiai. Šaltojo karo pabaiga reiškė pabaigą daugiau nei šimtmečio trukmės periodo, kai santykiuose tarp galingiausių valstybių vyravo karinio konflikto grėsmė. Prasidėjęs – dvejetą dešimtmečių prieš Pirmąjį pasaulinį karą – Tolimuosiuose Rytuose (Kinijos-Japonijos, Rusijos-Japonijos karai), o vėliau apėmęs ir Europą, šis konfliktų amžius iš pradžių buvo imperialistinių valstybių su daugmaž panašia vidaus santvarka varžybų, vėliau demokratinių ir diktatoriškų kapitalistinių valstybių konflikto arena ir galiausiai ideologiškai suformuoto šaltojo karo valda, kur didžiųjų valstybių konkurenciją stelbė socialinis-ekonominis heterogeniškumas. Atrodo, jog pirmą kartą po 1894 metų nebėra didžiųjų valstybių karinio konflikto grėsmės.

Galima argumentuoti, kad ši padėtis išliks neilgam ir kad tarptautinė sistema, dėl savo anarchinės prigimties per artimiausius dešimtmečius sugrįš prie didžiųjų valstybių karinių arba nekarinių varžybų tradicijos. Jėgų pusiausvyros teoretikai seniai laikosi įsitikinimo, jog žlugus Sovietų Sąjungai gali atsirasti kokia nors nauja tarptautinė koalicija, atsverianti tai, kas šiaip jau būtų JAV dominavimas. Kai kurie iš šių autorių, pavyzdžiui, Rosecrance'as (1992) numato grįžimą prie tokių varžybų, jeigu nebus imtasi skubių pastangų sukurti centrinę tam tikrais formaliais principais grindžiamą koaliciją. Rosecrance'o tezė grindžiama argumentu, kad tradicinė jėgų pusiausvyros koncepcija negarantavo taikos net tais periodais, kuriuos jos atstovai laikė savo tezės patvirtinimu, ir kad branduolinis atgrasinimas, kurio jis netapatina su jėgų pusiausvyra, yra kur kas mažiau patikima strategija nei buvo manoma anksčiau. Kitų įsitikinimu, ekonominė konkurencija, kuri dabar vyksta tarp JAV, Japonijos ir Europos Sąjungos, sukurs tris pagrindinius prekybinius blokus ir lems atitinkamų politinių-karinių formacijų atsiradimą; šia tema daug spekuliuojama Jungtinėse Valstijose. Dar kiti siūlo atkurti jėgų pusiausvyrą regionuose, kad būtų galima atsispirti prieš potencialius hegemonus: Japoniją Tolimuosiuose Rytuose, Vokietiją Europoje. Visos šios koncepcijos remiasi praeities raidos ekstrapoliacijomis į ateitį.

Tačiau galima svarstyti ir taikesnės tarptautinių santykių ateities projektą, grindžiamą idėja, jog esame tų santykių raidos istorinio lūžio si-

tuacijoje. Ekonominė galia dabar yra pagrindinė galios forma tarptautinėje arenoje ir nebūtinai reiškia didėjančią konfrontaciją: abipusės naudos ir geros diplomatijos derinys gali duoti kitokį rezultatą. Potencialus kandidatas į pasaulinio hegemono vaidmenį Jungtinės Valstijos akivaizdžiai nesiekia tokio vaidmens, nepaisant galimos jo naudos ir jo sąnaudų: ne tik Bushas, bet ir tokie jo kritikai kaip Chomsky nesuvokia Persų įlankos karo prasmės – tas karas neįtvirtino naujos tvarkos, kuriai esant JAV užimtų dominuojančią padėtį, o veikiau buvo kompensacija už JAV įtakos mažėjimą, ir šiuo atžvilgiu jis buvo bendros tarptautinių santykių tendencijos išimtis. Jeigu jėgų pusiausvyra bus atkurta, ji bus atkurta ne todėl, kad atsiras naujas hegemonas, savo galia prilygstantis JAV, bet todėl, kad JAV siekiai bei poreikiai tarptautinėje arenoje sumažės ir prilygs kitų didžiųjų valstybių siekiams bei poreikiams.

IŠVADA

Net jeigu neįmanoma žinoti, kaip ateinančiais dešimtmečiais klostysis santykiai tarp didžiųjų valstybių, vis dėlto atrodo tikra, kad esamos teorijos, besiremiančios didžiųjų valstybių tarpusavio kovos arba karinių varžybų būtinybės prielaidomis, tampa vis abejotinesnės pasauliui baigiant didžiųjų interhegemoninių karų šimtmetį. Tad gali prireikti naujų teorinių tarptautinių santykių konstrukcijų mėginant suvokti tai, kas gali tapti ilgalaikiu intrahegemoninės taikos periodu. Tačiau daug kas priklausys nuo to, kaip bus įtvirtinti pamatiniai šio naujojo periodo bruožai (tarptautinė ekonominės gerovės plėtra, liberaliosios demokratijos konsolidavimasis svarbiausiose valstybėse, Šiaurės ir Pietų įtampos mažėjimas).

Krizė bet kuriuo iš šių aspektų rimtai pakenktų naujai tarptautinei sistemai, ir visais šiais aspektais esama pagrindo nuogąstavimams. Pokarinio dviejų dešimtmečių ekonominio kilimo periodą sekė dviejų dešimtmečių trukmės recesija, o paskui spartus atsigavimas, negatyvius proceso padarinius patiriant pačioms išsivysčiusioms šalims. Niekas negali būti tikras, kad socialinės sąlygos taikai valstybėse bei jų tarpusavio santykiuose gali būti išsaugotos. Atrodo, jog liberalioji demokratija įsitvirtino maždaug dviejuose tuzinuose pasaulio valstybių, tačiau kitur ji įleido tik labai silpnas šaknis; nei jos plėtra, nei pats jos išlikimas kartą ją įvedus nėra garantuoti dalykai – Rusiją gali ištikti paspartintas Veimaro Respublikos likimas. Be to, net tariamai stabiliose valstybėse esama tenden-

cijų, kurios gali, jeigu tęsis, nuvesti prie autoritarinių ar net klasikinių fašistinių valdymo formų; klausimas, kuria linkme juda Japonija ir kokiu mastu ji teikia pagrindą specifiniam Tolimųjų Rytų politiniam modeliui, rūpi ne vien jos kaimynėms.

Šiaurės ir Pietų santykiai, aprėpdami visą aibę ekonominių, politinių ir strateginių įtampų, matyt, bus daugelio konfliktų ateinančiais dešimtmečiais šaltinis; pakanka priminti naftos ir migracijos problemas. Daugelyje trečiojo pasaulio šalių modernizacijos įtampa sukėlė naujus politinius bei socialinius protrūkius – pavyzdžiui, islamo sąjūdžius, valstybių skilimus, Pietų Azijos šovinizmą. Kol kapitalizmo raida didžiajai pasaulio gyventojų masei neparūpins tų ekonominių bei politinių gėrybių, kurias parūpino labiau išsivysčiusioms šalims, ar bent jau nesuteiks jų pasiekimo perspektyvų, politinės ir socialinės įtampos židinių trečiajame pasaulyje nesumažės. Stiprėjanti EBPO valstybių politikos tendencija veikiau atsitverti nuo trečiojo pasaulio, užuot mėginus jį inkorporuoti tradiciniais dominavimo būdais, gali suteikti pagrindo ekspedicinėms, o ne aneksacinėms hegemonijos formoms. Tačiau kaip vis aiškiau rodo analizė, toks izoliavimasis neįmanomas, nes visa tarptautinė sistema susiduria su problemomis, kurias sprendžiant valstybėms teks imtis jungtinių pastangų. O kai kurios pesimistinės krizių prognozės – demografinėje, ekologinėje bei technologinėje srityse – apskritai nepalieka vietos optimizmui (Kennedy, 1993).

Svarbiausia užduotis, nebaigtas darbas, paveldėtas iš šaltojo karo, iš hegemoninių karų šimtmečio, o tiesą sakant, iš pusės tūkstantmečio trukmės sistemos evoliucijos, – tai tarptautinės visuomenės formavimasis, – ne kaip valstybių klubo su bendromis taisyklėmis, bet kaip politinių vienetų, siejamų ekonominio bei kitokio transnacionalinio ryšio ir išpažįstančių vienodas politines bei socialines vertybes – formavimasis. Šaltasis karas buvo tik vienas iš tos sistemos evoliucijos epizodų, viena fazė konflikto, kilusio, kai grupė valstybių, savo alternatyvia ideologija metusi iššūkį vyraujantiems politinės ir ekonominės raidos modeliams, mėgino žengti kitu keliu ir todėl įsitraukė į tarptautinį konfliktą su dominuojančiomis Vakarų galybėmis. Su tuo iššūkiu dabar susidorota, ir, kaip atrodo, neliko jokios globaliai reikšmingos alternatyvos. Kyla klausimas, ar gali būti sukurtas tarptautinės visuomenės griežtesniąja šio termino prasme potencialas, įveikiantis ne tik valstybių, bet ir rinkos bei etninę anarchiją (apie skirtingas „anarchijos" koncepcijas tarptautinėje arenoje žr. Rosenberg, 1994), taip pat padedantis mums susidoroti su naujomis globalinėmis ekologinėmis bei demografinėmis problemomis. Būtent šitai

yra šaltojo karo, tiesą sakant, tarptautinių santykių apskritai nebaigtas darbas ir reikalavimas įvykdyti senąją darbotvarkę naujų tarptautinių pavojų bei įtampų kontekste.

Pastaba

Šis skyrius grindžiamas pranešimu, kuris buvo skaitytas 1992 m. liepą Australijos nacionalinio universiteto (Kanbera) konferencijoje. Ankstesnis jo variantas buvo paskelbtas kn. Richard Leaver and James L. Richardson (eds.), *Charting the Post-Cold Order: Diagnoses and Prognoses*, Allen & Unwin, Australia, Westview Press, Boulder Co, 1993. Dėkoju Richardui Leaveriui, Andy Mackui, Jamesui Richardsonui ir kitiems konferencijos dalyviams už jų vertingas pastabas.

Nuorodos

Anderson, P. 1976: *The antinomies of Antonio Gramsci*. New Left Review, 100 (Nov. – Dec.), 5–79.

Anderson, P. 1992: *A Zone of Engagement*. London: Verso.

Arrighi, G. 1991: *World income inequalities and the future of socialism*. New Left Review, 189 (Sept.–Oct.), 39–65.

Blackburn, R. (ed.) 1991: *After the Fall, The Fall of Communism and the Future of Socialism*. London: Verso.

Burke, E. 1852: *Letters on a regicide peace*. In The Works and Correspondence of Edmund Burke, vol. 5. London: Francis and John Rivington.

Doyle, M. 1983a: *Kant, liberal legacies and foreign affairs*. Philosophy and Public Affairs, 12(3), 205–235.

Doyle M. 1983b: *Kant, liberal legacies and foreign affairs*, part 2. Philosophy and Public Affairs, 12(4), 323–353.

Doyle, M. 1986: *Liberalism and world politics*. American Political Science Review, 80(4), 1151–1169.

Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton.

Gill, S. (ed.) 1993: *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Habermas, J. 1991: *What does socialism mean today?* The revolutions of recuperation and the need for a new thinking. In Blackburn (191), 25–46.

Halliday, F. 1989: *State and society in international relations*. In H. Dyer and L. Mangassarian (eds), International Relations, the State of the Art. Houndmills, Basingstoke: Macmillan (and in Halliday (1994), 74–93).

Halliday, F. 1991: *The ends of Cold War*. In Blackburn (1991), 78–99.

Halliday, F. 1992a: *A singular collapse: the Soviet Union, market pressure and inter-state competition*. Contention, 2(1), 121–141 (and in Halliday (1994), 191–215).

Halliday, F. 1992b: An encounter with Fukuyama. *New Left Review*, 193 (May–June).

Halliday, F. 1992c: *The Cold War as inter-systemic conflicts – initial theses.* In M. Bowker and R. Brown (eds.), *From Cold War to Collapse: Theory and World Politics in the 1980s.* Cambridge: Cambridge University Press, 21–34 (and in Halliday, (1994), 190–215).

Halliday, F. 1992d: *International society as homogeneity:* Burke, Marx, Fukuyama. Milleniium, Journal of International Studies, 21(3), 435–461 (and in Halliday (1994), 94–123).

Halliday, F. 1994: *Rethinking International Relations.* Houndsmills, Basingstoke: Macmillan.

Hobsbawm, E. 1987: *The Age of Empire: 1875–1914.* London: Weidenfeld and Nicolson.

Hobsbawm, E. 1990: *Nationalism and Self-Preservation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kennedy, P. 1993: *Preparing for the Twenty-First Century.* London: Harper Collins.

Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power*, vol. 1: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, M. 1988: *States, War and Capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Nye, J. 1990: *Bound to Lead.* New York: Basic Books.

Polanyi, K. 1944: *The Great Transformation: The Politcal and Economic Origins of Our Time.* Boston: Beacon Press.

Rosecrance, R. 1992: *A new concert of powers.* Foreign Affairs, 71(2), 64–82.

Rosenberg, J. 1994: *The Empire of Civil Society: a Critique of the Realist Theory of International Relations.* London: Verso.

Sen, G. 1984: *The Military Origins of Industrialisation and International Trade Rivalry.* London: Frances Pinter.

Strange, S. 1988: *States and Markets: an Introduction to International Political Economy.* London: Frances Pinter.

Therborn, G. 1977: *The rule of capital and the rise of democracy.* New left Review, 103 (May–June), 3 – 41.

Tilly, C. 1975: *The Formation of National States in Europe.* Princeton: Princeton University Press.

Wade, R. 1991: *Governing the Market.* Princeton: Princeton University Press.

Warren, B. 1980: *Imperialism, Pioneer of Capitalism.* London: Verso.

3

Tarptautiniai santykiai ir kapitalizmo triumfas

Richard Little

Po Sovietų Sąjungos žlugimo dažnai skelbiama, kad Vakarai ne tik laimėjo šaltąjį karą, bet kad ir kapitalizmo šalininkų idėjos galiausiai pasitvirtino. Anot Kumaro (1992), per visą politinį spektrą plačiai pripažįstama, jog jokia alternatyvi utopija neturi ateities. Atrodo, jog kapitalizmas visiškai triumfuoja. Ir nors šiuo teiginiu galima suabejoti, jis turi svarbių padarinių tarptautinių santykių studijoms ir privalo būti rimtai išanalizuotas disciplinos teoretikų. Net jeigu dauguma vyraujančios tarptautinių santykių teorijos atstovų šios temos vengia, gretutinėse disciplinose esama mėginimų apmąstyti galimybę, kad kapitalizmas tapo visuotinai pripažintu politinės ir ekonominės organizacijos būdu.

Šiame skyriuje panagrinėsime dviejų teoretikų – Fukuyamos ir Wallersteino – darbus, kuriuose remiamasi būtent šiuo teiginiu. Išdėstysime jų alternatyvias teorines nuostatas ir mėginsime nustatyti, kokias implikacijas šios nuostatos turi tarptautinių santykių studijoms. Šiedu teoretikai užima diametraliai priešingas politinio spektro pozicijas ir labai skirtingai suvokia kapitalizmą. Tačiau abu rimtai siekia išsiaiškinti tas implikacijas, kurios išplaukia iš kapitalizmo globalinio triumfo prielaidos. Francisas Fukuyama savo knygoje *Istorijos baigtis ir paskutinis žmogus* (*The End of History and the Last Man*) (1992) sveikina kapitalizmo globalizavimąsi ir jame įžvelgia istorinio vyksmo racionalią kulminaciją. Wallersteinas, priešingai, įžvelgia išnaudotojišką dominuojančios sistemos pobūdį ir siekia surasti antisisteminių jėgų, kurios padėtų pasauliui peržengti kapitalizmo fazę. Fukuyamos pažiūros buvo išdėstytos viename tekste, o Wallersteino idėjos dėstomos ištisos „pasaulinių sistemų analizės“ mokyklos ir skleidžiamos gausiose publikacijose.

Kad ir vadovaudamiesi radikaliai skirtingomis perspektyvomis, abu teoretikai meta iššūkį vyraujančiai tarptautinių santykių minties srovei.

Tad pagrindinis šio skyriaus uždavinys – apibūdinti jų pozicijas ir įvertinti, kaip rimtai jų iššūkis turi būti traktuojamas vyraujančios teorinės srovės atstovų. Tačiau prieš dėstant jų pažiūras būtina išsiaiškinti, kaip kapitalizmas suprantamas vyraujančioje tarptautinių santykių teorijoje.

KAPITALIZMAS IR ŠALTOJO KARO PABAIGA TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJOJE

Keturias dešimtis metų po Antrojo pasaulinio karo pabaigos vyravo įsitikinimas, jog tarptautinę politiką formuoja ideologinė kapitalizmo ir komunizmo kova. Ši samprata atliko svarbiausią vaidmenį politiniame šaltojo karo diskurse. Vakarų lyderiai smerkė komunizmą, Rytų Europos režimų vadai atakavo kapitalizmą. Šioje priešpriešoje sąvokos dažnai virsdavo retoriniais šūkiais. Tačiau ir tie šūkiai bylojo apie realius ir esminius nesutarimus. Ir vis dėlto Vakarų tarptautinių santykių studijose nedaug dėmesio buvo skiriama konkuruojančioms ideologijoms, veikusioms abipus geležinės uždangos. Nors ideologinė takoskyra visada pripažinta, beveik visuotinai laikytasi nuostatos, jog šaltasis karas aiškintinas kaip galingiausių konkuruojančių blokų priešpriešа, kurią galima interpretuoti karinės galios pusiausvyros terminais. Dažnai buvo įžvelgiama panašumų, pavyzdžiui, su Atėnų ir Spartos arba Romos ir Kartaginos tarpusavio kova. Tačiau šaltajam karui nesibaigiant, priešingai negu seniesiems kariniams konfliktams, kurie baigdavosi vienos pusės galutine pergale, pradėta vis atkakliau kelti tezę, jog karinė Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų pusiausvyra tokia stabili, kad susiklosčiusios dvipolės struktūros išliks jeigu ne amžiams, tai bent labai ilgam ateities periodui (DePorte, 1986; Gaddis, 1987).

Dvipolių struktūrų iširimo sparta šaltajam karui pasibaigus ir subyrėjus Sovietų Sąjungai buvo visiškai netikėta daugumai, o gal ir visiems Vakaruose vyraujančios tarptautinių santykių doktrinos atstovams. Tačiau jų nesugebėjimas numatyti šios transformacijos gali būti paaiškintas ir suprastas, jeigu pripažinsime, kad tos struktūros, kurios palaikė dvipoliškumą, žlugo ne dėl karinio pralaimėjimo, bet dėl ideologinės krizės, įvykusios Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungoje. Tikėjimas komunizmo idėja paprasčiausiai išblėso, entuziastingai pripažįstant pagrindinius kapitalizmo principus. Net tie Kremliaus žinovai, kurie nuolat stebėjo Sovietų lyderių ideologinės retorikos pokyčius, buvo užklupti netikėtumo, nes ir jie vadovavosi prielaida, kad karinė Sovietų Sąjungos galia šiuos lyderius darė nepažeidžiamus.

Nepaisant pokyčių, lydėjusių Sovietų Sąjungos žlugimą, stebėtino greičio ir masto, vyraujančios teorijos atstovai nesunkiai priderino savo koncepcijas prie naujos situacijos, nors jie vis dar nesutaria dėl struktūrų, atsirasiančių dvipoliškumo baigties sąlygomis. Analitikai, kurie šaltojo karo metu įsitikinę kalbėjo apie Sovietų Sąjungos ir JAV dvipoliškumo tvarumą, dabar karštai ginčijasi dėl to, ar tą dvipoliškumą pakeis naujas daugiapolis pasaulis, kuriame Europa, Jungtinės Valstijos ir Japonija bus centriniai taškai, ar vien JAV užpildys vakuumą, likusį po Sovietų Sąjungos žlugimo, ir sukurs vienpolį pasaulį, kuriame JAV disponuos hegemonine galia. Diskusija pasirodė tokia įdomi, kad tiems analitikams pritrūko laiko atvirai pripažinti savo fiasko – nesugebėjimą numatyti šaltojo karo struktūrų žlugimo.

Tačiau jų kritikai neleido šios nesėkmės nutylėti teigdami, jog ją lėmė disciplinoje viešpatavęs realizmas (Kratochwil, 1993). Ypač daug dėmesio skiriama Waltzo (1979) darbams, kurie laikomi autoritetingiausia šiuolaikinio realizmo, arba neorealizmo, išraiška. Iš dalies toji kritika yra nepagrįsta, nes Waltzas eksplicitiškai neigia savo teorijos pajėgumą aiškinti kaitą. Jo įsitikinimu, sisteminė analizė gali paaiškinti tik nenutrūkstamai funkcionuojančią tarptautinę sistemą. Siekiant suprasti struktūrinę kaitą turi būti ieškoma redukcionistinio paaiškinimo – analizuojant valstybių vidaus dinamiką.

Tačiau nors realizmas palieka vietos kaitos aiškinimui, vis dėlto tiesa, kad teoretikai, kurie dirbo remdamiesi Waltzo neorealizmo paradigma, šaltojo karo metais užsiėmė beveik vien sistemine analize. Ideologija ir daugelis kitų „redukcionistinių kintamųjų", kalbant Waltzo terminais, buvo nustumti į šalį; taip susiklostė nesąmoninga nuostata neigti arba ignoruoti kaitos potencialą. Beje, verta pažymėti, jog sovietiniai tarptautinių santykių specialistai, priešingai, buvo įpratę ieškoti struktūrinės kaitos tarptautinėje sistemoje požymių. Beveik per visą šaltojo karo laikotarpį jie kritikavo karinių jėgų pusiausvyros idėją laikydami ją mechanistine konstrukcija, kuri neatskleidžia tarptautinės sistemos kaitos esmės. Jie teikė pirmenybę vadinamajam „jėgų koreliacijos" modeliui, tarptautinės politikos analizėje daugiausia dėmesio skirdami socioekonominiams veiksniams. Tačiau devintajame dešimtmetyje, ir galbūt tai reikšminga, komunistiniams režimams vis menkiau pajėgiant konkuruoti su kapitalizmu socioekonominėse srityse ir jų teisėtumo aurai vis labiau blėstant, pradėta akcentuoti karinės pusiausvyros idėją pripažįstant, kad ši pusiausvyra yra pagrindinis tarptautinės sistemos stabilumo šaltinis.

Realizmas neabejotinai vaidino svarbų vaidmenį tarptautinėse studi-

jose nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos, tačiau tezė, kad šioje disciplinoje jis viešpatavo ir kūrė statišką tarptautinės sistemos vaizdą atitraukdamas dėmesį nuo kapitalizmo reikšmės, kelia rimtų abejonių. Beveik per visą šaltąjį karą nuolatinį dėmesį transnacionalizmo, integravimosi bei tarpusavio priklausomybės reiškiniams tarptautinėje arenoje skyrė grupė teoretikų, kurie paprastai vadinami pliuralistais. Net jeigu ne visada eksplicitiškai, tai praktiškai šie teoretikai mėgino aiškinti kapitalizmo poveikį tarptautiniams santykiams. Realistai pabrėždavo veiksnius, kurie valstybei padeda išlaikyti nepriklausomybę ir autonomiją, o pliuralistai aiškiau suvokė tuos kapitalizmo evoliucijos veiksnius, kurie tą nepriklausomybę griauna. Šių dviejų mokyklų santykių įtampą tik iš dalies švelnino faktinis darbo pasidalijimas tarptautinių santykių disciplinoje – tarp realistų, kurie kuravo Rytų–Vakarų santykius, ir pliuralistų, kurie savo dėmesį telkė į kapitalizmo raidą Vakarų pasaulyje.

Nors šaltojo karo pabaiga ir Sovietų Sąjungos suirimas Vakaruose dažnai traktuojami kaip simboliniai įvykiai, bylojantys komunizmo saulėlydį ir kapitalizmo triumfą, nematyti požymių, kad šis realistų ir pliuralistų darbo pasidalijimas nustoja galios. Jis išlieka, nes ir realistai, ir pliuralistai paprastai laikosi įsitikinimo, jog net išnykus dvipoliškumui ideologiniai skirtumai tebėra svarbus tarptautinės sistemos bruožas. Jie nemato jokių ženklų, liudijančių, kad artimiausioje ateityje galėtų susikurti pasaulis be ideologinių nesutarimų.

Tačiau šalia šių dviejų tradicinių srovių galima pastebėti dvejetą labai skirtingomis teorinėmis ir ideologinėmis prielaidomis besiremiančių konkuruojančių mokyklų, kurios mėgina įsivaizduoti, kaip atrodys pasaulis, vienijamas bendros ideologinės bazės. Abi mokyklos yra atvirai ir sąmoningai poleminės ir būtent šia savo nuostata jos ryškiai skiriasi nuo teoretikų, užimančių tradicines pozicijas. Coxas (1981) šį skirtumą apibrėžia tuo, kad kritinius teoretikus atskiria nuo teoretikų, kurie orientuojasi į problemų sprendimą. Kritiniai teoretikai remiasi tam tikra istorijos teorija, kuri jiems leidžia egzistuojančią realybės struktūrą vertinti tarptautinės sistemos istorinės evoliucijos požiūriu. Šie teoretikai siekia ne tik paaiškinti, bet ir pertvarkyti esamą pasaulį; tad jie mėgina užimti poziciją, kuri jiems leistų transcenduoti egzistuojančią tvarką ir ieškoti jos transformavimo būdų.

Coxo interpretacijoje standartiniai tarptautinių santykių teoretikai, pirmiausia neorealistai, visiškai įtelpa į problemiškai orientuotų teoretikų kategoriją. Neorealistai priima pasaulį tokį, kokį jį randa, ir siekia tik sklandesnio jo funkcionavimo esamos struktūros rėmuose. Jie laikosi an-

tiistorinės pozicijos postuluodami, jog egzistuoja visuotinė ir nekintama autonominių valstybių santykių tvarka anarchinėje tarptautinėje sistemoje. Kita vertus, nors pliuralistai domisi šiuolaikinės tarptautinės sistemos kaitos procesu, jie taip pat neturi istorijos teorijos, kuri jiems leistų daryti transistorinius vertinimus. Priešingai, jie labai įtariai žvelgia į tokias teorijas.

Palyginti su jais, Fukuyama ir Wallersteinas gali būti apibūdinti kaip kritiniai teoretikai, nes jų analizė grindžiama tam tikra istorijos teorija, kuria jie sąmoningai naudojasi darydami transistorinius vertinimus. Pirmiausia išsiaiškinsime jų teorines pozicijas, po to mėginsime įvertinti jų pozicijų reikšmę standartinėms, problemiškai orientuotoms tarptautinių santykių teorijoms.

FUKUYAMA IR KAPITALIZMO TRIUMFAS

Nors Fukuyamos tezė keliama ne tarptautinių santykių studijų pagrindu, skaitant jo knygą *Istorijos pabaiga ir paskutinis žmogus* aiškiai matyti, jog joje remiamasi tam tikru požiūriu, kuris turi svarbių implikacijų tarptautinių santykių teorijai. Jo aiškinimas, kodėl kapitalizmas ir liberalioji demokratija yra būtini šiuolaikinio pasaulio bruožai ir kodėl šie bruožai galiausiai taps globaliniai, remiasi tam tikromis prielaidomis apie tarptautinius santykius ir tarptautinę sistemą.

Tačiau prieš nagrinėjant Fukuyamos koncepcijos implikacijas tarptautinių santykių teorijai, būtina glaustai aptarti jo teorines ribas. Pirmiausia svarbu suprasti, jog kalbėdamas apie „istorijos pabaigą“ Fukuyama netapatina istorijos su praeities įvykių visuma. Jis mėgina atgaivinti Hegelio istorijos filosofijos idėją, kur postuluojama, jog galima atrasti įvykių srauto, kuris sudaro žmogiškąją istoriją, pavidalą ir kryptį. XIX amžiuje vyravo optimistinė ir progresistinė istorijos filosofija. Karalienės Viktorijos laikų pasaulis atrodė nepaliaujamo tobulėjimo pasaulis. Tačiau, kaip pažymi Fukuyama, XX amžiuje pasaulinių karų ir genocido patirtis paskatino daug pesimistiškesnę istorijos filosofiją. Istorija joje traktuojama ne kaip nenutrūkstamas mūsų gyvenimo gerėjimo, o veikiau kaip neišvengiamo jo blogėjimo procesas. Tačiau kad ir koks įtaigus būtų šis pesimistų piešiamas vaizdas, jis, anot Fukuyamos, atitraukia dėmesį nuo realaus ir gilesnio istorijos proceso, kurį įžvelgė Hegelis ir kurį dar kartą atskleidė taikios, arba „aksominės“, revoliucijos, prasidėjusios Rytų Europoje 1989 metais. Šios revoliucijos pademonstravo, anot Fukuya-

mos, įtikinamąją liberalių idėjų galią. Fukuyama nėra toks naivus, kad manytų, jog pasaulis dabar tvarkomas pagal liberalizmo principus. „Pergalinga tampa ne tiek liberalioji praktika, kiek liberalioji idėja" (1992, p. 45). Dėl šio atskyrimo tampa labai sunku patikrinti Fukuyamos tezės pagrįstumą. Kaip galime žinoti, jog liberalioji idėja „tampa pergalinga"? Teiginys yra veikiau poleminis negu empirinis, ir jos autorius, kaip atrodo, siekia ją padaryti savirealizuojančia prognoze (*self-fulfilling prophecy*).

Fukuyamos požiūriu, istorijos filosofijoje aprašoma skirtingų politinės, ekonominės ir socialinės tvarkos vizijų kova. Ir ši kova artėja prie pabaigos. Nors jis pripažįsta, jog liberaliosios demokratijos iki JAV atsiradimo 1776 metais nebuvo, jo įsitikinimu, liberalioji politinės, ekonominės ir socialinės tvarkos idėja pamažu, tačiau patikimai įsitvirtina visame pasaulyje. Jo apskaičiavimais dabar, po „velvetinių" revoliucijų, liberaliųjų demokratijų skaičius pasaulyje siekia 61. Kritikai iškart parodė, jog šis skaičius labai abejotinas. O ir visiškai demokratinių valstybių atsiradimas yra daug vėlesnis reiškinys, nei sugestionuoja Fukuyama. Kaip pažymi Jonesas (193, p. 202), 1776 metais vergovė tebebuvo svarbi JAV institucija. O daugelis amerikiečių neturėjo demokratinės balso teisės iki pat septintojo šio amžiaus dešimtmečio (Therborn, 1977). Stabilių liberalių demokratijų skaičius yra daug mažesnis nei mano Fukuyama.

Net pripažįstant, kad Fukuyama pervertina liberalizmo sėkmę, sunku paneigti jo spekuliatyvią tezę, kad „jeigu dabar esame taške, iš kurio negalime įsivaizduoti visiškai kitokio pasaulio, leidžiančio ateityje radikaliai pagerinti dabar egzistuojančią tvarką, tai turime pripažinti galimybę, jog pati istorija pasibaigė" (1992, p. 51). Ir išties, Fukuyamos įsitikinimu, neįmanoma įsivaizduoti liberalios pasaulio tvarkos „radikalaus pagerinimo". Savo tikėjimą liberaliąja demokratija jis grindžia dviejų lygmenų argumentais, kurie visi remiasi idėja, jog egzistuoja visuotinė istorinio proceso kryptis. Pirmuoju lygmeniu visuotinumas ir kryptingumas siejamas su mokslo raida, kuri išties atrodo kryptinga ir kumuliatyvi. Mokslo vaidmuo suteikiant istorijai apibrėžtą kryptį įžvelgiamas dviejose labai skirtingose srityse. Pirma, yra tiesioginis ryšys tarp mokslo ir karinės technologijos. Fukuyamos įsitikinimu, net drąsa ir geri vadai galiausiai suklumpa prieš pranašesnę karinę technologiją. Tad nuolatinė ir visuotinė karo grėsmė yra „didžioji visuomenių racionalizavimo ir skirtingoms kultūroms bendrų socialinių struktūrų kūrimo skatinamoji jėga" (p. 73). Karinė technologija suteikia visuotinę kryptį istorijai moksliniu, tad ir kariniu požiūriu labiausiai pažengusioms šalims atliekant pirmeivių funk-

ciją. Ironiška, kad Fukuyama nesuvokia, jog šiuo argumentu grindžiama ir Waltzo realistinė pozicija (1979).

Antroji sritis, kurioje mokslas nurodo kryptį istorijai, yra jo ryšys su ekonomine pažanga. Mokslas padeda užkariauti gamtą, ir vykstant šiam procesui vis geriau tenkinami materialūs žmonių poreikiai. Kadangi, anot Fukuyamos, neįmanoma pasukti atgal kylančių ekonominių lūkesčių bangos, kuri lydi ekonominės pažangos procesą, šis procesas taip pat stumia istoriją apibrėžta kryptimi. Paskutinioji šio proceso stadija yra visuotinis kapitalizmo – liberaliųjų principų taikymo ekonomikoje – pranašumo pripažinimas visų kitų alternatyvių ekonomikos tvarkymo formų atžvilgiu.

Tačiau nei karinė technologija, nei ekonominė pažanga neįrodo ryšio tarp liberaliojo kapitalizmo ir istorijos pabaigos būtinumo. Vis dėlto Fukuyama mano, jog ekonominė raida galiausiai sukuria tokį ryšį, ir jis mėgina parodyti, jog Vakaruose atsiradusios nepaprastai sudėtingos ekonominės postindustrinių visuomenių sistemos gali funkcionuoti tik tokiomis decentralizuotos, rinka grindžiamos tvarkos sąlygomis, kurias propaguoja liberalioji demokratija. Nors jis pripažįsta, kad centralizuotos ir biurokratizuotos Sovietų Sąjungos ir kitų Rytų Europos šalių sistemos sugebėjo įvykdyti daugmaž pavykusią industrinę revoliuciją, jis pabrėžia jų nepajėgumą užtikrinti tokią ekonominę pažangą, kad komunistinės valstybės galėtų realiai konkuruoti su postindustriniais Vakarais. Tam komunistinės valstybės turėtų būti transformuotos į liberalias demokratijas.

Tačiau istoriją stumia į priekį ne tik mokslo pažanga. Pasiremiant Hegeliu gali būti pateiktas gilesnio lygmens istorijos kryptingumo paaiškinimas, kuris taip pat atskleidžia, kodėl liberaliosiosios demokratijos įsivyravimas byloja istorijos pabaigą. Anot Fukuyamos, per visą istoriją individai kovojo dėl to, ką jis vadina *thymos*, arba pripažinimu. Ši hegeliškoji idėja gali atrodyti keista šiuolaikinei auditorijai, tačiau, Fukuyamos įsitikinimu, taip yra tik todėl, kad „per pastaruosius keturis šimtus metų įvyko mūsų mąstymo „ekonomizavimas" (1992, p. 145). Turima omeny tai, kad žmonės dabar įsivaizduoja, jog gyvenimas gali būti apibrėžiamas naudos ir sąnaudų terminais. Tačiau, kaip teigė Hegelis, žmogiškosios būtybės išties tampa žmonėmis tik tarpusavio pripažinimo procese. Praeityje individai siekdavo pripažinimo paversdami savo valdiniais kitus. Tačiau pagal patį jo apibrėžimą toks procesas neigia visuotinį tarpusavio pripažinimo poreikį. Pasaulinis liberalizmo pripažinimas reiškia „istorijos pabaigą" todėl, kad visuomenėje, kuri vadovaujasi liberaliaisiais

principais, „galioja piliečių tarpusavio susitarimas pripažinti vienas kitą" (p. 200).

Būtent šiame kontekste Fukuyama dėsto savo tarptautinių santykių koncepciją. Jis pradeda nuo prielaidos, kad nacionalinė valstybė daugeliui žmonių veikiausiai dar ilgam išliks kaip pagrindinis jų tapatybės kriterijus. Šią tezę jis grindžia nuorodomis į ekonominius bei kultūrinius ypatumus, kurie vis dar skiria atskirų valstybių gyventojus. Jo manymu, artimiausioje ateityje šie skirtumai neišnyks. Liberalusis kapitalizmas reiškiasi daugybe pavidalų, kurių įvairovę iliustruoja JAV ir Japonija. Fukuyama atkreipia dėmesį į visame pasaulyje pasireiškiantį priešinimąsi homogenizacijai ir net įžvelgia globalines kultūrinio separatizmo tendencijas. Plintantys visų tautų tapatybės pripažinimo reikalavimai „galiausiai tik stiprina barjerus, skiriančius tautas ir valstybes" (p. 244). Tad jis nemato požymių, liudijančių judėjimą link visuotinės ir homogeninės valstybės.

Tačiau, tęsiant jo mintį, jeigu istorija apskritai juda link padėties, kai visų valstybių žmonės pradės vadovautis liberaliaisiais principais, tai mums judant šia istorine trajektorija neišvengiamai turi rastis svarbių padarinių tarptautinių santykių srityje. Tarptautinių santykių specialistai dėl vyraujančio realizmo įtakos nepamatė ženklų, liudijančių istorinės trajektorijos kryptį. Fukuyama mėgina parodyti, jog artėjame prie istorijos pabaigos, o realistai, priešingai, kaltinami dėl to, kad laikosi antiistorinės nuostatos, kad „jie kalba taip, tarsi istorija neegzistuotų" (p. 246). Tarptautiniai santykiai, jų įsivaizdavimu, vyksta griežtoje ir nesikeičiančioje anarchinėje tarptautinėje sistemoje. Pamatinė prielaida, kuria vadovaujasi visi realizmo teoretikai, yra „nesaugumas, kaip visuotinis ir amžinas tarptautinių santykių bruožas" (p. 247). Anarchijos sąlygomis valstybių santykiai yra iš esmės priešiški, nes, realistų supratimu, vienintelė racionali valstybės elgsenos strategija siekiant išlikti yra kliovimasis savo pačios jėga. Net gynybiniai valstybės veiksmai kitų bus interpretuojami kaip potencialiai agresyvūs, tad jie skatins atsakomuosius veiksmus ir taip bus nuolat atkuriama baimės ir nepasitikėjimo atmosfera.

Taigi realistai vadovaujasi tokia tarptautinės sistemos koncepcija, pagal kurią negalima jokia tos sistemos pažanga. Nėra jokių sistemos kaitos ar evoliucijos galimybių. Valstybės įsuktos į nesibaigiantį konfliktų ciklą. Karas ir imperializmas, saistomas tik besikeičiančios jėgų pusiausvyros, realistams yra skiriamasis tarptautinių santykių bruožais. Tačiau Fukuyamos įsitikinimu, realistai nėra tik objektyvūs tarptautinių santykių stebėtojai; po Antrojo pasaulinio karo jie daro didžiausią įtaką JAV užsienio

politikai. Realizmas sukūrė „dominuojančią tarptautinių santykių aiškinimo paradigmą ir jis faktiškai formuoja kiekvieno užsienio politikos profesionalo mąstyseną Jungtinėse Valstijose ir didžiojoje likusio pasaulio dalyje“ (p. 246). Fukuyama neneigia, jog realizmas turi įtaigią ir net naudingą tarptautinių santykių viziją, ir jis pripažįsta, kad JAV pagrįstai vadovavosi šia vizija po 1945 metų, kai pasaulis buvo susiskaidęs į priešiškas ideologines stovyklas. Klaida daroma tik tada, kai manoma, jog „realizmo principai išreiškia amžinas tiesas“ (p. 251).

Realizmo trūkumus, anot Fukuyamos, akivaizdžiai atskleidžia keisti siūlymai, kuriuos realistai kėlė pasibaigus šaltojo karo erai. Antai Gaddisas 1990 m. siūlė imtis priemonių Varšuvos paktui išsaugoti – kad būtų palaikomas tas Europos stabilumas, kuris jai būdingas nuo 1945 metų. Fukuyamos įsitikinimu, toks siūlymas yra absurdiškas ir liudija realizmo dogmų silpnumą. Lemiama realistinės analizės yda esąs jos redukcionistinis pobūdis. Esą realistai argumentuoja, jog kadangi nekintanti tarptautinių santykių sistema determinuoja valstybių, sudarančių tą sistemą, elgseną, tai valstybės yra priverstos reprodukuoti konfliktinį elgsenos būdą. Redukcionizmas, apie kurį čia kalbama, neturi būti painiojamas su Waltzo vartojamu redukcionizmo terminu. Waltzas redukcionizmu vadina analizę, kuri aiškindama valstybių elgseną apeliuoja į vidines valstybių charakteristikas. Tuo tarpu Fukuyama redukcionizmą sieja su tendencija aiškinant tarptautinę valstybių elgseną telkti dėmesį tik į vieną kintamąjį – į tarptautinės sistemos struktūrą. Fukuyamos supratimu, toks redukcionizmas neatsižvelgia į sistemos agentų svarbą, kuri tampa akivaizdi pakeitus analizės lygmenį. Realistų daroma klaida – aiškinimo kontekstą apriboti sistemos struktūriniais bruožais jiems neleidžia suvokti tos sistemos vienetų vidaus charakteristikų reikšmės. Fukuyama yra įsitikinęs, kad mėginant aiškinti valstybių elgseną kiekvienu atveju būtina atsižvelgti į šios sistemos vienetų vidaus charakteristikas. Realistai neatsižvelgia į šių vienetų galimybę evoliucionuoti ir dėl to keisti savo elgseną tarptautinėje arenoje.

Tarptautinių santykių atžvilgiu Fukuyamos koncepcijos ašis yra jo tezė, jog liberaliosios valstybės yra „fundamentaliai nekaringos“. Šią jų savybę iliustruoją „nepaprastai taikingi jų tarpusavio santykiai“ (p. 262). Iš čia išplaukia, jog didėjant liberalių valstybių skaičiui tarptautinėje sistemoje didėja ir taikių santykių arena. Kuo daugiau valstybių pripažins liberalizmo vertybes, tuo labiau pasaulis priartės prie „taikos viešpatijos“. Fukuyama nepretenduoja į originalumą. Jis pripažįsta, jog Kanto traktatas „Į amžinąją taiką“ yra pagrindinis šio argumento šaltinis. Tačiau Kan-

tas jį kėlė remdamasis savo pamatiniais principais XVIII amžiaus pabaigoje, liberalių demokratinių valstybių priešaušryje, o dabar, Fukuyamos įsitikinimu, istorijos eiga patvirtina Kanto pirmykštes įžvalgas. Panašiai, kaip vadovavimasis liberaliais principais padėjo žmonijai pasiekti pažangos vidaus politikos lygiu, taip ši raida gerina padėtį tarptautinių santykių lygiu. Į tai atsižvelgiant matyti, jog klaidinga tarptautinę sistemą traktuoti, sekant realistais, kaip nelanksčią ir nekintančią struktūrą, kuri verčia valstybes laikytis konfliktinės politikos. Liberaliosios demokratijos gali įveikti ir įveiks struktūrines ydas, būdingas anarchinei tarptautinių santykių sistemai, ir pradėti funkcionuoti pagal taikos principus. Argumentas, žinoma, remiasi prielaida, kad liberaliųjų valstybių skaičius didės. Kaip jau minėjome, ši prielaida yra ginčijama. Be to, kaip parodė Suganami (1990), net jeigu tiesa, kad praeityje nebuvo karų tarp liberalių valstybių, tai norint pagrįstai teigti, jog jų nebus ir ateityje, reikia turėti teoriją, paaiškinančią, kodėl karas tarp liberalių valstybių negalimas. Tačiau, anot Suganami, tokia teorija dar turi būti sukurta.

Tad Fukuyama remiasi gana optimistine tarptautinių santykių ateities vizija. Tačiau čia verta pastebėti keistą ir ironišką jo minties vingį, kuris atsiskleidžia jam svarstant kapitalizmo galutinio triumfo padarinius po to, kai pasaulis bus „užpildytas“ liberalių demokratijų (1992, p. 330). Čia jis kalba apie tai, kokias vidaus bei išorės problemas ir prieštaravimus žada būsimoji padėtis. Viena vertus, jis baiminasi, kad postistorinėje eroje žmonės – „paskutinieji žmonės“ – gali degeneruoti ir tapti tarsi „prijaukintais šunimis“, visiškai patenkintais savo dalia. Paradoksas, bet, atrodo, kad žmogiškosioms būtybėms „reikalingas neteisingumas, nes kova su neteisingumu leidžia pasireikšti kilniausioms žmogiškosioms savybėms“ (p. 311). Kita vertus, jis baiminasi, kad „paskutinieji žmonės“ gali grįžti į „pirmųjų žmonių“ situaciją paskęsdami „kruvinose ir beprasmiškose kovose dėl prestižo“ (p. 328). Jis rimtai svarsto Hegelio idėją, jog karai tęsis ir po „istorijos pabaigos“, nes žmogiškosios būtybės nebus patenkintos „taika ir gerove“. Anot Fukuyamos, patirtis rodo, jog žmogiškosios būtybės gali pradėti bodėtis tokiu pasauliu ir prieš jį sukilti, nes nepajėgia ištverti gyvenimo be kovos. Todėl, „jeigu didžiojoje dalyje pasaulio, kuriame jie gyvena, vyrautų taiki ir klestinti liberalioji demokratija, jie kovotų *prieš* taiką ir klestėjimą, ir prieš demokratiją“ (p. 330). Atrodo, jog Fukuyama čia pripažįsta žmones turint lemtingą ydą, kuri juos skatina priešintis racionalioms istorijos jėgoms ir neleidžia gyventi taikoje ir harmonijoje. Tradiciniai realistai, žinoma, pasišaipys iš tokios išvados, kuri taip aiškiai priartėja prie jų pačių analizės pradinės prielaidos.

Nepajėgumas eliminuoti to, kas iš racionalaus istorinio proceso perspektyvos atrodo kaip žmogaus iracionalumas, akivaizdžiai kelia nerimą Fukuyamai. Keista, kaip pabrėžia Halliday (1992), jog savo knygoje jis niekur nemini Freudo. Freudas didžiąją savo gyvenimo dalį paskyrė pastangoms suformuluoti teoriją, kuri paaiškintų regimai iracionalų ir neurotinį žmogiškųjų būtybių elgesį. Tačiau atidaręs šių problemų Pandoros skrynią Fukuyama greitai ją vėl uždaro apeliuodamas į patogų mitą, kuris populiarus Jungtinėse Valstijose. Apibendrindamas savo temą jis vaizduoja valstybes kaip vežimus vilkstinėje, judančioje į paskirties vietą Vakaruose. Vežimai dažnai atsiskiria, kai kurie apskritai prarandami, tačiau dauguma galiausiai pasiekia paskirties vietą „istorijos pabaigoje". Ir vis dėlto paskutiniame sakinyje Fukuyama neatsispiria pagundai dar kartą atverti Pandoros skrynios dangtį ir iškelia klausimą, ar paskirties vieta išties bus patenkinama ir ar apsižvalgius vežimai nepajudės tolyn, „į naują ir daug ilgesnę kelionę" (1992, p. 339).

WALLERSTEINAS IR KAPITALIZMO TRIUMFAS

Nors Fukuyama pripažįsta, kad kapitalizmo triumfas praktiškai gali virsti tik eiline nesibaigiančios istorinės raidos faze, jis vis dėlto siekia įrodyti, jog liberalioji demokratija išties reiškia „istorijos pabaigą", nes suteikia žmogiškosioms būtybėms optimalias gyvenimo sąlygas. Vežimams nebūtina judėti toliau. Wallersteinas, priešingai, siekia parodyti, jog egzistuoja kita ir geresnė paskirties vieta nei toji, kurią žymi kapitalizmo triumfas. Tad teorinis Wallersteino ir Fukuyamos konfliktas neišvengiamas.

Konfrontacija tarp Fukuyamos ir Wallersteino atspindi jų labai skirtingas istorijos koncepcijas. Kai kurių istorijos filosofų Fukuyama buvo kaltinamas dėl „Amerikos išskirtinumo" tezės – tendencijos įsivaizduoti JAV atliekant unikalų vaidmenį istorijoje. Tuo tarpu Wallersteinas apibūdinamas kaip pateikęs „reikšmingiausią koncepciją", nukreiptą „prieš Amerikos išskirtinumą" (Tyrrell, 1991, p. 1043). Fukuyamos siejimas su „Amerikos išskirtinumu" grindžiamas tuo, kad jis esą propaguoja tokį JAV įvaizdį, kuris šią šalį vaizduoja kaip pradedančią gyventi „istorijos pabaigos" sąlygomis ir rodančią kelią kitoms valstybėms į galutinės paskirties vietą. Wallersteino vertinimas visiškai kitoks, ir neatsitiktinai Fukuyama jį kaltina dėl „stebėtinai tendencingos istorijos interpretacijos" (Fukuyama, 1992, p. 358).

Tačiau ši kritika vargu ar sukels Wallersteino nerimą. Jo požiūriu, Fukuyamos tezė, nepaisant jos neįprastų sąsajų su Hegelio idėjomis, turi esminę ydą, būdingą visam Amerikos socialiniam mokslui. Tą ydą atskleidžia vežimų vilkstinės metafora, atspindinti Fukuyamos įsitikinimą, jog valstybės gali būti traktuojamos kaip atskiri ir nepriklausomi agentai, galintys judėti visomis kryptimis priklausomai nuo savo gyventojų arba lyderių norų. Anot Wallersteino, remdamiesi šia ydinga prielaida modernizacijos teoretikai Jungtinėse Valstijose buvo įsitikinę, jog lygiai taip pat, kaip Europos ekonomika padarė „šuolį į priekį" po Antrojo pasaulinio karo, tokį pat šuolį padarys Europos kolonijos, atsikračiusios metropolijų joms uždėtų pančių. Tačiau realiai buvusios kolonijos nepajėgė ekonomiškai pasivyti Vakarų pasaulio, nes, Wallersteino požiūriu, jos nėra savarankiški agentai, o tik sraigteliai tam tikroje pasaulinėje sistemoje; jos išliko priklausoma Vakarų sistemos periferija.

Fukuyamai žinoma ši priešiškos argumentacijos linija, ir jis mano, kad ją lengvai atremia mažųjų Azijos drakonų – Taivano, Singapūro, o vėliau Pietų Korėjos ir Tailando – sėkmės faktas. Šios šalys, Fukuyamos supratimu, nebuvo įtrauktos į tą priklausomos elgsenos struktūrą, kuri jas verstų išlikti pasaulinės sistemos periferija. Priešingai, jos pertvarkė savo ekonomiką taip, kad galėjo efektyviai konkuruoti su išsivysčiusiomis Vakarų šalimis. Tačiau Wallersteinas nesutinka, jog šios šalys dabar jau priklauso šiai sistemai, teigdamas, kad valstybių sąrašas šioje sistemoje nesikeitė, nepaisant atskirų jos narių sėkmės kovoje dėl aukštesnės vietos sąraše, – išskyrus Japoniją, kuri per šimtą metų vienintelė buvo į ją priimta. Kritinė statistika, kurios turi būti paisoma, rodo, jog nors ekonomika kilo ne vien centre, bet ir periferijoje, atotrūkis tarp turtingųjų ir neturtingų šalių laikui bėgant didėja. Tai nėra atsitiktinis reiškinys ar vien neefektyvios politikos, kurią vykdo periferinės šalys, padarinys; tai yra pačios kapitalizmo pasaulinės sistemos funkcionavimo rezultatas.

Kadangi Wallersteinas pradeda nuo šio pradinio taško, jo išvados kapitalizmo triumfo atžvilgiu neišvengiamai labai skiriasi nuo Fukuyamos vertinimo. Tačiau jo išvados turėtų būti įdomesnės tarptautinių santykių teoretikams, nes jos daromos už jiems pažįstamos teritorijos ribų, kurias apibrėžia idealistų ir realistų ginčas. Wallersteinas yra vienas iš tų nedaugelio teoretikų, kurie iškėlė labai specifinę tarptautinių santykių tyrimo ir aiškinimo paradigmą. Ši paradigma leidžia sukurti internacionalizuotą kapitalizmo vaizdą ir jo pagrindu specifiškai vertinti kapitalizmo triumfą.

Žvelgiant į problematiką Wallersteino akimis, pirmiausia turi būti įrodyta, kad kapitalizmo triumfas nėra šiuolaikinis reiškinys, kaip tai su-

6. 2759

gestionuoja Fukuyama. Kadangi Fukuyama mano, jog kapitalizmas gali apsiriboti atskiros valstybės sienomis, galutinis kapitalizmo triumfas gali įvykti tik visoms valstybėms priėmus kapitalistinį gamybos būdą. Tačiau Wallersteino perspektyva visiškai kitokia: kapitalizmą jis traktuoja kaip „visuotinę sistemą“ (Shannon, 1989, p. 23), arba kaip pasaulinę sistemą. Wallersteinas neteigia, jog kapitalizmas iš pat pradžių buvo globalinis savo mastais. Tačiau jis teigia, jog kapitalizmas buvo pirmoji ir vienintelė sistema, sugebėjusi per XIX amžių paplisti visame pasaulyje. Tad Wallersteino požiūriu, kapitalizmo triumfas turėtų būti datuojamas tuo laikotarpiu. Laikydamasis šios pozicijos Wallersteinas neišvengiamai žengia tokia analizės kryptimi, kuri meta iššūkį daugumai standartinių įsitikinimų. Antai, nepaisant fakto, jog bolševikai 1917 m. atėjo į valdžią Rusijoje, o 1949 m. komunistai perėmė į savo rankas valdžią Kinijoje, šios valstybės išliko bendros kapitalistinės sistemos dalimi. Pagal Wallersteino koncepciją jos nepasitraukė iš sistemos, bet liko sudedamąja jos dalimi. Atitinkamai jis neigia, kad komunizmui žlugus Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungoje ši teritorija staiga prisijungė prie kapitalizmo sistemos, nes, jo požiūriu, ji niekada nebuvo nuo jos atitrūkusi. Wallersteinas, žinoma, neneigia įvykių, susijusių su komunizmo pakilimu ir nuosmukiu Sovietų Sąjungoje, reikšmės. Jis pripažįsta jų svarbą. Tačiau jo teorinė sistema leidžia pateikti visai kitokią nei realistų ar Fukuyamos šių įvykių interpretaciją. Wallersteinui Sovietų Sąjungos žlugimas reiškia ne kapitalizmo triumfą, o grėsmingą iššūkį jo išlikimui.

Tačiau norint suprasti Wallersteino teikiamą dabarties įvykių interpretaciją būtina geriau išsiaiškinti jo teorinę sistemą. Pirmiausia svarbu suvokti, jog Wallersteino pozicija verčia jį operuoti labai plačiomis istorinėmis kategorijomis. Tačiau, kitaip nei Fukuyamos atveju, Wallersteino istorijos filosofija neimplikuoja, jog istorija turi kokią nors būtinąją ar racionalią kryptį. Anot jo, „paprasčiausiai netiesa, kad kapitalizmo kaip istorinės sistemos atsiradimas reiškė pažangą atžvilgiu tų įvairių ankstesnių istorinių sistemų, kurias jis sunaikino arba transformavo“ (1983, p. 98). Jis taip pat nesugestionuoja, jog istorija mus veda atžangos ir pražūties linkme. Tokia baigtis, žinoma, galima. Tačiau Wallersteinas mano, kad nors veikiame griežtų struktūrinių apribojimų sąlygomis, pasaulinę sistemą iš principo galima stumti didesnio teisingumo linkme. Deja, kaip pažymi kritikai, Wallersteinas labai nedaug kalba apie tai, kaip naujoji sistema atrodytų ar kodėl turėtume manyti, jog ji būtų geresnė už esamą tvarką.

Tačiau tuo tarpu kritiką atidėkime į šalį. Wallersteinas teigia, kad

norėdami realizuoti sistemos kaitos potencialą turime suprasti, kaip funkcionuoja pasaulinės sistemos, o tai reikalauja analizės pasaulio istorijos kontekste; tiesa, jis pats beveik visas savo pastangas skiria šiuolaikinės pasaulinės sistemos, kuri pagal jo koncepciją susiklostė per pastaruosius penkis šimtų metų, atsiradimo analizei. Todėl jo pateiktoji pasaulio istorijos schema su jos trimis pagrindinėmis fazėmis apibūdinama tik labai bendrais bruožais. Tačiau prieš nagrinėjant tas fazes reikia išsiaiškinti jo svarbiausias teorines sąvokas.

Wallersteinas vadovaujasi prielaida, jog pamatinis socialinio teoretiko analizės vienetas yra socialinė sistema. Šis sisteminis požiūris suponuoja, jog žmogiškosios būtybės gali išlikti tik darbo pasidalijimo sąlygomis, sukuriančiomis jų tarpusavio priklausomybės tinklą. Darbo pasidalijimas apibrėžia mažiausią socialinę ląstelę, kurioje gali būti tenkinami elementariausi ją sudarančių narių poreikiai. Jeigu tenkindami savo išlikimo poreikius tokios ląstelės individai pradeda bendrauti su išoriniais agentais, darbo pasidalijimas plinta ir kartu plečiasi sistemos ribos. Per pirmąją žmonijos istorijos fazę, laikotarpiu iki maždaug 10 000 metų pr. Kr., darbo pasidalijimas niekada neišplisdavo už bendros kultūros ribų, už to, ką Wallersteinas vadina minisistemomis. Vėliau darbo pasidalijimas pradėjo vis dažniau apimti skirtingas kultūrines grupes ir taip minisistemos pamažu pradėjo užleisti vietą pasaulinėms sistemoms.

Wallersteinas argumentuoja, jog iš principo galimos būti tik dviejų tipų pasaulinės sistemos: sistema su vieninga politine struktūra, kurią jis vadina imperija, ir sistema be tokios struktūros, arba pasaulio ekonomika. Pasaulio imperijoje politinė galia koncentruojama sistemos centre ir ji naudojama kontroliuojant ir reguliuojant tiek ekonomiškai, tiek politiškai skirtingas kultūrines grupes. Ekonominiame fronte duoklėmis ir mokesčiais iš periferijos gautos lėšos naudojamos politiniame fronte užtikrinant tvarką ir saugumą visoje imperijoje. Todėl pasaulinės imperijos ribas apibrėžia tai, kaip toli nuo centro siekia politinė galia. Per antrąją pasaulio istorijos fazę, kuri apima laikotarpį maždaug nuo 10 000 m. pr. Kr. iki 1500 m. po Kr., lygiagrečiai koegzistavo minisistemos, pasaulinės imperijos ir pasaulinė ekonomika. Tačiau vis dėlto dominuojanti ir sėkmingiausiai veikianti šio periodo sistema buvo pasaulinė imperija. Šios fazės metu pasaulis, anot Wallersteino, buvo padalytas į keletą autonominių pasaulinių sistemų. Jis pripažįsta, kad tarp šių sistemų būta tam tikrų kontaktų, tačiau mano, jog jie buvo tokie riboti, kad nedarė poveikio šių nepriklausomų sistemų funkcionavimui.

Trečioji pasaulio istorijos fazė, kurioje veikiame mes patys, nusako tą

periodą, kai susiformavo kapitalistinė pasaulinė ekonomika, palaipsniui absorbuojanti visas kitas egzistuojančias pasaulines sistemas. „Pasaulinė ekonomika" nėra itin vykęs terminas, nes kai kuriuos kritikus jis paskatino apkaltinti Wallersteiną ekonominiu redukcionizmu, nors iš tikrųjų nagrinėjant jo koncepciją matyti, jog pradiniai jo teorinės analizės taškai yra kultūra ir politika. Tačiau tiesa, kad pasaulinėje ekonomikoje darbo pasidalijimas apibrėžiamas tik ekonominiais terminais. Pasaulinės ekonomikos ribas determinuoja ne tai, kaip toli siekia politinė galia, o tai, ar egzistuoja ribos prekybai esminėmis gėrybėmis. Anot Wallersteino, beveik per visą pasaulio istoriją ekonominių ir politinių struktūrų priešprieša pasaulio ekonomines sistemas darė labai trapias; joms buvo būdinga dezintegracijos arba inkorporacijos į pasaulines imperijas tendencija. Per pastaruosius daugiau nei dvidešimtį metų jo pagrindinis siekis buvo mėginti suprasti, kodėl pasaulinė ekonomika, atsiradusi šiaurės vakarų Europoje XVI amžiaus pradžioje, nuėjo visiškai kitokia ir ypatinga trajektorija.

Šią pasaulinę ekonomiką Wallersteinas apibrėžia kaip kapitalistinę savo forma. Tačiau faktiškai kapitalizmą ir pasaulinę ekonomiką jis laiko „dviem tos pačios monetos pusėmis" (1979, p. 6). Iš čia išplaukia, kad pasaulinės ekonominės sistemos, egzistavusios ankstesnėse istorijos fazėse, gali būti laikomos užuomazginėmis arba protokapitalistinėmis sistemomis. Be abejo, Wallersteinas puikiai suvokia, jog tik pasaulinės ekonominės sistemos potencialiai gali virsti kapitalistinėmis. Analizuojant šį jo argumentą matyti, jog jis laikosi labai specifinės kapitalizmo sampratos. Jis, pavyzdžiui, nemano, kad kapitalizmas gali būti pirmiausia siejamas su industrializacija, su konkrečių klasių formavimusi ar su gamybos būdo ypatumais. Wallersteinui kapitalizmą iš esmės apibrėžia tai, kad gėrybės gaminamos parduoti rinkoje „siekiant gauti kuo didesnį pelną" (1979, p. 15). Kapitalizmas siejamas su kapitalo kaupimo procesu. Wallersteinas neabejoja tuo, kad pelno siekianti prekyba egzistavo pasaulinėse imperijose, tačiau jis pabrėžia, jog ji nebuvo dominuojantis arba skiriamasis sistemos bruožas. Dėl tos pačios priežasties nutrūkdavo prekybiniai ryšiai ankstesnėse ekonominėse sistemose, nes pačios sistemos žlugdavo. Tik po 1500 m. po Kr. pelno maksimizavimas tapo stabiliu ir nuolatiniu prekybinių ryšių bruožu pasaulinėje sistemoje. Nuo tada kapitalizmas įsitvirtino kaip pasaulinė sistema ir tai sistemai plečiantis galutinai triumfavo globaliu mastu XIX amžiuje.

Tad, Wallersteino požiūriu, kapitalizmas negali būti apibrėžiamas ekonominės organizacijos valstybės viduje terminais; jis yra iš esmės tarp-

tautinis (nors Wallersteinas nemėgsta šio termino) reiškinys. Čia neįmanoma išsamiai išdėstyti to, kaip Wallersteinas analizuoja šiuolaikinės pasaulinės ekonomikos atsiradimo ir suklestėjimo raidą. Tačiau visa jo analizė remiasi iš esmės realistine idėja, kad varžybos tarp stipriausiųjų valstybių sistemos branduolyje garantavo rinkos nepriklausomybės išlikimą ir taip užkirto kelią pasaulinei imperijai atsirasti. Ekonominės ir politinės struktūros, kurių priešprieša praeityje buvo silpnumo šaltinis, stiprino viena kitą ir taip konsolidavo sistemą. Stiprios nacionalinės valstybės buvo pajėgios garantuoti aukštas pelno normas tuo stiprindamos savo pačių galią ir kartu reprodukuodamos sistemą.

Tačiau, kitaip nei realistai, Wallersteinas valstybių galią vertina ne karinio pajėgumo, bet gebėjimo kontroliuoti ir reguliuoti ekonominę rinką kriterijais. Šio požiūrio implikacijos tampa akivaizdžiausios, kai nagrinėjame šaltojo karo erą. Kitaip nei didžioji dauguma analitikų, Wallersteinas niekada neapibrėžė šios eros dvipoliais terminais. Jo supratimu, po 1945 m. Jungtinės Valstijos akivaizdžiai turėjo hegemoninę padėtį pasaulio ekonomikoje. Sovietų Sąjunga, priešingai, joje užėmė toli gražu ne centrinę padėtį. Wallersteinas nenukelia Sovietų Sąjungos į pasaulio ekonomikos periferiją, nes jos didžiuliai vidaus ištekliai ir karinis dominavimas Rytų Europoje jai teikė tam tikrą autonomiją. Sovietų Sąjunga pagal jį atsiduria pusiau periferinėje pasaulio ekonomikos srityje. Tad Sovietų Sąjunga pasaulio ekonomikoje užėmė neapibrėžtą ir pažeidžiamą padėtį. Nors pati pusiau periferiškumo sąvoka šiek tiek miglota, Wallersteinui ji leidžia pateikti JAV ir Sovietų Sąjungos santykių vertinimą, kuris labai skiriasi nuo jų dvipolinių interpretacijų tradiciniuose tarptautinių santykių tyrinėjimuose, bet vis dėlto yra ne mažiau įtikinamas.

Tad pagal Wallersteiną komunizmo žlugimas negali būti interpretuojamas nei kaip kapitalizmo triumfo liudijimas, nei kaip dramatinis pokytis pasaulinės ekonomikos struktūroje. Vis dėlto Wallersteinas pripažįsta, kad komunizmo žlugimas turės poveikio pasaulinei ekonomikai. Tačiau norint tą poveikį suprasti būtina atkreipti dėmesį į tris dinaminius tos ekonomikos bruožus, kuriuos Wallersteinas išskiria savo teorinėje koncepcijoje. Pirmiausia, anot Wallersteino, kapitalistinės pasaulio ekonomikos vystymasis – tai reguliarių kilimo ir smukimo ciklų istorija. Nors kai kurie pasaulinių sistemų teoretikai mano, jog Wallersteinas laikosi pernelyg mechanistinio požiūrio į šių ciklų reguliarumą (Abu-Lughod, 1989, p. 356), sunku paneigti tai, jog pasaulio ekonomika vystosi pereidama kilimo ir smukimo periodus, arba tai, kad šiuo metu sistema

išgyvena smukimo periodą. Antra, Wallersteinas pažymi, jog ir„galios koncentracija vyksta cikliniu būdu, hegemonijos periodus keičiant daugiapoliškumo periodams. Anot jo, Amerikos hegemonijos periodas prasidėjo po 1945 m. ir tęsėsi tik 1967 m., kai įžengėme į didėjančios konkurencijos tarp JAV, Japonijos ir Vakarų Europos fazę. Wallersteino įsitikinimu, konkurencija pasaulinės ekonomikos centre taps vis labiau nevaldoma dabar, kai jau negalima apeliuoti į kolektyvinį baiminimąsi dėl Sovietų Sąjungos grėsmės. Jis teigia, jog komunizmo žlugimas reiškia „geopolitinę katastrofą" Jungtinėms Valstijoms, nes „panaikina vienintelį JAV ideologinį ginklą prieš Europos Bendriją ir Japoniją, kurių kiekviena siekia savų tikslų". Negana to, Wallersteinas kelia klausimą, ar kapitalistinio pasaulio ekonomika neįžengia į rimtos krizės periodą dėl to, kad komunizmo žlugimas panaikino priežastis, „pateisinančias *status quo*, nepateikdamas jų vieton kokio nors priimtino pakaito" (1993, p. 4; 1992b, 1992c).

Šios krizės kontekste Wallersteinas ir jo bendraminčiai atranda tai, ką jie vadina „antisisteminiais sąjūdžiais". Per visą istoriją vyko sporadinis priešinimasis priespaudai. Tačiau kaip teigia pasaulinių sistemų teoretikai, vienas iš prieštaravimų, kuriuos sukėlė kapitalistinės raidos „integracinės tendencijos", buvo antisisteminių sąjūdžių „institucionalizavimas" – procesas, kuris vyko XIX amžiuje (Arrighi, Hopkins and Wallerstein, 1989, p. 30). Priešinimasis *status quo* padėčiai po to kristalizavosi institucionalizuotų organizacijų, siekiančių politinės valdžios, pavidalu. Socialdemokratinių grupių centre ir nacionalistinių judėjimų periferijoje spaudimas buvo išties „įspūdingas", anot Arrighi ir jo kolegų (p. 33). Tačiau būtent šiame procese antisisteminės jėgos buvo kooptuotos į valstybės sistemą, taip sustiprinant hegemoninę liberaliosios ideologijos įtaką ir kartu susilpninant jų pajėgumą įvykdyti radikalius pokyčius. Todėl pasaulinės kapitalistinės ekonomikos centre ir periferijoje išlieka stiprus „neįgyvendintos revoliucijos pojūtis" (p. 34). Atitinkamai antisisteminiai sąjūdžiai atsisakė kovos dėl valstybinės valdžios strategijos. Geopolitika užleido vietą tam, ką Wallersteinas vadina „geokultūra". Jo manymu, „nusivylimas galimybe pakeisti pasaulį keičiant jo ekonomines ar politines formas" (1991, p. 11–12) naujus socialinius (antisisteminius) sąjūdžius skatina telkti savo dėmesį į kultūrą. Tai liudija rasizmo ir seksizmo sąvokų atsiradimas ir tas dėmesys, kuris šiems dalykams skiriamas.

Savo polemiškesniuose rašiniuose Wallersteinas kelia mintį, jog kadangi dabar artėja „kapitalistinės pasaulinės ekonomikos dezintegracijos era" (1992a, p. 107), kurioje „galutinai žlugs liberalizmas kaip hegemo-

ninė ideologija“ (1992a, p. 104), atsiranda galimybių imtis priemonių daryti įtaką naujosios pasaulinės sistemos pobūdžiui. Keldamas šią mintį Wallersteinas remiasi Nobelio premijos laureato Iljos Prigogine'o darbais, kuriuose argumentuojama, jog dabar vykstanti mokslo revoliucija turės fundamentalių padarinių mūsų supratimui tiek apie gamtinį, tiek apie socialinį pasaulį. Anot Prigogine'o, šiuolaikinis mokslas sugriovė „klasikinės fizikos viziją“, kuri rėmėsi idėja, jog „ateitis yra determinuota dabarties, nes „gamtiniai dėsningumai negrįžtami" (1980, p. 214). Dabar pripažįstama, jog „negrįžtamų dėsningumų“ idėja tėra iliuzija. Wallersteinas su pasitenkinimu cituoja:

> Gamtos elgesys negali būti patikimai numatomas. Atsitiktinumo elementai negali būti eliminuoti, ir jie turi kur kas didesnę reikšmę, nei tai įsivaizdavo pats Aristotelis. Net nedideli skirtumai, nežymūs svyravimai gali, esant palankioms aplinkybėms, pasklisti po visą sistemą pakeisdami visą jos funkcionavimo būdą. (Prigogine and Stengers, 1979, p. 271; cituojama pagal Wallerstein, 1991, p 230)

Wallersteino įsitikinimu, pasiekėme tašką, kur atsirado „palankios aplinkybės“ pakeisti pasaulinės sistemos funkcionavimo būdą. Problema yra tai, kad pasikeitimų šalininkai neturi efektyvios intervencinės strategijos, ir tokios strategijos sukūrimą jis laiko svarbiausia užduotimi tiems, kurie siekia egalitariškesnio pasaulio.

Tad panašiai kaip Fukuyama Wallersteinas apdairiai vengia savo istorijos filosofiją formuluoti deterministiniais terminais. Socializmo sistema gali būti realizuota arba nerealizuota. Ateitis lieka atvira. Praeitis, kita vertus, yra uždara. Ir vis dėlto Wallersteino istorinė analizė ne mažiau ginčytina negu jo ateities vizijos. Pagrindinis kritikų taikinys – pati pasaulinės sistemos sąvoka. Kritikai atkakliai neigia, kad pasaulis funkcionuoja taip, kaip nurodo Wallersteinas. Valstybės turi – ir visada turėjo – kur kas didesnę politinę ir ekonominę autonomiją, nei pripažįsta Wallersteinas. Valstybės nėra struktūriniuose sistemos gniaužtuose. Grandiozinis holistinis vaizdas, kurį piešia Wallersteinas, paprasčiausiai neleidžia įžvelgti lokalinių sąlygų sistemos viduje reikšmės ir jų determinuojančios įtakos (Skocpol, 1977; Stinchcombe, 1982). Sovietų imperijos žlugimo sparta gana akivaizdžiai liudija pastarojo požiūrio naudai. Tačiau palankesni kritikai vis dėlto pripažįsta, jog visuminės struktūros atlieka svarbų vaidmenį kompleksiniuose įvykiuose ir, vadinasi, padeda juos paaiškinti (Deudney ir Ikenberry, 1991).

IŠVADOS

Standartinės teorijos atstovai lengvai pripažįsta, kad tarptautinėje sistemoje vyksta didžiuliai struktūriniai pokyčiai ir kad sąvokų įrankiai, kuriais buvo naudojamasi analizuojant tarptautinę politiką dvipoliškumo eroje, „paseno“ (Blight ir Weiss (1992), p. 229). Nors ir nesutardami dėl struktūrų, kurios galiausiai pakeis dvipoliškumą, jie paprastai sutaria dėl to, kad šioje sistemoje išliks esminė struktūrinė diferenciacija. Vienas plačiai pripažįstamas modelis nubrėžia ideologinę takoskyrą tarp valstybių, išpažįstančių bendrą liberalaus kapitalizmo ideologiją, taikaus branduolio ir nestabilios ideologiškai svetimų valstybių periferijos (Buzan, 1991; Goldgeier ir McFaul, 1992). Naudojant šį modelį esamas darbo pasidalijimas tarptautinių santykių tyrimuose gali išlikti. Realistai ir toliau gali nagrinėti jėgų pusiausvyros svyravimus centre, konfliktus periferijoje ir potencialų jėgos vaidmenį santykiuose tarp centro ir periferijos. O pliuralistai tęsia savo analizę nagrinėdami tas kapitalizmo jėgas šiuolaikinio pasaulio centre ir periferijoje, kurios pamažu griauna valstybės nepriklausomybę. Neatrodo, kad dėl to atsirandanti įtampa tarp pliuralistų ir realistų išnyks.

Fukuyamai ir Wallersteinui – tiesa, dėl skirtingų priežasčių – šis standartinis modelis neatrodo nei įtikinantis, nei veiksmingas. Fukuyamos įsitikinimu, istorijos jėgos mus artina prie laikų, kai kapitalizmas ir liberalioji demokratija bus pripažinti visuotinai. Todėl svarbu ir aktualu išsiaiškinti, kaip tarptautiniai santykiai atrodys liberaliųjų demokratinių valstybių pasaulyje. Wallersteinas, užimdamas dar radikalesnę poziciją, teigia, kad globalinės kapitalizmo jėgos formuoja lokalinio lygmens agentų veikimo būdą. Nors jis taip pat eksplicitiškai kalba apie centrą ir periferiją, šis skirtumas jam reiškia veikiau struktūrinę, o ne ideologinę takoskyrą pasaulinėje sistemoje, ir jis siekia sukurti teoriją, kuri padėtų nutraukti pasaulinį kapitalizmo dominavimą.

Fukuyamos ir Wallersteino domėjimasis kryptimi, kuria vyks istorinis procesas, glaudžiai siejasi su jų noru paneigti standartinę teoriją ir parodyti disfunkcinį jos pobūdį. Kaip jau buvo pažymėta, Wallersteinas, pavyzdžiui, parodo, kaip modernizacijos teorija, besiremianti klaidingomis prielaidomis, turėjo didžiulį neigiamą poveikį trečiojo pasaulio ekonomikai. Panašiai Fukuyama teigia, jog realizmas formavo užsienio politikos veikėjų mąstymą ne tik JAV, bet visame pasaulyje. Taip tampa galimas savirealizuojantis pranašavimas (*self-fulfilling prophesy*): užsienio politikos formuotojai vadovaujasi pasaulio priešiškumo prielaida ir po to veikia tokiu būdu, kuris patvirtina ir sustiprina tą prielaidą.

Tad Wallersteinas ir Fukuyama atsiriboja nuo standartinio teoretizavimo ir gali būti apibūdinami kaip kritiniai, o ne į problemų sprendimą orientuoti teoretikai. Jų požiūriu, vyraujančios teorijos atstovai mėgdžioja gamtos mokslų atstovus: stebi socialinį pasaulį ir po to formuluoja empirines hipotezes, aiškinančias stebimus faktus. Kritiniai teoretikai laikosi nuostatos, kad teorizavimas nėra neutrali veikla, kad ji gali turėti labai rimtų socialinių padarinių. Nesuvokdami socialinių teorizavimo padarinių vyraujančios srovės mąstytojai nesąmoningai formuluoja teorijas, kurios padeda palaikyti *status quo*. Ši problemų sprendimo teoretikų ir kritinių teoretikų takoskyra pastebima visuose socialiniuose moksluose (Bernstein, 1976).

Kaip rimtai turi būti traktuojamas Fukuyamos ir Wallersteino mestas iššūkis? Iš dalies jis gali būti lengvai absorbuotas. Antai Fukuyama gali nesunkiai rasti vietą tradicinėje idealistų ir realistų priešpriešoje. Idealistai dažnai kildina save iš Kanto, tad sąsaja, kurią Fukuyama įžvelgia tarp liberaliųjų demokratijų plėtros ir taikos viešpatijos susikūrimo, jiems gerai žinoma. Be to, Fukuyamos pozicija palyginti lengvai pažeidžiama tiek pliuralistų, tiek realistų kritikos. Pliuralistams Fukuyama atrodo kaip etatocentristas. Jis nesuvokia tų kompleksinių kapitalizmo sistemos veiksnių, kurie, pliuralistų manymu, praktiškai griauna valstybės galią bei autoritetą. Tad skųsdamasis, kad disciplinoje dominuoja realistai, Fukuyama paprasčiausiai siekia išsisukti nuo kritinio pliuralistų žvilgsnio.

Tačiau jo pozicija gali būti pažeidžiama ir realistų kritikos. Pirmiausia jie gali parodyti jo tezės vidinį prieštaringumą. Jo teiginys, kad užsienio politikos formuotojai yra realistai, prieštarauja teiginiui, kad liberaliosios demokratijos sugebėjo pasiekti taikingų tarpusavio santykių. Fukuyamos teorinėje sistemoje taip galėtų atsitikti, jeigu tik liberaliųjų šalių politikai realistai vadovautųsi idėjomis, kurias propaguoja pats Fukuyama. Dar svarbiau tai, kad tie vyraujančios mokyklos teoretikai, kurie analizavo taikos ir demokratijos sąryšio idėją, labai skeptiškai traktuoja faktus, kuriais remdamasis Fukuyama ją kelia. Antai Cohenas (1994) atkreipia dėmesį ne tik į stabilių demokratijų negausumą šiuolaikinėje tarptautinėje sistemoje, bet taip pat parodo, jog, pavyzdžiui, Pietų Amerika, kuri negali būti apibūdinta kaip demokratinis regionas, sugebėjo sukurti vieną iš nedaugelio taikingų tarptautinės sistemos regionų.

Žinoma, ir centro–periferijos modelis, kurį vyraujanti teorinė mokykla iškėlė mėgindama apibūdinti tai, kas vyksta po Sovietų Sąjungos žlugimo, gali tapti analogiškos kritikos objektu. Jame taip pat postuluojama, jog demokratinių valstybių santykiai sistemos centre bus taikin-

gi, tuo tarpu nedemokratinei periferijai priklausančių šalių santykiai bus nestabilūs ir potencialiai konfliktiški. Tačiau tai nepakeičia fakto, jog Fukuyamos pateiktas tarptautinių santykių teorijos vertinimas yra žinomas ir nepripažįstamas vyraujančios mokyklos atstovų. Ir vis dėlto Fukuyama jai smogia kelis skaudžius smūgius: argumentu, kad realizmo doktrina yra neistoriška ir kad jos naudojama teorinė schema neleidžia suvokti valstybių struktūros evoliucionavimo. Nors Fukuyama neanalizuoja pliuralizmo teoretikų darbų, remiantis jo požiūriu šiems galima prikišti, jog nesugeba kapitalizmo evoliucijos suvokti platesniame arba transistoriniame kontekste.

Wallersteiną su jo pasaulinių sistemų idėja sunkiau įtraukti tarp vyraujančių teorijų. Būtent todėl jis tapo jų nuožmios kritikos taikiniu; jam priekaištaujama pirmiausia dėl to, kad jis tariamai nesuvokia, jog valstybės disponuoja politine galia, kuri joms leidžia veikti nepriklausomai nuo kapitalistinės pasaulinės ekonomikos struktūrų (Gourevitch, 1977–1978; Zolberg, 1980–1981). Tačiau pasaulinių sistemų teoretikai gali atsikirsti gana įtikinamu argumentu, kad jų globalinės kapitalistinės sistemos koncepcija daug lengviau paaiškina šaltojo karo baigtį, nei tai gali padaryti realistų arba pliuralistų koncepcijos. Kaip jau sakyta, pasaulinių sistemų teoretikai niekada nekalbėjo apie šaltąjį karą dvipoliškumo terminais, o Sovietų Sąjungai Wallersteino modelyje buvo teikiama periferinė vieta. Pasaulinių sistemų teoretikai galėtų argumentuoti, jog tai atspindi faktą, kad jų analizė istoriškai pagrįsta geriau nei realizmo ar pliuralizmo analizė. Kitaip nei Fukuyama, kuris operuoja pažįstamame anarchiniame nepriklausomų valstybių sąveikos kontekste, Wallersteinas pateikia originalią pasaulinės sistemos istorinės evoliucijos koncepciją. Tačiau kai kurie pasaulinių sistemų mokyklos nariai meta iššūkį pačiam Wallersteinui ir dabar vyksta intensyvūs ginčai dėl to, kaip iš tiesų klostėsi pasaulinė sistema (Abu-Lughod, 1989; Frank, 1990; Gills ir Frank, 1992). Tuo tarpu vyraujančioje tarptautinių santykių doktrinoje analizė išlieka neistoriška ir europocentriška.

Nors šios vyraujančios srovės teoretikai lengvai pripažįsta tarptautinės sistemos kaitą ir gali pagrįstai kritikuoti Fukuyamos ir Wallersteino iškeltų teorijų detales, nei pliuralistai, nei realistai nėra pajėgūs interpretuoti tarptautinės sistemos raidos iš tokių transistorinių pozicijų, kurias siūlo Fukuyama ir Wallersteinas. Nors Fukuyama ir Wallersteinas gali būti krtikuojami, jie vis dėlto siūlo teorijas, kurios leidžia lokalizuoti kapitalizmą transistoriniame kontekste ir suvokti jo padarinius tarptautinei sistemai. O tai yra rimtas iššūkis disciplinoje vyraujančios srovės

teoretikams. Žinant jų antipatiją istorijos filosofijai, mažai tikėtina, kad pliuralistai mėgins šį iššūkį atremti. O neorealistai, laikydamiesi neistorinės Waltzo nuostatos, paprasčiausiai neigia tokios perspektyvos būtinybę. Tiesa, struktūrinio realizmo atstovai jau pajudėjo šia kryptimi (Buzan, Jones ir Little, 1993; Buzan ir Little, 1994). Anarchijos arenoje sąveikaujančių autonominių politinių vienetų vaizdinys jau nėra priimamas kaip adekvatus būdas tarptautinei sistemai apibūdinti. Pabrėžiama, jog toks apibūdinimas galioja tik trumpą sistemos istorijos periodą. Politiniai vienetai ir sistema suvokiami abipusės priklausomybės terminais; todėl jeigu keičiasi vienetų pobūdis, keičiasi ir tarptautinės sistemos pobūdis. Priešingai nei Waltzas, kuris teigia, jog vienetai nesidiferencijavo per visą sistemos istoriją, struktūrinio realizmo atstovai nagrinėja, kokiu mastu jie diferencijavosi ir kokius padarinius tai turėjo tarptautinės sistemos struktūrai. Neorealistų pabrėžiamas valstybių autonomiškumas neleidžia paaiškinti tarptautinių santykių pobūdžio, pavyzdžiui, feodalizmo periodu, kai Europos politiniai vienetai turėjo labai skirtingo laipsnio autonomiją. Šie autonomijos laipsnio skirtingumai atveria tam tikras sistemos funkcinės diferenciacijos galimybes. Neorealistinė nediferencijuotų vienetų samprata taip pat neleidžia suvokti to vaidmens, kurį atliko klajoklių gentys, padariusios tokį dramatišką poveikį pasaulio istorijos raidai. Tad struktūrinio realizmo atstovai pripažįsta vienetų struktūrinės diferenciacijos paaiškinimo būtinybę. Fukuyamos ir Wallersteino darbai šiuo požiūriu yra suderinami su jų pastangomis. Tačiau šių dviejų autorių dėmesys tarptautiniams santykiams tėra šalutinis jų interesas, o struktūrinio realizmo atstovams įvykiai tarptautinėje sistemoje yra dėmesio centre.

Pastaba

Autorius dėkoja Barry Buzanui, Nickui Renggeriui ir šio rinkinio sudarytojams už komentarus ankstesniems šio skyriaus variantams.

Nuorodos

Abu-Lughod, J. L. 1989: *Before European Hegemony: the world-system A. D. 1250–1350.* Oxford: Oxford University Press.

Arrighi, G., Hopkins, T. K. and Wallerstein, I. 1989: *Antisystemic Movements.* London: Verso.

Bernstein, R. J. 1976: *The Restructuring of Social and Political Theory.* Oxford: Basil Blackwell.

Blight, J. G. and Weiss, T. G. 1992: *Must the grass still suffer? Some thoughts on Cold War conflict after the Cold War.* Third World Quarterly, 13, 229–250.

Buzan, B. 1991: *New patterns of global security in the twenty-first century.* International Affairs, 67, 431–452.

Buzan, B., Jones, C. and Little, R. 1993: *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism.* New York: Columbia University Press.

Buzan, B. and Little, R. 1994: *The idea of international system: theory meets history.* International Political Science Review, 15 (3), 23–56.

Cohen, R. forthcoming: *Pacific unions: a reappraisal of the democratic peace theory.* Review of International Studies, 20, 207–223.

Cox, R. W.: *Social forces, states and world orders: beyond international relations theory.* Millenium: Journal of International Studies, 10, 126–155.

DePorte, A. W. 1986: *Europe Between the Super-Powers: the Enduring Balance,* 2nd edn. New Haven and London: Yale University Press.

Deudney, D. and Ikenberry, G. J. 1991: *Soviet reform and the end of the Cold War: explaining large-scale historical change.* Review of International Studies, 17, 225–250.

Frank, A. G. 1990: *A theoretical introduction to 5000 years of world system history.* Review, 13, 155–248.

Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man.* London: Penguin Books.

Gaddis, J. L. 1987: *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War.* Oxford: Oxford University Press.

Gills, B. K. and Frank, A. G. 1992: *World system cycles, crises and hegemonial shifts: 1700BC–1700AD.* Review, 15, 621 – 687.

Goldgeier, J. M. and McFaul, M. 1992: *A tale of two worlds: core and periphery in the post-Cold War era.* International Organization, 46, 467–491.

Gourevitch, P. 1977–1978: *The international system and regime formation.* Comparative Politics, 10, 419–438.

Halliday, F. 1992: *An encounter with Fukuyama.* New Left Review, 193, 89–95.

Jones, R. E. 1993: *Thinking big.* Review of International Studies, 19, 201–212.

Kratochwil, F. 1993: *The embarassment of changes: neo-realism as the science of realpolitik without politics.* Review of International Studies, 19, 63–80.

Kumar, K. 1992: *The revolutions of 1989: socialism, capitalism and democracy.* Theory and Society, 21, 309–356.

Prigogine, I. and Stengers, I. 1979: *La Nuovelle Alliance.* Paris: Gallimard.

Prigogine, I. 1980: *From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences.* San Francisco: W. H. Freeman and Co.

Shannon, T. R. 1989: *An Introduction to the World-System Perspective.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Skocpol, T. 1977: *Wallerstein's world capitalist system.* American Journal of Sociology, 4, 217–222.

Stinchcombe, A. L. 1982: *Review essay: the growth of the world system.* American Journal of Sociology, 87, 1389–95.

Suganami, H. 1990: *Bringing order to the causes of war debates.* Millenium Journal of

International Studies, 19, 19–36.

Therborn, G. 1977: *The rule of capital and the rise of democracy.* New Left Review, 103, 3–41.

Tyrrell, I. 1991: *American exceptionalism in an age of international history.* American Historical Review, 96, 1031–72.

Wallerstein, I. 1979: *The Capitalist World-Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, I. 1983: *Historical Capitalism.* London: Verso.

Wallerstein, I. 1991: *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, I. 1992a: *The collapse of liberalism*: In R. Miliband and L. Panitch (eds), *Social Register: The New World Order?* London: Merlin, 96–110.

Wallerstein, I. 1992b: *The West, capitalism and the modern world-system.* Review, 15, 561–620.

Wallerstein, I. 1992c: *America and the world: today, yesterday and tomorrow.* Theory and Society, 21, 1–28.

Wallerstein, I. 1993: *The world-system after the Cold War.* Journal of Peace Research, 30, 1–6.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Politics.* Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Zolberg, A. R. 1980–981: *Origins of the world system.* World Politics, 33, 253–281.

4

Tarptautinė politinė teorija ir pasaulio bendruomenės idėja

Chris Brown

Žodis „bendruomenė" išreiškia sudėtingą ir painią sąvoką. Ją įtraukia į savo *Pamatines sąvokas* Raymondas Williamsas. Pažymėjęs jos asociacijas su bendrų interesų bei bendros tapatybės pojūčiu, taip pat atkreipęs dėmesį į klasikinį jos kontrastą su „visuomene", kurį Tönnies (1963) suformulavo kaip *Gemeinschaft* ir *Gesellschaft* priešpriešą, jis sako, jog apibūdinant žmonių santykius bendruomenė yra „šiltas ir įtaigus" žodis: „Dar svarbiau turbūt tai, kad kitaip nei visi kiti socialinės organizacijos terminai (valstybė, tauta, visuomenė ir t.t.), šis žodis, atrodo, niekada nėra vartojamas negatyvia, smerkiamąja prasme ir neturi pozityvios prasmės antonimų. Galbūt nevisiškai aišku, ką jis reiškia ar turi reikšti, tačiau akivaizdu, jog tie, kurie jį vartoja, mano, kad pasaulis būtų geresnis, jeigu galėtų būti apibūdinamas kaip bendruomenė. Panašiai kaip diplomatinėje vartosenoje terminas „tarptautinė bendruomenė" – giminingas, tačiau kitaip nei „pasaulio bendruomenė" iš esmės etatocentristinis terminas – jis visada vartojamas įtaigavimo tikslais.

Toks sutarimas atrodo įtartinas, ir iš tiesų įsigilinus matyti, jog ne visa yra taip, kaip atrodo. Pirma, vien pozityvios termino „bendruomenė" konotacijos politiniame diskurse įgyjamos jo turinio nuskurdinimo kaina. Net ta Britanijos vyriausybė, kuriai vadovaujanti Thatcher įsimenamai skelbė, jog nėra tokio dalyko kaip visuomenė, „bendruomenės" terminą labai lengvai vartojo tokiuose junginiuose kaip „bendruomeniniai mokesčiai" (pagalvės mokesčiai) ir įžūliausiai „bendruomeninės rūpybos" programoje, pagal kurią iš psichiatrijos ligoninių būtų buvę pašalinti visi ligoniai, turėję bent menkiausių šansų išgyventi platesniame pasaulyje. Kaip laikraštyje *Independent on Sunday* pažymėjo žurnalistas,

po vieno baisaus incidento, įvykusio įgyvendinant šią programą, bendruomenė yra „mielas žodis", žadinantis kaimynų rūpinimosi vienų kitais įvaizdį, tačiau šiame kontekste „"bendruomenė" realiai reiškė išsikraustyti kur nori, išskyrus ligoninę arba kalėjimą" (Jones, 1993, p. 17).

Kita vertus, priešingai negu apibendrino Williamsas, šiuolaikinėje politinėje teorijoje „bendruomenės" terminas (ar bent jo vediniai) kartais *yra* vartojamas negatyvia prasme, ir jis *turi* pozityvios prasmės antonimų. Politinėje teorijoje „komunitarinės" koncepcijos terminą įvedė Sandelas (1982), nors pati idėja, žinoma, daug senesnė – bendruomenę laiko pagrindiniu ar net vieninteliu socialinio gyvenimo vertybių šaltiniu. Jos, žinoma, yra ginčijamos – pirmiausia tų, kurie laikosi „individualizmo" arba „kosmopolitizmo" nuostatų (Avineri ir de-Shalit, 1992; Brown, 1992; Mulhall ir Swift, 1992). Kadangi „bendruomenė" šiame kontekste sugestionuoja, jog vertybės neišvengiamai yra lokalinės, galima būtų daryti išvadą – nors iš pirmo žvilgsnio ji atrodo paradoksali – jog negalima „komunitarinė" pasaulio bendruomenė arba, tiksliau, jeigu būtų vadovaujamasi komunitarizmo principais, pasaulio bendruomenė apskritai negalėtų egzistuoti. Šio požiūrio išties laikosi komunitarizmo teoretikai. Hegelio skepticizmą pasaulio bendruomenės atžvilgiu liudija visi tie jo *Teisės filosofijos* (1991, p. 366–380) skirsniai, kur kalbama apie tarptautinę teisę ir pasaulinę istoriją; o vienas iš moderniųjų arba, tiksliau, postmoderniųjų komunitarizmo ideologų rašo, jog nėra nieko, „kieno santykiai su mano bendruomene prilygtų mano paties santykiui su ta bendruomene ... [nėra] jokios platesnės „žmonijos" bendruomenės, kuri patenkintų šį esminį mano poreikį" (Rorty, 1989, p. 59). Šias idėjas dar nagrinėsime, čia pakanka pažymėti, jog visais tais atvejais, kai „pasaulio bendruomenės" terminas vartojamas teigiant kokią nors turiningą idėją, jos atžvilgiu paprastai kyla nesutarimas ir priešinimasis.

Turint visa tai omeny dabar galima eiti prie šio skyriaus temos – prie pasaulio bendruomenės susikūrimo perspektyvų kritinės analizės. Tokios bendruomenės egzistavimą turėtų liudyti ne tik bendrų globalinių interesų atsiradimas, bet ir pasaulinė bendrumo pajauta. Įvairios šiuolaikinio pasaulio jėgos idėjų arba technologijos plačiąja prasme srityje, taip pat socialinės bei politinės veiklos srityje veikia labai įvairiai – skatindamos arba slopindamos šią raidą; tačiau atrodo, jog paprastai vadovaujamasi prielaida, kad egzistuoja bendra tendencija, garantuojanti ar bent jau prisidedanti prie tokios bendruomenės šalininkų pergalės. Prielaidą, kad universalios normos bei vertybės įveiks tas, kurios grindžiamos konkrečios vietos kontekstu, išpažįsta beveik visos šiuolaikinio liberalizmo at-

mainos – Miltonas Gordonas ją netgi įvardija kaip „liberalųjį lūkestį" (cituojama pagal Moynihan, 1993, p. 27) – ją taip pat palaiko krikščioniškoji, eschatologinė, švietėjiškoji, marksistinė ir apskritai progresyvistinė Vakarų mintis. Postuluojama, jog pasaulis juda pasaulinės bendruomenės link, tiesa, šlubčiodamas, nes jėgoms, atspindinčioms bendrus arba universalius interesus, priešinasi jėgos, atstovaujančios senajai partikuliaristinei tvarkai. Pirmiausia šias tezes išdėstysime plačiau, kartu pateikdami jų kritiką ir galiausiai iškeldami abejonę viso šio požiūrio pagrįstumu.

PAMATINĖ TENDENCIJA

Kuo remiantis galima teigti, jog vyksta bendrų interesų ir bendros tapatybės pojūčio ekspansija? Svarbu iškart nubrėžti skirtumą tarp ***bendruomenės*** kūrimosi tendencijos ir tendencijų, kurios lemia „vieningo pasaulio" atsiradimą – nesugebėjimas šiuos dalykus skirti gadina daugelį pasaulio bendruomenės koncepcijų. Šį skirtumą iliustruoja kai kurie tekstai apie globalinės ekonomikos atsiradimo XX amžiuje reikšmę.

Skaitant, pavyzdžiui, radikaliųjų autorių rašinius apie pasaulinę ekonomiką galima padaryti išvadą, jog „šiuolaikinė pasaulinė sistema" (Wallersteino terminas, 1974, p. 3–11) dabar yra pasaulinė ne tik socialiniu, bet ir geografiniu atžvilgiu. Tačiau kaip pabrėžia Wallersteinas ir kiti struktūralistai, ši pasaulinė sistema grindžiama fundamentalia branduoliui, periferijai ir pusiau periferijai priklausančių tautų interesų ***disharmonija.*** Tad čia dar nėra jokios pasaulio bendruomenės. Tokią pat išvadą galima padaryti iš kai kurių ortodoksiškesnių marksistinių pasaulinės ekonomikos atsiradimo aiškinimų, nors čia lengviau surasti tam tikrų tarptautinio klasinio solidarumo elementų (Brewer, 1980); taip pat iš neekonominių radikaliųjų pasaulio tvarkos studijų, tokių kaip „Pasaulio tvarkos modelių projektas" (PTMP) (*World Order Models Project*, WOMP) (Falk, 1971, 1987; Mendlovitz, 1977). Kiekviena iš šių radikalių pozicijų prognozuoja būsimąjį pasaulinio masto bendruomenės atsiradimą, tačiau tik tada, kai įvyks vertybių revoliucija arba transformacija. Šių autorių požiūriu, „vieningas pasaulis" taps „pasaulio bendruomene" tik panaikinus esamą tvarką arba jai transcendavusis.

Mažiau radikalūs politinių pasaulinės ekonomikos implikacijų tyrinėtojai naudojasi pliuralistiniu „kompleksinės tarpusavio priklausomybės" modeliu, pagal kurį valstybės ir nevalstybiniai ekonominiai bei socialiniai agentai kovoja dėl įtakos, režimų įtvirtinimo, politinės darbotvarkės įtei-

sinimo ir t. t. (Keohane and Nye, 1977; Krasner, 1983); panašų modelį, labiau pabrėžiant nevalstybinių agentų ir neekonominių santykių reikšmę, teikia „pasaulio visuomenės“ teoretikai (Burton, 1972; Banks, 1984). Kitaip nei radikaliųjų autorių pasaulinės ekonomikos koncepcijose, šiose teorijose nėra nieko, kas *prieštarautų* pasaulio bendruomenės egzistavimui, tačiau kartu nėra ir *būtinybės*, kad kompleksinė tautų tarpusavio priklausomybė jas stumtų šia linkme. Antai Beitzas (1979), nors savo kosmopolitinę realizmo kritiką bei tarptautinio paskirstomojo teisingumo principus grindė prielaida, kad šalių tarpusavio priklausomybė sukurs bendruomenę, vėliau (1983) pripažino Barry (1982) ir Richardso (1982) pateiktą šios prielaidos kritiką. Atsižvelgiant į daugelio ekonominių santykių vienpusiškumą, ypač pasiturinčių ir nepasiturinčių šalių santykiuose, negalima postuluoti, jog didėjančios šalių tarpusavio priklausomybės pagrindu savaime susikurs pasaulinė bendruomenė.

Čia galima ir bendresnė pastaba. Kad pradėtų klostytis bendruomenė, turi atsirasti didėjantis bendrų interesų ir bendros tapatybės suvokimas; „vieningo pasaulio“ atsiradimas yra būtina, tačiau nepakankama pasaulio bendruomenės atsiradimo sąlyga. Tai akivaizdu kalbant apie globalinę ekonominę priklausomybę, tačiau tas pat pasakytina, nors nėra taip akivaizdu, apie kitas vienijančias jėgas: apie materialius veiksnius, tokius kaip vartotojiškų interesų bendrumas, ar apie tokius nematerialius veiksnius kaip globalinis bendrų mokslo metodų ir galbūt net racionalumo standartų plitimas. Faktas, kad jauni žmonės visur geidžia tokių pat džinsų, treniruoklių ar kompiuterinių žaidimų ar kad šiuolaikinė technologija, kaip atrodo, yra efektyvesnė, jeigu grindžiama Vakarų mokslu, o ne, tarkime, šventomis induizmo knygomis, – visa tai, žinoma, kai ką sako apie pasaulį, tačiau reikia kažko daugiau, jeigu norime *empirinės* vis vieningesnio pasaulio interpretacijos pagrindu gauti iš esmės *normatyvinį* pasaulio bendruomenės atsiradimo paaiškinimą.

Tad grįžkime prie pradžios: tas „kažkas daugiau“ yra moralinis impulsas, sukuriantis bendrų interesų ir bendros tapatybės pojūtį. Šios apylankos mums prireikė tam, kad parodytume, jog bendruomenė negali atsirasti vien dėl to, kad individai ir tautos daugiau kontaktuoja, nes tokie kontaktai nebūtinai sukuria būtinąją moralinę bendros tapatybės sąmonę. Net priešingai, jie gali kelti tarpusavio nepasitikėjimą ar priešiškumą – kaip, matyt, atsitiko europiečių ir actekų pirmųjų kontaktų atveju (Todorov, 1987). Tad ar yra pagrindo manyti, kad platėjantys ir gausėjantys individų, grupių ir tautų kontaktai sužadino kokį nors bendrų interesų ir bendros tapatybės suvokimą?

7. 2759

Iš pirmo žvilgsnio atsakymas turėtų būti teigiamas. *Prima facie* atrodo, kad vyko „bendrumo sferos" plėtra (Singer, 1981) ir kad politinių referentinių grupių ekspansija nuo giminės prie genties, nuo genties prie miesto, nuo miesto prie valstybės išties skatino atitinkamos moralinės bendrijos ekspansiją. Čia negalėdami šio teiginio įrodinėti, jį tik pailiustruosime: antai Periklio laikų graikai tapatino save su savo gimine, gentimi ir su miestu, mažiau – su Elada, tačiau jokiu būdu nesitapatino su „barbarais" – tais, kurie nekalbėjo graikų kalba. Romos mąstymas buvo politiškai universalistinis, tačiau moralės požiūriu orientuotas tik į bendrapiliečius. Krikščionybė labai išplėtė moralinio pripažinimo sritį, tačiau ir ji aiškiai nepripažino tokio statuso slavams, saracėnams, žydams ir apskritai „kitokiems". Tuo tarpu šiuolaikiniame pasaulyje moderniosios nacionalinės valstybės vienija dešimtis, net šimtus milijonų žmonių, kurie laiko vienas kita, bent jau iš principo, bendrapiliečiais ir iš principo pripažįsta tam tikras pareigas vienas kito atžvilgiu – tai liudija, pavyzdžiui, perskirstomųjų mokesčių sistemos. Be to, tokių savanoriškų organizacijų kaip *Oxfam* arba tokių žmogaus teisių gynimo grupių kaip *Amnesty International* gausėjimas liudija, jog tam tikras rūpinimasis piliečių teisėmis kitose valstybėse yra gana plačiai pripažįstamas. Ši daugmaž apibrėžta chronologinė linija – kuri galėtų atsikartoti ir kitose kultūrose – patvirtina požiūrį, jog apskritai platėjantis tarpusavio priklausomybės tinklas – bent iki šiol – skatino tapatumo jausmą universalizuotis. Nėra neįtikėtina, kad šis procesas tęsis tol, kol pasaulio bendrija taps realybe.

Be abejo, tai, kad bendrumo sfera plėtėsi praeityje, dar nereiškia, kad ji plėsis ir ateityje. Neabejotina ir tai, kad šiuolaikiniame pasaulyje yra jėgų, veikiančių tiek tos sferos plėtimo, tiek jos siaurinimo linkme, ir gali būti, kad pastarosios jėgos pasirodys stipresnės už pirmąsias. Šiuos klausimus nagrinėsime kitame šio skyriaus skirsnyje, tačiau prieš tai būtina atkreipti dėmesį į keletą pasaulio bendruomenės kūrimosi tendencijos interpretacijos būdų, kurie gali pakenkti pačiai idėjai.

Pirma, reikia pabrėžti, jog pasaulinės tendencijos sąvoka implikuoja judėjimą tam tikra kryptimi, tačiau nebūtinai judėjimą tiesia, į šalis nenukrypstančia linija. Visada galimi ne tik pažangos, bet ir atžangos epizodai – tai, pavyzdžiui, liudija lotynų kalbos kaip visuotinės Europos elito susižinojimo priemonės praradimas iškilus vietos kalbų reikšmei besifomuojančiose platesnėse tautinėse bendruomenėse. Didieji istoriniai pokyčiai niekada nesireiškia taip, kad visi reikšmingi įvykiai visada bylotų apie judėjimą viena kryptimi.

Dar svarbesnis dalykas – tai tarpusavyje konfliktuojantys skirtingų rūšių bendruomenių reikalavimai. Atrodo, kai kurie kosmopolitinių pažiūrų autoriai vadovaujasi neįtikinama prielaida, jog atsirasianti pasaulio bendruomenė iš jos narių reikalaus tokio lojalumo, kuris nusvers visas kitas jų pareigas. Antai Singeris, išpažindamas vieną iš utilitarizmo atmainų, reikalauja, kad į poreikius būtų atsižvelgiama beasmeniškai ir be jokio ryšio su tokiais veiksniais kaip distancija ar tautybė. Todėl siekdami sumažinti skurdą ir nepriteklių turėtume pritarti didėjančiam turto ir pajamų perskirstymui iki pat taško, kai mūsų ribinis bet kurios papildomos piniginės sumos naudingumas prilygs jos naudingumui šelpiamajam (1985, p. 252). Tai neįtikimai aukštas reikalavimas, tačiau jis plaukia ne iš bendruomenės kaip tokios principų, o tik iš Singerio utilitarizmo atmainos prielaidų; puikiausiai galima propaguoti pasaulio bendruomenės idėją nesivadovaujant tokia moralės reikalavimų samprata.

Panašiai neįtikimas atrodo Beitzo (1983) priešinimasis „prioriteto principui“ – kai bendrapiliečių poreikiams atiduodama pirmenybė kitų piliečių poreikių atžvilgiu. Toks priešinimasis turi prasmę tik tada, kai vienintelė alternatyva yra arba absoliutus lojalumas bendrapiliečiams, arba absoliutus abejingumas jiems. Tačiau realiame pasaulyje taip nėra ir nėra pagrindo manyti, jog taip turėtų būti. Praktikoje mes pripažįstame, ir visai racionaliai, skirtingus lojalumo laipsnius – šeimai, draugams, pažįstamiems, bendrapiliečiams ir t. t., ir jeigu tai neverčia mus žeisti interesus tų, kurių negalime laikyti amoraliais – net jeigu jie nepriklauso mūsų artimųjų ratui. Bendrapiliečiams teikiamas prioritetas tampa nesuderinamas su pasaulio bendruomenės principais tik tuo atveju, jeigu jis reiškia ką nors daugiau nei visiškai priimtiną principą, jog didžiausią, nors ir ne išimtinę, teisę į mūsų simpatijas turi mums artimiausi žmonės.

Tad, laimei, tikėjimas pasaulio bendruomenės galimybe nereikalauja nei lengvabūdiško „visada pirmyn, visada aukštyn“ progresyvizmo, nei tikėjimo, kad žmonijoje įsivyraus ar turi įsivyrauti šventuoliškas pasiaukojamas altruizmas. Būtinasis bendrumo pojūtis yra daug žemiškesnis ir praktiškesnis, ir jį tiksliau išreiškia Nagelio (1986) principas, kad neturime būti abejingi kitų kančioms, negu Singerio ar Beitzo principai, kad kitų interesams turime teikti tokią pat svarbą kaip saviems. Tačiau vis vien lieka rimtų abejonių, ar tas pojūtis – net šiuo nuosaikesniu pavidalu – įsivyraus ar gali įsivyrauti. Būtent šį klausimą dabar panagrinėsime.

NEPAJUDINAMI OBJEKTAI, NEĮVEIKIAMOS JĖGOS

Tarkime, jog egzistuoja pasaulio bendruomenės klostymosi tendencija, ir pamėginkime išsiaiškinti, kokios šiuolaikinio pasaulio jėgos skatina ir stiprina šią tendenciją ir kokios jėgos ją trikdo arba blokuoja? Ir ar įmanoma įvertinti santykinę šių jėgų galią? Kaip ir ankstesniojo skirsnio pradžioje, iškart reikia pabrėžti – o čia tai galima padaryti lengviau – kad jėgos, kurios tik skatina arba trikdo sisteminę pasaulio integraciją, pačios savaime nėra lemiamos šiam įvertinimui. Svarbiausias dalykas yra globalinio solidarumo jėgų konfliktas su partikuliaristinio lojalumo jėgomis – ir nors šios normatyvinės pozicijos gali būti siejamos su empirinėmis tendencijomis, jos aiškiai nuo jų skiriasi ir turi būti nuo jų skiriamos.

Globalinio solidarumo jėgos konfliktuoja su partikuliaristiniu lojalumu daugelyje įvairių kontekstų, tačiau galiausiai kiekvienas toks konfliktas yra individui taikomų skirtingų normatyvinių reikalavimų, dažnai paliečiančių net jo tapatybės pojūtį, susidūrimas. Ar moterys tose šalyse, kur galioja islamo įstatymas, turėtų save laikyti diskriminacijos aukomis – kaip tai sugestionuoja tarptautiniai moterų sąjūdžiai – ar gyvos ir šventos kultūros dalyvėmis, kaip teigia jų religijos atstovai? Kaip Brazilijos aplinkosaugininkai gali suderinti šalies ekonominio vystymosi poreikius su būtinybe saugoti bendrąjį žmonijos paveldą? Kokie mechanizmai lemia tai, kad žmonės, siekiantys socialinio teisingumo išsivysčiusiame pramoniniame pasaulyje, kreipia dėmesį į savo šalių neturtingųjų poreikius, o ne į daug neturtingesnių, bet visada tolimesnių varguolių mažiau išsivysčiusiose šalyse poreikius? Kiekvienu atveju esminis klausimas yra ne tiek „Ką turėčiau daryti?“, kiek „Kas esu?“ – nes tai, ką darysiu, priklauso nuo to, kuo save laikau.

Kaip rodo šie pavyzdžiai, konfliktas čia dažnai formuluojamas tarsi konfliktas tarp skirtingų moralinės tapatybės koncepcijų, kurias siūlo: „naujieji socialiniai sąjūdžiai“ (apie juos žr. Mendlovitz ir Walker, 1987, Scott, 1990, Pakulski, 1991, moterų judėjimas (apie jį žr. Enloe, 1989, Grant and Newland, 1991, Peterson, 1992 ir šiame kontekste ypač reikšmingą Sylvester, 1993, universalistinės žmogaus teisių koncepcijos (tarp jų apie ekonomines teises žr. Shue, 1980, apie politines ir bendrojo pobūdžio teises žr. Donnely, 1985, 1989 ir Vincent, 1986, apie mėginimus atrasti antropologiškai grindžiamas tarpkultūrines teises žr. Renteln, 1990, taip pat visiems jiems oponuojančios „tradicinės“ jėgos – religinės, etninės ir nacionalistinės (iš labai ilgo darbų sąrašo žr. Mayall, 1989 ir Anderson, 1983 – apie nacionalizmą, Piscatori, 1986 ir Espozi-

to, 1983, 1992 – apie islamą; apie etniškumą ir tapatybę žr. Smith, 1991, taip pat puikų, nors vietomis šiek tiek keistuolišką Moynihano, 1993, esė). Problema yra tai, kad toks klausimo formulavimas grindžiamas prielaida, jog šie skirtingi idėjiniai paketai neturi vidinių prieštaravimų, tačiau iš tikrųjų taip nėra.

Antai kai kurie iš naujų socialinių sąjūdžių turi tiek partikuliaristinių, tiek globalistinių implikacijų. Skirtingi feministinio judėjimo sparnai kartais nesutaria dėl to, ar lytis turėtų būti laikoma naujo pasaulio pasidalijimo ar, priešingai, to pasidalijimo naikinimo ir pirmąkart kuriamo tikrai pasaulinio tapatumo kūrimo jėga (apie tai žr. Zalewski, 1993, kur pateikiama feminizmo idėjų klasifikacija; žr. taip pat anksčiau nurodytus darbus). Ši situacija savo struktūra bei bendromis implikacijomis yra panaši į situaciją, kurioje paprastai atsiduria visi marksizmo variantai – lytį, žinoma, pakeitus klase. Iš principo darbininkų klasės/moterų revoliucinio veiksmo tikslas yra sukurti pasaulį, t.y. tam tikrą globalinę bendriją, kurioje priklausymas klasei/lyčiai neturės reikšmės, tačiau per neatpirktą laikotarpį, kai vyksta kova dėl šio tikslo įgyvendinimo, šio pasaulinio konflikto padarinys yra žaizdų gilinimas, o ne jų gydymas; tiesą sakant, revoliucijos reikalui tik geriau, jeigu klasių/lyčių skirtumo žaizdos pradeda atrodyti nepagydomos esamos sistemos sąlygomis. Taigi net tarus, kad tokių naujųjų socialinių sąjūdžių kaip feminizmas galutiniai tikslai stiprintų globalinį solidarumą, jie tai daro netiesioginiu būdu – iš pradžių didindami įtampą ir skatindami priešiškumo jausmus.

Panašiu gana painiu būdu tam tikros jėgos, kurios, kaip gali pasirodyti, talkina partikuliaristiniam lojalumui, iš tikrųjų veikia tuo pagrindu, kurį galima laikyti alternatyvia globalinio solidarumo samprata. Tai pasakytina apie kai kurias, nors ne apie visas pasaulio religijas. Pavyzdžiui, pasikartojantys konfliktai tarp islamo ir Vakarų pasaulio (kuriam šiuo atveju dažnai atstovauja naujieji socialiniai sąjūdžiai arba žmogaus teisių gynimo grupės, tokios kaip *Amnesty International*) šių sąjūdžių ir grupių yra traktuojami kaip universalių švietimo, mokslo ir racionalumo vertybių konfliktai su partikuliaristine, kultūriškai ribota pasaulio vizija. Nenuostabu, kad radikalusis islamizmas save traktuoja visiškai kitaip. Ši prozelitinė religija savo skelbiamą žinią teikia kaip visai žmonijai reikšmingą žinią, ir jos tikslas yra pasaulio bendruomenė, kurioje visi supras ir pripažins šią žinią – šiuo požiūriu ji panaši į krikščionybę, kitaip nei induizmas, kur vienintelis būdas patekti į kastą yra gimti toje kastoje.

Šių pastabų tikslas – parodyti, jog pasaulio bendruomenės problemų formulavimas globalizmo ir lokalizmo, solidarizmo ir partikuliarizmo ter-

minais gali būti kur kas mažiau naudingas nei iš pirmo žvilgsnio atrodo. Be abejo, ***kai kuriais*** atvejais toks požiūris į reiškinius atrodo realistiškas. Sekuliaristai Indijoje, kurie priešinasi induistų „fundamentalizmui", pagrįstai gali save laikyti globalinio solidarumo atstovais, kovojančiais su vietiniu partikuliarizmu, tačiau, žinoma, ginčytina, ar tai jiems suteikia moralinio pranašumo. Nacionalizmas ir rasizmas neabejotinai išlieka labai stiprios šiuolaikinio pasaulio jėgos, ir tie, kurie savo pasipriešinimą joms reiškia universalių žmogiškųjų vertybių vardu, neapgaudinėja nei kitų, nei savęs – čia vyksta realus konfliktas. Ir vis dėlto kai kurie įdomiausi šiuolaikiniai konfliktai *nėra* šios formos: jie išreiškia ne lokalinių ir globalinių normų priešpriešą, o priešpriešą tarp skirtingų koncepcijų dėl to, kas laikytina universaliomis normomis. Tokiais atvejais keliamas ne klausimas, ar turi egzistuoti pasaulio bendruomenė, o veikiau klausimas, kuri iš galimų skirtingų pasaulio bendruomenių turi egzistuoti.

Todėl mėginant įvertinti bendrumo sferos kūrimosi perspektyvas dabarties pasaulyje sunku ir galbūt net neįmanoma suvokti, kuria kryptimi pučia vėjas. Daugumoje pasaulio šalių tokios grynai lokalinės jėgos kaip nacionalizmas yra spaudžiamos į kampą, tačiau jos atkakliai priešinasi, ir bet kuriuo atveju jų oponentai patys yra susiskaidę ir įsivėlę į tokias pat atkaklias tarpusavio grumtynes. Ši kompleksinė, daugiamatė realybė negali būti įsprausta į pasaulio bendruomenės šalininkų ir jos priešininkų konflikto kategoriją: atskiruose konkrečiuose kontekstuose tariamai partikuliaristiniai „nepajudinami objektai" gali tapti „neįveikiamomis jėgomis", besiremiančiomis universaliomis vertybėmis; pavyzdžiu gali būti islamas, užimantis antisekuliaristinę poziciją santykiuose su Vakarais, bet palaikantis sekuliarizmą Indijoje jo konfrontacijoje su induizmo partikuliarizmu.

Iš visų jėgų, stumiančių pasaulį universalių vertybių link, turbūt tik žaliųjų sąjūdžiai mažiausiai pasiduoda partikuliaristinei interpretacijai. Nors aplinkosaugos politika paprastai reiškiasi kaip globalinių ir lokalinių interesų konfliktas (Hurrell and Kingsbury, 1992), aplinkosaugos etika yra daug universalesnė, – sunku suvokti, kaip lokalinė bendruomenė galėtų racionaliai ir etiškai reikalauti sau teisės daryti nepataisomą ekologinę žalą pasauliui, kuriuo ji dalijasi su kitais. Pagrindinė aplinkosaugos etikos problematika susijusi ne su šio pobūdžio reikalavimais, o veikiau kolektyvinės atsakomybės už aplinkos niokojimą klausimu ir, konkrečiai, klausimu, ar pasaulio bendruomenė privalo valstybėms atlyginti už susilaikymą nuo aplinką niokojančios veiklos tais atvejais, kai jos akivaizdžiai turi trumpalaikės naudos iš tokios veiklos – klausimą, kuris

tikrai aktualus daugeliui besivystančių šalių (McCleary, 1991; Engel ir Engel, 1992). Šiuo atveju išties galima kalbėti apie globalinę jėgą, kuri neabejotinai grindžiama bendrais interesais ir kuri skatina bendrumo pojūtį visų tų, kurie siekia, kad jie patys ir jų palikuonys išliktų gyvi šioje planetoje.

Tačiau šį ekologinį judėjimą nuo kitų iš pirmo žvilgsnio panašių sąjūdžių skiria tas faktas, jog bendrumas, į kurį jis apeliuoja, grindžiamas biologiniais veiksniais, kurių interpretavimas kultūriniais, socialiniais ar politiniais terminais kelia rimtų problemų. Gali būti, kad ilgainiui globalinė ekologinė kaita pareikalaus iš visų planetos gyventojų – ypač iš pramoninių šalių – radikalių gyvensenos pokyčių, net jeigu šiuo metu šio pobūdžio reikalavimai, kuriuos kelia tokie „giluminės ekologijos" atstovai kaip Arne Naessas (1992), neturi reikiamos politinės įtakos, kad galėtų virsti išties universalistine politine praktika.

Jeigu šios pastabos bent iš dalies nusako realią padėtį – o tokios apimties skyriuje, žinoma, tik to ir galima tikėtis – tai, atrodo, labai nedaug galima ką nors kategoriškai pasakyti apie tai, ar klostosi kokia nors pasaulio bendruomenė: sudėtingos ir sąveikaujančios šiuolaikinio pasaulio jėgos negali būti lengvai surūšiuotos į tas, kurios tokią raidą palaiko, ir tas, kurios jai priešinasi. Toks neapibrėžtumas nėra neįprastas šiuolaikinei politinei teorijai, ir gali būti, kad šiuo klausimu išties nėra ką daugiau pridurti – hipotetinė pasaulio bendruomenės klostymosi tendencija lieka, taip sakant, pakibusi ore. Vis dėlto gali būti, jog pats šio klausimo neapibrėžtumas kelia pavojų idėjai, kad gali egzistuoti tokia tendencija – ir tai reikalauja iš naujo grįžti prie pačios bendruomenės sąvokos.

BENDRUOMENĖS RIBOS

Anksčiau kalbėjome apie tai, kad didėjančio bendrumo pojūtį galima sieti su didesnių politinių vienetų atsiradimu ir kelti hipotezę, jog ši tendencija tęsis – kad seką „giminė, gentis, miestas, valstybė" galiausiai užbaigs „pasaulis". Tačiau po to parodėme, jog šiuolaikinį pasaulį sunku interpretuoti pagal šią hipotezę – jo ženklai yra pernelyg painūs, kad būtų galima aiškiai suvokti, kuria kryptimi juda pasaulis. Gali būti, kad visa ši argumentacija klaidinga, ir yra bent dvejetas taškų, kur joje gali įsivelti klaida.

Pirma, gali būti klaidinga pati istorinės tendencijos idėja. Idėja, kad istorijoje galima atrasti prasmingų struktūrų, turi labai senas šaknis Va-

karų mąstysenoje – ir ne tik švietėjiškoje ir pošvietėjiškoje eroje; – biblines ir krikščioniškąsias šios idėjos ištakas puikiai atskleidžia Karlas Löwithas savo knygoje *Prasmė istorijoje* (1949). Tačiau naujausiais laikais jos atžvilgiu buvo iškelta įvairių abejonių. Radikalioji idėjų istorijos mokykla, kuri siejama su Quentino Skinnerio vardu (Tully, 1988), neigia, kad egzistuoja kokia nors bendra „politinių problemų" aibė, išliekanti visais laikais skirtinguose kontekstuose; o tai neišvengiamai griauna idėją, kad gali būti atrastos kokios nors ilgalaikės tarpkultūrinės tendencijos. Postmodernistinis socialinės minties „posūkis" reiškia dar radikalesnį skepticizmą „metanaratyvų" atžvilgiu (Lyotard, 1986, p. xxiv), tarp jų ir „bendruomenės" metanaratyvo atžvilgiu. O ir už akademinių ribų akivaizdus marksizmo-leninizmo žlugimas ir mažiau dramatiškos programinio liberalizmo, siejamo su Hayeku (1960), nesėkmės visuomenėje sukėlė nusivylimo didžiosiomis politinėmis idėjomis nuotaikas, ir šios nuotaikos, net nebūdamos aiškiai artikuliuotos, patvirtina postmodernistinį skepticizmą.

Vis dėlto atidžiau pažvelgus tas skepticizmas atrodo perdėtas. Žinoma, gerai, kad atsikratoma naivaus Viktorijos laikų progresyvizmo, kai į idėjų istoriją žvelgiama taip, tarsi mūsų pirmtakai nesėkmingai sprendė mūsų problemas, užuot dorojęsi su savosiomis; gerai ir tai, kad amžiaus dvasia nesileidžia suvaroma į jo supaprastintojų statomus gardus; tačiau šios sveikos tendencijos neturėtų atverti durų savižudiškam nihilizmui. Teiginiai, kad praeities politinės problemos neturi *nieko* bendra su šiuolaikinėmis žmonijos problemomis ar kad *visos* ideologijos bei bendros gyvenimo vizijos tėra iškreiptos sąmonės padarinys, rimtą teorinę poziciją paverčia sveiko proto įžeidimu. Galima visiškai pagrįstai, nesibaiminant kaltinimų nepataisomu naivumu, ginti idėją, kad šiandieną išties jaučiamės platesnės politinės bendruomenės nariais nei jautėsi mūsų protėviai. Be abejo, šiuolaikinės valstybės neišsprendė bendruomenės problemų, tačiau iš to neišplaukia, kad nebuvo padaryta didelės pažangos ar kad negalima pripažinti šiuolaikinių liberalių demokratinių valstybių privalumų.

Tad nėra įtikinamo apriorinio argumento, kuris neleistų teigti, jog seka „giminė, gentis, miestas, valstybė" atspindi stiprėjantį bendruomeniškumo pojūtį. Tačiau sunkiau išsklaidyti abejones tuo, ar ši seka gali baigtis „pasauliu". Gali būti, kad bendrumo pojūtis ***reikalauja*** „kitų" – tų, su kuriais nesitapatinama – egzistavimo. Tai gana įprastas ir įtaigus požiūris, kurį 1972 m. taikliai suformulavo Danielas Bellas: „Visada galima daugybę žmonių susieti meilės ryšiais, jei tik lieka kitų žmonių, kuriems jie gali parodyti savo priešiškumą" (cituojama pagal Moynihan,

1993, p. 61). Tačiau nepaisant įtaigumo šis argumentas galiausiai nėra įtikinamas – ne tik todėl, kad piešia tokį niūrų žmogiškosios prigimties vaizdą, bet ir todėl, kad nepagrįstai neigia idėją, jog žmogaus prigimtis gali keistis. Įtikinamesni tie pliuralizmo argumentai, kurie paremti specifine bendruomenės idėja, apibrėžta plačiau nei toji, kuria iki šiol rėmėmis šiame skyriuje. Šios idėjos *locus classicus* yra komunitarinė tradicija, apie kurią užsiminėme šio skyriaus įvade, ir pirmiausia tokių šiuolaikinių hegelininkų kaip Charvet (1981), Sandel (1982) ir Frost (1986) darbai.

Norint suprasti šią poziciją būtina žengti šiek tiek atgal ir iškelti klausimą, *kodėl* tą tarpusavio priklausomybės bei komunikacijos tinklo plėtrą, kurią žymi aptartoji seka nuo giminystės grupės prie valstybės, lydėjo, kaip atrodo, didėjančio bendrumo pojūtis. Kai kurių koncepcijų požiūriu tai nėra labai įdomus klausimas. Jeigu, kaip tai postuluojama liberalizmo tradicijoje, visuomenė yra žmonių „jungtinė pastanga siekiant tarpusavio naudos" (Rawls, 1971, p. 4), tai tam tikro interesų bendrumo faktas yra akivaizdus, ir nėra reikalo ieškoti gilesnių priežasčių aiškinant faktą, jog didėjant tokių jungtinių pastangų mastui veikiausiai didės jų dalyvių, suvokiančių savo interesų bendrumą, skaičius. Atitinkamai šiai jungtinei pastangai savo mastais tampant pasauline, galima tikėtis, kad atsiras pasaulinio bendrumo jausmas – iš čia kildintini Beitzo (1979) ir Pogge'o (1989) mėginimai taikyti Rawlso socialinio teisingumo idėjas apibrėžiant globalinės visuomenės sąvoką.

Tačiau žvelgiant į problemą iš komunitarizmo pozicijų, šis visuomenės ir bendruomenės atsiradimo aiškinimas yra labai klaidinantis, nes remiasi tipiška liberalia prielaida, esą individai, kurie imasi tų jungtinių pastangų, jau turi savo ikisocialinę būtį, ikisocialinius interesus bei vertybes. Komunitarizmo teoretikų požiūris, priešingai, suponuoja, jog žmogiškosios būtybės, pirma, tampa „individais" tik socialinės sąveikos būdu ir, antra, kad jie tampa tokie individai, kokius juos suformuoja atitinkama visuomenė. Todėl bendrumo pojūtis, kurį sukuria giminystė ar gentis, ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai skiriasi nuo to, kurį formuoja šiuolaikinė valstybė. Suteikdama šeimai pilietinės visuomenės kontekstą – kuriame individas išmokomas elgsenos pasaulyje būdų – o pilietinei visuomenei suteikdama konstitucinį kontekstą, kur teisė traktuojama ne kaip išorinė, svetima galia, o veikiau kaip pačių susikurtas mechanizmas, šiuolaikinė valstybė suteikia galimybių ugdyti individus, kurių potencialas daug didesnis nei tų individų, kurių individualumą konstituoja visuomenės, neturinčios šios institucinės diferenciacijos – bent jau taip padėtį įsivaizduoja hegeliškosios pakraipos komunitaristai.

Šiuo atžvilgiu „giminės, genties, miesto, valstybės“ seka nėra vien didėjančių politinių ir socialinių vienetų kūrimosi seka, – ji yra veikiau vis labiau diferencijuotų vienetų sklaida, kurios kiekvienas etapas žmogiškųjų būtybių konstituavimuisi suteikia kažką nauja. Šioje vietoje akivaizdžiai kyla klausimas, ar *pasaulio* bendruomenė negalėtų tęsti šio proceso pasiūlydama ką nors nauja, ko negali pasiūlyti šiuolaikinė valstybė. Klasikinis komunitarizmo atsakymas, kurį, kaip matėme šio skyriaus įžangoje, teikia Hegelis ir Rorty ir kuris kartojamas daugelyje kitų šaltinių, yra neigiamas. Komunitarizmo požiūriu šiuolaikinė valstybė jau pajėgia suteikti individui galimybę gyventi laisvėje ir bendrauti remiantis teisingumo principais su visais; tad nėra būtinybės žengti toliau siekiant tariamai aukštesnės bendrumo formos, net jeigu toks žingsnis būtų apskritai įmanomas. Judėjimas pasaulio bendruomenės link negali būti laikomas *būtinu*, nes ji negalėtų suteikti kokių nors naujų išteklių ugdyti individualybę ir asmenybę, palyginti su tais, kuriuos jau teikia šiuolaikinė valstybė. Tačiau čia būtina pažymėti, jog faktas, kad tokie ištekliai egzistuoja, dar nereiškia, jog jie realiai naudojami, o mūsų nagrinėjamas požiūris neimplikuoja konservatyvaus taikstymosi su *status quo*; tiesą sakant, tas faktas, kad racionali etinė bendruomenė galima, nors ji niekur neegzistuoja, iš mūsų įsakmiai reikalauja keisti savo gyvenimo būdą.

Tad šios hegeliškosios ir neohegeliškosios pakraipos komunitaristai gali nesunkiai paaiškinti globalinio solidarumo ir lokalinio partikuliarizmo kovos neapibrėžtumo priežastį. Ši globalinė kova neturi jokio aiškaus pavidalo ir neveda į jokį aiškų tikslą, nes toji logika, kuri formuoja bendruomenę „žemesnėse“ socialinės organizacijos pakopose, neveikia šiame lygmenyje. Lokalinės kovos *gali* būti interpretuojamos komunitariniais terminais, ir neohegelininkai išties mano, kad šiuolaikinė valstybė yra pranašesnė socialinės organizacijos forma už jos alternatyvas, tačiau net čia, be metafizinio pagrindo, kurį jų pirmtakai turėjo *Geist* idėjos pavidalu, negali būti garantijos, kad gera valia galiausiai išstums blogą valią. Kiekvienu atveju daugelis šiuolaikinių komunitarų mažiau nei neohegelininkai yra linkę daryti šio pobūdžio palyginamuosius vertinimus, nes mano, kad skirtingoms bendruomenėms gali tikti skirtingos politinės formos (Walzer, 1983).

Daugeliui ši komunitarizmo atmaina gali būti nepriimtina dėl to, kad ji, atrodo, krypsta į reliatyvizmą, atsisako reiškinius vertinti ir smerkti net tokiomis aplinkybėmis, kai vertinimas ir pasmerkimas atrodo įsakmiai būtinas, pavyzdžiui, kalbant apie tokių genocido vadų kaip Hitleris

arba Pol Potas politiką. Šis priekaištas dėl reliatyvizmo turi tam tikro pagrindo, ir Walzeris mėgina jį atremti postuluodamas „minimalų universalųjį moralinį kodeksą“ (1987, p. 24), kuris nors ir nebūdamas pakankamas visiems gyvenimo atvejams, yra pakankamai specifiškas, kad leistų pasakyti, jog tam tikri elgesio būdai – tokie kaip masinis žmonių naikinimas – akivaizdžiai žeidžia teisingumą. Tačiau net ir tuo atveju, kai reliatyvistas (pavyzdžiui, Rorty) nepriima tokių išlygų, jis nebūtinai užkerta sau kelią smerkti genocido maniakus. Reliatyvistų įsitikinimu, socialinė praktika negali būti nagrinėjama izoliuotai; jokios „gyvenimo formos“ kaip visumos negalima vertinti naudojant kriterijus, perimtus iš kitos gyvenimo formos ar remiantis kokiu nors universalistiniu „požiūriu iš niekur“ (Nagel, 1986; žr. taip pat diskusiją kn. Nussbaum ir Sen, 1993, II dalis). Nėra pagrindo manyti, jog ši pozicija toleruoja, pavyzdžiui, raudonųjų kchmerų ar nacių veiklą, nes nėra pagrindo manyti, jog šios grupės autentiškai atstovavo savo kultūrai arba gyvenimo būdui. Pol Potas eksplicitiškai atmetė Kampučijos praeitį, o toji Vokietijos istorijos versija, kurią skelbė Hitleris, daugiausia buvo fiktyvi.

Žinoma, galimi atvejai, kai tam tikra socialinė praktika, autentiškai įtvirtinta tam tikra gyvenimo forma, žeidžia moralinius standartus, kuriuos išpažįsta dauguma šiuolaikinių vakariečių – pavyzdžiu gali būti moterų traktavimas islamo visuomenėse. Čia iškyla rimta dilema komunitarinio reliatyvizmo atstovui, kurio asmeninės vertybės bei simpatijos daugiausia yra liberalios. Jis gali tik viltis, jog kadangi jokia sena kultūra nėra monolitas, sudarytas iš institucijų, visada veikiančių viena kryptimi, socialinė kritika, ateinanti iš tos kultūros *vidaus* ir iškelianti vidinius jos prieštaravimus, galiausiai sugriaus nepageidaujamą instituciją. Pavyzdžiu gali būti tai, kaip Vakarų visuomenėse galiausiai buvo suvokta, jog vergovė, o (daug vėliau) ir diskriminacija nevakariečių atžvilgiu yra nesuderinamos su Vakarų vertybėmis. Galima tik „viltis“, jog šis procesas vyks konkrečioje situacijoje, tačiau, komunitarinio reliatyvizmo požiūriu, mėginimas sukelti pokyčius intervencijos būdu reikštų kultūrinio imperializmo aktą, kuris beveik visada būtų nepateisinamas.

Šios galbūt kiek per ilgos digresijos tikslas buvo parodyti, jog egzistuoja įvairios komunitarizmo atmainos, apimančios Hegelio *Geist* „metanaratyvą“, Waltzerio kvazireliatyvizmą ir grynąjį Rorty postmodernizmą. Tačiau kiekviena iš jų kelia tą pačią tezę – nėra pakankamo pagrindo manyti, jog bendruomenių pasaulį pakeis ar gali pakeisti pasaulio bendruomenė.

IŠVADOS – TARPTAUTINĖ VISUOMENĖ IR TARPTAUTINĖ BENDRUOMENĖ

Šis argumentas akivaizdžiai prieštarauja įprastai retorikai ir meta iššūkį socialistų, komunistų ir (kai kurių) liberalų viltims, kad kada nors atsiras universali solidarumo bendrija, vienijanti visą žmoniją. Tačiau verta iškelti klausimą, ar vertybės, kurias artikuliuoja tokios viltys, negalėtų reikštis kitokiomis formomis; juk, tiesą sakant, atsisakius operuoti universalistinėmis sąvokomis atsiveria pliuralistinės pasaulio sampratos galimybė; skirtingumų pripažinimas ir jų toleravimas faktiškai reikštų praktiškesnį ir mažiau etnocentrinį žmogiškojo solidarumo supratimą nei tas, kuriuo paprastai vadovaujasi radikalai – bent jau taip mano tokie vėlyvojo modernizmo teoretikai kaip Connolly (1991).

Būtent čia iškyla sąvokos „tarptautinė visuomenė" svarba, nes galima pagrįstai teigti, jog daugelis pozityvių bruožų, kuriais pasižymėtų įsivaizduojama pasaulio bendruomenė, gali būti įgyvendinti bendruomenių asociacijoje, kuri grindžiama teisės viršenybės principu, bet nėra vienijama kokio nors globalinio projekto; tai būtų tarptautinė visuomenė kaip praktinė asociacija, kalbant Nardino (1983) terminais. Tokia asociacija galėtų pripažinti bendrą rūpybos pareigą ir šiuo atžvilgiu sankcionuotų tam tikrą pajamų ir turto perskirstymą, tačiau pamatinė jos prielaida būtų tai, kad socialinio teisingumo siekis ir gilesnis bendrumo pojūtis turi daugiau prasmės vietos lygiu, o ne globaliniu mastu – kad svarbiausiosios „teisingumo sferos" yra tos, kurios priklauso konkrečioms visuomenėms, o ne tarpkultūrinei terpei (Walzer, 1983). Tikslas būtų socialiai teisingų bendruomenių asociacija, kuri pati būtų konstruojama pagal socialinio teisingumo principus. Kadangi ši idėja implikuoja pripažinimą standartų, kurie galėtų tapti politinės kaitos neidealiame pasaulyje gairėmis, ji yra toks pat „idealios teorijos" (Beitz, 1979, p. 156) produktas, kaip ir pasaulio bendruomenės su jos substanciniais tikslais idėja – tačiau daugybės moraliai autonomiškų, teisingumu grindžiamų bendruomenių, santykiaujančių tarpusavyje pagal taikos ir teisingumo principus, idealas turbūt labiau negu jo alternatyva tinka šiandienos pasauliui.

Nuorodos

Anderson, B. 1983: *Imagined Communities*. London: Verso.

Avineri, S. and de-Shalit, A. (eds) 1992: *Communitarianism and Individualism*. Oxford: Oxford University Press.

Banks, M. (ed.) 1984: *Conflict in World Society*. Brighton: Wheatsheaf Press.
Barry, B. 1982: *Humanity and justice in global perspective*. In J. R. Pennock and J. W. Chapman (eds), *Nomos XXIL: Ethics, Economics and the Law*, New York: New York University Press, 219–520.
Beitz, C. R. 1979: *Political Theory and International Relations*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
Beitz, C. R. 1983: *Cosmopolitan ideals and national sentiments*. Journal of Philosophy, 80, 591–600.
Brewer, A. 1980: *Marxist Theories of Imperialism*. London: Routledge and Kegan Paul.
Brown, C. 1992: *International Relations Theory: New Normative Approaches*. Hemel Hemstead: Hatvester Wheatsheaf.
Burton, J. W. 1972: *World Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
Charvet, J. 1981: *A Critique of Freedom and Equality*. Cambridge: Cambridge University Press.
Connolly, W. E. 1991: *Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*. Ithaca N. Y.: Cornell University Press.
Donnelly, J. 1985: *The Concept of Human Rights*. London: Croom Helm.
Donnelly, J. 1989: *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca N. Y.: Cornell University Press.
Engel, R. E. and Engel, J. G. (eds) 1992: *Ethics of Environmental Development: Global Challenges and International Responses*. London: Belhaven.
Enloe, C. 1989: *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. London: Pandora Books.
Esposito, J. L. (ed.) 1983: *Voices of Resurgent Islam*. Oxford: Oxford University Press.
Esposito, J. L. 1992: *The Islamic Threat: Myth or Reality?* Oxford: Oxford University Press.
Falk, R.A. 1971: *This Endaugered Planet: Prospects and Proposals for Human Survival*. New York: Vintage Books.
Falk, R. A. 1987: *The Promise of World Order*. Brighton: Wheatsheaf.
Frost, M. 1986: *Towards a Normative Theory of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
Grant, R. and Newland, K. (eds.) 1991: *Women and International Relations*. Milton Keynes: Open University Press.
Hayek, F. A. 1960: *The Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul.
Hegel, G. W. F. 1991: *Elements of the Philosophy of Right* (pirmas leidimas 1821) (trans. H. B. Nisbet, ed. A. Wood). Cambridge: Cambridge University Press.
Hurrell, A. and Kingsbury, B. (eds) 1992: *The International Politics of the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
Jones, J. 1993: *„Care in the community"*. *Independent on Sunday*, 10 January.
Keohane, R. O. and Nye, J. S. 1977: *Power and Interdependence*. Boston: Little, Brown & Co.
Krasner, S. (ed.) 1983: *International Regimes*. Ithaca N. Y.: Cornell University Press.
Löwith, K. 1949: *Meaning in History*. Chicago: University of Chicago Press.
Lyotard, J.-F. 1986: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (trans. G. Bennington and B. Massumi). Manchester: Manchester University Press.
Mayall, J. 1989: *Nationalism and International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

McCleary, R. M. 1991: *The international community's claim to rights in Brazilian Amazonia.* Political Studies, XXXIX (4), 691–707.

Mendlovitz, S. (ed.) 1977: *On the Creation of a Just World Order: Preferred Worlds for the 1990s.* New York: Free Press.

Moynihan, D. P. 1993: *Pandemonium: Ethnicity in International Politics.* New York: Oxford University Press.

Mulhall, S. and Swift, A. 1992: *Liberals and Communitarians.* Oxford: Blackwell.

Naess, A. 1992: *Ecology, Community and Lifestyle.* Cambridge: Cambridge University Press.

Nagel, T. 1986: *The View from Nowhere.* New York: Oxford University Press.

Nardin, T. 1983: *Law, Morality and the Relations of States.* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Nussbaum, M. and Sen, A. (eds) 1993: *The Quality of Life.* Oxford: Clarendon Press.

Pakulski, J. 1991: *Social Movements: The Politics of Moral Protest.* Melbourne: Longman Cheshire.

Peterson, V. S. (ed.) 1992: *Gendered States: Feminist (Re)Visions of International Relations Theory.* Boulder, Colorado: Lynne Reinner Press.

Piscatori, J. 1986: *Islam in a World of Nation-States.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pogge, T. 1989: *Realizing Rawls.* Ithaca N. Y.: Cornell University Press.

Rawls, J. 1971: *A Theory of Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Renteln, A. D. 1990: *International Human Rights.* London: Sage Publications.

Richards, D. 1982: *International distributive Justice.* In J. R. Pennock and J. W. Chapman (eds), *Nomos XXIL: Ethics, Economics and the Law,* New York: New York University Press, 275–299.

Rorty, R. 1989: *Contingency, Irony and Solidarity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sandel, M. 1982: *Liberalism and the Limits of Justice.* Cambridge: Cambridge University Press.

Scott, A. 1990: *Ideology and the New Social Movements.* London: Unwin Hyman.

Shue, H. 1980: *Basic Right.* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Singer, P. 1981: *The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology.* Oxford: Clarendon Press.

Singer, P. 1985: *Famine, affluence and morality.* In C. R. Beitz et al. (eds), *International Ethics,* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 247–261.

Smith, A. D. 1991: *National Identity.* Harmondsworth: Penguin.

Sylvester, C. (ed.) 1993: *Feminists write international relations.* Alternatives, 18(1) (special issue).

Todorov, T. 1987: *The Conquest of America* (trans. R. Howard). New York: Harper Torchbooks.

Tönnies, F. 1963: *Community and Association* (trans. C. P. Loomis). New York: Harper and Row.

Tully. J. (ed.) 1988: *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics.* Cambridge: Polity Press.

Vincent, R. J. 1986: *Human Rights and International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, I. 1974: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Walzer, M. 1983: *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality.* Oxford: Martin Robertson.

Walzer, M. 1987: *Interpretation and Social Criticism.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Williams, R. 1976: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society.* Glasgow: Fontana.

Zalewski, M. 1993: *Feminist theory and international relations.* In M. Bowker and R. Brown (eds), *From Cold War to Collapse: Theory and World Politics in the 1980s.* Cambridge: Cambridge Universityy Press, 115–144.

5
Politinė tarptautinės visuomenės teorija

Robert H. Jackson

TARPTAUTINĖS VISUOMENĖS IDĖJA

Kai kurie tarptautinių santykių teoretikai nuo seno kelia idėją, jog tarptautiniai santykiai turi būti traktuojami kaip valstybių visuomenė. Šio požiūrio laikosi Martinas Wightas (1977) ir Hedley Bullas (1977a), ir būtent jų darbams čia skirsiu daugiausia dėmesio. Taip pat aptarsiu glaudžią sąsają tarp tarptautinės visuomenės idėjos ir valstybinio valdymo meno (*statecraft*) idėjos. Skyriaus pabaigoje trumpai pažvelgsiu į konfliktus Persijos įlankoje, Somalyje ir Bosnijoje-Hercogovinoje siekdamas išsiaiškinti, ką jie mums sako apie XX amžiaus pabaigos tarptautinę visuomenę.

Terminas „tarptautinė visuomenė" turi būti paaiškintas keliais aspektais. Pirma, tokios visuomenės nariai yra tik suverenios valstybės. Šios padėties ištakos siekia tą Europos istorijos laikotarpį, kai suverenai buvo tam tikra asmenų klasė – valdovai – turintys vienas kito atžvilgiu lygias teises (suverenumą), ir tai juos skyrė nuo jų valdinių, neturėjusių tokio tarptautinio teisinio statuso. Suverenai galėjo turėti reikalų su sau lygiais ir šie jų santykiai buvo tarptautinės visuomenės užuomazga. Tas pats narystės principas išliko ir tada, kai suverenai virto valstybėmis, ir net tada, kai valstybės virto nacionalinėmis valstybėmis. Tad istoriškai tarptautinė visuomenė susidarė kaip valdovų visuomenė, kuri plintant nacionalizmui ir kylant demokratijai buvo transformuota į nacionalinių valstybių visuomenę. Savo narių skaičiumi tai ganėtinai maža visuomenė – turi mažiau nei du šimtus narių – bet ji aprėpia beveik visą žmoniją, visus pasaulio vyrus, moteris ir vaikus. Valstybių piliečiai yra tarptautinės visuomenės nariai tik netiesiogiai, būdami atstovaujami savo nacionalinių valstybių; jie nėra tikrieji jos nariai. O ir visos kitos socialinės, eko-

nominės bei politinės organizacijos nėra jos narės, arba, kalbant paprasčiau, visos šios organizacijos yra pavaldžios vienokiai ar kitokiai valstybei.

Antra, tarptautinės visuomenės teoretikai kalba ir apie „pasaulinę visuomenę“, kurią traktuoja kaip alternatyvą tarptautinei visuomenei, arba valstybių visuomenei. Kiekvienas pasaulio gyventojas yra jos narys, turintis vienodas teises – žmogaus teises – kaip ir kiti jos nariai nepriklausomai nuo šalies, kurioje gyvena. Kita vertus, tarptautinės teisės teoretikai mato, jog dabartiniu metu šios teisės vis dar subordinuotos suverenių valstybių teisėms. Šiandieną žmogiškųjų būtybių statusas tarptautinėje teisėje, išreikštas Žmogaus teisių deklaracijoje, yra suverenių valstybių konstruktas, kurį bent jau iš principo jos gali išardyti. Tad pasaulinė visuomenė yra valstybių visuomenės klientė, o ne priešingai.

Trečia, tie patys teoretikai „tarptautinę visuomenę“ skiria nuo „tarptautinės sistemos“: pirmoji implikuoja valstybių tarpusavio įsipareigojimus, tuo tarpu antroji – tik jų kontaktus ir sąveiką. Tad tarpvalstybinio visuomeniškumo laipsnis gali būti traktuojamas kaip kontinuumas – pradedant tik kontaktų galimybės suvokimu ir labai ribotais, epizodiniais praktiniais kontaktais ir baigiant plačia, nuolatine sąveika esant išvystytam instituciniam tarptautinių santykių tinklui. Kuo labiau tarptautiniai santykiai artėja prie pastarojo kontinuumo poliaus, tuo labiau artėjama prie tarptautinės visuomenės. Galiausiai „tarptautinės visuomenės“ idėja suponuoja asmenis, kurie veikia valstybių vardu: kalbama apie politinius veikėjus, apie prezidentus, kanclerius, premjerus, užsienio reikalų ministrus, ambasadorius bei įvairius kitus nepriklausomų valstybių atstovus bei agentus. Jų elgsena yra tarptautinės visuomenės teorijos dėmesio centre, nors tai ne visada eksplicitiškai pripažįsta teoretikai, kurie paprastai kalba apie „valstybes“ net tada, kai turi omeny valstybių atstovus ir agentus – „valstybės veikėjus“. Šią pastabą išplėtosiu toliau šiame skyriuje, kai kalbėsiu apie tuos tarptautinių santykių teoretikus, kurie nagrinėja valstybinės veiklos etiką.

Tarptautinę visuomenę galima įsivaizduoti kaip tam tikrą struktūrą, egzistuojančią nepriklausomai nuo valstybės veikėjų elgsenos. Tačiau toks jos vaizdinys būtų klaidinantis. Dar labiau klaidina Bullo (1977a, p. 13–14) nubrėžtas „sistemos“ ir „visuomenės“ skirtumas, nes „sistema“ yra terminas, kuris asocijuojasi su pozityvistiniu tarptautinių santykių įvaizdžiu, tarsi čia turėtume reikalą su kamuoliais biliardo lentoje ir „jėgų sąveikos“ mechanizmais. Dėmesys telkiamas į lentoje judančius ir susiduriančius kamuolius, o jų judesiai ir susidūrimai aiškinami apeliuojant į sistemos, kuriai jie priklauso, prigimtį arba „struktūrą“ (Waltz, 1979).

Nuošalyje lieka taisyklės, strategijos, scenarijai, aktoriai ir – svarbiausia – visa, kas vyksta valstybės veikėjų galvose (jų sumanymai, interesai, lūkesčiai, išskaičiavimai, vertybės, įsitikinimai, nuostatos ir t.t) jiems svarstant kiekvieną savo užsienio politikos žingsnį. Tačiau būtent taip tarptautinės visuomenės teoretikai suvokia tarptautinius santykius. Tarptautinę visuomenę jie įsivaizduoja kaip valstybių asociaciją, kaip tam tikrą tikslingą darinį tų žmonių, kurie veikia politinių kolektyvų, suverenių valstybių vardu. Jie netraktuoja jos kaip mechaninės struktūros ar funkcinės sistemos, egzistuojančios nepriklausomai nuo šių agentų.

Šis kontrastas žymi teorinę takoskyrą, kuri tarptautinių studijų disciplinoje skiria (normatyvinius) tarptautinės visuomenės teoretikus, tokius kaip Martinas Wightas ir Hedley Bullas, nuo (pozityvistinių) tarptautinės sistemos teoretikų, tokių kaip Kennethas Waltzas. Siekiant čia išvengti painiavos Bullo siūlomą sistemos ir visuomenės skirtumą turbūt geriausia atmesti. Kadangi visi žmogiškųjų būtybių – taip pat ir tų, kurios kalba bei veikia valstybių vardu – santykiai būtinai remiasi tarpusavio bendravimu bei supratimu, kad ir kokiu minimaliu, jie yra socialiniai bent jau minimaliu atžvilgiu. Skirti veikiau reikėtų du žmogiškojo elgesio tipus: „instrumentinį“ ir „neinstrumentinį“ (Oakeshott, 1983). Pirmasis nusako maksimas, strategijas, taktikas bei kitokius pragmatinius motyvus, kuriais agentas vadovaujasi siekdamas deramai reaguoti į kitų agentų būsimus ar padarytus sprendimus ir veiksmus. Jeigu tas agentas yra valstybės veikėjas, tai tokiam siekiui realizuoti reikalingas specifinis politinis menas – jėgos politikos menas, arba tas valstybinės veiklos elementas, kuris siejamas su nacionaliniais interesais ir galiausiai su nacionaliniu saugumu ir išlikimu. „Neinstrumentinio“ elgesio tipui priklauso teisiniai bei moraliniai reikalavimai – normos, kurios nusako elgesio, derančio pripažintam, gerbiamam ir lygiateisiam kolektyvo nariui, idėją. Jeigu tas narys yra valstybė, atstovaujama valstybės veikėjo, tai deramas elgesys taip pat reikalauja specifiškesnio politinio meno – civilizuoto elgesio meno, kitaip sakant, to valstybinės veiklos elemento, kuris siejamas su diplomatiniu dialogu, su tarptautine teise ir tarptautine etika. Abu šie elementai turi esminės reikšmės valstybės valdymo menui ir abu akivaizdžiai pasireiškia faktinėje valstybių politikoje. Tad koncepcija, kuri remiasi tarptautinės visuomenės idėja, aprėpia jėgos politiką, tarptautinę teisę, civilizuotumą, universalią moralę ir visus kitus tarptautinių santykių aspektus, kurie šiuos santykius apibrėžia kaip specifinę žmogiškosios veiklos sritį. Šiuo atžvilgiu ji siekia sukurti holistinę ir pliuralistinę teoriją, galinčią aprėpti žmogiškųjų santykių įvairovę tarptautinėje erdvėje.

TARPTAUTINĖS VISUOMENĖS ANALIZĖ

Šie samprotavimai tėra labai glaustas idėjos įvadas. Tikrasis teorinis uždavinys – tarptautinę visuomenę rekonstruoti ne vien kaip abstrakčią sąvoką, bet ir kaip empirinę realybę – kaip realių žmonių, užsiimančių vadinamaisiais tarptautiniais santykiais, darinį. Spręsdamas šį uždavinį Martinas Wightas „normas ir vertybes“ atskyrė nuo „institucijų“, kurios leidžia reikštis tarptautinei visuomenei nepriklausomai nuo jos istorinės ar geografinės padėties (Bull, 1977a, p. 17). Todėl jis pasinėrė į istorinius ir lyginamuosius tyrinėjimus, aprėpiančius kultūras, religijas, kultus, orakulų pranašystes, ideologijas, politines filosofijas, etines idėjas, įstatymus, papročius, kalbos vartoseną, viešąją nuomonę, propagandą ir visa kita, kas formuoja žmonių nuostatas bei elgseną atžvilgiu dalykų, peržengiančių jų šalies jurisdikcijos ribas. Šie tarptautinės visuomenės bruožai juose nagrinėjami ne abtrakčiai, kaip juos nagrinėjame čia, bet per daugybę istorinių detalių, atskleidžiant realųjį procesą. Daugeliu požiūrių jo koncepcija suartėjo su tarptautinių santykių antropologija.

Hedley Bullo dėmesio centre – tvarka, kuri kyla iš „bendros elementarių socialinio gyvenimo tikslų pajautos“, iš preskriptyvinių taisyklių, „kurios palaiko šiuos tikslus“, ir iš „institucijų, kurios padeda šias taisykles įtvirtinti“ (1977a, p. 65). Jurisprudencinė prielaida, jog žmogiškoji elgsena grindžiama deramo elgesio taisyklėmis, yra esminė Bullo tarptautinėje politinėje teorijoje. Vėliau jis nagrinėjo tai, kokiu būdu klostėsi ir plito šiuolaikinė tarptautinė visuomenė (Bull and Watson, 1984). Jis taip pat nagrinėjo tarptautinės visuomenės alternatyvas – tokias kaip pasaulinė visuomenė, kurioje suverenios valstybės turėtų mažiau reikšmės – aiškindamasis, ar šios alternatyvos gali būti istoriškai realizuotos (Bull, 1977a, 1984). Šiais požiūriais jo koncepcija gali būti traktuojama kaip istoriškai grindžiama tarptautinė jurisprudencija.

Anot Martino Wighto (1987, 1991), žmonių santykiai už valstybių sienų teoriškai gali būti aiškinami sąvokomis trijų konkuruojančių minties tradicijų – realizmo (arba makiavelizmo), racionalizmo (arba grocianizmo) arba revoliucionizmo (kantizmo). Šios tradicijos, Wighto požiūriu, tarptautinės politinės minties istorijoje yra paradigminės. Visos šios „mąstymo paradigmos“ remiasi fundamentaliai skirtingomis prielaidomis apie žmogiškųjų santykių prigimtį. Realizmas vadovaujasi tarptautinės anarchijos prielaida – valstybės paiso vien savo interesų, o jų santykius galiausiai reguliuoja karas. Radikaliausias realizmas neigia tarptautinės

visuomenės egzistavimą; realiai egzistuoja tik Hobbeso prigimtinė būklė. Vienintelė politinė visuomenė, taip pat ir moralinė bendruomenė yra valstybė; egzistuoja tik (vidaus) valstybės ir piliečių pareigų ryšiai; neegzistuoja (tarptautinių) pareigų ryšių tarp valstybių. Racionalizmas vadovaujasi prielaida, kad pasaulis yra vieta, kur vyksta diplomatiniai ir komerciniai santykiai tarp nepriklausomų valstybių, kurias kaip juridinius asmenis sieja tarptautinės teisės ir civilizuotumo normos. Racionalizmas savo radikaliausiu pavidalu – jeigu apskritai galima radikalizuoti poziciją, kuri skelbia nuosaikumą – numato tobulą valstybių tarpusavio pagarbos, santarvės ir teisės viršenybės pasaulį. Revoliucionizmas įsivaizduoja tokią pasaulio visuomenę, kurioje valstybės, kad ir išlikdamos, yra saistomos tam tikrų moralinių pareigų žmogiškosioms būtybėms, nes svarbiausiu atžvilgiu šios būtybės yra pirmesnės už valstybę. Radikaliausias revoliucionizmas teigia, jog vienintelė reali visuomenė yra pasaulinė visuomenė, kurios nariai yra visos žmogiškosios būtybės, visa žmonija.

Socialines bei politines idėjas Wightas traktuoja kaip mediumą, per kurį apibrėžiame save pačius ir savo santykius su kitais: viena iš tokių idėjų yra valstybė, kita – valstybių visuomenė, dar kitos – vardijant jas nesistemiškai – tai suverenumas, žmoniškumas, tarptautinis teisingumas, tautų teisė, jėgų balansas, karas ir taika, mainai ir komercija, revoliucija, imperializmas, kolonializmas ir t.t. Sisteminiai mąstytojai mėgina šias idėjas susieti į teorinę visumą, kuri leistų autentiškai ir nuodugniai interpretuoti žmogiškąjį pasaulį. Wighto išskirtos trys tradicijos yra trys alternatyvūs mėginimai sukurti tokią teorinę visumą. Nors savo paskutinės knygos (išleistos po mirties) pabaigoje Wightas (1991, p. 268) prisipažįsta, jog laikosi „racionalistinių prietarų“, kitur (1987, p. 227) jis taip pat sako, jog „kai pagalvoju apie savo paties mąstyseną, tai joje, man rodos, randu visų šių trijų minties srovių elementų“.

Prieš pat mirtį Hedley Bullas paskelbė paskaitų tarptautinio teisingumo tema kursą, kurį skaitė Vaterlo (Waterloo) universitete Kanadoje. Ten Bullas atkreipia dėmesį į tai, kad tarptautinių santykių teisingumo idėjos nuolat konfliktuoja su tvarkos reikalavimais. Martino Wighto dvasia vis dar jaučiama tuose jo samprotavimuose, kur jis pabrėžia, kad (liberalieji) racionalistai „nenori pripažinti, jog tarptautinių santykių tvarka ir jų teisingumas – tai tarpusavyje nesuderinami dalykai“ ir kad „jie mano, jog tarptautinių santykių tvarką laiduoja teisingumo reikalavimų tenkinimas, o teisingumas geriausiai vykdomas tvarkos sąlygomis“. Tačiau jis baigia pripažindamas „gilesnę konservatyviųjų realistų ... ir re-

voliucionistų įžvalgą, jog kartais tenka priimti baisius sprendimus" (1984, p. 18). Šiuos teiginius galima interpretuoti kaip Bullo neapsisprendimo šiuo esminiu klausimu liudijimą. Tačiau tokia interpretacija būtų veikiausiai nepagrįsta, nes Bullas čia paprasčiausiai pripažįsta, jog užsienio politikos srityje valstybės veikėjams kartais tenka daryti sunkius normatyvinius sprendimus.

ATSAKOMYBĖ IR TARPTAUTINIAI SANTYKIAI

Wighto-Bullo pozicija reikalauja moralinio pasirinkimo ir moralinės atsakomybės užsienio politikoje analizės, o tai tebėra menkai įdirbta tarptautinės visuomenės teorijos dalis. Galima nurodyti bent tris skirtingas atsakomybės koncepcijas, priklausančias Wighto išskirtoms trims tradicijoms – atsidavimas savo valstybei ir jos piliečių gerovei; pagarba teisėtiems kitų valstybių interesams bei tarptautinės teisės laikymasis; pagarba žmogaus teisėms bei įprastai moralei. Žinoma, gali būtų pridurti paskirstomojo teisingumo, globalinės aplinkosaugos etikos bei kitokie normatyviniai reikalavimai, tačiau čia apsiribosiu šiuo trejetu.

Valstybės atsakomybė

Pagal šią koncepciją vienintelis pamatinis kriterijus, kuriuo privalo vadovautis valstybės veikėjas užsienio politikoje, yra nacionaliniai interesai ir pirmiausia nacionalinis saugumas – pastarasis yra svarbiausioji vertybė, kurią jis turi ginti. Šia normatyvine užsienio politikos samprata remiasi makiaveliškos maksimos: visada pirmiausia rūpinkis savo valstybe ir jos piliečiais; venk tokių veiksmų, kurie keltų grėsmę jų gerovei; bendradarbiauk su kitomis valstybėmis tik tuo atveju, jeigu tai naudinga arba būtina, tačiau mėgink išvengti nenaudingų užsienio ryšių; neįsivelk į karą, jei tai nėra absoliučiai būtina; nestumk savo kariuomenės į pavojus, jeigu tai nėra absoliučiai būtina; pasirūpink, prieš siųsdamas juos į mūšį, kad jie būtų gerai parengti ir gerai ginkluoti ir t.t. Tokie normatyviniai reikalavimai būdingi atskirų valstybių pasauliui, kur valstybės veikėjų pareigas apibrėžia tik nacionaliniai interesai ir įsipareigojimai savo piliečiams.

Griežtąja prasme šie *dicta* nesukuria tarptautinės etikos, nes čia nėra jokių išorinių pareigų – yra tik interesai, grėsmės ir konfliktai. Kokiu

normatyviniu pagrindu remiasi tezė, jog valstybės veikėjai yra atsakingi tik savo valstybei? Atsakymą teikia gerai žinoma politinės pareigos teorija: valstybė – nesvarbu, ar ji atsirado visuomeninės sutarties, istorinės evoliucijos, užkariavimo ar kitokiu būdu – yra savarankiška politinė bendrija ir yra pirmesnė už visas tarptautines asociacijas, prie kurių vėliau ji gali jungtis. Tarptautinė teisė ir tarptautinė organizacija tėra instrumentinių santykių išraiška. Žmogiškosios būtybės turi pozityvias teises – pilietines ir politines – tik kaip valstybių piliečiai: valstybės veikėjai atsako tik už savo valstybės, o ne už kitų valstybių piliečių saugumą.

Tarptautinė atsakomybė

Pagal šią koncepciją valstybės veikėjai turi išorinių pareigų, kurios išplaukia iš jų valstybės narystės tarptautinėje visuomenėje; toji narystė duoda ne tik naudos; suteikdama teises ji uždeda ir pareigas, kurias apibrėžia įprastoji tarptautinė teisė, Jungtinių Tautų Chartija, taip pat tarptautinės valstybių sutartys. Pagal šį normatyvinį kriterijų užsienio politika turi vadovautis Grotiuso maksimomis: būk geras tarptautinės visuomenės pilietis; pripažink, kad kitų valstybių ir tavo valstybės teisės yra lygios, kad kitos valstybės turi teisėtų interesų, kuriuos dera gerbti, net jeigu jie kertasi su tavo valstybės interesais; elkis sąžiningai; laikykis tarptautinės teisės reikalavimų; bausk agresorius; laikykis karo teisės; būk kilniaširdis laimėjęs ir t.t. Tokie normatyviniai reikalavimai būdingi tokiai valstybių visuomenei, kur atsakomybę apibrėžia tarptautinė teisė ir ją pagrindžiančios valstybių tarpusavio santykių draugiškumo, apibusiškumo bei dialogo normos.

Šis valstybinės veiklos atsakomybės kriterijus nusako *bona fide* tarptautinę etiką, kuri kildinama iš to, jog valstybės yra tarptautinės visuomenės narės, turinčios atitinkamas teises ir pareigas. Kokiu normatyviniu pagrindu remiasi įsitikinimas, jog valstybės veikėjai turi specifinių pareigų tarptautinės visuomenės ir jos narių atžvilgiu? Atsakymą teikia įprastoji politinės pareigos teorija – valstybės turi pareigų kitų valstybių ir tarptautinės visuomenės kaip visumos atžvilgiu dėl savo narystės visuomenėje, kurios pagrindu gali būti laikoma valstybių sutartis. Toji sutartis bei iš jos išplaukiančios pareigos nepriklauso nuo suvereno ir piliečių vidaus sutarčių, tad ji nepriklauso ir nuo valstybinių veikėjų įsipareigo-

jimų vidaus politikoje. Žmogaus teisės egzistuoja, tačiau jas apibrėžia ir įtvirtina tarptautiniai suverenių valstybių susitarimai, tad narystė tarptautinėje visuomenėje reikalauja pagarbos žmogaus teisėms.

Humanistinė atsakomybė

Pagal šią koncepciją valstybės veikėjai – tai visų pirma žmogiškosios būtybės ir tokie būdami jie turi pamatinę pareigą ne tik gerbti, bet ir ginti žmogaus teises visame pasaulyje. Šiuo normatyviniu užsienio politikos vertinimo kriterijumi remiasi kantiškosios maksimos: visada prisimink, jog kitų šalių žmonės yra tokios pat žmogiškosios būtybės kaip tu pats; laikykis visuotinai pripažintos moralės; gerbk žmogaus teises; padėk tiems, kurie reikalingi materialios paramos, jeigu tą paramą gali suteikti nepatirdamas nuostolių; karo metu venk civilių aukų ir t.t. Tokie normatyviniai reikalavimai būdingi pasaulinei visuomenei, kur atsakomybę apibrėžia priklausomybė žmonių giminei ir, vadinasi, bendra moralė.

Šis kosmopolitinis atsakingos valstybinės veiklos kriterijus numato daug didesnius reikalavimus nei tarptautinės atsakomybės reikalavimai. Tai lemia ne tik tai, kad valstybės veikėjai patys yra žmogiškosios būtybės, bet ir tai, jog jie turi daugiau galimybių nei kas nors kitas pagelbėti arba pakenkti kitų šalių piliečiams. Koks įsitikinimo, jog valstybės veikėjai atsako už žmogaus teises visame pasaulyje, normatyvinis pagrindas? Čia paprastai remiamasi politinės pareigos teorija: tiek valstybės veikėjai, tiek valstybės piliečiai yra pirmiausia žmogiškosios būtybės. O tai implikuoja tam tikras pamatines pareigas, kurias privalo pripažinti kiekvienas. Asmens, kaip žmogiškosios būtybės, pareigos tradiciškai nusakomos teigiant, kad egzistuoja prigimtinis dėsnis, visuotinis proto ir sąžinės dėsnis, taip pat prigimtinės teisės, kurias valstybės veikėjas, kaip ir kiekvienas kitas, privalo gerbti.

Jeigu minėti kriterijai bei jais paremtos maksimos yra realiai veikiančios normos, o ne vien akademinės spekuliacijos, tai šiuolaikiniuose tarptautiniuose santykiuose negalima išvengti normatyvinių dilemų ir konfliktų. Kiekvienoje normatyvinėje tarptautinių santykių analizėje būtina atsižvelgti bent į šiuos tris atsakomybės matmenis: atsižvelgiant tik į vieną ar dvejetą iš tų matmenų analizė geriausiu atveju bus neišsami arba, o tai blogiau – teiks šališką dalyko vaizdą, nes bus reikiamai neįvertintas normatyvinis tarptautinių santykių sudėtingumas, tad ir realūs sunkumai priimant normatyviai grindžiamus užsienio politikos sprendimus. Joks

atskiras kriterijus negali būti lemiamas visomis galimomis aplinkybėmis. Normatyvinis pliuralizmas yra realybė, nuo kurios negali pabėgti valstybės veikėjas, kurios negali nepaisyti teoretikas, ir turbūt šią realybę turėjo omeny Martinas Wightas sakydamas, kad savo mąstysenoje aptinka visų trijų pozicijų elementų.

ŠIUOLAIKINĖ TARPTAUTINĖ VISUOMENĖ: TREJETAS EPIZODŲ

Vienas iš būdų patikrinti pateiktąsias atsakingos valstybinės veiklos koncepcijas – panagrinėti tai, ar jos padeda suprasti XX a. pabaigos tarptautinę visuomenę. Ar jomis galima pasinaudoti aiškinant, pavyzdžiui, konfliktus Persijos įlankoje, Afrikos iškyšulyje ir Balkanuose, – konfliktus, su kuriais valstybių veikėjams teko dorotis šio dešimtmečio pradžioje? Negaliu gilintis į šių konfliktų detales, juo labiau todėl, kad pastarieji du konfliktai tebesitęsia man rašant šiuos žodžius. Galiu pateikti tik kelias glaustas pastabas dėl kai kurių jų implikacijų tarptautinės visuomenės studijoms.

Irakas–Kuveitas

Daugelis žmonių veikiausiai pasakytų, jog Vakarų suinteresuotumas nenutrūkstamu Vidurio Rytų naftos tiekimu, kitaip sakant, nacionalinio saugumo sumetimai buvo svarbiausi 1991 metų sausį – kai prezidentas George'as Bushas ir kiti Vakarų lyderiai griebėsi karo veiksmų, siekdami išstumti Sadamo Huseino kariuomenę iš Kuveito. Tačiau ar tai išties paaiškina šiuo atveju jų prisiimtą atsakomybę? Beveik visuotinis Irako įvykdytos invazijos ir okupacijos pasmerkimas liudija, jog dauguma valstybės veikėjų dabar tikisi, jog kitų šalių valstybės veikėjai gerbia JT Chartiją ir susilaiko nuo veiksmų, kurie keltų grėsmę tarptautinei taikai ir saugumui. Kitaip sakant, Irako atžvilgiu buvo pritaikyta tarptautinės atsakomybės norma, kuri tokius veiksmus kvalifikuoja kaip agresiją, tad kaip Chartijos pažeidimą.

Vertas dėmesio ir kitas šio epizodo aspektas, būtent tarptautinė karinė intervencija į Šiaurės Iraką iškart po Persų įlankos karo, kurios tikslas buvo sukurti „saugumo zonas", ginančias kurdų mažumą nuo Irako kariuomenės. Buvo taip pat sukurtos „neskraidymo zonos" šiaurės ir pietų Irake. Šie veiksmai, kuriuos sankcionavo JT Saugumo Taryba, galėtų

būti interpretuojami kaip humanistinės atsakomybės plėtros tarptautiniuose santykiuose atvejis. Tačiau negalima nepastebėti vieno esminio šio epizodo bruožo: tai buvo veiksmai, kurių galima tikėtis iš karą laimėjusios pusės – šiuo atveju JT Saugumo Tarybos ir jos vardu veikiančios valstybių „koalicijos“ – turinčios karo teisę vykdyti intervenciją pralaimėjusios valstybės teritorijoje. Siekdama savo karinių tikslų „koalicija“ vykdė intervenciją ir kitur Irake. Irakas buvo laikomas agresoriumi, tad pralaimėjęs karą jis neteko (bent laikinai) teisės kontroliuoti visą savo teritoriją. Pagal šią interpretaciją intervencija Šiaurės Irake iš esmės nesiskiria nuo humanitarinių akcijų, kurias sąjungininkai vykdė Vokietijoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje. Kita vertus, vėliau Saugumo Taryba ėmėsi priemonių, kad būtų kuriamos „saugumo zonos“ Bosnijoje-Hercogovinoje, tad šiuo požiūriu tas epizodas gali būti reikšmingas precedentas, ne tik vienkartinis įvykis.

Somalis

1991–1992 metais Somalio valstybė empiriškai nustojo egzistuoti, o visa politinė galia, kuri dar išliko šioje Rytų Afrikos šalyje, perėjo į besivaidijančių karo vadų ir priešiškų klanų, į kuriuos pasidalijo šalis, rankas. Tuo pat metu šalį užklupo žiauri sausra. Tūkstančiai somaliečių mirė nuo bado, dar daugiau kentėjo nuo alkio ir būtų veikiausiai taip pat mirę, jeigu klanų karo anarchija ir prievarta būtų ir toliau trukdžiusi skirstyti savanoriškų paramos organizacijų įvežamą maistą. 1992 metų pabaigoje siekdama garantuoti maisto tiekimą badaujantiems somaliečiams Saugumo Taryba sankcionavo tarptautinę karinę intervenciją į Somalį. JAV tam skyrė daugiausia karinių pajėgų, kitos Vakarų ir ne Vakarų šalys prisidėjo nedideliais kariniais kontingentais. Intervencija leido sutvarkyti maisto tiekimą ir didžiojoje šalies dalyje nutraukti badą. 1993 metų pavasarį JT ėmėsi karinių veiksmų prieš vieną iš klanų vadeivų, kurio pajėgos buvo užpuolusios ir nužudžiusios keletą JT dalinio karių. Šios akcijos metu žuvo civilių somaliečių, todėl kilo abejonių dėl JT mandato ir ypač dėl to, ar jis sankcionuoja tiesioginį įsitraukimą į pilietinį karą. Tačiau tuo metu beveik visas Somalis jau buvo kontroliuojamas Jungtinių Tautų, ir nebuvo jokių požymių, kad Somalio valstybė greitai atsikurtų.

Kaip pažymėjo komentatoriai, visais požiūriais, išskyrus formalųjį, Somalis tapo JT protektoratu. Tad Somalyje tarptautinė visuomenė ne tik įvykdė karinę intervenciją, bet ir prisiėmė atsakomybę už šalies valdymą

iki susikuriant naujai Somalio valstybei vietoj tos, kurią sunaikino klanų tarpusavio vaidai. Šis Somalio valstybės internacionalizavimas primena kolonijinių laikų Tautų lygos mandatus, taip pat ankstesnius JT protektoratus. Šis epizodas pasižymi ryškiais tarptautinio paternalizmo bruožais; galbūt jis net ženklina distancijavimąsi nuo postkolonijinės eros, kai tarptautinėje politikoje buvo griežtai draudžiamas intervencionizmas. Intervencija į Somalį neįmanoma pagrįsti kokiais nors nacionalinio saugumo sumetimais: nebuvo nei naftos tiekimo problemos, nei kitokių pavojų, palygintinų su pavojais Irako–Kuveito atveju. Pagrindinis intervencijos tikslas buvo humanitarinis.

Bosnija-Hercogovina

Bene painiausias konfliktas, kilęs pasibaigus šaltajam karui – tai konfliktas buvusios Jugoslavijos Bosnijos-Hercogovinos respublikoje. JT Saugumo Taryba, Europos Bendrija ir visos didžiosios valstybės vengė karinio įsikišimo apsiribodamos taikos palaikymo priemonėmis. Bosnijos-Hercogovinos karai vyko buvusios Jugoslavijos valstybės teritorijoje. Tarptautinės visuomenės sutrikimą ir abejones dėl tiesioginės karinės intervencijos Bosnijoje-Hercogovinoje iš dalies paaiškina tai, kad tie konfliktai paprastai buvo suvokiami kaip etninės nepriklausomybės kovos tarp musulmonų, serbų ir kroatų bendruomenių, į kurias suskilo šalies gyventojai. Tam tikrą laiką pagrindinis argumentas prieš intervenciją buvo įsitikinimas, jog šalyje vyksta pilietinis karas. Kita vertus, tik dėl to, kad Bosniją-Hercogoviną pripažino Europos Bendrijos valstybės ir Jungtinės Tautos, ji tapo suverenia valstybe; tad už šią nepriklausomybę jos prisiėmė tam tikrą atsakomybę. Be to, tarptautinė visuomenė jau buvo įvykdžiusi masinę intervenciją įvesdama ginklų embargą, kuris kariniu požiūriu labai susilpnino tos šalies vyriausybę, nes serbų ir kroatų mažumas aprūpino ginklais joms giminiškos valstybės. Daugelio stebėtojų įsitikinimu, taip buvo leista serbų ir kroatų milicijoms užimti beveik visą šalį, o tai galiausiai ir nulėmė jos padalijimą. JT ir EB mėgino tam užkirsti kelią siūlydamos planą, pagal kurį vietos autonomija būtų suteikta dešimčiai atskirų šalies regionų, nedalijant pačios šalies. Tačiau tas planas liko nerealizuotas.

Nesibaigiantys ginčai dėl 1992–1993 metų karų Bosnijoje-Hercogovinoje liudija, jog nors šiuolaikiniams valstybės veikėjams rūpi žmogaus teisės, jie vengia karinio angažavimosi vien šiuo pagrindu, jeigu negali pasiremti akivaizdžiais nacionaliniais interesais, apeliuoti į akivaizdų

tarptautinės taikos pažeidimą arba jeigu jų karinėms pajėgoms gresia rimti nuostoliai esant abejotinoms jų akcijų sėkmės perspektyvoms. Tų ginčų trukmė, intensyvumas bei eigos nenuoseklumas liudijo ne humanitarinių intencijų stoką o veikiau daugumos valstybinių veikėjų abejones dėl karinės intervencijos Bosnijoje-Hercogovinoje sėkmės; daugelis jų baiminosi, kad intervencija problemą tik pasunkins. Toks susirūpinimas dėl sėkmės tikimybės buvo moraliai pateisinamas. Taigi tarptautiniuose santykiuose atsargumas tam tikromis aplinkybėmis turi nusverti užuojautą. Iš esmės tai buvo apsisprendimo dalykas, ir abi ginčo pusės galėjo pasitelkti svarių normatyvinių argumentų, kaip tai rodo JAV senatoriaus Danielo Patricko Moynihano komentaras interviu televizijai: „Pasaulis, kuris tik stebėjo, padarė sunkią nuodėmę".

Ką šie trys epizodai mums sako apie dabartines tarptautines normas ir apie valstybės veikėjų etiką? Irako–Kuveito atvejis iliustruoja tokį normatyvinį tarptautinės intervencijos pagrindimo argumentą: jeigu moralės požiūriu intervencija akivaizdžiai privaloma ir gali būti sėkmngai įvykdyta, tokia intervencija pateisinama. Tarkime, kad šiuo požiūriu karinė intervencija išties pateisinama – todėl valstybės veikėjai turi teisę jos griebtis. Tačiau pasirinkdami intervenciją arba nuo jos susilaikydami jie vis vien turi pakelti visą atsakomybės naštą. Priimant tokį sprendimą gali (ir turi) būti atsižvelgiama į pragmatinius sumetimus: ar verta pradėti karą su Iraku siekiant jį išstumti iš Kuveito, net jeigu tai pateisinama? Svarbiausioji valdžios pareiga – pasirūpinti savo pačios piliečiais. Tik po to ji gali mėginti pasirūpinti kitais. Akivaizdu, jog šiuo atveju buvo nuspręsta, kad kilo rimta grėsmė pasauliniam naftos tiekimui, kad Irakas akivaizdžiai pažeidė tarptautinę teisę, kad intervencijos rizika nedidelė, o sėkmės tikimybė pakankamai didelė – ir kad todėl Jungtinių Valstijų ir kitų JT valstybių karinių pajėgų karinė akcija pateisinama. Tolesnė įvykių eiga patvirtino, kad šis sprendimas buvo racionalus, nors, suprantama, to nežinota priimant sprendimą.

Koks normatyvinis argumentas galėjo būti naudojamas Somalio ir Bosnijos-Hercogovinos atvejais? Masinio žmonių kankinimo atvejais įprastoji moralė ir tarptautinė humanitarinė teisė iš mūsų reikalauja, atsižvelgiant į galimybes, imtis veiksmų, kurie leistų tokią padėtį pakeisti. Akivaizdu, kad Somalio atveju buvo priimtas sprendimas, jog esant nedidelėms intervencijos sąnaudoms humanitariniai tikslai pateisina JAV ir kitų JT šalių karinę intervenciją. Įvykiai iki 1993 metų sausio ir šįkart patvirtino, kad sprendimas buvo racionalus, nors ir čia tai nebuvo žino-

ma jį priimant. Tačiau Bosnijos-Hercogovinos atveju dauguma valstybės veikėjų negalėjo nepripažinti, jog intervencijos sąnaudos būtų pernelyg didelės, o sėkmės šansai pernelyg maži, kad intervencija būtų pateisinama, nors šiuo atveju buvo daugiau nei pakankamai humanitarinių tokios intervencijos motyvų. Įvykiai iki 1993 metų pavasario beveik nieko nesakė: buvo neįmanoma išsiaiškinti, ar politika, kuria buvo vadovaujamasi, padėjo išgelbėti gyvybių daugiau, negu jų buvo prarasta, ir ar ji sumažino, o ne padidino žmonių kančias. Šiedu atvejai rodo, jog šiuolaikinėje tarptautinėje visuomenėje humanitarinės intervencijos normos veikia tik esant tam tikroms sąlygoms: tas sąlygas paprastai apibrėžia tokie pragmatiniai sumetimai kaip karinės intervencijos sąnaudų dydis ir jos sėkmės tikimybė.

Bosnijos-Hercogovinos atvejis iliustruoja, kokius sunkius moralinius sprendimus tenka daryti valstybės veikėjams pasaulyje, pasidalijusiame į nepriklausomas valstybes, kurių svarbiausia pareiga yra garantuoti savo šalies ir jos gyventojų gerovę, tačiau kartu ir tokiame pasaulyje, kur tarptautiniuose santykiuose jau peržengiamas grynojo suverenumo principas. Kitaip sakant, klostosi toks pasaulis, kur valstybės veikėjams tenka pakelti ne tik nacionalinės, bet ir tarptautinės bei humanistinės atsakomybės naštą. Šiomis sąlygomis politinė dorybė reiškia ne tik šios padidėjusios atsakomybės pripažinimą, bet ir gebėjimą priimti sprendimus, kuriuose deramai atsižvelgiama į visus šiuos reikalavimus. Tačiau už kiekvieną tokį sprendimą galiausiai tenka atsakyti nacionaliniu lygiu. Būtent su šia praktine dilema tarptautinėje visuomenėje susiduria atsakingas valstybės veikėjas, pripažįstantis tam tikromis sąlygomis humanitarinės intervencijos teisę, tačiau negalintis (ir neprivalantis) laikyti jos savo pareiga.

Tad visais šiais atvejais lemiamas veiksnys yra atsakomybė už nacionalinius interesus. Tai gali būti interpretuojama taip, tarsi du kiti normatyviniai reikalavimai tėra kamufliažas ir kad realiai veikianti tarptautinių santykių norma tėra nacionalinių interesų ir nacionalinio saugumo gynimas, žodžiu, – jėgos politika. Būtent tokia yra klasikinio realizmo pozicija. Alternatyvią koncepciją siūlo tarptautinės visuomenės teoretikai: valstybės veikėjai turi tarptautinių bei humanitarinių pareigų, kurias jie privalo vykdyti visais tais atvejais, kai tai netrukdo jiems atsakingai ginti nacionalinių interesų. Jeigu nacionaliniai interesai būtų vienintelis reikšmingas tarptautinių santykių veiksnys, tai Somalio ir Bosnijos-Hercogovinos problemos būtų paliktos spręsti patiems tų šalių žmonėms. Glaustai: norint suprasti šiuos tris epizodus būtina tokia pozicija, kurios laikantis atsižvelgiama į visus atsakingos valstybinės veiklos aspektus. Realizmas yra būtinas, tačiau jis nėra pakankamas aiškinant normatyvinę

dabartinių tarptautinių santykių įvairovę. Būtina taip pat atsižvelgti į racionalizma ir revoliucionizmą.

Apibendrinkime. Kadangi tarptautinius santykius veikia skirtingi ir dažnai tarpusavyje nesuderinami moraliniai bei teisiniai reikalavimai, atsakingiausias sprendimas, kuris turėtų būti priimtas konkrečiu atveju, negali būti nustatytas aprioriškai ir iš anksto. Neturime tokios moralės filosofijos, kuria galėtume pasiremti siekdami aiškaus ir vienareikšmio sprendimo. Kiekviena normatyvinė politinė tarptautinių santykių teorija turi pripažinti moralinių dilemų tikėtinumą, netgi jų neišvengiamumą, o tai reiškia, kad jos orientacija turi būti pliuralistinė.

SITUACINĖ ETIKA

Visos normatyvinės politinės teorijos galiausiai remiasi tam tikromis etinėmis prielaidomis. Politinė tarptautinės visuomenės teorija nėra išimtis, tačiau jos etiniai pamatai Martino Wighto ir Hedley Bullo rašiniuose nusakyti tik implicitiškai. Tik Arnoldas Wolfersas (1965) ir Stanley Hoffmannas (1981) eksplicitiškai nagrinėjo šią temą. Jų darbai teikia pagrindą taikomajai valstybinės veiklos etikai, kuria rėmėmės savo analizėje.

Taikomoji valstybinės veiklos etika yra gana painus dalykas. Teoretikai gali spėlioti, kokius normatyvinius sprendimus padarys valstybės veikėjai, arba vertinti jų padarytus sprendimus, kai išaiškėja, kokius padarinius tie sprendimai sukėlė. Tačiau tai nėra pačių tų sprendimų priėmimas. Turbūt daugiausia, ko gali siekti geriausias teoretikas, tai mėginti suvokti šiomis sąlygomis veikiančių žmonių padėtį bei jų vaidmenį – įsivaizduoti, ką reiškia būti prezidento arba premjero vietoje, kai kyla sprendimų priėmimo būtinybė. Kitaip sakant, siekdami suprasti normatyvinius sprendimus tarptautinių santykių srityje, turime mėginti įsivaizduoti save tų sprendimų autorių situacijoje – prieš griebdamiesi kokių nors jų elgesio vertinimų. Tik laikydamasis tokios nuostatos teoretikas nešališkai traktuoja žmones, kurių elgesį nagrinėja. Tai net gali būti preliminarus mokslinio tyrimo etikos apibrėžimas. Mokslininkams nedera žvelgti į valstybės veikėjus iš abstrakčios politinės ar moralinės filosofijos olimpinių viršūnių. Pritariu Stanley Hoffmanno (1981, p. 189) minčiai, jog tarptautinės etikos studijos priklauso „taikomosios etikos“ sričiai, kuri nėra „etikos filosofo valda“, bet veikiau priklauso tarptautinių santykių teoretikui, kuriam rūpi normatyviniai klausimai.

Beveik pagal apibrėžimą valstybės veikėjai yra žmonės, turintys daryti

sunkius sprendimus, kurių jie negali perstumti kitiems. Ši aplinkybė juos išskiria iš privačių piliečių, kuriems taip pat tenka daryti sunkius sprendimus, tačiau tie jų sprendimai neturi tokio visuotinio poveikio: privati atsakomybė ir vieša atsakomybė yra skirtingi dalykai. Čia verta priminti De Gaulle'io apibrėžimą: valstybės veikėjas yra tas, kuris „prisiima riziką, taip pat ir moralinę riziką" (Hoffmann, 1981, p. 18). Prezidentai ir premjerai turi savo rankose – kaip išlikimo savo postuose sąlygą – daugybės kitų žmonių gerovę, o kartais, kaip karo atveju, net jų gyvybę. Svarstydami užsienio politikos klausimus jie gali konsultuotis su kuo tik nori. Tačiau galiausiai tik jie patys turi priimti sprendimus. Galima priminti žinomą moto, kuris buvo įrašytas ant prezidento Trumano stalo Baltųjų rūmų Ovaliajame kabinete: *„the buck stops here"* („čia prisiimame atsakomybę"). O priėmę sprendimą jie turi veikti, niekada nežinodami, kokie bus galutiniai tų veiksmų padariniai. Bene ryškiausias tokio sprendimo pavyzdys tarptautinių santykių istorijoje buvo Trumano sprendimas 1945 metų rugpjūtį numesti atomines bombas ant Hirosimos ir Nagasakio.

Kadangi valstybės veikėjų sprendimai bei atitinkami veiksmai visada daromi konkrečiomis vietos ir laiko aplinkybėmis, mokslininkas, siekiantis juos suprasti, turi priimti vienokią ar kitokią situacinės etikos versiją. Arnoldas Wolfersas (1965, p. 51) yra tarptautinių santykių teoretikas, kuris nuosekliai laikosi šios pozicijos; „geriausią moralinį sprendimą esamomis sąlygomis" jis laiko valstybės veikėjo etika: „neperfekcionistine etika". Ši koncepcija gali būti atramos taškas nagrinėjant normatyvinių sprendimų problematiką tarptautinių santykių srityje; deja, joje nerandame vieno esminio elemento – pačių veikėjų ir veiksmų. Tačiau jeigu į koncepciją įtraukiame aplinkybes, tai turime į ją įtraukti veikėjus ir jų elgseną. Kokio elgesio galima pagrįstai laukti iš valstybės veikėjų bei kitų tarptautinių agentų tomis konkrečiomis užsienio reikalų aplinkybėmis, kuriose jie atsiduria? Į šį klausimą galima atsakyti tik turint realistinį ir racionalų jų elgesio vertinimo kriterijų.

Mano įsitikinimu, siekiant deramai vertinti valstybės veikėjų elgesį tomis sudėtingomis aplinkybėmis, kuriose jie atsiduria, reikia grįžti prie klasikinės dorybių idėjos, konkrečiau, – prie pilietinės arba politinės dorybės idėjos. „Dorybė" čia reiškia tam tikrą nuostatą ir discipliną, kuri reikalinga priimant geriausią sprendimą konkrečiomis aplinkybėmis ar bent jau mažiausiai blogą sprendimą tais atvejais, kai visi sprendimai daugiau ar mažiau blogi. Tokia situacija nėra retenybė tarptautiniuose santykiuose, ypač karo metu. Kai žmogaus elgesį vertiname pagal dorybės kriterijų, jį vertiname ne pagal kokią nors taisyklę ar veiklos padarinius. Veikiau jį vertiname pagal tai, ko konkrečiomis aplinkybėmis ga-

lima pagrįstai tikėtis iš žmogaus, turinčio sveiką nuovoką ir tvirtą charakterį. Elgtis dorai tokiomis aplinkybėmis reiškia neišsižadėti atsakomybės ir atlikti savo pareigą – nepaisant sunkumų ir pagundų pasielgti kitaip. Tad iš atsakingų valstybės veikėjų tikimės, kad savo politiką jie grįs teisinga informacija ir ją vykdydami deramai atsižvelgs į konkrečias aplinkybes. Būtent tai yra politikos menas. Kitaip sakant, galime pagrįstai smerkti valstybės veikėją, jeigu jis veikia neapsirūpinęs reikiama informacija arba neatsižvelgdamas į konkrečias aplinkybes.

Kadangi nuo valstybės veikėjų priklauso daugybės žmonių gerovė ir kadangi jie disponuoja didžiausia griaunamąja galia ir todėl turi pakelti didesnę atsakomybe nei kas nors kitas, būtina politinė dorybė yra išmintingas apdairumas (*prudence*), kuris įvardytas kaip visos sistemos funkcionavimo „traukos centras“ (Beiner, 1992, p. 153). Taigi neapdairumas ir avantiūrizmas yra didžiausios politinės ydos. Nesunku išvardyti ir kitas politines dorybes: ištikimybė, sąžiningumas, ryžtingumas, drąsa, atjauta, nešališkumas ir, svarbiausia, teisingumas. Kiekvienos iš šių dorybių reikšmė iš dalies priklauso nuo veiksmo situacijos. Churchillis (1953, p. vii) jas taip rikiuoja: „Kariaujant – ryžtingumas; pralaimėjus – nesitaikstymas; laimėjus – kilniadvasiškumas; taikos sąlygomis – gera valia“. Mums čia svarbu ne tiek tiksliai surikiuoti politines dorybes, kiek pabrėžti tai, jog žvelgdami į tarptautinius santykius iš situacinės etikos perspektyvos turime laikytis pozicijos, kuri iškelia dorybių reikšmę. Kadangi šis taikomosios etikos požiūris į valstybės veiklą verčia gilintis į agentų elgesį jų konkrečioje situacijoje, jis, mano supratimu, yra vaisingesnis ir realistiškesnis už bet kurį kitą požiūrį.

IŠVADA

Hedley Bullas (1969, p. 20) kadaise gynė „klasikinę“ teoretizavimo nuostatą, sietiną su „filosofija, istorija ir teise“, kuriai „pirmiausia būdingas eksplicitinis kliovimasis sprendimo galia“. Tai neblogai apibūdina ir politinę tarptautinės visuomenės teoriją. Politikas teoretikas, mėginantis suprasti valstybės veikėjo elgesį ir suvokti jo specifinę moralinę situaciją, turi išmokti naudotis sprendimo galia. Šį akademinį įgūdį ugdo ne tiek abstrakti politinė bei moralinė filosofija, kiek istorijos veikalų skaitymas ir toks požiūris į dabarties įvykius, kai mėginama suvokti jų keliamas sudėtingas moralines dilemas. Čia, mano įsitikinimu, prieiname prie pamatinės politinės teorijos problemos, kuri siekia pačias jos ištakas: kokiomis moralinėmis savybėmis turi pasižymėti valstybės veikėjas? Šis se-

nas klausimas yra esminė tarptautinės politinės teorijos problema. Ir, žinoma, neįmanoma pateikti atsakymo, kuris tenkintų visus. Tačiau pats klausimas yra svarbesnis už atsakymą, nes jis suponuoja fundamentalią tiesą: kad tie, kurie turi savo rankose valdžią ir daro poveikį daugybės kitų žmonių gyvenimui, turi pakelti didžiulę atsakomybės naštą – turbūt pačią sunkiausią naštą, kokią tik žmogus gali pakelti.

Pastaba

Esu dėkingas Terry Kerschui, Nicholasui Wheeleriui ir šio leidinio sudarytojams už naudingus ankstesnio šio skyriaus varianto komentarus. Taip pat reiškiu padėką Kanados Socialinių mokslų bei humanitarinių studijų tarybai už finansinę paramą.

Nuorodos

Beiner, R. 1992: *The moral vocabulary of liberalism.* In J. W. Chapman and W. A. Galston (eds), *Virtue: Nomos XXXIV,* New York and London: New York University Press, 145–184.

Bull, H. 1969: *International theory: the case for a classical approach.* In K. Knorr and J. N. Rosenau (eds), *Contending Approaches to International Politics,* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 20–38.

Bull, H. 1977a: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics.* London: Macmillan.

Bull, H. 1977b: Introduction: Martin Wight and the study of international relations. In Wight (1977), 1–20.

Bull, H. 1984: *Justice in International Relations* (The Hagey Lectures). Waterloo, Ontario: University of Waterloo Press.

Bull, H. and Watson, A. 1984: *The Expansion of International Society.* Oxford: Oxford University Press.

Churchill, Winston S. 1953: *The Second World War: Triumph and Tragedy.* Boston: Houghton Mifflin.

Hoffmann, S. 1981: *Duties Beyond Borders.* Syracuse, N. Y.: Siracuse University Press.

Oakeshott, M. 1983: *The rule of law.* In M. Oakeshott, *On History and Other Essays,* Oxford: Blackwell, 119–164.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Politics,* Reading, Mass.: Addison – Wesley.

Wight, M. 1977: *Systems of States* (H. Bull, ed.), Leicester: Leicester University Press.

Wight, M. 1987: *An anatomy of international thought.* Review of International Studies, 13, 221–227.

Wight, M. 1991: *International Theory: The Three Traditions* (G. Wight and B. Porter, eds), Leicester: Leicester University Press.

Wolfers, A. 1965: *Discord and Collaboration.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

6

Tarptautinė politinė teorija ir globalinė aplinkosauga

Andrew Hurrell

Šioje knygoje mėginama apibrėžti tarptautinės politinės teorijos objektą, išskiriamos svarbiausios problemos, kurias turi spręsti šiuolaikinė tarptautinė politinė teorija, aiškinamasi, kokiais būdais geriausia konceptualizuoti pasaulinės politikos dinamiką. Tarptautinės visuomenės trapumas ir pažangos tarptautiniuose santykiuose netikrumas verčia laikytis plataus politinės teorijos objekto bei tikslų apibrėžimo ir reikalauti, kad normatyvinės šiuolaikinių ekologinių problemų sprendimo koncepcijos remtųsi realistiniu efektyvaus politinio veiksmo galimybių vertinimu. Kaip rašo Johnas Dunnas:

> Politinės teorijos tikslas – diagnozuoti praktines problemas ir parodyti, kaip geriausia su jomis dorotis. Tam ji turi mus išmokyti trijų santykinai skirtingų įgūdžių: pirma, gebėjimo suvokti socialines, politines bei ekonomines mūsų gyvenimo sąlygas ir suprasti, kodėl jos yra būtent tokios; antra, gebėjimo sukurti nuoseklią ir pagrįstą geidžiamo pasaulio viziją; ir, trečia, gebėjimo įvertinti, kokiu mastu, kokiu būdu ir kokia kaina galėtume realųjį pasaulį pastūmėti mūsų geidžiamo pasaulio link. (1990, p. 193)

EKOLOGIJOS PROBLEMA

Kodėl apskritai turime nagrinėti ekologijos ir globalinės ekologinės kaitos problemas? Atsakymą iš dalies lemia mūsų didėjantis susivokimas, kad egzistuoja materialios ribos tai vystymosi atmainai, į kurią buvo orientuota tradicinė Vakarų politinė teorija, taip pat, kad vyraujančios politinės organizacijos formos gali būti nepakankamai tinkamos sprendžiant žmonijos santykio su natūraliąja aplinka problemas. Tarptautiniai politiniai ekologinių problemų aspektai labai išryškėjo per pastaruosius

du dešimtmečius. Tai sąlygojo didėjantys aplinkos taršos tempai, aiškesnis žmonijai iškylančių aplinkosaugos problemų supratimas bei išaugęs viešosios nuomonės susivokimas, kad problemos rimtos. Nors bendras problemos vaizdas dar nėra visiškai aiškus ir nors dažnai ginčijama tai, jog jau „peržengėme ribą", vis daugiau faktų rodo, kad žmogaus socialinė bei ekonominė veikla daro vis didesnį spaudimą fiziniams ekosferos pajėgumams ir kad mes visai realiai baigiame užpildyti mums skirtą ekologinę nišą (Daly and Cobb, 1990; Meadows, Meadows, and Randers, 1992). O tai reiškia – pabrėžiame – jog politinei aplinkosaugos teorijai rūpi ne vien „gero gyvenimo" idealai, bet ir priemonės, padedančios išlikti pačiai žmonijai; tad šiuo požiūriu įveikiamas vienas iš svarbiausių vidaus politikos ir tarptautinės politinės teorijos skirtumų (Wight, 1966).

Kita atsakymo dalis – tai valstybių sienų nepripažįstantis, vis labiau globalinis šiuolaikinių ekologinių problemų pobūdis; dėl to jos tampa tiesioginiu tarptautinės politinės teorijos dėmesio objektu. Aplinkosaugos problemos darosi globalinės bent trimis atžvilgiais. Pirma, žmonija dabar akivaizdžiai susiduria su daugybe ekologinių problemų, kurios yra globalinės tiesiogine šio žodžio prasme, nes susijusios su kiekvienu ir gali būti efektyviai sprendžiamos tik visų ar bent didžiosios daugumos valstybių bendradarbiavimo būdu: klimato kaitą bei šiltnamio efektą sukeliančių dujų išmetimo kontrolė; ozono sluoksnio apsauga; biologinės įvairovės palaikymas; specifinių regionų, tokių kaip Antarktika arba Amazonė, išsaugojimas; jūrų šelfo tvarkymas bei okeanų apsauga yra aiškiausi šių problemų pavyzdžiai.

Antra, daugelis kadaise buvusių regioninių arba vietinių ekologinių problemų – miestų tarša, miškų nykimas, dykumų plėtimasis, rūgštiniai lietūs, vandens ar kuro išteklių išsekimas, dabar kelia tarptautinę grėsmę: nes griauna silpnesnių ir neturtingesnių valstybių ekonomiką bei socialinę jų sąrangą, keldamos arba aitrindamos valstybių vidaus ir tarpvalstybinius nesutarimus bei konfliktus, taip pat skatindamos didėjančius migracijos srautus. Be to, nors daugelis šių problemų yra „lokalizuotos" tuo atžvilgiu, kad jų *padariniai* jaučiami lokaliai, jų priežastys dažnai peržengia valstybių sienas, nes vietinės ekosistemos yra įtrauktos į tarptautines gamybos ir mainų struktūras.

Tai padeda suvokti trečią, daugeliu požiūrių svarbiausią, globalizavimo aspektą – tą, kurį lemia sudėtingas, tačiau glaudus ryšys tarp ekologinių problemų atsiradimo ir dabartinės, faktiškai jau globalinės, ekonominės sistemos funkcionavimo. Viena vertus, daugybę ekologinių problemų kelia tai, kiek industrializuotų šalių turtingumas buvo pasiektas

alinant energetinius bei gamtinius išteklius, nustumiant į „ekononominį šešėlį“ kitas ekonominės sistemos dalis. Kita vertus, plačiai pripažįstamas skurdo, gyventojų skaičiaus augimo ir aplinkos taršos ryšys – ryšys, į kurį atkreipė dėmesį Brundtlando komisija 1987 m. ir kuris tapo pagrindine „Žemės viršūnių“ (*Earth Summit*) susitikime Brazilijoje 1992 m. birželį (*World Commission on Environment and Development,* 1987). Tvarus (*sustainable*) vystymasis – tai iš esmės globalinė problema, tiek dėl to, kad šalis sieja ekonominė tarpusavio priklausomybė, tiek ir dėl to, kad toks vystymasis kelia esmines turto, išteklių ir galios pasiskirstymo tarp Šiaurės ir Pietų problemas.

Bene svarbiausias poslinkis, įvykęs per dvidešimtį metų, skiriančių JT konferenciją „Žmogiškosios aplinkos“ tema Stokholme 1972 m. nuo JT konferencijos aplinkosaugos ir vystymosi tema („Žemės viršūnių susitikimo“) Rio de Žaneire 1992 m., yra tas, kad atsirado globalinės ekologinės kaitos ir globalinės krizės pojūtis. Ekologinių problemų supratimas pasistūmėjo priekin – nuo aštuntojo dešimtmečio diskusijų apie lokalinės taršos padarinius bei gamtos išteklių ribotumą (Romos Klubo prognozės, „augimo ribų“ idėja, OPEC“o padidintų naftos kainų šokas ir t.t.) prie „globalinės ekologinės kaitos“ ir riboto planetos pajėgumo absorbuoti ekonominės veiklos taršą; žodžiu, įvyko poslinkis nuo „išteklių ribotumo“ idėjos prie „taršos absorbcijos ribotumo“ idėjos. Žinoma, „globališkumo“ apibrėžimai konstruojami politiškai, tad jie yra politiškai ginčijami. Kiek milijonų žmonių turi kentėti dėl vandens stygiaus, kad problema galėtų būti įvardyta kaip globalinė? Be to, kalbant apie ekologiją kaip apie globalinę problemą, turima omeny ne tai, kad visos ekologinės problemos turi globalinių padarinių ar juo labiau kad jos visos turi būti sprendžiamos globaliniu lygiu. Pabrėžiama veikiau tai, kad materialūs tarptautinių santykių pamatai yra neišvengiamai ribojami planetos kaip visumos „keliamosios galios“ ir kad būdai, kuriais politika organizuojama globaliniu mastu, tampa kritiniu žmogiškųjų būtybių santykio su gamtine aplinka veiksniu.

Svarbiausia yra tai, kad naujų, precedento neturinčių ekologinių problemų atsiradimas išryškino vieningos, integruotos, visomis savo dalimis glaudžiai susijusios ekosistemos neatitikimą globaliai vyraujančiai politinės organizacijos formai – suverenių valstybių sistemai, kur politiniai vienetai normatyviai konstruojami abipusio suverenumo pripažinimo pagrindu ir todėl susiklosto politiškai fragmentuota anarchinė sistema, kurioje bendradarbiavimas istoriškai visada buvo ribotas, o konfliktavimas ir karas – įprastas ar net esminis bruožas.

Kaip tarptautinių santykių teorija reaguoja į globalinės ekologinės kaitos keliamą problematiką? Kokius klausimus ji kelia? Kokius atsakymus ji gali pasiūlyti? Bendriausiu pavidalu čia galima išskirti dvi teorijų grupes.

TARPTAUTINĖ POLITINĖ TEORIJA IR EKOLOGIJA: TRADICINĖ DARBOTVARKĖ

Pirmoji teorijų grupė laikosi „tradicinių“ tarptautinių santykių teorijos nuostatų: kad valstybės vis dar yra pagrindiniai pasaulinės politikos agentai; kad tarptautiniai santykiai yra iš esmės autonominė politinės veiklos sritis; kad pagrindinis teorinės analizės objektas siekiant atrasti ir paaiškinti valstybių konfliktų ir bendradarbiavimo dėsningumus – tai anarchinėje tarptautinėje politinėje arenoje konkuruojančių valstybių galia bei interesai. Žvelgiant šiuo aspektu ekologinės problematikos atsiradimas kelia daug aktualių, nors iš esmės jau žinomų klausimų, iš kurių svarbiausi yra šie trys. Pirma, kaip ekologinės problemos atsiliepia jėgų pusiausvyrai ir kokias paskatas naujoms koalicijoms ar antagonizmams atsirasti jos sukuria? Pavyzdžiui, kokiu mastu ekologinės problemos atgaivino struktūrinį konfliktą tarp turtingų ir neturtingų šalių, tarp Šiaurės ir Pietų? Antra, kokiu mastu ekologinės problemos kelia naujų ginkluotų konfliktų tarp valstybių pavojų? Ir, trečia, kaip tarptautinės visuomenės institucijos ir egzistuojantys tarpvalstybinio bendradarbiavimo mechanizmai padeda (arba trukdo) atrasti ir spręsti aplinkosaugos problemas?

Būtent pastarajam klausimui tarptautinių santykių teorija skyrė daugiausia dėmesio. Devintajame dešimtmety, kai vyko ginčas tarp neorealistų ir neoliberalių institucionalistų, buvo daug padaryta nagrinėjant tarpvalstybinį bendradarbiavimą ekologijos srityje, režimų formavimo politiką, taip pat ieškant teorijos, geriausiai paaiškinančios, kaip ir kodėl toks bendradarbiavimas galimas. (Žr., pavyzdžiui, Young, 1989; Hurrell ir Kingsbury, 1992; Haas, Keohane ir Levy, 1993.) Teoretizuojant šiek tiek ankštose politikos mokslo (ypač JAV politikos mokslo) ribose dėmesys buvo pirmiausia telkiamas į „tarptautinių režimų“ vaidmenį dorojantis su konfliktais ir sprendžiant kolektyvinio veiksmo problemas. Tačiau platesnės tarpvalstybinio ekologinio bendradarbiavimo studijos aprėpė ir daugelį darbų iš tarptautinės teisės srities – ne tik akademinės analizės, bet, kas labai svarbu, ir diplomatinės praktikos lygiu. (Žr., pavyzdžiui, Kiss ir Shelton, 1991; Birnie ir Boyle, 1993.)

Šiuose darbuose sukurtas vertingas teorinis pagrindas analizuoti režimų formavimo politiką bei nustatyti svarbiausius kintamuosius, darančius poveikį šiam procesui. Tačiau kaip labai aiškiai rodo diskusijos aukščiausio lygio susitikime Brazilijoje, iš tikrųjų nesama sutarimo, kaip suprasti ar vertinti tarptautinių ekologinių susitarimų, derybų bei institucijų gausą. Liberalai ir toliau yra linkę manyti, kad ekologinė šalių tarpusavio priklausomybė kels problemas, kurios galės būti sprendžiamos tik kuriant naują ir vis platesnį šalių bendradarbiavimo mechanizmą. Radikali ekologinė planetos degradacija reikš nuostolius visiems, ir tai labiau nei ekonominės tarpusavio priklausomybės atveju valstybes įstums į padėtį, iš kurios jos negalės ištrūkti vien savo jėgomis ir todėl bus priverstos bendradarbiauti. Be to, liberalų įsitikinimu, didėjantis mokslinis ekologinių problemų supratimas padės perorientuoti valstybių interesus ir palengvinti tarptautinį bendradarbiavimą. Šiuo optimistiniu požiūriu mes jau esame globalinės aplinkosauginės struktūros – naujų insitucijų ir naujų teisinių koncepcijų – kūrimosi liudininkai. Tiesą sakant, optimistų akimis, daugelio ekologinių režimų efektyvumą lemia ne tiek jų pačių galia, kiek tas mastas, kuriuo jie susieja valstybes nuolatiniu ir institucionalizuotu tarpuasavio derybų procesu: tuo paaiškinama svarba, kurią jie teikia reguliariems susitikimams ir informacijos gavimo bei platinimo mechanizmams; taip pat jų požiūris į režimus kaip į tuos mechanizmus, kuriuos naudojant įmanoma efektyviai mobilizuoti spaudimą atskiroms valstybėms. Remiantis šiomis idėjomis pozityviose 1992 metų aukščiausio lygio susitikimo Brazilijoje interpretacijose pabrėžiama jau sukurtų institucijų reikšmė (pirmiausia Tvaraus vystymosi komisijos (*Commission for Sustainable Development*, CSD) bei Globalinės aplinkosaugos agentūros (*Global Environmental Facility* (GEF), kurios vaidmuo padidėjo), taip pat faktas, jog jau veikiančios konvencijos dėl biologinės įvairovės išsaugojimo ir globalinės klimato kaitos teikia institucionalizuotas procedūras tolesnėms deryboms. (Plačiau apie to susitikimo vertinimus žr. Grubb *ir kt.*, 1993.)

Kita vertus, skeptikai (tarp kurių esama ir realistų, ir ekologistų) nurodo daugybę išliekančių kliūčių bendradarbiauti: nurodoma į daugelio tarptautinių institucijų silpnumą ir sankcijų taikymo galios stoką; į neregėtai išaugusį bendradarbiavimo bei politikos koordinavimo poreikį sprendžiant daugumą ekologinių problemų; į spaudimą, kurį patiria valstybės bei jų atstovai dėl reikalavimų paisyti pirmiausia tiesioginių trumpalaikių šalių vidaus interesų bei išlaikyti politinę autonomiją; į neatitikimą tarp politikų ir politinių procesų laiko horizonto ir daug platesnio

laiko horizonto, kuris reikalingas suvokiant ir sprendžiant daugumą aplinkosaugos problemų; į faktą, kad nėra tiesioginio ryšio tarp mokslinių žinių plėtros ir tarptautinio bendradarbiavimo plėtros, kad „tarpusavio priklausomybės" retorika nuslepia daugybę problemų, nes specifinė priklausomybės struktūra kartais skatina bendradarbiavimą (pavyzdžiui, ozono sluoksnio problemos atveju), bet kartais yra jam priešinga (globalinio klimato atšilimo atveju); ir, galiausiai, į tą faktą, jog daugelį šių problemų tenka spręsti senų istorinių konfliktų tarp valstybių kontekste ir visos tarptautinės sistemos kultūrinio, politinio bei ekonominio heterogeniškumo sąlygomis.

Šie tradiciniai klausimai yra ir išliks ateityje pamatiniais tarptautinės ekologinės politikos, tad ir pačios tarptautinės politinės teorijos klausimais. Kiekvienu atveju aplinkosaugos problemas teks spręsti atsižvelgiant į globalinę politinę situaciją, kai valstybės vis dar vaidina svarbų (nors jokiu būdu ne neginčijamą) vaidmenį. Be to, klausimas, kaip gali būti išsaugota biosfera esant fragmentuotai ir istoriškai santykinai nekoordinuotai tarptautinei politinei tvarkai, iškelia į pirmą planą specifinę tarptautinių santykių teorijos problematiką. Tarptautiniai santykiai dažnai traktuojami kaip antraeiliai politinės teorijos klausimai – galbūt todėl, kad politinei teorijai daugiausia rūpėjo gero gyvenimo kūrimo valstybėje idėja (vyraujanti Vakarų politinės teorijos nuostata), arba todėl, kad tarpvalstybinių santykių anarchija buvo laikoma toleruotinu ir neproblemišku dalyku (Hobbeso ir Puffendorfo pozicija), arba todėl, kad tarptautiniai santykiai buvo laikomi nepavaldžiais kaitos bei pažangos procesams (realistų bei viltį praradusių liberalų, tokių kaip Rousseau, pozicija). Tačiau svarstant globalines aplinkosaugos problemas „atskiros šalies politinė teorija" intelektiniu požiūriu jau nėra patenkinama alternatyva. Pajudėjusi į scenos centrą tarptautinių santykių teorija neturi prarasti savo praeities įžvalgų.

Kita vertus, sunku suprasti, kaip tarptautinių santykių teorija gali mums padėti susivokti dabartinėje ekologinėje problematikoje, jeigu ji išlieka savo tradicinių disciplininių valdų bei savo tradicinio diskurso ribose. Tradicinė teorinė jos darbotvarkė pernelyg siaurai konceptualizuoja ekologines problemas sukeliančius procesus, politines jėgas, darančias poveikį jų sprendimui, taip pat reikiamai neatsižvelgia į normatyvinį problemų matmenį.

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJA IR APLINKOSAUGA: NAUJA DARBOTVARKĖ?

Antroje teorinių darbų grupėje globalinės ekologinės kaitos procesas paprastai traktuojamas platesniu ir dažnai radikalesniu aspektu, atrandant procesų, kurie meta iššūkį tradicinėms tarptautinės politinės teorijos koncepcijoms. Tikrai iš visų šiuolaikinių pretenzijų tradicinei politikos konceptualizacijai globalinės ekologijos pretenzijos yra bene raiškiausios ir intuityviai įtikinamiausios.

Svarbiausia jungiamoji visų šių pretenzijų grandis yra valstybės suvereniteto empirinio ir normatyvinio pagrindo kvestionavimas – kritika pagrindinės sąvokos, kurios pagrindu tradiciškai organizuojama tarptautinių santykių disciplina. Ekologinis iššūkis verčia naujai kelti klausimus dėl valstybių suverenumo prigimties bei jo ribų. Suverenumo siekius vis labiau atsveria ribotos atskirų valstybių galimybės dorotis su ekologinėmis grėsmėmis (tiek lokaliai, tiek globaliai), naujų socialinių agentų mobilizavimasis ekologinių problemų pagrindu, taip pat vis labiau tankėjantis tarptautinių aplinkosauginių susitarimų bei institucijų tinklas. Be to, kai kurių autorių požiūriu, didėjantis ekologijos problemų supratimas skatina naują planetos savivoką, kuri leidžia atsirasti naujiems, ne teritoriniu pagrindu apibrėžiamiems politiniams vienetams ir naujiems politinės organizacijos bei veiklos mechanizmams. Likusioje šio skyriaus dalyje panagrinėsime keturias grupes argumentų to, kaip turėtų būti plečiama, performuluojama arba transformuojama tarptautinė politinė teorija mums siekiant suprasti globalines ekologines problemas bei būdus, kuriais jos galėtų arba turėtų būti sprendžiamos.

Suverenumo erozija iš viršaus

Pirmoji argumentų grupė remiasi tradicine darbotvarke, tačiau teigia, kad tankėjantis ir platėjantis juridinis bei institucinis ekologinių susitarimų tinklas pats savaime meta iššūkį suverenumui bei įprastajai pasaulinės politikos sampratai. Šiuo specifiškai liberaliu požiūriu, globalinis ekologinis iššūkis, „instituciškai susaistydamas“ valstybes, veda prie tarpvalstybinių santykių „anarchijos nunykimo“, prie valstybės „denacionalizavimosi“ ir „internacionalizavimosi“.

> Valstybės iš esmės jau nebeturi savo tradicinės autonomijos, nes jos vis labiau įtraukiamos į formalių ir neformalių režimų tinklą, ir šis didėjančios jų tarpu-

savio priklausomybės procesas veikiausiai tęsis (tiesa, trūkčiodamas) ateinantį šimtmetį. (Zacher, 1992, p. 60)

Šiuo požiūriu būtinybė spręsti bendras problemas vis labiau integruotame pasaulyje didėjančią galią teikia viršvalstybinio lygmens institucijoms. Todėl pastebime radikalius poslinkius pasiskirstant teises ir pareigas tarp partikuliaristinių nominaliai suverenių valstybių reikalavimų ir tarptautinės visuomenės autoriteto. Tarptautiniai režimai ir tarptautinės institucijos tampa naujais autoriteto centrais, metančiais iššūkį nacionalinių valstybių autoritetui (Schachter, 1991; Held ir McGrew, 1993). Didėjantys institucionalizavimo mastai vis labiau riboja – praktiniais ir normatyviniais aspektais – valstybių suverenumą. Valstybes saisto vis labiau tankėjantis tarptautinių principų, taisyklių, normų bei institucijų tinklas ir tas faktas, kad vis labiau integruotame pasaulyje net „galingieji" turi remtis kolektyvinėmis institucijomis, kurios riboja jų galią ir leidžia turėti daugiau įtakos kitiems.

Ir vis dėlto, nepaisant visų realizmo silpnybių aiškinant tarpvalstybinę aplinkosaugos politiką, jis teikia rimtų argumentų, kurie verčia abejoti, ar dėl šių procesų išties įvyko tokio masto valstybinio suvereniteto erozija. Žinoma, tiesa, kad ekologinių susitarimų skaičius labai padidėjo. Taip pat tiesa, kad požiūris į suverenitetą, ypač ekonomiškai silpnų šalių pasaulyje, labai pasikeitė po 1972 metų Stokholmo konferencijos. Tokios šalys kaip Indija arba Brazilija pamažu atsisako tos griežtos ekologinių ir ekonominio vystymosi reikalavimų dichotomijos, kuri buvo keliama Stokholme. Vis daugiau reikšmės jos pradeda teikti aplinkosaugai bei ekologiniu požiūriu pagrįstesnei ekonominio vystymosi strategijai. Tad didėja sutarimas dėl to, kokiais būdais aplinkosauga gali prisidėti prie ekonomikos augimo. Taip pat labiau suvokiama, kokią grėsmę Pietums kelia nesaistoma aplinkos tarša. Tiesa, daugelio ekonomiškai silpnų pasaulio šalių ekonominis atsilikimas reiškia, jog Pietūs mažiau pajėgūs atitaisyti atitaisomą žalą aplinkai ir sunkiau gali prisitaikyti prie galimų globalinių ekologinių pokyčių. Be to, Pietūs taip pat pradėjo pripažinti, jog atskirų valstybių aplinkos taršos problemos yra išorinio pasaulio teisėtų interesų – tiek „tarptautinių" (implikuojančių kitų valstybių teisę kelti tam tikrus reikalavimus), tiek ir „bendrųjų žmonijos" – sritis.

Tačiau siekis išlaikyti suverenumą vis dėlto išlieka esminiu veiksniu globalinėje ekologinėje politikoje tiek Šiaurėje, tiek Pietuose, o politinė suverenumo erozija yra kur kas mažiau akivaizdi, nei sugestionuoja priimamos deklaracijos. Tai gerai iliustravo aukščiausio lygio susitikimo Bra-

zilijoje nesutarimai dėl siūlymų, kurie išties smarkiai apkarpytų suverenias valstybių prerogatyvas: beveik absoliutus Šiaurės atsisakymas pripažinti, kad ekologinis racionalumas gali iš jos pareikalauti keisti savo vartojimo bei išteklių naudojimo struktūrą, arba atkaklus besivystančių valstybių priešinimasis deryboms dėl miškų apsaugos konvencijos.

Idėja, kad esame anarchijos nunykimo liudininkai, taip pat kelia abejonių prisimenant anksčiau minėtas nuolatines kliūtis tarptautiniam ekologiniam bendradarbiavimui ir turint omeny ribotą daugelio egzistuojančių ekologinių susitarimų galią. Susitarimų skaičius išties gali būti įspūdingas, tačiau sankcijos jų nesilaikymo atveju yra gana švelnios. Aiškiai pastebima tendencija teikti pirmenybę neįpareigojantiems programiniams (arba rekomendaciniams) susitarimams, kuriuos valstybės gali vykdyti laisvai pasirenkamais tempais nepriimdamos griežtų ir vienareikšmiškų įsipareigojimų. Ir išties Rio de Žaneiro susitarimai globalinės klimato kaitos ir biologinės įvairovės klausimais yra silpninami įvairiausių išlygų, išimčių bei dviprasmybių. Nė vienoje iš egzistuojančių aplinkosaugos sutarčių nenumatoma valstybių teisės apeliuoti į griežtas trečiosios pusės procedūras sprendžiant tarpusavio ginčus. Valstybės ir toliau atkakliai siekia griežtai kontroliuoti visas informavimo, stebėjimo bei inspektavimo procedūras. Ir nors daug kalbama apie didėjantį valstybių norą bendradarbiauti su nevalstybinėmis organizacijomis (NVO), įdomu pažymėti, jog naujai sukurtos Tvaraus vystymosi komisijos (*Commission on Sustainable Development*) nariai yra išimtinai valstybių atstovai (tiesa, ji suteikė sau mandatą plėsti bendradarbiavimą su nevalstybinėmis organizacijomis ir sukūrė aukšto lygio patariamąją tarybą, į kurią bus įtraukti nevalstybinių organizacijų ekspertai).

Galiausiai visos koncepcijos apie valstybių „internacionalizavimą“ yra klaidinančios, nes jose neatsižvelgiama į tai, jog globalinės problemos ir globaliniai procesai dažnai gali stiprinti valstybės vaidmenį. Antai tarptautinių ekologinių režimų plėtra gali būti suvokiama kaip valstybinės valdžios galių plėtros ir įtvirtinimo būdas naujų iššūkių akivaizdoje arba kaip būdas valstybėms iškeisti mažesnę savo veiksmų laisvę konkrečiu klausimu į didesnes galimybes praktiškai daryti įtaką kitų valstybių politikai bei bendriems problemų sprendimams.

Visa tai, žinoma, nereiškia, kad niekas nepasikeitė ar kad realizmas yra pajėgus paaiškinti istoriškai išties įspūdingą aplinkosauginio tarptautinio bendradarbiavimo mastą. Labai svarbus poslinkis ir tai, kad pradėta vis daugiau reikšmės teikti ne atskirų valstybių teisėms, bet bendroms pareigoms. Matome itin reikšmingus tarptautinės visuomenės pobūdžio

ir tikslų pokyčius: nuo minimalistinių koegzistencijos siekių prie bendros atsakomybės sampratą įkūnijančių taisyklių bei institucijų, kurios išties labai veikia valstybių vidaus organizaciją ir teikia papildomų teisių bei pareigų individams ir grupėms valstybių viduje, siekiančioms pagerinti globalinę situaciją. Ir vis dėlto akivaizdus ligšiolinis šių pastangų ribotumas (žinoma, ir aplinkosaugos srityje) griauna argumentą, esą didėjantis institucionalizavimas ir integravimasis mus privers visiškai išsižadėti tradicinių tarptautinės politinės teorijos koncepcijų. Tiesą sakant, daugelyje argumentų, kuriais įrodinėjama, jog peržengę „Vestfalijos epochą" judame toliau, neatsižvelgiama į tai, kokiu mastu suverenumas visada buvo socialiai konstruojama teisė: ne kaip tai, ko galima reikalauti vien jėgos pagrindu, o kaip tam tikra kokybė, susiklostanti valstybių tarpusavio susitarimų pagrindu.

„Vidaus" ir „tarptautinių" klausimų skirtumo erozija

Dauguma svarbiausių tradicinių tarptautinių santykių koncepcijų rėmėsi prielaida, kad tarptautiniai santykiai yra atskira politinės veiklos sritis, kuri gali būti nagrinėjama atsietai nuo kitų sričių. Rėmimasis šia prielaida ypač būdingas realizmui/neorealizmui. Tačiau ja taip pat remiasi kai kurios dabartinės neoliberalaus institucionalizmo atmainos, kurios (išsižadėdamos savo ankstesnių šalių tarpusavio priklausomybės bei transnacionalizmo teorijų) mėgina tarpvalstybinį bendradarbiavimą aiškinti realizmo prielaidų pagrindu. Tas pat pasakytina apie tuos, kurie tarptautinius santykius mėgina aiškinti taip, tarsi egzistuotų tarptautinė visuomenė – visuomenė, kuri savo mastu ir pobūdžiu skirtųsi nuo valstybėse egzistuojančių visuomenių. Antroji argumentų grupė atkreipia dėmesį į tai, kokiu mastu tarptautinė ekologinė politika griauna analitinę šio skirtumo vertę.

Jau buvo pateiktas vienas pavyzdys, iliustruojantis ekologinės degradacijos ir smurtinio konflikto sąsają. Žinoma, tokį konfliktą galima aiškinti tradiciniais realizmo terminais – kaip valstybių „karą dėl išteklių" (pavyzdžiui, dėl vandens išteklių Artimuosiuose Rytuose); arba kaip tarpvalstybinį konfliktą, kylantį dėl aplinkos degradavimo poveikio jėgų pusiausvyrai arba dėl nesugebėjimo susitarti dėl kokios nors ypač svarbios ekologinės problemos sprendimo (Myers, 1989; Deudney, 1992). Tačiau žvelgiant į dalykus šiuo atžvilgiu rizikuojama nepastebėti esminių aplinkosaugos dimensijų: pavojaus (kuris jau darosi akivaizdus), kad

aplinkos degradacija griaus silpnų valstybių socialinę struktūrą ir provokuos vidaus suirutę ir smurtą. Kitaip sakant, ekologinės saugos idėjos negali būti vaisingai konceptualizuojamos laikantis griežtos vidaus ir tarptautinių konfliktų dichotomijos arba karinių grėsmių ir kitokių nesaugumo formų dichotomijos.

Kitas pavyzdys susijęs valstybės interesų identifikavimu. Realizmo tezė, kad tie interesai visų pirma kildintini iš valstybės santykinės padėties jėgų pusiausvyros sistemoje, visada buvo gana neįtikinama. O valstybių interesų ekologinių problemų atveju apskritai neįmanoma suvokti šiais terminais. Būtent dėl to ekologinės politikos analizėje paprastai labiau pabrėžiami mokslo ir politikos ryšiai; mokslo žinių vaidmuo formuojant valstybių interesus ir skatinant valstybių „ekologinio švietimosi" procesus; taip pat vidaus jėgų bei vidaus vertybių vaidmuo apibrėžiant užsienio ekologinės politikos tikslus (Caldwell, 1992; Haas, 1990, 1992).

Trečias pavyzdys, kuris susijęs su pačiais tradicinės darbotvarkės pamatais, kalba apie tarptautinių ekologinių institucijų efektyvumą. Tradicinės darbotvarkės kontekste daug intelektinių pastangų buvo skiriama tarptautinių režimų formavimosi problemai, tų režimų santykiams su valstybėmis, taip pat veiksnių, paaiškinančių režimų tvarumą, analizei. Tų režimų įgyvendinimo klausimas ir klausimas, ar tie režimai veikia valstybių elgesį ir kaip veikia, buvo kur mažiau tiesiogiai nagrinėjamas. Tačiau silpniausioji grandis tarptautinio ekologinio bendradarbiavimo grandinėje gali būti ne sunkumai siekiant formalių susitarimų, bet veikiau šių susitarimų efektyvaus įgyvendinimo problema. Jau dabar gana akivaizdu, jog dauguma kliūčių ekologiškai racionaliai politikai kyla dėl valstybių ir valstybinių struktūrų silpnumo. Tad siekiant įtikinamesnio ekologinių režimų efektyvumo paaiškinimo daugiau dėmesio turi būti skiriama jų įgyvendinimo problemoms, o tai savo ruožtu verčia teoretiką nagrinėti įvairių vidaus veiksnių poveikį.

Šie trys pavyzdžiai aiškiai rodo, jog tarptautinė politinė teorija turi daug daugiau dėmesio skirti valstybių vidaus ir tarptautinės politikos sąveikai. Tačiau jie taip pat teikia peno rimtesnei abejonei. Kokiu mastu valstybės yra pajėgios vykdyti efektyvią ekologinę politiką savo pačių teritorijoje? Kokiu mastu mažėjančios valstybių vidaus politikos galios liudija suverenumo eroziją iš apačios? Kokiu mastu pretenzijos į valstybingumo statusą, kurį kelia daugelis „kvazivalstybių", praranda realią prasmę – iš dalies dėl jų nepajėgumo dorotis su aplinkos degradacija, taip pat dėl jų chroniškų ekonominių nesėkmių bei politinės legitimacijos pra-

radimo (Jackson, 1990)? Teigiamas atsakymas į šiuos klausimus neabejotinai pakirstų idėją, kad tarptautinė politinė teorija turi būti kuriama remiantis valdžios efektyvumo ir teisėtumo prielaida, kurią implikuoja suverenumo idėja.

Žinoma, daugelį dalykų, kurie vyksta įvairiose pasaulio dalyse, galima ir toliau aiškinti būtent šiomis sąvokomis. Tradiciškai akivaizdus „tarptautinės anarchijos“ ir „valstybinės tvarkos“ skirtumas daugelyje šalių prarado savo akivaizdumą. Tačiau vis dėlto sunku nuspėti, kuria linkme pakryps valstybės erozijos iš apačios tendencijos. Jeigu, kaip dabar atrodo, jų poveikis bus tik dalinis ir nenuoseklus, įvyks ne poslinkis link neoviduamžių pasaulio, kur suverenumas nustotų būti pagrindiniu organizaciniu principu. Veikiau jos tik pagilins tą nelygybę, kuri sukurdama naujų dominavimo ir priklausomybės struktūrų jau tapo svarbiausiu tarptautinės sistemos bruožu po šaltojo karo baigties.

„Aplinka“ ir globalinė ekonomika

Rimčiausia problema kalbant apie tarptautinės politinės teorijos santykį su aplinkosaugos klausimais kyla dėl negalimybės „aplinką“ traktuoti taip, tarsi ji būtų tik atskiras žmogiškosios būties aspektas. Kaip ne kartą buvo pažymėta, aplinka yra visur ir niekur, tad ji neturi jokių akivaizdžių ar neginčijamų ribų.

Problemą galima iliustruoti nagrinėjant ginčus dėl ekologiškai pagrįsto ekonominio vystymosi (*sustainability*). Ekologinio pagrindžiamumo kriterijai neišvengiamai siejami su žmogiškųjų būtybių ir gamtinio pasaulio santykiu. Net jeigu iš pradžių jie gali būti paremti siauru to santykio supratimu (pavyzdžiui, noru išsaugoti tam tikras gamtinių išteklių rūšis), paprastai greitai virsta platesne visuomenės ir jos politinės bei ekonominės organizacijos analize mėginant rasti ekonominės raidos ir planetos „keliamosios galios“ pusiausvyrą. Todėl, daugelio supratimu, ekologiškai pagrįstas vystymasis yra daugiamatė sąvoka: siekiama tokios vystymosi struktūros, kuri leistų išsaugoti ilgalaikį biosferos integralumą, bet kartu būtų stabili ekonominiu, socialiniu bei politiniu požiūriu. Kaip formuluoja vienas autorius, tai tokia vystymosi sistema, kuri yra stabili sistemos biologinių tikslų (rūšių įvairovės, atsparumo, biologinio produktyvumo), jos ekonominių tikslų (stabilios gamybos prekių bei paslaugų, tenkinančių svarbiausius poreikius) ir socialinių tikslų (kultūrinės

įvairovės, socialinio teisingumo, lyčių lygybės, politinių teisių lygybės) atžvilgiu (Holmberg, 1992).

Ekologiškai pagrindžiamo vystymosi idėja išlieka labai ginčytina sąvoka tiek filosofiniu, tiek politiniu atžvilgiu, bet neturime galimybės gilintis į šiuos ginčus. Tačiau jau vien problemos formulavimo pakanka, kad būtų suvoktas labai glaudus įvairių struktūrų bei sistemų, sudarančių pasaulio sistemą, sąryšis. Antai jokia tarptautinės politinės teorijos koncepcija, susijusi su aplinkosaugos problematika, negali išsiversti be tarptautinės ekonominės sistemos analizės ar be tarptautinės politinės ekonomijos teorijos. Tradicinės darbotvarkės atžvilgiu tai reiškia, jog ekologijos ir tarptautinės politinės ekonomijos jau neįmanoma laikyti atskiromis sritimis. Pavyzdžiui, šiuo požiūriu turinčios reikšmės institucijos jau nėra tik tos, kurių pavadinime figūruoja žodis „ekologija" (sakysim, JT ekologijos programa), prie jų priklauso ir svarbiausiosios institucijos, kurios tvarko (arba mėgina tvarkyti) pasaulio ekonomiką (Pasaulio bankas, Tarptautinis valiutos fondas, GATTas, Grupė 7). Be to, šis sąryšingumas daro vis didesnį spaudimą vyraujantiems tarptautinio ekologinio bendradarbiavimo būdams. Tarptautinė ekologinė reglamentacija (ypač teisinė) tradiciškai remiasi susitarimais dėl atskirų problemų sprendimo. Tačiau siekiant realių tarptautinio lygio poslinkių būtina atsižvelgti į pačių įvairiausių ir labai politizuotų priklausomybių ekologines implikacijas (pavyzdžiui, į prekybos ir aplinkos, į valstybinio įsiskolinimo ir aplinkos, į karinių išlaidų ir aplinkos sąryšį). Nenuostabu, jog tarptautinei visuomenei šis uždavinys pasirodė labai keblus, o rimčiausias mėginimas jį spręsti aukščiausio lygio susitikime Brazilijoje – programinis 800 puslapių dokumentas (*Agenda 21*) – kupinas spragų ir prieštaravimų, jame vengiama aiškiai išdėstyti prioritetus ar nustatyti konkrečias sąsajas tarp aukštų aspiracijų ir efektyvaus veiksmo.

Šių sąsajų analizė dar labiau sustiprina abejones dėl tradicinės darbotvarkės adekvatumo. Jeigu iš tiesų vis daugiau galios globalinėje ekonomikoje įgyja nevalstybiniai agentai, tokie kaip transnacionalinės korporacijos, į valstybę orientuotų tarptautinės politinės ekologijos idėjų efektyvumas veikiausiai mažės. Dauguma svarbiausių ekologinės politikos „sprendimų" yra daromi ne valstybių, bet atsiranda kaip galingiausių transnacionalinių kompanijų gamybinės, technologinės bei komercinės strategijos padarinys. Panašiai daugelio „vietos" ekologinių problemų atsiradimą, taip pat valstybių pajėgumą dorotis su šiomis problemomis labai veikia globalinės pasaulio ekonomikos spaudimas (pavyzdžiu gali

būti struktūrinės adaptacijos politikos arba, plačiau, rinkos skleidžiamo vakarietiško gyvenimo stiliaus, taip pat specifinės modernizavimo vizijos sąsajos su aplinkos niokojimu).

Išvadas apie būtinąjį valstybių politikos koordinavimo bei globalinio ekologinio valdymo mastą didele dalimi sąlygoja skirtingi požiūriai į globalinės ekonomikos pobūdį bei į rinkos pajėgumą dorotis su aplinkosaugos problemomis. Tiesą sakant, būtent abejonės dėl vis globališkesnio pasaulio ekonomikos suderinamumo su globaliniu ekologiniu racionalumu suteikė pagrindą radikaliai ekologinei pasaulinės ekonomikos kritikai. Tai turi svarbių implikacijų tarptautinei politinei teorijai. Ilgą laiką tarptautinių santykių moksliniuose darbuose buvo diskutuojama dėl pagrįstumo „pasaulio sistemos" koncepcijų, pabrėžiančių globalinio kapitalizmo ir struktūrinės nelygybės ryšį,. Nežinia, ar pateisinamai, tačiau visus radikalius tų diskusijų argumentus nustūmė į šalį rinkos liberalizmo idėjų įsivyravimas ir tariamas neoklasikinės ekonomikos triumfas. Nors ir aprėpdama daugelį skirtingų srovių, ekologinė globalinės ekonomikos kritika kelia naujų ir rimtų klausimų, metančių iššūkį rinkos liberalizmo prielaidoms, kuriomis remiasi Šiaurės šalių politika bei jų viešoji nuomonė (Daly ir Cobb, 1990; de la Court, 1990; Goodland, Daly ir El Serafy, 1991; Ekins, 1992).

Ši kritika pirmiausia nukreipta prieš vyraujantį reformistinį liberalizmą, kuriuo paprastai vadovaujasi daugelis tarptautinių santykių teoretikų svarstydami ekologijos problemas – prieš idėją, kad globalinio ekonominio augimo skatinimas (tiesa, labiau atsižvelgiant į aplinkosaugos reikalavimus) yra pagrindinis būdas išvengti ekologinės katastrofos ateityje ir kartu realizuoti vienokios ar kitokios formos „globalinį sandėrį". Tiems, kurie įžvelgia esminį prieštaravimą tarp šios augimo idėjos ir Žemės ekosistemos „keliamosios galios" ribotumo, distribucinių konfliktų – ypač tarp turtingų ir neturtingų šalių – tikimybė atrodo kur kas labiau reali, nei sugestionuoja patogi „brundlendizmo" ar „ekologiškai pagrįsto vystymosi" retorika.

Antra, kritikų įsitikinimu, dabartinė globalinė ekonomika didina aplinkos alinimą, griauna valstybių autoritetą ir žlugdo pastangas sukurti veiksmingą ekologinę reglamentaciją. Jų požiūriu, alternatyva yra išties radikali: arba turime griebtis „pasaulio ekonomikos kontrolės" ir labiau centralizuotos politinės koordinacijos, arba mėginti pasukti atgal galingas šiuolaikines integravimosi bei globalizavimosi tendencijas, decentralizuoti ekonominę ir politinę galią ir kurti ekologiškai saugią ateitį pradėdami nuo vietos demokratijos ir remdamiesi vietos ekonominėmis

struktūromis. Tiesą sakant, suverenumo ardymas, kaip viena iš radikalaus decentralizavimo priemonių, yra įtraukiamas į daugelio ekologinių projektų darbotvarkę.

„Transnacionalinės pilietinės visuomenės" atsiradimas

Ketvirtąją grupę sudaro argumentai, kurie kiek kitokiu aspektu yra nukreipti prieš tradicinės tarptautinių santykių teorijos etatocentrizmą. Juose pabrėžiamas didėjantis transnacionalinių agentų bei nevalstybinių organizacijų, priklausančių vadinamajam „ekologiniam sąjūdžiui", vaidmuo. Jam priklauso tiek akademinės, tiek transnacionalinės ekologinės politinio spaudimo grupės, kurios siekia tokių tarpusavyje susijusių tikslų kaip ekologiškai pagrįstas vystymasis, vietos demokratijos plėtra, vietinių gyventojų išsaugojimas ir pan. Tokių grupių galia priklauso nuo jų gebėjimo įgyti ir skleisti informaciją, išreikšti svarbias žmogiškąsias vertybes, apeliuojant į vis kosmopolitiškesnius moralinius jausmus ir pasinaudojant įvairiais, tiek vietiniais, tiek globaliniais, valstybinės sistemos silpnumais. Todėl dabar regime „susikuriant paralelinę politinės sąveikos tvarką ... decentralizuotiems vietos agentams mėginant sąmoningai konstruoti informacijos perdavimo bei praktinių veiksmų tinklus" (Lipschutz, 1992, p. 390). Šios grupės argumentai siejasi su ankstesniąja teze, kad ekonominės globalizacijos procesas suteikia „infrastruktūrą" didėjančiai socialinei komunikacijai – naujoms komunikacinėms technologijoms, kurios lengvina keitimąsi vertinimais, žiniomis bei idėjomis ir sudaro galimybę bendraminčių grupėms burtis į organizacijas, peržengiančias valstybių sienas.

Viena iš tyrimų krypčių būtų tokių grupių poveikio valstybių ekologinei politikai analizė – analizė, neperžiangianti tradicinės darbotvarkės ribų, bet išplečianti jos tematikos sritį. Vienoje traktuotėje atkreipiamas dėmesys į specifinį vaidmenį, kurį atlieka tos bendruomenės, kurias Peteris Haasas vadina episteminėmis – tam tikri „dalijimosi informacija tinklai, kurių dalyviai gali pretenduoti į politiškai reikšmingas žinias iš ekspertinio išmanymo sričių" (1992, p. 3). Čia „spręstinų problemų" supratimui bei valstybinių interesų apibrėžimui turi įtakos tai, jog egzistuoja transnacionalinės koalicijos, disponuojančios technine informacija, susijusia su konkrečia ekologine problema.

Kitoje traktuotėje, vis dar iš esmės neperžengiančioje tradicinės darbotvarkės ribų, nagrinėjamas ekologinių sąjūdžių poveikis tarptautiniam ekologiniam bendradarbiavimui. Daugelio tyrinėtojų požiūriu, nevalsty-

binės ekologinės grupės atliko esminį vaidmenį atkreipiant visuomenės ir politikų dėmesį į ekologinę problematiką ir šią problematiką daugelyje šalių iškeliant į politinės darbotvarkės pradžią – skleisdamos visuomenėje žinias apie ekologinių problemų esmę ir jų svarbą; tarpininkaudamos, kad būtų išgarsinti mokslinių tyrimų rezultatai; organizuodamos spaudimą valstybėms, kompanijoms bei tarptautinėms organizacijoms; būdamos vienu iš svarbiausių mechanizmų, padedančių efektyviai įgyvendinti tarptautinius susitarimus. Nevalstybinės ekologinės organizacijos sugebėjo savo reikalui pasitelkti įspūdingus išteklius (finansinius, techninius, teisinius bei mokslinius), tad daugiau nei 1500 nevalstybinių ekologinių organizacijų vaidmuo buvo viena iš populiariausių temų aukščiausio lygio susitikime Brazilijoje.

Tačiau „transnacionalinės pilietinės visuomenės“ atsiradimas taip pat gali būti traktuojamas kaip tradicinės darbotvarkės ardymas: metamas iššūkis valstybių hegemonijai pasaulio politikoje; kuriami neteritoriniai politiniai ryšiai (Ruggie, 1993); atsiranda naujos politinės organizacijos formos, ypač srityse, kur valstybės galia realiai nustojo veikti; ir – mūsų požiūriu – svarbiausia, konkrečiai įkūnijama globalinės moralinės bendruomenės idėja. Skeptikai paprastai neigia globalinės bendruomenės idėją manydami, kad ji tėra teoretikų vaizduotės kūrinys. Mėginimuose tokią bendruomenę rasti globalinės ekonomikos kontekste reikiamai neįvertinamas skirtumas tarp priklausomybės bendrajai (ir dažnai išnaudotojiškai) sistemai ir priklausomybės realiai bendruomenei (Beitz, 1979). Idėja, jog ekologinis sąjūdis gali suteikti konkrečios politinės raiškos galimybių globalinei bendruomenei, yra išties gundanti.

Žinoma, visos tokios spekuliacijos kelia daugybę klausimų ir siūlo naujų analizės temų. Tačiau viena iš problemų yra tai, kad empiriniai faktai, kuriais galėtų būti pagrįstos šios tezės, nėra pakankami. Literatūra apie ekologinius sąjūdžius – ypač apie tuos, kurie egzistuoja už pramoninio pasaulio ribų – yra ribota ir nevienodos vertės, dar mažiau darbų, kur nagrinėjamas specifinis transnacionalinis ekonominių sąjūdžių pobūdis. Visa, ką žinome, yra tai, kad ekologinių grupių poveikis netolygus, kad apskritai imant jis veikiausiai padidėjo, bet taip pat, kad jis gali radikaliai sumažėti. Kita problema – jų vertinimo kriterijai. Ar pakanka atsižvelgti tik į jų sugebėjimą mobilizuoti konkrečius išteklius („išteklių mobilizavimo teorija“), ar veikiau turėtume mėginti aiškintis idėjų galią bei pastangų rekonstruoti ar naujai įsivaizduoti pasaulinę politiką prasmę?

Galiausiai potencialus tokių sąjūdžių pajėgumas lemti naujus poslinkius politikoje iš dalies yra romantizuotas: valstybės traukimasis, kuris

pastebimas daugelyje pasaulio šalių, tiek valstybių viduje, tiek juo labiau tarptautiniu lygiu gali nuvesti į visos politinės tvarkos žlugimą. Tie, kurie šių sąjūdžių plėtroje įžvelgia naują neišnaudotojišką ir iš prigimties bendruomeninę ekologinių pastangų struktūrą, dar privalo konkrečiai išaiškinti, kaip bus sprendžiami daugelis su ekologija susijusių konfliktų. Ar negali būti, kad, pavyzdžiui, tie „globalinės demokratizacijos" reikalavimai, kuriuos nuolat kelia ekologiniai sąjūdžiai, faktiškai tik pagilins distribucinius konfliktus tarp industrializuoto ir neindustrializuoto pasaulio? Ar suderinami, viena vertus, radikalaus decentralizavimo projektai ir, kita vertus, teisingesnio pasaulio išteklių paskirstymo reikalavimai? Žinant esamos globalinės nelygybės mastą, ar nekyla pavojus, kad decentralizavimas faktiškai sumažintų silpnesnių bendruomenių pajėgumą atsilaikyti prieš išorės spaudimą? (Apie potencialų naujų politinės veiklos formų transformacinį poveikį žr. Ekins, 1992, ypač 9 skyrių).

Valstybių sistema kaip kliūtis globalinei aplinkosaugai

Kad ir kaip būtų sunku įrodyti, jog vyksta pamatinės teorinės suverenumo sąvokos erozija, vis dėlto gilėjančios ekologinės problemos, stiprėjantis globalinis ekologinis sąmoningumas bei daugybė kliūčių, trukdančių tautoms efektyviai bendradarbiauti, neabejotinai sustiprino argumentus tų, kurie mano, jog suverenumas turi būti ribojamas arba apskritai kvestionuojamas. Kaip jau matėme, globalinės ekologinės problemos, kai kurių teoretikų požiūriu, griauna prielaidas, kuriomis tradiciškai grindžiamos suverenumo ir nesikišimo idėjos. Valstybė yra kartu ir per didelė, ir per maža, kad pajėgtų susidoroti su dauguma rimčiausių ekologinių problemų – per didelė, nes ji nėra pajėgi sukurti ekologiškai pagrįstų vystymosi strategijų, kurios gali rastis tik iš apačios, ir per maža, nes nėra pajėgi efektyviai dorotis su globalinėmis problemomis, kurios reikalauja tolydžio vis platesnių tarptautinio bendradarbiavimo formų. Šiuo atžvilgiu fragmentuota suverenių valstybių sistema yra svarbiausia kliūtis, trukdanti integruotam pasauliui efektyviai ir teisingai tvarkytis apskritai, o konkrečiai – vykdyti globalinę aplinkosaugą.

Abstraktesniu aspektu globalinių ekologinių problemų atsiradimas ir visuotinai sustiprėjusi globalinių aplinkosaugos ir žmonijos išlikimo interesų pajauta suteikė paskatų formuotis kosmopolitinei moralinei sąmonei. Pasaulio kaip bendrų namų idėja, globalinis gamtosaugos problemų pobūdis ir žmonijai prieinamų išteklių ribotumas, reikalaujantis racionaliai juos paskirstyti ne tik vienoje žmonių kartoje, bet ir tarp žmonių

kartų – visa tai kuria kontekstą, kuriame daug sunkiau, nei buvo praeityje, laikytis nuostatos, jog teisingumo apskritai ir ypač paskirstomojo teisingumo reikalavimai baigiasi prie valstybių sienų. Tad daugeliui žmonių globalinė ekologinė priklausomybė padarė įtikinamesnes kosmopolitinės globalinės bendruomenės vizijas arba tai, ką Locke'as kadaise vadino „didžiąja prigimtine žmonių giminės bendruomene".

Šiais argumentais grindžiami dvejopi ekologiniai valstybės suverenumo ribojimo reikalavimai. Viena vertus, stiprėjantis globalinio bendrumo pojūtis uždeda visoms valstybėms didesnę pareigą ginti individų ir grupių teises, taip pat garantuoti lygesnį turto paskirstymą kaip vieną iš tvaraus vystymosi sąlygų. Kita vertus, tie patys argumentai teikia pagrindą reikalavimams riboti valstybių suverenumą – siekiant garantuoti bendrosios globalinės ekosistemos priežiūrą, pavyzdžiui, ribojant gamtinio kuro vartojimą, kontroliuojant ozono sluoksnį naikinančių medžiagų naudojimą arba ribojant tropinių miškų kirtimą.

Trumpame skyriuje neįmanoma nuodugniai išnagrinėti visų šių argumentų. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į įtampas bei dilemas, su kuriomis čia susiduria normatyvinė politinė teorija. Visų pirma egzistuoja įtampa tarp centralizuotos galios, kuria tarptautinė bendruomenė naudojasi „iš viršaus" diegdama ekologiškai pateisinamo vystymosi principus, ir didėjančio susivokimo, jog tie principai turi kilti „iš apačios", t.y. vietos žinių, vietos vertybių bei vietos bendruomenių tiesioginių pastangų pagrindu – įtampa tarp globalizmo ir provincializmo. Ši įtampa turi sąsajų su normatyvinėje teorijoje gerai žinoma kosmopolitizmo ir komunitarizmo ginču (Brown, 1992).

Kiekviena pusė gali vaizduotis, kad ekologinės dilemos patvirtina jos pozicijos pagrįstumą. Jau atkreipėme dėmesį į padidėjusį kosmopolitinių tezių aktualumą. Tačiau taip pat turime pripažinti, jog komunitaristinis argumentas pliuralizmo ir įvairovės naudai tampa ypač svarbus ekologijos srityje. Santykis su gamta ir gamtiniu pasauliu dažnai yra skiriamasis bendruomenių savivokos bruožas. Be to, negali būti universalaus ekologiškai pagrindžiamo vystymosi kriterijaus, kuris galėtų būti mechaniškai taikomas visoms pasaulio šalims. Ekologinė politika bei ekologiniai prioritetai neišvengiamai ir teisėtai įvairuoja priklausomai nuo valstybės (ar bendruomenės). Tai atspindi didžiulę fizinio pasaulio ekologinių problemų pobūdžio bei masto įvairovę, taip pat skirtingus požiūrius į aplinkosaugos problemas esant skirtingiems ekonominio išsivystymo lygiams. Iš dalies, be abejo, šie skirtingi tikslai bei prioritetai gali papildyti ir sustiprinti vienas kitą. Tačiau ekologiškai pagrįstas vystymasis vis dėlto dažniausiai reikalauja skausmingo pasirinkimo: maksimalios gamtinės aplin-

kos apsaugos arba sparčių ekonominio vystymosi tempų; sparčios ekonominės pažangos arba tradicinių kultūrų išsaugojimo ar socialinio teisingumo siekių; naujausios technologijos importo arba siekio išlaikyti tradicinius papročius bei kultūras.

Panašiai skirtingos kultūrinės bei istorinės aplinkybės daro poveikį ekologinių vertybių prioritetams. Ekologiškai pagrįsto vystymosi kriterijai yra neatsiejami nuo to, kaip rikiuojamos vertybės, nuo to, kaip visuomenėje pasiskirsto individams bei grupėms tenkanti nauda bei sąnaudos, ir ne tik per šios kartos gyvenimo laiką, bet ilgalaikėje perspektyvoje. Nors paprastai sutariama, jog aplinkos apsaugos nauda ir aplinkos alinimo sąnaudos turi būti aiškiau apibrėžiamos ir internalizuojamos tiek rinkoje, tiek valstybinėje politikoje, nėra jokių „objektyvių" ir universalių būdų šioms sąnaudoms ir šiai naudai nustatyti. Tai ypač akivaizdu tais atvejais, kai kalbama apie savaiminę gamtinio pasaulio ir jo išsaugojimo vertę, t.y. apie tai, kad gamtos vertę žmogui lemia pats jos „gamtiškumas" ir nepakeičiamumas (Goodin, 1992). Sprendimų subjektyvumo bei jų kultūrinio sąlygotumo faktorius taip pat svarbus, nes tenka daryti prielaidas apie tai, kokie bus ateities kartų poreikiai bei norai.

Antrasis įtampų šaltinis mus grąžina prie to požiūrio į politinę teoriją, nuo kurio prasidėjo šis skyrius, prie tokio jos apibrėžimo, kur nusakoma ne tik gero gyvenimo vizija, bet mėginama parodyti, bent iš principo, kaip tokia vizija galėtų būti įgyvendinta. Universalistų teiginiuose, esą suverenumo idėja atgyveno ir dabar tėra kliūtis, neatsižvelgiama į tai, koks dar silpnas yra naujasis moralinis kosmopolitizmas. Globalinės moralinės bendruomenės idėja tebėra daugiausia retorinė figūra, ypač kai keliamas klausimas, kokios politinės institucijos galėtų globalinės bendruomenės idėjai suteikti konkrečią ir praktinę išraišką. Globalinio teisingumo principai tėra preliminarūs ir netikri – net teorijos lygiu, nekalbant apie praktiką. Dar svarbiau – sąnaudų ir naudos balansą globalinės ekologijos ūkyje ir toliau lems ne teisingumo principai, bet nelygi derybinė valstybių galia, taip pat globalinė rinka, kuriai galingiausios valstybės daro didžiulę įtaką. Ekologiniai susitarimai tokios globalinės nelygybės sąlygomis turės praktinį poveikį tiek sąnaudų ir naudos pasiskirstymui, tiek valstybių suverenumo arba autonomijos apribojimo mastams.

Šiomis sąlygomis yra labai realus pavojus, kad siūlymai apriboti suverenumą pagilins esamą ekologinių sąnaudų naštos nelygybę ir toliau išliekant turtingų ir neturtingų šalių santykių vienpusiškumui. Prievartinis suverenumo ribojimas gali tapti svertu, kuriuo naudosis Šiaurės valstybės reikalaudamos iš besivystančių šalių jų ekologinės politikos pokyčių, pačios išlikdamos nesaistomos analogiškų reikalavimų. Be to, tai gali tap-

ti priemone pakeičiant ekologinių ginčų temą – nukreipiant dėmesį į problemas, kurios labiausiai rūpi Šiaurei (bioįvairovė, klimato kaita, tropikų deforestacija) arba kurios paliečia Šiaurės šalių piliečių emocijas, ir jį atitraukiant nuo tokių gyvybinių Pietų problemų kaip dykumų plėtra, vandens ir kuro stygius, higieniškai saugaus vandens stygius, grynas oras, elementari sanitarija, ir, svarbiausia, pirmaeilė ekonominio augimo būtinybė. Taip gali būti nuslepiama tai, kad pramoniniam pasauliui būtina priimti tokius savo ekonominės plėtros standartus, kurie reikalautų mažinti gamtinių išteklių vartojimą, visiškai internalizuoti ekologinius eksternalitetus, imtis griežtų taršos mažinimo priemonių ir apskritai naudoti mažesnę Žemės išteklių dalį ir mažiau savo atliekų išmesti į pasaulinį „šiukšlyną". Galiausiai didėjanti tarptautinė įtaka valstybių vidaus prioritetams kelia dar vieną grėsmę – valdžios atskaitomybės ir atstovaujamojo jos pobūdžio praradimo grėsmę. Kaip valdžia gali būti atskaitinga už savo politiką ar prioritetus, jeigu jų atžvilgiu ji turi tik ribotą kontrolę ir galią?

Globalinės ekologinės kaitos drama ir tas mastas, kuriuo ekologinės problemos kelia grėsmę esamų politinės bei ekonominės organizacijos formų išlikimui, gundo ieškoti naujų pasaulio organizavimo schemų – keliant tarpvalstybinių derybų ir bendradarbiavimo būdų reformavimo siūlymus; argumentuojant, kad ekologiškai pagrįsta ekonominė raida reikalauja radikalaus pasaulio išteklių perskirstymo ir naujų globalinės demokratijos formų. Tačiau nepaisant įtaigių principų, kuriais grindžiami tokie projektai, jie turi tik labai ribotos vertės, jeigu nėra susieti su realiais socialinės bei politinės kaitos procesais, kur jie galėtų būti realizuoti, taip pat su egzistuojančiomis tarptautinės visuomenės organizacijomis.

Iššūkis, kurį metė Martinas Wightas savo radikaliame straipsnyje „Kodėl nėra tarptautinių santykių teorijos?" (1966), nereiškia, kad mes esame pastatyti prieš plikos būtinybės ir mūsų bejėgiškumo sieną ar kad turime tenkintis introspektyvia ar partikuliaristine atsakomybės etika. Veikiau jis (ir visa prudencinės etikos tradicija, kuriai jis atstovauja) mums primena tarptautinės visuomenės trapumą ir ragina nesivadovauti perdėtai optimistiškais lūkesčiais. Galime suvokti, kaip mūsų turimos tvarkos bei teisingumo idėjos istoriškai susiklostė, kad ir netobulu pavidalu, valstybių viduje; tuo tarpu tarpvalstybinių santykių teorija negali nepripažinti fakto, jog tarptautinio bendradarbiavimo galimybė (nuo kurios priklauso daugelio ekologinių problemų sprendimas) niekada nebuvo patikimai įtvirtinta. Tad keldami geros visuomenės idėjas mažų mažiausiai turime nurodyti tas socialines, politines bei ekonomines jėgas, kurios pažangą šioje srityje padarytų galimą.

IŠVADOS

Šiame skyriuje mėginome apibrėžti skirtumą tarp dviejų požiūrių į tarptautinės politinės teorijos ir ekologinės problematikos santykį. Kaip pažymėjo Johnas Ruggie, tradicines ir netradicines koncepcijas skiria tikra praraja:

> Globalinė ekologinė krizė iš esmės reikalauja epochinio mąstymo, tačiau analitiškai informuoti empiriniai „ozono diplomatijos" ar pastangų išgelbėti Viduržemio jūrą tyrimai visada koncentruoja savo dėmesį į derybų procesus bei į režimų konstravimo dinamiką, užuot nagrinėję valstybių sistemos fundamentalios institucinės transformacijos galimybę. (1993, p. 143)

Nagrinėjome ketvertą argumentų, kurie sugestionuoja, jog tradicinė tarptautinės politinės teorijos objekto samprata neteikia reikiamo pagrindo globalinės ekologinės kaitos problemoms suprasti, ir kurie skirtingais būdais ir nevienodu mastu pripažįsta „valstybių sistemos fundamentalios institucinės transformacijos galimybę". Pagrindinis šio skyriaus argumentas – kad detali šių argumentų analizė yra būtina nušviečiant *tiek* „tradicinės" tarptautinės politinės teorijos darbotvarkę, kuri vis dar išlieka labai svarbi, *tiek* mėginant išsiaiškinti, kaip ekologinės problemos ir ekologinė politika gali pakeisti tą darbotvarkę atverdamos tarptautinei politinei teorijai platesnę, nors ir miglotesnę, tyrimų sritį. Užuot šias nuostatas traktavus kaip dviejų skirtingų programų atmainas veikiau reikia tikėtis, kad ateityje tarptautinė politinė teorija išsiaiškins, kaip santykiauja ir sąveikauja šios dvi darbotvarkės.

Nuorodos

Beitz, C. 1979: *Political Theory and International Relations.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Birnie, P. and Boyle, A. 1993: *International Environmental Law.* Oxford: Oxford University Press.

Brown, C. 1992: *International Relations Theory: New Normative Approaches.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Caldwell, L. K. 1992: *Between Two Worlds. Science, the Environmental Movement and Policy Choice.* (Paperback ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Daly, H., Daly, E. and Cobb, J. B. 1990: *For the Common Good.* London: Green Print.

de la Court, T. 1990: *Beyond Brundtland. Green Development in the 1990s.* London: Ned Books.

Deudney, D. 1992: The mirage of eco-war. In I. H. Rowlands and M. Green (eds), *Global Environmental Change and International Relations*, London: Macmillan, 169–191.

Dunn, J. 1990: *Reinterpreting Political Responsibility*. Cambridge: Polity Press.

Ekins, P. 1992: *A New World Order. Grassroots Movements for Global Change*. London: Routledge.

Goodin, R. E. 1992: *Green Political Theory*. Cambridge: Polity Press.

Goodland, R., Daly, H. and El Serafy, S. 1991: *Environmentally Sustainable Development: Building on Brundtland, World Bank Working Paper*, July.

Grubb, M., Koch, M., Munson, A., Sullivan, F. and Thompson, K. 1993: *The Earth Summit Agreements. A Guide and Assessment*. London: RIIA/Earthscan.

Haas, P. M. 1990: *Saving the Mediterranean*. New York: Columbia.

Haas, P. M. (ed.) 1992: Knowledge, power and international policy coordination. *International Organization*, 46(1) (special issue).

Haas, P. M., Keohane, R. O. and Levy, M. A. (eds) 1993: *Institutions for the Earth*. Cambridge: MIT Press.

Held, D. and McGrew, A. 1993: Globalization and the liberal democratic state. *Government and Opposition*, 28(2), 261 – 288.

Holmberg, J. 1992: *Policies for a Small Planet*. London: Earthscan.

Hurrell, A. and Kingbury, B. (eds) 1992: *The International Politics of the Environment*. Oxford: Oxford University Press.

Jackson, R. H. 1990: *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World*. Cambridge: Cambridge University Press/BISA.

Kiss, A. and Shelton, D. 1991: *International Environmental Law*. New York: Transnational Publishers.

Lipschutz, R. D. 1992: Reconstructing world politics: the emergence of global civil society. *Millenium Journal of International Studies*, 21(3), 389–420.

Meadows, D. H., Meadows, D. L. and Randers, J. 1992: *Beyond the Limits. Global Collapse or a Sustainable Future*. London: Earthscan.

Myers, N. 1989: Environment and security. *Foreign Policy*, 74, 23–41.

Ruggie, J. G. 1993: Territoriality and beyond. *International Organization*, 47(1), 139–174.

Schachter, O. 1991: *International Law in Theory and Practice*, 2nd edn. Dordrecht: Martinus Nijhoff.

Wight, M. 1966: Why is there no international theory? In H. Butterfield and M. Wight (eds), *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics*, London: Allen & Unwin, 17–34.

World Commission on Environment and Development 1987: *Our Common Future* (The Brundtland Report). Oxford: Oxford University Press.

Young, O. 1989: *International Regimes for Natural Resources and the Environment*. Ithaca N.Y: Cornell University Press.

Zacher, M. W. 1992: The decaying pillars of the Wesphallian temple: implications for international order and governance. In J. N. Rosenau and E. O. Czempiel (eds), *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 58–101.

7
Politinė ekonomija ir tarptautiniai santykiai

Susan Strange

Praėjo daugiau nei dvi dešimtys metų nuo tada, kai aš ir kiti pirmąkart iškėlėme reikalavimą nutraukti ilgalaikį ir žalingą politikos ir ekonomikos atskyrimą pasaulio sistemos studijose (Strange, 1970, 1972; Kindleberger, 1970; Baldwin, 1971; Keohane ir Nye, 1972; Morse, 1976). Vienu požiūriu tolesnė tarptautinės politinės ekonomijos, kaip akademinės disciplinos, raida buvo labai sėkminga. Daugelyje universitetų pradėta dėstyti šios disciplinos kursus. Buvo ginami daktaratai, kuriamos ir užimamos dėstytojų vietos. Disciplina sparčiai plėtėsi, ir nors dabar toji plėtra šiek tiek sulėtėjo, disciplina neabejotinai užima daug reikšmingesnę vietą tarptautinių santykių studijose nei aštuntojo dešimtmečio pradžioje.

Tačiau šią sėkmę – jei tai galima laikyti sėkme – lėmė ne koks nors intelektinis proveržis. Jai nedaug įtakos turėjo argumentai, kuriuos kėliau aš pati ir kiti pirmeiviai, tokie kaip Robertas Gilpinas, Edas Morse'as, Davidas Baldwinas, Robertas Keohane'as ir Josephas Nye, kad tarptautinių santykių teorijoje per daug dėmesio skiriama tam, kas vyraujančioje realistinėje mokykloje vadinama „aukštąja politika“ – užsienio santykių, gynybos politikos, tarptautinės tvarkos ir saugumo problemoms – ir per mažai jo skiriama „žemajai politikai“ – tarptautinės ekonomikos problematikai.[1]

TARPTAUTINĖ POLITINĖ TEORIJA: ĮVYKIŲ AIDAS

Tarptautinės politinės ekonomijos (TPE), kaip specializuotos srities, pakilimas atspindėjo ne idėjas, bet įvykius. Buvo grynas atsitiktinumas, kad praėjus tik aštuoniolikai mėnesių po to, kai aš savo straipsnyje žurnale

International Affairs (Strange, 1970) iškėliau idėją, jog būtina nutraukti senąjį politikos ir ekonomikos atskyrimą, prezidentas Nixonas nusprendė vienašališkai atpalaiduoti dolerį nuo aukso ir taip faktiškai palaidoti pagrindinių valiutų keitimo kurso taisykles, kurias nustatė Bretton Woods susitarimas. Šis jo veiksmas paakstino diskusiją apie tarptautinės monetarinės sistemos politinius ir ekonominius aspektus. Per kitus dvejus metus OPECo šalys pasinaudojo auksine proga – vartojimo gėrybių rinkos pakilimui, tad ir didžiulei naftos paklausai sutapus su 1973 metų Izraelio karu su arabais – keturgubai padidino savo naftos kainą. Jų sėkmė – tiesa, trumpalaikė, nes dėl JAV vykstančios infliacijos greitai nuvertėjo reali naftos kaina – įkvėpė ekonomiškai silpnas šalis iš naujo kelti ekonominio teisingumo reikalavimus ir prekybos bei paramos srityse siekti sau palankesnės derybinės padėties pasiturinčių pramoninių šalių atžvilgiu. Visa tai buvo pradžia laikotarpio, kurio metu laikraščių pirmieji puslapiai ir politikų interesai pradėjo vis labiau krypti prie problemų, kurios iš pirmo žvilgsnio yra ekonominės – būdamos realiai politinės tuo atžvilgiu, kad rezultatai yra ne tik pokyčių rinkoje, bet ir pokyčių politikoje padarinys.

Užsitęsusi devintojo dešimtmečio įsiskolinimų krizė buvo tik vienas iš daugelio pavyzdžių, parodžiusių, kaip politiniai sprendimai sukelia ekonominius įvykius, kurie savo ruožtu sukelia politinius padarinius; tad skiriamosios linijos išsitrynė – tiek tos, kurios politiką skyrė nuo ekonomikos, tiek tos, kurios vidaus politinę ekonomiją skyrė nuo tarptautinės politinės ekonomijos. Būtent JAV monetarinės politikos pasikeitimas 1982 metais sukėlė pasaulinį palūkanų normos didėjimą. Tai savo ruožtu padidino Meksikos, Lenkijos ir daugelio kitų ekonomiškai silpnų šalių įsiskolinimų naštą, šios šalys ėmė kreditus iš bankų ir po to bankams iškilo didžiulės blogų paskolų naštos grėsmė. Atsirado dvi politinės problemos: kreditorių problema ir skolininkų problema. Pirma, kaip – siekiant išsaugoti pasaulinės rinkos ekonomikos stabilumą – gelbėti didžiuosius tarptautinius bankus, neprotingai suteikusius tokias paskolas? Antra, kaip elgtis su šalimis skolininkėmis ir kaip jos gali realizuoti savo ekonominio vystymosi planus, jeigu tie planai priklauso nuo nenutrūkstamų užsienio kapitalo įplaukų? Glaustai: buvo priimti politiniai sprendimai, leidžiantys didžiausiems bankams nurašyti tam tikrą savo nuostolių dalį, tačiau ne tokią didelę, kuri sužlugdytų visą bankų sistemą; tačiau neleidžiantys valstybėms skolininkėms – kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje – pasiskelbti nemokioms, taip verčiant jas ir toliau nešti įsiskolinimo naštą bei aukojant galimas investicijas į jų ekonomikos augimą.

Visiškai natūralu, kad dėl šių ir kitų įvykių politikai, akademikai bei žiniasklaida pradėjo skirti daugiau dėmesio tarptautinei politinei ekonomijai (TPE). Valstybes ir bankus spaudė įvykių eiga. Jie negalėjo išvengti sprendimų, turinčių poveikio naudos, sąnaudų ir rizikos pasiskirstymui ne tik valstybių viduje, bet ir tarptautiniu lygiu. Iškilo pavojus kapitalistinės gamybos bei paskirstymo sistemos stabilumui bei patikimumui. Taip pat iškilo klausimas, kam turėtų būti suteikta teisė kontroliuoti šiuos ekonominius padarinius.

Tačiau nors buvo pradėta skirti daugiau dėmesio politiniams TPE aspektams, intelektinės sintezės problema liko neišspręsta. Tarptautinių santykių teoretikai studijavo ekonominius reiškinius ir naudojosi sąvokomis ar net argumentacijos metodais, perimtais iš ekonomikos. Ekonomikos teoretikai, priešingai, beveik nesidomėjo tarptautinių santykių literatūra. Jeigu jie ir įžengdavo į TPE sritį, tai tik savo pačių nustatytomis sąlygomis ir izoliuodamiesi nuo visų kitų disciplinų arba – kartais – pradėdavo nuo tarptautinės ekonomikos istorijos ir pasitelkdavo istorinius metodus savo išvadoms gauti. Pavyzdžiu gali būti Barry Eichengreeno (1992) darbas apie tarpukario monetarinius santykius bei aukso standartą ir kitos panašios istorinės studijos. Tie darbai tapo šiuolaikinės monetarinės politikos ir tos politikos koordinavimo problemų analizės pagrindu. Tačiau paprastai ekonomistai vengė išsižadėti prielaidų bei pamatinių teorijų, kuriomis remiasi neoklasikinė ekonomika, ar bent jas modifikuoti. Ekonomistų požiūriu, efektyvumas kuriant turtą, naudos maksimizavimas ir sąnaudų minimizavimas – traktuojamas grynai ekonominiais terminais – vis dar yra svarbiausias geros politikos (tiek nacionalinės, tiek globalinės) kriterijus. Tik tie į praktiką besiorientuojantys ekonomistai, kurie imasi vadybos studijų – neišvengiamai susidurdami su tarptautinio verslo realybe – nustoja save riboti vieninteliu pelno maksimizavimo įmonės lygiu kriterijumi ir pajuda link pliuralistiškesnių „politinės ekonomijos“ analizės formų. Tai liudija, pavyzdžiui, tas dėmesys, kurį verslo mokyklos bei vadybos žurnalai šiandieną skiria etinėms korporacijų valdymo dilemoms. Tačiau ir tai iš esmės tėra reakcija į įvykius – į protrūkį bylų, kur asmenys buvo apkaltinti finansiniais nusikaltimais; prisiminkime Maxwello, Nadiro, Milkeno, Trumpo bylas, jau nekalbant apie finansinius skandalus Italijoje ir Japonijoje. Tačiau didėjantis vadybos ekonomikos teoretikų dėmesys moralės problematikai neturi atitikmens standartinės ekonominės teorijos atstovų darbuose.

Dėl tarptautinių santykių teorijos ir tarptautinės ekonominės teorijos tarpusavio atsitvėrimo TPE studijose tvyro nesibaigianti sumaištis. Vy-

rauja netikrumo nuotaika, ir ne tik nėra ėjimo į priekį gairių, nėra net aišku, kiek esame pažengę į priekį.

Mano įsitikinimu, priežastis čia gilesnė nei toji, kurią sugestionuoja Murphy ir Tooze'as įvade į naują šios srities straipsnių rinkinį: „Tarptautinės politinės ekonomijos tyrimų sritį apibrėžia veikiau tyrinėtojų sutarimas dėl tyrimo objekto, o ne dėl tyrimo metodų" (1991, p. 1). Žinoma, negalima neigti, kad yra tam tikros bendros „tyrimo sritys", kurios laikomos „priklausančiomis" TPE valdoms. Atspindėdamos valstybių interesus tos sritys apima pasaulinės prekybos, valiutų keitimo kursų, užsienio skolų, užsienio investicijų ir, žinoma, tarpnacionalinių korporacijų problematiką. Šios temos sudaro tam tikrą branduolį, žemiausią bendrą teminį vardiklį, kurį atspindi gausėjanti literatūra bei temos, svarstomos tarptautinių studijų konferencijose.

Labiau ginčytina, mano požiūriu, tai, kad už šio branduolio ribų egzistuoja koks nors realus sutarimas dėl tyrimo krypčių – dėl to, kaip toli gali siekti TPE teisėtos valdos. Ar ji turi apsiriboti temomis, kurios keliamos į pirmuosius laikraščių puslapius ir atspindi „įvykius", susijusius su valstybių konfliktavimo arba bendradarbiavimo santykiais? Ar veikiau ji turi siekti fundamentalaus supratimo, kaip įvairiausi pasaulinės rinkos ir socialinės galios vienetai paskirsto vertybes tarp klasių, kartų, lyčių ir kitų socialinių grupių? Kitaip sakant, ar jai nederėtų mėginti išversti į globalines sąvokas pirmykštę *oikonomia* prasmę – ūkio tvarkymo meno prasme – suvokiant, žinoma, kad gyvename ne graikų beveik šeimyniniame ūkyje, bet tam tikrais požiūriais globaliniame ūkyje. Tačiau jeigu priimtume šį platesnį požiūrį, kokiais būdais turėtume analizuoti tokius platesnius klausimus? Netikrumas tvyro ne tik dėl disciplinos ribų, bet ir dėl metodų, kurie gali būti teisėtai naudojami. Nieko keista, kad niekada nepaaiškinima, kaip ir kodėl tyrinėtojas pasirenka vienokias, o ne kitokias analizės temas. Nieko keista, kad akivaizdžiai stokojama ne tik bendros teorijos, bet net bendros metodologijos.

PAKRIKIMAS

Panašiai kaip tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėjimus pažadino įvykiai platesniame pasaulyje, o jos raidą palankiai lėmė minėtieji tolesni įvykiai, taip ir naujausi įvykiai realiame pasaulyje sukėlė netikrumą dėl disciplinos objekto bei tikslų.

Vienas iš tokių įvykių buvo, žinoma, šaltojo karo pabaiga. Vienas iš

TPE pionierių buvo Amerikos ekonomistas Richardas Cooperis. Jis rašė, kad Atlanto sąjungai, kurios paramos JAV siekė mėgindamos apsisaugoti nuo Sovietų Sąjungos keliamo pavojaus, pačiai iškils pavojus, jeigu nebus geriau koordinuojama šalių narių ekonominė politika (Cooper, 1968). Pašalinus prekybos barjerus ir valiutų kursų kontrolę ekonominė integracija, arba šalių „tarpusavio priklausomybė" – naudojant įtaigų eufemizmą, vėliau tapusį įprastos vartosenos dalyku – reikalavo pozityvių veiksmų ne tik kariniame, bet ir ekonominiame fronte. Žodžiu, būtinybė kariauti šaltąjį karą pateisino intelektines investicijas tiek į prekybos bei pinigų diplomatiją, tiek į akademinę analizę sprendžiant ekonomines problemas, gresiančias pasiturinčio kapitalistinio aljanso skilimu ir susilpnėjimu. Tad TPE buvo tik vienas iš ginklų kapitalizmo ir socializmo kovoje.

Kodėl dabar, šaltajam karui pasibaigus, europiečiams ar japonams – jau nekalbant apie neturtingus afrikiečius, azijiečius ar lotynų amerikiečius – turėtų ir toliau rūpėti politikos koordinavimo tikslai? Marina Whitman, taip pat amerikiečių ekonomistė, tarptautinės ekonominės tvarkos pobūdį šaltojo karo metu apibūdino kaip „implicitinį sandėrį", pagal kurį pasiturintys sąjungininkai taikstėsi su hegemoniniu JAV vadovavimu ar net vienašališkumu prekybos ir pinigų srityje – mainais į saugumą po amerikiečių branduoliniu skėčiu (Whitman, 1984).

Kad šioje implicitinio sandėrio idėjoje esama daug tiesos, rodo monetarinė septintojo dešimtmečio istorija. Vakarų Vokietijos – pasiturinčios JAV sąjungininkės, kuriai labiausiai grėsė Sovietų pavojus – politikai turėjo susilaikyti nuo JAV vykdomos ekonominės bei fiskalinės politikos kritikos, nes jie nuolat prisimindavo (arba amerikiečiai jiems primindavo) savo saugumo priklausomybę nuo jų šalyje dislokuotos JAV kariuomenės. Visiška šio jų susivaldymo priešybė buvo de Gaulle'io atviri išpuoliai prieš sistemą, kuri teikė išskirtines privilegijas JAV doleriui. Akivaizdu, kad skirtingas prancūzų ir vokiečių reakcijas geriausiai paaiškina nevienoda jų priklausomybė nuo implicitinio sandėrio su amerikiečiais, žodžiu, kariniai, o ne grynai monetariniai veiksniai.

Aplinkybės keičia politines nuostatas. Pavyzdžiui, demokratinės visuomenės gali toleruoti žodžio ir spaudos laisvės suvaržymus karo metu, tačiau jos greit susigrąžina šias politines teises taikos metu. Panašiai Amerikos sąjungininkės gali susigrąžinti savo teisę vykdyti nuo JAV nepriklausomą politiką, kai sugriuvus Berlyno sienai pamatys, jog pavojus jų saugumui sumažėjo. Pasibaigus globalinėms rinkos, arba kapitalistinės ekonomikos, varžyboms su valstybinio kapitalizmo ekonomika, prasidėjo sudėtingesnės varžybos tarp industrinių šalių. Net Jungtinėse Valstijose

politinių ginčų dėmesys greitai persikėlė nuo to, kaip efektyviau primesti bendrus standartus šalims sąjungininkėms, prie to, kaip Amerikos ekonomiką padaryti konkurencingesnę Japonijos atžvilgiu.

JAV politinių interesų poslinkiai jau turi ir akademinių padarinių. Praeityje maksimalios Vakarų aljanso ekonominės tvarkos siekis teikė paskatų bei kryptį akademiniams tarptautinių režimų – jų formavimosi bei kaitos – tyrinėjimams. Galima net spėti, jog didžiojoje dalyje analitinių TPE darbų pagal Nye ir Keohane'o pavyzdį dėmesys koncentruotas į režimus – į prekybos režimą, valiutų kursų režimą, užsienio kreditavimo bei užsienio investicijų režimą, aplinkosaugos, oro ir jūrų susisiekimo reglamentavimo režimą ir t.t. Dabar, įvykus išoriniams pokyčiams saugumo struktūroje, politinis šio dėmesio režimams pamatas gerokai susilpnėjo. Režimų studijoms visada buvo galima prikišti, jog jos vertybiškai tendencingos tuo atžvilgiu, kad tvarką iškelia virš teisingumo ir autonomijos (Strange, 1983). Be to, ginčytinas buvo pats tvarkos apibrėžimas; amerikiečiams ji dažnai automatiškai sutapdavo su JAV interesais. „Sąžiningas lošimas" buvo tas, kuris tenkino JAV.

Turbūt nė viena iš šių aplinkybių galutinai nenuslopins užkietėjusių neofunkcionalizmo teoretikų domėjimosi tarptautinių režimų studijomis. Jų darbą inspiravo ne JAV valdžia ar CŽV, bet jų pačių idealistinis tikėjimas tarptautinių institucijų pajėgumu sutramdyti neklusnų ir savanaudišką nacionalinių valstybių elgesį. Ernstas Haasas buvo Davido Mitrany sekėjas; Keohane'as, Ruggie ir kiti buvo jo studentai; jaunesnioji karta savo ruožtu seka paskui juos ne tik Amerikoje, bet ir Europoje.[2]

Noriu pasakyti tik tai, jog politinė banga, kuri teikė pagrindą daugumai šio tipo TPE darbų ir kurios dėka jie laikėsi finansiškai, jau slūgsta ir ateityje gali nuslūgti dar labiau. Daugiau perspektyvų atsiveria tada, kai dėmesys perkeliamas nuo režimų į sandėrius – vidaus ir tarptautinius, politinius ir ekonominius, korporacinius ir tarpvalstybinius – kuriais grindžiami patys režimai. Išskirtinis dėmesys režimams yra suprantama tarptautinės organizacijos tyrinėtojų nuostata. Tačiau jos neišvengiamas šališkumas – tendencija tvarką iškelti aukščiau teisingumo ir kitų vertybių, taip pat tik tarpvalstybinių sandėrių tematizavimas, paliekant nuošalėje tuos, kurie sudaromi valstybių viduje arba kuriuos valstybės sudaro su verslo įmonėmis ar kitomis socialinėmis grupėmis. Režimų analizei taip pat būdingas tam tikras statiškumas, nes organizacijos gali išlikti ilgai po to, kai jas palaikantis sandėris suyra. Kadangi derybinių galių balansas ilgainiui gali keistis, taip pat gali keistis jų dalyvių tikslai, sandėrių analizėje geriau nei režimų analizėje atsižvelgiama į dinaminius veiksnius.

Be šaltojo karo baigties, dar vienas, ilgesnis, procesas prisidėjo prie dabartinio TPE pakrikimo – didėjanti nacionalinių ekonomikų integracija į pasaulinės rinkos ekonomiką. Šis procesas veikia valstybes, tačiau pats kyla ne valstybėje – visose keturiose pamatinėse tarptautinės ekonomikos struktūrose, o ypač vis labiau integruotoje kreditų ir finansų struktūroje bei vis labiau transnacionalizuotoje gamybos struktūroje (Strange, 1988; Stopford and Starange, 1991). Dėl to itin sumažėjo valstybės autonomija, ir šį rezultatą geriau suvokia kiti socialinių mokslų atstovai – antropologai, sociologai ir net geografai – negu ekonomistai ir dauguma politinės teorijos atstovų (Dicken, 1986; Mann, 1986; Giddens, 1990; Sklair, 1991; Corbridge ir Thrift, 1994).

Tai negincijamai patvirtina faktai. Jokia valstybė šiandieną jau negali pasitraukti iš pasaulinės rinkos ekonomikos. Vietoj Sovietų Sąjungos atsiradusios valstybės – Birma (dabar Mianmaras), Kinijos Liaudies Respublika, Indija, Iranas, Vietnamas ir Pietų Africa – norom nenorom pripažįsta šį faktą ir atitinkamai veikia, kviesdamos užsienio įmones investuoti į jų ekonomiką, atverdamos užsienio konkurencijai savo nacionalines rinkas ir leisdamos pasaulio rinkos kainoms teikti tikroviškus signalus privačiam sektoriui. Tik laiko klausimas, kada pasiduos Kuba ir Šiaurės Korėja. Tačiau įsitraukimo į pasaulinę rinką ir jos principų pripažinimo padariniai yra fundamentalūs ir bent jau numatomoje ateityje neatšaukiami. Konkuruoti pasaulio rinkose tiekiant naftą, puslaidininkius ar oro transporto paslaugas reiškia pripažinti šių rinkų struktūras bei papročius. Konkuruoti dėl užsienio kapitalo reiškia pripažinti taisykles bei sąlygas, kurias nustato pagrindiniai finansiniai centrai, didieji tarptautiniai bankai, draudimo kompanijos bei juridinės firmos. Tai reiškia pripažinti konjunktūros svyravimus, tad ir riziką, kurią implikuoja iš esmės nenuspėjama ir ne visada labai racionali rinka. Tai reiškia pripažinti derybų su užsienio firmomis imperatyvą – firmomis, kurioms labiau nei nacionalinėms valstybėms prieinamos svarbiausios pasaulio rinkos, kurios valdo pažangiausias technologijas ir bendradarbiavimas su kuriomis taip pat gali padėti pritraukti užsienio žmogiškąjį bei finansinį kapitalą, būtiną ekonominiam vystymuisi bei mokėjimų balanso saugumui (Stopford and Strange, 1991, chapter 2). Neliko daugumos tų politinių alternatyvų, kurios kadaise buvo laikomos atviromis suverenių valstybių pasirinkimo galimybėmis.

Tad jeigu valstybė jau negali valdyti savo ekonomikos – nepaisant politikų vaizdavimosi, kad jų sprendimai turi reikšmės ekonominiam augimui, infliacijai ir užimtumui – ir neturi galimybės pasitraukti iš pasau-

linės rinkos, kuri diktuoja savo reikalavimus, tai kažin ar tarptautinių santykių teoretikai gali ir toliau nedvejodami vadovautis prielaida, jog valstybė yra pirminis tarptautinės politikos analizės vienetas. Kad ji yra tam tikras vienetas ir kad valstybių sprendimai gali turėti poveikio ekonominiams rezultatams – nėra ginčijama. Tačiau transnacionalinių struktūrų invazija į tų prerogatyvų sritį, kuri tradiciškai priklausė valstybei, reiškia, jog valstybės, kaip analizės vieneto, vaidmuo sulyginamas su kitų – kitų valstybių ir kitų nevalstybinių agentų – vaidmeniu. Ji gali turėti poveikio rezultatams – nors ir ši jos galia tampa vis asimetriškesnė – tačiau ji jau negali jų lemti, net savo pačios teritorijoje.

Vienas iš gana įspūdingų pavyzdžių, iliustruojančių didėjančią valstybių priklausomybę nuo globalinių ekonominių struktūrų, yra pastarojo dešimtmečio Prancūzijos patirtis. Ši šalis septintajame ir net aštuntajame dešimtmetyje buvo aukštinama kaip demokratinio ekonominio planavimo ir valdymo modelis.[3] Ji net reiškė savo nepriklausomybę nuo *tous-azimuths* gynybos politikos pasitraukdama iš NATO. Tačiau kai 1982 metais ji išsirinko socialistą prezidentą, jam *dėl rinkos spaudimo* teko savo ekonominę politiką pasukti priešinga kryptimi. O ir gynybos srityje dėl augančių ginkluotės gamybos sąnaudų Prancūzija buvo priversta eiti į vis didesnius kompromisus su NATO ir Vokietija. Golistinės pretenzijos į autonomiją galutinai išgaravo tada, kai 1992 metais franko, *franc fort*, vertė buvo išlaikyta tik vokiečių *Bundesbank* paramos dėka.

Trečias svarbus akademinio pakrikimo ir netikrumo šaltinis buvo, mano supratimu, trečiojo pasaulio šalių koalicijos žlugimas. Didžiausioji TPE akademinės bendruomenės klientūros grupė net iki disciplinos pripažinimo turtingame pramoniniame pasaulyje buvo neveikiama nei liberalizmo bei laisvosios rinkos ideologijos, nei nacionalizmo idėjos. Robertas Gilpinas (1987, 2 skyrius) ją apibūdina kaip „marksistinę“. Tačiau iš tikrųjų nors kai kurios šios klientūros vertybės bei sąvokos savo kilme buvo marksistinės, jų įtaka neapsiribojo marksistais. Tai grupei priklausė visi tie, kuriems kapitalistinė rinkos ekonomika atrodė iš principo nesuderinama su teisingumu ir todėl ydinga. Jai priklausė ne tik marksistai, kurie atmetė liberalų idėją, esą laisvosios rinkos nauda galiausiai nuo turtingųjų priartės prie neturtėlių, bet ir tie, kurie abejojo, ar vėliau į industrializacijos procesą įsitraukusios šalys galiausiai mėgausis tokiu pat pragyvenimo lygio padidėjimu, kuriuo mėgavosi industrializijos pirmeiviai, taip pat tie, kurie netikėjo, jog vieną gražią dieną kiekvienas pasieks skrydžio į ekonominį kilimą Walto Rostow atsispyrimo tašką.

Šiai kritinei, arba struktūralistinei, grupei priklausė taip pat visi tie,

kurie manė, jog kapitalistinės sistemos ydos gali būti ištaisytos globalinės arba nacionalinės politinės intervencijos būdu: esą sistemai būdinga gėrybių pasiskirstymo asimetrija gali būti ištaisyta vykdant paramos bei prekybos palankumo politiką bei pakeičiant turtingose šalyse įsikūrusių transnacionalių korporacijų vaidmenį. Jai priklausė ne tik Lotynų Amerikos, Azijos ir Afrikos veikėjai, pripažinę Raulio Prebischo analizę bei rekomendacijas, bet ir daugelis europiečių, kurie džiaugsmingai sutiko Brandto raporto idėją. Būdamas JT Ekonominės plėtros komisijos Lotynų Amerikai pirmininku Prebischas reikalavo palankesnių prekybos ir paramos ekonomiškai atsilikusioms šalims sąlygų. Panašūs siekiai inspiravo Willy Brandto nepriklausomą Ekonominio vystymosi komisiją, kuri kėlė idėją, jog europiniai globėjiškos valstybės idealai turi būti taikomi santykiams tarp turtingos Šiaurės ir neturtingų Pietų (Brandt, 1980). Tačiau Amerikoje, kur nėra tokios socialdemokratinės tradicijos, Brandto raportas ir Prebischo rekomendacijos buvo sutiktos be entuziazmo. O šio dešimtmečio pradžioje visos kalbos apie naują tarptautinę ekonominę tvarką, apie integruotą vartojimo prekių rinkos stabilizavimo programą bei kitokias reformistines idėjas visiškai nuščiuvo. Brandto raportas buvo užmirštas. Net JT Tarptautinių korporacijų centras pakeitė savo toną. Jis užėmė bendradarbiavimo, konstruktyvių derybų su tarptautinėmis korporacijomis nuostatą, išsižadėdamas joms priešiškų, konfrontacinių arba nacionalizacinių ketinimų.

Pasirodė, jog struktūralistinė analizė, kuri pranašavo visų ekonomiškai silpnų šalių chronišką atsilikimą joms integruojantis į pasaulinę rinką, yra klaidinga. „Pasaulio sistemos“ struktūralistai, tokie kaip Andre Gunder Frankas, arba tokie neomarksistai kaip Samiras Aminas, o kartu su jais tie politikai, kurie suorganizavo Andų paktą arba kurie reikalavo suteikti didesnes galias JT Prekybos ir plėtros konferencijai, taip pat kurti naują tarptautinį prekybos ir paramos režimą, buvo netikėtai užklupti „naujai industrializuotų“ Rytų Azijos šalių sėkmės. Jeigu tose šalyse ištisus dešimtmečius galėjo vykti 7–10 proc. metinis ekonomikos augimas, nepaisant kapitalistinės sistemos joms statomų kliūčių, tai, žinoma, ir kitos šalys gali pasiekti to paties. Koalicinę ekonomiškai silpnų šalių Grupės 77 – nors tokių šalių skaičius viršijo šimtą – strategiją pakeitė hobsiškos varžybos dėl naujų sąjungininkų kaimyninėse šalyse – kaip Pietryčių Azijos šalių asociacijos (ASEAN) bei kitų regioninių blokų atveju – arba pritraukiant užsienio firmas, bankus bei konsultantus. Ir nors kai kurie teoretikai, suvokę šių pokyčių reikšmę, neatsiliko nuo savo meto,

kai kurie kiti (daugiausia savo amžiumi vyresni) laikėsi savo ankstesnių pažiūrų argumentuodami, jog tik atsitiktinis aplinkybių sutapimas leido „Azijos tigrams" pasekti Japonijos pavyzdžiu.[4]

SUVOKIMO SKIRTUMAI

Daugeliui Amerikos skaitytojų veikiausiai kils abejonių dėl mano požiūrio į dabartinę TPE padėtį – apie kokią sumaištį, apie kokį pakrikimą čia kalbama? Juk nėra jokių pakrikimo ženklų *International Organizations* numeriuose – o šis žurnalas yra Amerikos TPE vėliavnešys.

Galimi du amerikiečių ir neamerikiečių suvokimo skirtumo paaiškinimai. Vienas būtų tas, kad dauguma Amerikos teoretikų savo tyrimų sritį įsivaizduoja pagal populiarųjį Gilpino (1987) veikalą *Tarp-tautinių santykių politinė ekonomija* (mano brūkšnelis) ir ankstesnius Spero (1977) ir Blake and Walters (1976) tekstus (TTSPE). Jų supratimu, pagrindinė disciplinos problematika yra politiniai aspektai tų uždavinių, kurie figūruoja kaip ekonominiai nacionalinių valstybių darbotvarkėse. Ir išties daugelis universitetuose skaitomų kursų vis dar vadinami „tarptautinių ekonominių santykių politika". Net tada, kai jie skelbia savo priklausomybę TPE sričiai, šią sritį jie traktuoja siaurai, vos ne kaip užsienio politikos studijų atšaką – tačiau kaip tokią atšaką, kuri skiriasi nuo gynybos politikos ar dvišalių bei daugiašalių aljansų konstravimo politikos. Dabartinis Jungtinių Valstijų dėmesys „strateginei prekybos politikai" – dažniausiai protekcionistinio gynimosi nuo konkurentų eufemizmas – tėra siauros TPE sampratos atspindys.

Kitas paaiškinimas tas, kad Junginėse Valstijose TPE tapo ekonomistų profesinio imperializmo auka. TPE buvo „užgrobta" ekonomistų ar bent jau jų požiūrio į problemas, jų mėgstamiausių sąvokų bei metodologijų. Dauguma jaunesnių Amerikos akademikų įtikėjo tuo, kad tikrasis kelias į paaukštinimą tarnyboje, pagarbą ir sėkmę yra ekonomistų mėgdžiojimas – nusigriebiant lošimų teorijos sąvokų arba ekonomistų griežtumo reikalavimų vardan išsižadant realizmo; tuo galima paaiškinti jų dažnai naudojamas ekstravagantiškas ir keistas prielaidas apie žmogiškojo elgesio motyvus bei tikslus (Cole, Cameron and Edwards, 1983; Hodgson and Screpanti, 1991; Colander and Brenner, 1992).

Šiedu paaiškinimai nebūtinai prieštarauja vienas kitam. Ir juos abu gali patvirtinti akivaizdus amerikiečių pažiūrų intravertiškumas. Lygiai taip pat kaip JAV laikraščiai ar TV nereiškia domėjimosi kokiomis nors „užsienio" žiniomis – nebent, žinoma, jeigu ten gali būti arba yra dislo-

kuotos JAV karinės pajėgos – taip ir akademiniai daugumos Amerikos autorių rašiniai yra palaimintai akli ir kurti visam tam, kas vyksta užsienio idėjų pasaulyje. Nesu vienintelė, pastebėjusi šį faktą, ir ne vienintelė apgailestauju dėl šio fakto; panašiai jį komentuoja Kal Holsti ir Richardas Higgottas (Holsti, 1985; Higgott, 1991).

Abejingumas išoriniam pasauliui – kas pramonėje vadinama INČ (išrasta ne čia) sindromu – nėra naujas reiškinys. Tačiau tendencija atkakliai laikytis TTSPE pateiktojo TPE turinio apibrėžimo ir ekonomikos metodų joje vyravimas yra palyginti naujas reiškinys, turintis platesnių implikacijų disciplinos turiniui bei metodams.

Kalbėdamas apie TTSPE apibrėžimo laikymąsi turiu omeny tai, kad pliuralistinė mokykla, kuri susikūrė Keohane ir Nye (1972) straipsnių rinkinio apie tarptautinius santykius pagrindu, nuėjo tik dalį kelio į radikaliai naują pasaulinės visuomenės ir ekonomikos politinę ekonomiją. Tiesa, šalia valstybių jie iškėlė naujų agentų, o šalia taikos ir karo – naujų problemų. Tačiau ši mokykla vis dar neatsikratė tendencijos „struktūrą“ konceptualizuoti vien politiniais terminais, t.y. valstybių jėgų pusiausvyros, supervalstybių hierarchijos, didžiųjų ir vidutinių galybių ir pan. terminais. Iš čia jos susirūpinimas dėl JAV galios mažėjimo. Pagal šią TPE koncepciją padarinius sukelia jėgų geometrija – dvipolė, daigiapolė arba hegemoninė. Būtent ji lemia sistemos funkcijas bei disfunkcijas. Ekonominiai procesai įsivaizduojami kaip tai, kas vyksta politinėje struktūroje.[5] Koncepcijoje nepripažįstama atvirkštinio proceso – kad ekonominėje struktūroje gali vykti politiniai procesai. Nematoma, kad ekonominės ir socialinės struktūros gali koegzistuoti su politine struktūra, su tarptautine teritorinių valstybių sistema. Neįsivaizduojama, kad ekonominės struktūros gali generuoti ir faktiškai generuoja galios struktūras. Giddensas, kuris naudodamasis „struktūracijos“ idėja kelia būtent šią tezę, yra visiškai ignoruojamas. Neigdama šių paralelių struktūrų egzistavimą TTSPE pozicija savo atsakymus į klausimą „Kas ką gauna?“ pasaulinėje sistemoje apriboja valstybių arba nacionalinių ekonomikų sąveikos distributyviniais padariniais. Dėl to analizė paprasčiausiai virsta nacionalinės viešosios politikos analize. Kaip turėtų elgtis JAV (ar bet kuri kita šalis) gindama savo interesus situacijoje X arba Y? Kokios politikos turėtų laikytis Vašingtonas, Bona ar Maskva?

Šis trūkumas buvo pagrindinis mano kritikos objektas toje analitinėje koncepcijoje, kurią išdėsčiau knygoje *Valstybės ir rinkos* (Starange, 1988). Ten kėliau mintį, jog analizės pagrindu turi būti tai, kaip veikia visa sistema, o ne jos komponentai, ir kokie distributyviniai jos padariniai

įvairioms socialinėms grupėms bei individams. Šie padariniai atspindi įvairias struktūrines galias; galia daryti įtaką tiems padariniams kildintina ne iš vieno, o iš visų keturių pirminių globalinės politinės ekonomijos struktūrų: saugumo struktūros, gamybos struktūros, finansinės struktūros ir žinių struktūros. Kiekvienoje iš jų procesus determinuoja rinkos ir valstybės. Nors kai kurios valstybės galėjo formuoti, o vėliau keisti būdą, kuriuo funkcionuoja tam tikra rinka – javų, naftos ar kreditų, tačiau kartą sukurta rinka kelia savo reikalavimus, atneša naudos ar užkrauna sąnaudas visiems tiems, kurie į ją įsitraukia. Net saugumo struktūroje, kurioje valstybės (turėdamos teisėto jėgos naudojimo monopolį), kaip atrodė, dominuoja, rinkos struktūra pradeda daryti vis didesnę įtaką saugumo rezultatams. Branduolinių ginklų ir branduolių technologijų prieinamumas rinkai buvo bent iš dalies apribotas. Tačiau technologiškai pažangiausi „įprasti" ginklai buvo jai prieinami, ir valstybių palaikomos įmonės įnirtingai grūmėsi dėl vietos rinkoje; o paprastesnė ginkluotė praktiškai buvo nereguliuojama. Šios rinkos struktūros rezultatai dabar aiškiai atsiskleidė – žmonių *nesaugumu* Šiaurės Airijoje, JAV didžiuosiuose miestuose, Bosnijoje ar Bombėjuje. Ir jie negali būti paaiškinti apeliuojant vien į galios struktūrą tarpvalstybinėje politinėje sistemoje.

Tas pat pasakytina apie finansinę struktūrą, per kurią ateina kreditai, arba apie gamybos struktūrą, kuri determinuoja žaliavų, gaminių ir paslaugų pobūdį, jų lokalizavimą bei tiekimą – ją lemia daugiausia įmonių vadovų, o ne valstybių ministrų sprendimai. Tas pat pasakytina ir apie žinių struktūrą, kurios pagrindu nustatoma, kokio pobūdžio žinios pripažįstamos, kokiais būdais jos renkamos, kaupiamos ir perduodamos. Nors valstybė, kaip pagrindinė teisėto valdymo institucija visuomenėje, daro svarbių sprendimų kiekvienoje iš šių sričių, susikūrusios struktūros po to įgyja savo pačių dinamiką ir logiką, prie kurios turi taikytis valdžia, verslo įmonės, socialiniai sąjūdžiai, socialinės grupės, lytys ir kartos. Argumentas, kurį iškėlėme kartu su Johnu Stopfordu knygoje *Konkuruojančios valstybės, konkuruojančios firmos* (1991), buvo grindžiamas šia pamatine prielaida. Pokyčiai gamybos struktūroje, kuriuos sukelia didėjanti technologinės kaitos sparta, verčia valstybes derėtis su užsienio firmomis, o ne stumti jas lauk ar jas bausti. Tad diplomatija tapo trišalė – santykiuose tarp valstybių ir firmų, tarp firmų tarpusavyje ir tarp valstybių. Tačiau tai buvo ne kokių nors pokyčių toje struktūroje, kurią TTSPE autoriai vadina politine, rezultatas.

PASKUI EKONOMISTUS

Pastarąjį dešimtmetį JAV leidžiamoje TPE literatūroje labai išryškėjo tendencija skolintis liberaliosios arba neoklasikinės ekonomikos metodus bei sąvokas. Antai Rosenau (1990) tarptautinių santykių analizei taiko iš ekonomikos perimtą mikro ir makro lygmens teorijų distinkciją (t.y. individų elgesio lygmens ir sisteminės sąveikos lygmens teorijų distinkciją). Keohane'as, vedamas savo domėjimosi institucijomis (ir tikėjimu jomis), išpopuliarino lošimų teoriją aiškindamas nesėkmingus valstybių mėginimus bendradarbiauti vykdant politiką, kurią jos skelbiasi išpažįstančios (Keohane, 1984; Axelrod, 1981). Juo pasekė kiti, o kadangi tai sutapo su lošimų teorijos populiarėjimu vidaus politikos analizėje, politinių mokslų departamentai galėjo kurti jungtines katedras bei bendrus tarptautinės ir vidaus politikos studijų kursus.

Mano asmeniniu įsitikinimu, šis kelias yra klaidingas ir ilgainiui TPE teoretikus jis neišvengiamai nuves į akligatvį, kai jie bus izoliuoti – kaip dabar jau yra izoliuoti daugelis ekonomistų – nuo atvirumo įžvalgoms, kurias teikia istorikai, sociologai, demografai, geografai, psichologai ir daugelis kitų. Tačiau trumpam laikui šis ekonomikos mėgdžiojimas TPE studijoms suteikė tariamo griežtumo nužymėdamas siauresnes, bet daug aiškesnes jos ribas. Žinoma, tai tenkino akademikus, kuriems patogu dirbti aiškiai apibrėžtoje srityje. Saugiai įsitaisius už šių ribų lengviau nekreipti dėmesio į nepatogius realaus pasaulio verslo ar valdymo procesus ir nepaisyti kritinių kitų disciplinų teoretikų pastebėjimų. Kaip mokymo priemonė, skatinanti loginį mąstymą, lošimų teorija yra neabejotinai naudinga. Tačiau kaip tyrimo metodas ji, remdamasi riboto racionalumo sąvoka, turi rimtų trūkumų. Šią sąvoką šeštajame dešimtmetyje sukūrė ekonomistas Herbertas Simonas. Ją perėmė kiti ekonomistai bei tarptautinių santykių teoretikai biheivioristai. Simonas iš esmės pasiūlė klasikinę ekonominę *maksimizuojančio* arba *optimizuojančio* elgesio sąvoką pakeisti *tenkinančio* (*satisficing*) elgesio sąvoka. Turima omeny tai, kad sprendimų priėmėjai gali arba stengiasi pasirinkti tokią politiką, kuri leistų pasiekti arba patenkinti ne vieną, bet keletą tikslų, atitinkančių tam tikrus priimtinumo standartus. Tačiau ši prielaida reiškia, jog sprendimai priimami statiniame pasaulyje. Tačiau tikrovėje valstybinių ministerijų vadovai, kaip ir transnacionalinių korporacijų vadovai, vienu metu veikia ne vienoje, bet (mažiausiai) keturiose galios struktūrose – kurios pačios niekada nėra statinės; tad jie yra priversti vienu metu lošti keletą lošimų; ir, svarbiausia, kad jų pačių preferencijos ir kitų lošimo dalyvių

preferencijos nuolat keičiasi. Kadangi dėl to realiame gyvenime šie sprendimų priėmimo autoriai yra priversti griebtis įvairiausių priemonių, padedančių mažinti netikrumą bei transakcijų sąnaudas, operacinis lošimų teorijos, kaip realaus pasaulio tyrimų metodo, potencialas turi būti labai ribotas.

Ekonomikos patrauklumas politinės ekonomijos teoretikams paaiškinamas, žinoma, ne vien jos socialiniu prestižu, jos kaip (tariamai) mažiausiai nemokslinės iš visų socialinių mokslų disciplinos įvaizdžiu, ir ne vien tuo, kad ji reiškia didžiausias pretenzijas (iki šiol menkai patvirtintas) į pajėgumą nustatyti elgesio reguliarumus, tad jį numatyti bei prognozuoti. Tas patrauklumas paaiškinamas ir jos pretenzijomis į tai, kad jos pagrindu buvo sukurtos įvairios bendrosios teorijos: bendroji ekonominio vystymosi teorija, valiutų kursų, infliacijos, nedarbo, investicijų bei kitos teorijos. Siekis prilygti tariamiems ekonomikos mokslo laimėjimams skatina perimti jos metodus. Taip kai kurie akademikai mėgina įgyti dalį ekonomistų socialinio ir politinio prestižo ir, žinoma, gauti didesnį finansavimą.

Tačiau įtariu, jog tie TPE teoretikai, kurie mėgdžioja ekonomistus – kaip paprastai atsitinka mėgdžiotojams – bus palikti užpakalyje, patiems ekonomistams žengiant naujų idėjų, naujų metodų, naujų diskursų keliu. Jau dabar organizacijų ekonomikos populiarumas kai kuriuos ekonomistus stumia link ekonominės istorijos – disciplinos, kuri, mano požiūriu, visada teikė daug patikimesnį pagrindą TRE studijoms. Tokių istorikų kaip Braudelis, Cipolla arba Polanyi darbai atskleidžia sudėtingą struktūrinių bei santykinių veiksnių, lemiančių socialinius padarinius, pynę. Ir toji pynė kažin ar gali būti suprasta atkakliai besilaikant kokios nors riboto ar neriboto racionalumo sąvokos.

TAD KAS TOLIAU?

Pirmoji tarptautinės politinės ekonomijos studijų pažangos sąlyga yra naujas politinių studijų apibrėžimas. Jau per ilgai politikos teoretikai vaizduojasi, jog politika yra tai, ką daro valstybės, kaip jos funkcionuoja ir kaip elgiasi viena kitos atžvilgiu. Kaip kažkas pasakė, valstybė „kolonizavo" politikos studijas. Todėl dabar turime paskaitų kursus, kur nagrinėjama Amerikos (Britanijos, Prancūzijos ar Japonijos) politika, savivalda, lyginamoji politika, pasaulinė politika. Valstybė yra visų šių kursų centre. Tačiau kaip prieš keliolika metų pažymėjo prancūzų teoretikas

Bertrandas de Jouvenelis (1954), žmonės griebiasi politikos tada, kai individui arba grupei reikalinga kitų parama norint pasiekti savo tikslų.

Šis principas mums leidžia visai kitaip pažvelgti į politikos prigimtį. Politika neapsiriboja valstybe, valstybinio valdymo funkcija. Net firmos vadovai vykdo politiką, kai siekia, kad jų personalas ir darbininkai bendradarbiautų arba kad jų tiekėjai laikytųsi kokybės standartų ar kad jų akcininkai bei kreditoriai jais pasitikėtų. Vadovavimas verslovei – kaip žino kiekvienas, bandęs tai daryti – nėra tik racionalių ekonominių mainų serija. Konfliktuojantys interesai turi būti suderinti, pavaldumo grandinės apibrėžtos. Atsakomybės ribos turi būti nustatytos, nesutarimai nešališkai sprendžiami. Svarbiausia, žmonėms reikia pajusti lyderio ranką, turėti tikslo ir tikrumo pojūtį.

Politika, vykdoma už valdžios ribų, nebūtinai yra plačių mastų. Labdaros organizatoriai užsiima politika. Žmonėms, mėginantiems surinkti pinigų kolektyvinėms paslaugoms ar labdarai, yra būtinas kitų žmonių talkinimas ir parama. Tie tikslai gali atrodyti trivialūs – teniso klubo steigimas, bendros automobilių parkavimo aikštės įrengimas ar vaikų tarpusavio priežiūros organizavimas. Tačiau pats procesas yra vis vien politinis, ir jis reikalauja veikiau politikos meno nei ekonominio racionalumo, su kuo sutiks kiekvienas, mėginęs tokių tikslų pasiekti. Universitetų fakultetų vadovai taip pat atlieka politinį vaidmenį ir šiame vaidmenyje jie gali pasirodyti gerai arba prastai, visiškai nepriklausomai nuo to, kaip jie pasireiškia dėstytojų arba tyrinėtojų vaidmenyje.

Pripažinus šį faktą tampa aišku, jog politikos ir ekonomikos pasauliai nėra ir negali būti atskirti vienas nuo kito. Jeigu ekonominių mainų dalyviai kartu yra ir politikos dalyviai, o tie, kurie siekia politinių susitarimų – pavyzdžiui, formuodami koaliciją – kartu sprendžia ir jos finansavimo klausimą, abu procesai turi būti nagrinėjami ir analizuojami kartu atsižvelgiant į struktūras, kuriuose šie procesai vyksta.

Antra, taip pat turi būti radikaliai išplėsta valdžios ir galios savoka. Politiniai teoretikai ir sociologai padarė gerą pradžią išplėsdami šią savoką toliau išteklių kontrolės ir tiesioginės prievartos savokų ribų. Luhmannas pabrėžė negatyvių sankcijų taikymo galią, nors neaišku, kodėl jis teikė mažiau reikšmės pozityvioms sankcijoms – juk patronažo sistemos yra tokios pat senos, kaip pati politika. Plačiai pripažįstama Lukeso (1974) idėja apie tris galios lygmenis. Tiesioginės prievartinės jėgos galios sąvoką jis išplečia į tai, ką aš vadinu struktūrine galia – ne tik galią nustatyti darbotvarkes, bet ir galią formuoti institucijas – ir į idėjų galią: ją aš vadinu žinių struktūra, kurioje apibrėžiamas autoriteto teisėtumas

ir jo pagrindu kai kurie argumentacijos bei analizės būdai pripažįstami, o kiti atmetami.

Neaišku, ar trečiasis lygmuo apima – nors manau, kad turi apimti – galią, kuria disponuojama nesąmoningai, be užsibrėžto tikslo. Nesąmoninga galia ypač būdinga rinkos galiai – ką daugelis žmonių vadina ekonomine galia – nors, pabrėžiu, neįmanoma nubrėžti griežto skirtumo tarp politinės ir ekonominės galios, nes kiekvienoje jų esama kitos elementų. Tie, kurie politiką suvokia siaurai, sunkiai įsivaizduoja, kuria prasme galią turi toks beasmenis dalykas kaip rinka. Tačiau realiame gyvenime rinkos dalyvio galią dažnai sunku atskirti nuo rinkos organizavimo būdo. Pagalvokime, pavyzdžiui, apie tą galią, kuria disponuoja *De Beers* kompanija deimantų pirkėjų ir pardavėjų atžvilgiu. Deimantų rinkos struktūra beveik per šimtmetį buvo formuojama kompanijos *De Beers* – sutinkant ir net talkinant Pietų Afrikos vyriausybėms. Tad neįmanoma *De Beers*, kaip rinkos dalyvės galios, atskirti nuo deimantų rinkos, kurioje kompanija veikia, galios: panašiai kaip tarptautinės visuomenės struktūra, kurioje kiekvienos valstybės suinteresuotumas savo išlikimu palaiko visą aibę konvencijų, kurias galima reziumuoti patarle „varnas varnui akies nekerta". Tad pati sistema suteikia ją sudarančioms valstybėms galios, panašiai kaip pasaulio rinkos struktūros suteikia galios rinkos dalyviams nepriklausomai nuo to, ar jie patys tokios galios siekia.

Tai neprieštarauja analizei, kurią pateikia Robertas Coxas savo knygoje *Gamyba, galia ir pasaulio tvarka* (1987), nors jis ypač pabrėžia tarptautinę politinę sistemą kaip tarpinį kintamąjį tarp socialinių jėgų ir jų padarinių, tuo tarpu aš atskiriu saugumo struktūrą, palaikomą valstybių sistemos, nuo finansinių, gamybinių bei informacinių struktūrų.

Tad remdamasi šiais argumentais teigiu, jog tiek realizmas bei neorealizmas tarptautinių santykių studijose, tiek liberalizmas ir neoklasikinė pusiausvyros koncepcija ekonomikos studijose veda į akligatvį, tad jie turi būti atmesti. TPE tikslų atžvilgiu abu šie keliai yra *strade senza uscita*, aklini, nepravažiuojami keliai. Anksčiau ar vėliau teks grįžti atgal ir pradėti nuo pradžių, jeigu norime pasiekti tikrą politinės ir ekonominės veiklos sintezę.

Mūsų tikslas turi būti aiški globalinio ūkio padarinių ir juos sąlygojančių veiksnių analizė. „Padariniai" apima tiek distributyvius padarinius – kas ką gauna – tiek ir tuos, kurie liečia sistemos kaip visumos vertybių hierarchiją. Ar tas būdas, kuriuo funkcionuoja tarptautinė politinė ekonomija, ir toliau teikia pirmenybę turto kūrimui, o ne teisingumo vykdymui? Kokią erdvę ji palieka autonomijos siekiams arba pa-

sirinkimo laisvei? Kokį stabilumo ir saugumo laipsnį ji garantuoja ilgalaikėje ir trumpalaikėje perspektyvoje? Ir kiekvienos iš šių vertybių atžvilgiu kyla distribucijos klausimas: kam ji atitenka? Kurioms socialinėms, ekonominėms, etninėms ar religinėms grupėms sistema teikia daugiausia turto, daugiausia saugumo, daugiausia teisingumo ar daugiausia pasirinkimo laisvės?

Pradėti nuo pradžių, mano įsitikinimu, reiškia pradėti nuo to, kas kadaise buvo vadinama moraline filosofija. Iš to, kaip ją suprantu, sprendžiu, kad moralinės filosofijos atstovams rūpėjo pamatinės vertybės – kaip jos gali atsispindėti žmogiškosios visuomenės sąrangoje ir kaip jų konfliktai gali būti sprendžiami. Jiems rūpėjo – o kai kuriems vis dar rūpi – tiek jų visuomenėje pripažįstamų vertybių hierarchija, tiek jų paskirstymas. Vienintelis mūsų padėties skirtumas yra tai, kad dabar turime, bent jau tam tikru atžvilgiu, globalinę visuomenę ir ją palaikančią jau faktiškai pasaulinę politinę ekonomiją. Moralinės filosofijos, kaip ir kitų socialinių mokslų, horizontai jau nesibaigia prie valstybių sienų. Todėl pradėdami nuo moralinės filosofijos gauname tvirtą atsvarą nacionalistiniam ar kitokiam tendencingumui analizuojant TPE problemas. Kaip toli galime žengti nuo analizės prie normatyvinių vertinimų, yra gana subjektyvus klausimas. Atskiri teoretikai gali būti įkvėpti normatyvinių motyvų – propaguodami kitokį vertybių sąrašą ir kitokį distribucinį atskirų vertybių pasiskirstymą. Kitiems gali rūpėti tik objektyvi ir tiksli institucijų, gamybos, finansų, saugumo ir žinių struktūrų analizė ir jų atsiradimo priežastys. Kaip Ibn Khaldunas, Machiavelli'io bendraamžis Šiaurės Afrikoje, jie siekia paprasčiausiai išsiaiškinti, „kaip ir kodėl yra taip, o ne kitaip“ (Lacoste , 1984, p. 177). Tukididas istoriją laikė menu, o Khaldunas mėgino ją padaryti mokslu ieškodamas giluminių politinių socialinės ir ekonominės kaitos priežasčių Šiaurės Afrikoje. Kontrastas su Machiavelli'u, realizmo koncepcijos tarptautiniuose santykiuose pradininku, yra akivaizdus. Machiavelli siekė patarti valdovui, kaip išlaikyti savo valdžią valstybėje ir jos santykiuose su kitais. Čia jau turėtų būti aišku, kodėl, mano įsitikinimu, tarptautinės politinės ekonomijos studijoms šiandieną reikėtų daugiau Ibn Khaldunų negu Machiavelli'ų.

Glaustai išvertus šias mintis į praktinę dėstymo bei tyrimo kalbą, iškyla dvejetas imperatyvų. Pirmasis – taikytinas paskaitų kursams arba tyrimų projektams – išplėsti disciplinos akiratį nustojant telkti dėmesį vien į valstybę. Tyrimų pagrindinis objektas turi būti sistema su jos vertybėmis. Pirmasis klausimas turi būti: „Kokiems politiniams ir ekonominiams procesams vykstant, kokioms politinėms bei ekonominėms struk-

tūroms veikiant susikūrė būtent šis rezultatas?" Po priežasčių eina padariniai: Kas turėjo iš to naudos? Kas pakėlė sąnaudas? Kas padidino riziką? Kas pasinaudojo naujomis galimybėmis?

Antrasis imperatyvas reikalauja praktiškai taikyti dvejetą anksčiau aptartų idėjų: išplėsti politikos ribas ir išplėsti galios sąvoką taip, kad ji apimtų struktūrinę bei santykinę galią, galią daryti poveikį kitų įsitikinimams, kitų prieinamumui prie kreditų, kitų saugumui, kitų, kaip gamintojų ir vartotojų, šansams. Šie du pokyčiai reikštų, kad ieškodami priežasčių žvelgtume toliau valstybės, į rinką ir rinkos dalyvius bei į jų pripažįstamus nevalstybinius autoritetus. O žvelgdami į padarinius vėlgi turėtume žvelgti toliau valstybės, ir ne vien į „tautas", bet ir į kitokias žmonių asociacijas: į klases, kartas, lytis, net į pačią žmonijos giminę.

Išnašos

1 Kindlebergeris buvo, mano žiniomis, šios srities pirmeivis (Kindleberger, 1970), tačiau jis gana sąmoningai vengė teorinės sintezės problemos.

2 Pažymėtinas pavyzdys – profesorius Rittbergeris ir teoretikų grupė, kurią jis subūrė Tübingeno universitete.

3 Pavyzdžiui, Andre Shonfieldas knygoje *Šiuolaikinis kapitalizmas* (1965) – savo geriausioje knygoje; tačiau jos išvados dabar atrodo beviltiškai pasenusios ir perdėtai optimistinės.

4 Dianos Tussie straipsnis „Trading in Fear? US Hegemony and the Open World Economy" kn. Murphy and Tooze (1991) rodo, kad atsiranda nauja Lotynų Amerikos TPE tyrinėtojų karta. Tą patį liudija šiuolaikinės Afrikos literatūros apžvalga, kurią pateikia W. Ofuatey-Kodjoe. Pasaulinio banko 1993 metais atliktas „Azijos stebuklo" tyrimas taip pat iškelia rimtų abejonių dėl kai kurių vyraujančių ekonominių idėjų.

5 Iš čia kyla dviprasmybių bei nesusipratimų dėl žodžių „struktūra" ir „struktūralizmas" vartojimo.

Nuorodos

Axelrod, R. 1981: „The emergence of cooperation among egoists". *American Political Sciene Review*, 75, 306–318.

Baldwin, D. 1971: *Money and Power,* Journal of Politics, 33, 578–614.

Blake, D. and Walters, R. 1976: *The Politics of Global Economic Relations.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Brandt, W. 1980: *North-South: a Program for Survival.* London: Pan Books.

Colander, D. and Brenner, R. (eds) 1992: *Educating Economists.* Ann Arbor: Michigan University Press.

Cole, K., Cameron, J. and Edwards, C. 1983: *Why Economists Disagree? the Political Economy of Economics.* London: Longman.

Cooper, R. 1968: *The Economics of Interdependence.* New York: McGraw-Hill.

Corbridge, S. and Thrift, A. 1994 (spaudoje): *Money, Space and Power,* Cambridge: Cambridge University Press.

Cox, R. 1987: *Production, Power and World Order.* New York: Columbia University Press.

De Jouvenel, B. 1954: *Sovereignty.* Paris: PUF.

Dicken, P. 1986 (2nd edn 1992): *Global Shift: the Internationalization of Economic Activity.* London: Chapman.

Eichengreen, B. 1992: *Golden Fetters: the Gold Standard and the Great Depression 1919–1939.* Oxford: Oxford University Press.

Giddens, A. 1990: *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity Press.

Gilpin, R. 1987: *The Political Economy of International Relations.* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Higgott, R. 1991: *Toward a non-hegemonic IPE.* In Murphy and Tooze (1991), 97–128.

Hodgson, G. and Screpanti, E. 1991: *Rethinking Economics: Markets, Technology and Economic Evolution.* London: Elgar.

Holsti, K. 1985: *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory.* London: Allen & Unwin.

Keohane, R. 1984: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Keohane, R. and Nye, J. (eds) 1972: *Transnational Relations and World Politics.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Kindleberger, C. 1970: *Power and Money: the Economics of International Politics and the Politics of International Economics.* New York: Basic Books.

Krasner, S. 1983: *International Regimes.* Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.

Lacoste, Y. 1984: *Ibn Khaldun: the Birth of History and the Past of the Third World* (tr. from French). London: Verso.

Lukes, S. 1974: *Power.* Oxford: Oxford University Press.

Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power,* vol. I: *A History of Power from the Beginning to A. D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press.

Morse, E. 1976: *Modernization and the Transformation of International Relations.* New York: Free Press.

Murphy, C. and Tooze, R. (eds) 1991: *The New International Political Economy.* Boulder, Colorado: Rienner.

Rosenau, J. 1990: *Turbulence in World Politics.* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Shonfield, A. 1965: *Modern Capitalism: the Changing Balance of Public and Private Power.* Oxford: Oxford University Press for RIIA.

Sklair, I. 1991: *Sociology and the Global System: Social Change in Global Perspective.* London: Harvester Wheatsheaf.

Spero, J. 1977: *The Politics of International Economic Relations.* Hemel Hempstead: Allen & Unwin.

Stopford, J. and Strange, S. 1991: *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares.* Cambridge: Cambridge University Press.

Strange, S. 1970: *International economics and international relations: a case of mutual neglect.* International Affairs, April, 304 – 315.

Strange, S. 1972: *International economic relations: the need for an interdisciplinary approach.* In R. Morgan (ed.), The Study of International Affairs. Oxford: Oxford University Press for RIIA, 63–84.

Strange, S. 1983: *Cave! hic dragones.* In Krasner (1983), 337–354.

Strange, S. 1988: *States and Markets: an Introduction to International Political Economy.* London: Frances Pinter.

Whitman, M. 1984: *Persistent unemployment: economic policy perspectives in US and Europe.* In A. Pierre (ed.), *Unemployment and Growth in the Western Economies.* New York: Council on Foreign Relations.

8

Saugumo re-vizijos

J. Ann Tickner

Tik pasibaigus Antrajam pasauliniam karui E. H. Carras (1945, 2 skyrius) rašė, jog karinės technologijos pažanga XX amžiaus pirmoje pusėje valstybę paverčia anachronizmu: ji nebegali savo piliečiams garantuoti nei karinio saugumo, nei ekonominės gerovės. Ieškodamas šios dilemos sprendimo Carras pasiūlė tarptautinį saugumą atsieti nuo jo sąsajų su nacionalinėmis sienomis ir nacionaliniu suverenumu: reikia siekti „jungtinio" arba „bendro" saugumo kuriant vienokią ar kitokią pasaulinę saugumo organizaciją su reguliariomis tarptautinėmis karinėmis pajėgomis. Jis siūlė daugiatikslių susisiekiančių saugumo vienetų sistemą, organizuotą pagal funkcinius, o ne nacionalinius principus. Tačiau nacionaliniai vienetai turėtų išlikti, nes jie tenkina žmonių tapatybės poreikį ir šiuo atžvilgiu, jo manymu, atspindi konstruktyviąją nacionalizmo pusę.

Carro *Nacionalizmas praeityje ir dabar* (*Nationalism and After*) (1945) buvo parašytas karo pabaigoje, padidėjusio jautrumo nesaugumui sąlygomis, kai naujų tarptautinio saugumo modelių paieškos paprastai tampa labai intensyvios. Daugeliu požiūrių Carro vizija buvo gana panaši į šiuolaikinę „bendrojo saugumo" sampratą, nors Carro siūlyta pasaulinė saugumo organizacija turėjo daugiau centralizuotų galių, nei jai suteiktų šiuolaikiniai bendrojo saugumo idėjos šalininkai. Tačiau ši vizija greit buvo nustumta į šalį, nes tarp didžiųjų valstybių kilęs šaltasis karas pareikalavo, kaip atrodė, laikytis „realistinių" aljansų kūrimo nuostatų. Nacionalinio saugumo sistemos ribotumų analizės užduotis buvo atidėta; kolektyvinis saugumas, kaip žingsnis link Carro pasaulinės saugumo organizacijos, buvo atmestas kaip „nerealistinis" tik savo interesų paisančių ekspansinių valstybių pasaulyje. Realistinei paradigmai pokario laikotarpiu vis labiau įsivyraujant realistų buvo pradėtos kelti tezės, esą būtent utopinių kolektyvinio saugumo idėjų žlugimas ir Vakarų politikų nenoras reikiamai

paisyti savo nacionalinių saugumo interesų ketvirtajame dešimtmetyje tapo Antrojo pasaulinio karo priežastimi (Morgenthau, 1973, skyrius 24).

REALISTINĖS NACIONALINIO SAUGUMO KONCEPCIJOS

Realizmo paradigmos viešpatavimas keletą dešimtmečių nustūmė į šešėlį Carro dėstytas postnacionalinio saugumo idėjas: ironiška, kad Carro ankstesnioji knyga, *Dvidešimties metų krizė* (*Twenty Years' Crisis*), dažnai cituojama kaip realizmo pasaulėžiūros išraiška. Realistai saugumo sąvoką subordinuoja galios sąvokai. Saugumas tapatinamas su valstybės saugumu nuo išorės pavojų, ir jo siekiama didinant valstybės karinę galią. Šis į valstybę orientuotas – etatocentristinis – saugumo apibrėžimas kildintinas iš realistinių prielaidų, nubrėžiančių griežtą ribą tarp valstybės vidaus „tvarkos" ir tarpvalstybinės „anarchijos", arba „prigimtinės būklės", kur karas yra nuolat tvyranti grėsmė (Waltz, 1979, p. 102). Nesant tarptautinės valdžios, pajėgiančios sutvardyti atskiras agresyvias ambicijas, siekdamos saugumo valstybės turi kliautis savo pačių jėgomis. Tačiau kaip realistai pripažino, sistema dažnai sukuria vadinamąją „saugumo dilemą": tai, ką valstybė laiko pateisinamomis savigynos stiprinimo priemonėmis, kitų gali būti traktuojama kaip grėsmingas ginklavimasis (Smoke, 1975). O tai gali paskatinti destabilizuojančias ginklavimosi varžybas, kurios mažina bendrąjį sistemos ir jai priklausančių atskirų valstybių saugumą. Realistų požiūriu, bet koks stabilumas, kuris egzistuoja tokiame pasaulyje, egzistuoja tik jėgų pusiausvyros dėka.

Šios prielaidos apie tarptautinės sistemos pobūdį ir savo saugumo siekiančių valstybių elgesį realistų buvo pasitelkiamos analizuojant didžiųjų valstybių elgseną laikotarpiu po Antrojo pasaulinio karo. Ginklavimosi varžybų tarp JAV ir Sovietų Sąjungos eskalacija gali būti traktuojama kaip klasikinis saugumo dilemos atvejis; tačiau griežtas dvipoliškumas sukūrė jėgų pusiausvyrą, kuri, Kennetho Waltzo ir kitų realistų požiūriu, garantavo gana aukštą saugumo laipsnį (Waltz, 1964). Šaltojo karo įtampa, paskatinusi „neregėtų prievartos technologijų" (Beck and Berkowitz, 1966, p. 122) atsiradimą, sukūrė naują tarptautinių santykių specializaciją – nacionalinio saugumo sritį, kuri dar labiau įtvirtino saugumo konceptualizaciją etatistinėmis, karinėmis sąvokomis. Išpažindama realistinę pasaulėžiūrą ir patirdama smarkią JAV strateginių nuostatų įtaką branduolinio ginklo ir JAV bei jos sąjungininkių NATO aljanse saugumo atžvilgiu, visa nacionalinio saugumo sritis buvo grindžiama prielaida, jog kadangi branduolinis karas per daug pavojingas, kad jį galima

būtų pradėti, saugumas yra tapatus branduolinei atgrasai ir branduolinių jėgų pusiausvyrai.

Nors šaltojo karo ideologija atitiko realizmą, tarptautinio saugumo tapatinimas su strateginiais didžiųjų valstybių santykiais nebuvo visiškai negіnčijamas net šaltojo karo metu (Wolfers, 1952). Hedley Bullas (1965) pabrėžė vyraujančių saugumo koncepcijų etnocentrizmą, nes tarptautinių santykių studijų apsiribojimas JAV–Sovietų Sąjungos santykiais reiškia, kad jų saugumas tapatinamas su tarptautinės sistemos kaip visumos saugumu. Telkiant beveik visą dėmesį politinei-karinei problematikai, tie teoriniai darbai, kuriuose buvo keliami valstybių ekonominių santykių klausimai, buvo priskiriami „žemosios politikos" sričiai.

Nors dvipoliškumas pradėjo aižėti daug anksčiau už šaltojo karo pabaigą, o ekonominiai klausimai atsirado saugumo darbotvarkėje po aštuntojo dešimtmečio naftos šoko, rimtos diskusijos saugumo prasmės klausimu prasidėjo tik devintojo dešimtmečio pradžioje. Šaltojo karo suintensyvėjimas, žadindamas baiminimąsi dėl galimo branduolinio karo, vertė susimąstyti, ar ginklavimosi varžybų eskalacija suderinama su saugumo stiprinimo poreikiu. Diskusijose dėl branduolinės atgrasos daugiausia dėmesio buvo skiriama tam, kiek yra patikimas JAV pažadas garantuoti Vakarų Europos saugumą. Devintojo dešimtmečio pradžioje branduoliniai ginklai, dislokuoti šalyse tariamo jų nacionalinio saugumo sumetimais, kai kuriuos žmones privertė pasijusti labai nesaugiai: paradoksalu tai, kad nacionalinio saugumo koncepcijos tapo įtakingiausios tuo metu, kai Reagano administracijos Strateginė gynybos iniciatyva aiškiai atskleidė tai, jog valstybė jau negali garantuoti piliečių saugumo savo pačios teritorijoje. Tiems, kurie kritiškai vertino realistų strategines koncepcijas, karinis valstybės saugumas reiškė nesaugumą individų, paverstų branduolinės atgrasos strategijos įkaitais.

Kai devintojo dešimtmečio pradžioje konfliktas tarp didžiųjų valstybių sparčiai deeskalavosi ir pasaulis pasirodė stovįs ant kitokios tarptautinės tvarkos slenksčio, atsirado galimybė praplėsti saugumo tematiką, įtraukiant į ją temas, kurias taip pranašiškai kėlė Carras 1945 metais. Šiandieną, kitaip nei prieš penkiasdešimtį metų, tarptautinių santykių srityje vyrauja sumaištis: dabartinių teorinių priešpriešų realizmo paradigmai įvairovė garantuoja, kad siūlomi nauji saugumo apibrėžimai bei nauji keliai jam pasiekti bus ginčijami labiau nei senieji. Prasidėjęs dialogas saugumo temomis jau rodo, jog vyksta esminė idėjinė revizija, susijusi ne tik su tais teoriniais pagrindais, kuriais rėmėsi tradicinė saugumo samprata, bet ir bendresniais visos šios srities epistemologiniais pagrindais.

Dabartinės pastangos reviduoti saugumo sąvoką kildintinos iš labai skirtingų šaltinių – iš Vakarų politikų bei akademikų, iš „naujojo mąstymo" atstovų Sovietų Sąjungoje, iš teoretikų, užsiimančių Pietų saugumo problematika. Be to, ankstesnes realistines saugumo koncepcijas pradėjo naujai permąstyti patys realistai, ne vien realizmo tradicijos kritikai. Susidūrę su staigiu vienos iš supergalybių atsisakymu tęsti branduolinio ginklavimosi varžybas, net strategai pradėjo diskutuoti dėl branduolinės atgrasos strategijos adekvatumo ir moralumo, dėl teorijos fokusavimosi vien į didžiųjų valstybių santykius, dėl paties karo prasmės (Booth, 1993). Kvestionuojamas tas išskirtinis dėmesys kariniam didžiųjų valstybių saugumo aspektui, kuris buvo būdingas šaltojo karo periodui, nes saugumo sąvoka vis labiau plečiama – į ją įtraukiant ekonominius bei ekologinius saugumo aspektus. Suvokiant silpną ekonominę Pietų poziciją ir matant, kad Šiaurės valstybės savo saugumą vis labiau sieja su savo ekonominiais interesais, diskusijos dėl naujos tarptautinės tvarkos aprėpia plačią problematiką, pradedant nuo ekonominio, karinio ir ekologinio saugumo santykinės svarbos ir baigiant pasaulinės ekonomikos nestabilumo tikimybe mažėjant JAV hegemoniniam vaidmeniui.

Turbūt neatsitiktinai ši saugumo problematikos revizija vyksta tuo pat metu kaip ir tarptautinių santykių „trečiasis ginčas", kur bendresniu pavidalu kvestionuojami pačios disciplinos teoriniai pagrindai (Lapid, 1989). Pagal šiuos kritinius požiūrius saugumo koncepcijos, labiau atitinkančios dabarties pasaulį, kūrimas reikalauja pamatinės realistinės analizės prielaidų revizijos: realizmo kritikų įsitikinimu, vis labiau integruotame pasaulyje, susiduriančiame su įvairialypiais pavojais savo saugumui, etatistinė saugumo analizė, telkianti dėmesį vien į politinius/karinius saugumo aspektus, jau negali mūsų tenkinti.

NACIONALINIO SAUGUMO SĄVOKOS PLĖTRA

Išskirtinis realistų dėmesys tarpvalstybiams konfliktams ir karinei galiai, apibrėžiamai pagal didžiųjų valstybių interesų bei saugumo kriterijus, susilaukia vis daugiau kritikos iš tų, kurie mano, jog realizmo pasaulėžiūra neatitinka šių dienų realybės. Net Luardas (1988) pripažįsta, jog karo tarp didžiųjų valstybių tikimybė mažėja ir iš tikrųjų vyksta karinės galios, kaip nacionalinio saugumo garanto, erozija. Tačiau, kaip rodo Luardo studija, naujų saugumo koncepcijų autoriai, kurie savo idėjas grindžia karinių konfliktų grėsmės mažėjimo prielaida, gali būti apkaltinti tuo pačiu etnocentrizmu, kuriuo nuo seno kaltinamos saugumo stu-

dijos (Nye and Lynn-Jones, 1988). Džiaugiantis dėl karo padėties tarp didžiųjų valstybių baigties užmirštama tai, kad nuo 1945 metų buvo 127 karai, ir visi jie, išskyrus du, įvyko Pietuose (Luard, 1988, p. 61).

Žvilgsnis iš Pietų

Tais atvejais, kai remiantis įprastąja nacionalinio saugumo samprata buvo mėginama analizuoti Pietų saugumo problemas, dažniausiai tai buvo daroma didžiųjų valstybių saugumo interesų požiūriu: turbūt vienas iš paradoksaliųjų šaltojo karo laikų padarinių yra tai, kad karinių konfliktų stūmimas į tarptautinės sistemos periferiją siekiant sistemos saugumo faktiškai padidino nesaugumą Pietuose (Ayoob, 1991). Pietų požiūriu, Šiaurės vartojamas saugumo apibrėžimas tereiškia JAV hegemonijos, Vakarų saugumo bei tarptautinio kapitalizmo interesų gynimą (Luckman, 1983, p. 204).

Pietuose kariniai konfliktai dažniausiai yra ne tarpvalstybinių konfliktų, bet vidaus opozicijos priešinimosi politiniams režimams, neretai palaikomiems užsienio kišimosi, padarinys. Išskyrus karus Artimuosiuose Rytuose, grėsmė saugumui dažniausiai kyla ne dėl užsienio agresijos, o dėl nesugebėjimo skirtingas socialines grupes integruoti į politinį procesą. Atgrasos priemonės prieš išorės agresiją nėra pakankamos garantuoti saugumą, jeigu didžiausią grėsmę kelia vidaus nesaugumas: be to, kaip parodo Nocole Ball (1988, p. 40), net pats terminas „vidaus nesaugumas“ klaidina, nes iš tikrųjų jis dažniausiai reiškia ne pavojų visų piliečių saugumui, o veikiau pavojų valdančiojo elito išlikimui valdžioje – dažnai daugumos gyventojų interesų sąskaita.

Nors karinio konflikto grėsmė buvo ir veikiausiai išliks vienas iš nesaugumo šaltinių Pietuose, daugelio teoretikų įsitikinimu, saugumas neturi būti apibrėžiamas vien karinių grėsmių terminais. Peržengdami realizmo koncepcijų ribas Edwardas Azaras ir Chung-in Moonas (1988) nesaugumą apibrėžia plačiau, – kaip įvairias grėsmes vertybėms bei tapatybei, kurių pobūdis kinta priklausomai nuo laiko bei vietos aplinkybių. Daugeliui Pietų regionų aktualesnės ekonominės, o ne karinės grėsmės ir, kaip pažymi Nicole Ball, ten, kur jos egzistuoja vienu metu, jos paprastai stiprina viena kitą. Remdamasi šios priklausomybės faktu Ball siūlo platesnį saugumo apibrėžimą: vidaus kariniai konfliktai dažnai kyla dėl to, kad elitas nenori keisti išnaudotojiškų socialinių bei ekonominių santykių ir jų interesams tarnaujančios politinės sistemos. Ball taip pat atkreipia dėmesį į atvirkštinę karinio ir ekonominio saugumo priklau-

somybę, kai ištekliai atitraukiami nuo ekonominio vystymosi tikslų ir skiriami kariniams tikslams. Jos įsitikinimu, karinės išlaidos neigimai atsiliepia ekonominiam augimui (1988, p. 163–167): technologija, kuri reikalinga karinei galiai stiprinti, mažai naudinga tenkinant materialius daugumos žmonių poreikius.

Caroline Thomas (1987) taip pat pabrėžia ekonominį nacionalinio saugumo aspektą apibrėždama saugumą ne vien valstybės vidaus saugumo, bet ir apsirūpinimo maistu, sveikatos apsaugos, pinigų bei prekybos sistemų saugumo terminais. Jos požiūriu, elementarių žmogaus poreikių tenkinimas yra nacionalinio saugumo aspektas; kaip ir Ball, ji pabrėžia karinio ir ekonominio saugumo tarpusavio priklausomybę – kai nesugebėjimas patenkinti elementarius žmonių poreikius kelia režimo vidaus saugumo problemas ir verčia jį ginkluotis vidaus neramumams malšinti. Thomas taip pat pabrėžia silpnų valstybių bejėgiškumą išorės atžvilgiu joms funkcionuojant tokioje tarptautinėje ekonominėje sistemoje, kur viešpatauja galingieji, nustatantys ir lošimo taisykles, ir patys vykdantys jų priežiūrą.

Tad saugumo problemą permąstant Pietų kontekste atsiskleidžia šiuolaikinių realistinių koncepcijų, orientuotų į didžiųjų valstybių jėgos politikos analizę, ribotumas. Pietų ginklavimasis šiuolaikine ginkluote, kuri paprastai tiekiama didžiųjų valstybių ir kuri pirmiausia naudojama vidaus tikslams, patvirtina branduolinės atgrasos kritikų teiginį, jog pats militarizavimasis tampa didžiausiu pavojumi saugumui. Vidaus konfliktų atveju kyla klausimas, kieno saugumas ginamas, o tai sugestionuoja, kad adekvatus saugumo supratimas reikalauja analizės tiek individo, tiek valstybės lygmeniu. Kai kurie teoretikai net kėlė idėją, jog pats terminas „valstybė“, kaip jis vartojamas Vakarų kontekste, netaikytinas kai kuriuose Pietų regionuose, kur „kvazivalstybėms“ teisėtumo suteikia tarptautinė sistema, o ne jų pačių gyventojų parama (Jackson and Rosberg, 1982). Tokioje tarptautinėje sistemoje, kuri kai kur Pietuose prilygsta vidaus anarchijai išliekant tarptautinių sienų stabilumui, dažnai palaikomam didžiųjų valstybių intervencijos, realistinė prielaida apie anarchijos ir tvarkos santykį apsiverčia aukštyn kojomis.

Žvilgsnis iš Šiaurės

Šiaurėje klostosi dvi labai skirtingos saugumo konceptualizacijos kryptys. Vienai iš jų priklauso „bendrosios“ arba „visa apimančios“ saugumo sistemos šalininkai, kurių įsitikinimu nacionalinio saugumo koncepcijos,

iškeliančios į pirmą vietą karinę galią, yra iš esmės ydingos šiuolaikiniame šalių tarpusavio priklausomybės pasaulyje, susiduriančiame su įvairialypėmis grėsmėmis, kur neveikia tradiciniai realistiniai sprendimai. Kita kryptis mėgina gaivinti tradiciškesnę nacionalinio saugumo koncepciją, keldama naują ir modifikuotą *Pax Americana* idėją: Sovietų grėsmei pasibaigus JAV su savo išliekančia karine galia, talkinamos jos sąjungininkių šaltajame kare, turi galimybių tapti globalinio saugumo garantu ir atlikti vaidmenį, kuris dabar būtų mažiau pretenzingas ir pavojingas nei jis buvo dvipolės šaltojo karo priešpriešos laikotarpiu.

Kaip ir tie autoriai, kurie į problemą žvelgia iš Pietų pozicijos, „bendrojo saugumo“ šalininkai priima daugiamatį saugumo apibrėžimą, pabrėžiantį šalių saugumo tarpusavio priklausomybę, o ne tą saugumo kaip nulinės sumos lošimo idėją, kuri būdingesnė nacionalinio saugumo koncepcijoms. Šiuolaikinis „bendrojo saugumo“ apibrėžimas politiškai pirmąkart buvo suformuluotas Nepriklausomos nusiginklavimo ir saugumo komisijos raporte (1982), kur teigiama, jog branduolinio ginklavimosi paradoksas – faktas, kad valstybių saugumas priklauso nuo jų piliečių nesaugumo – tradicinę saugumo sąvoką daro beprasmišką. Bendrojo saugumo koncepcija remiasi prielaida, jog esama globalinių pavojų, kurie kelia grėsmę visai sistemai ir su kuriais neįmanoma dorotis neperžengiant valstybių sienų; pabrėždama bendrus pavojus koncepcija kalba apie kolektyvinių veiksmų būtinumą jį grįsdama ne apeliacijomis į altruizmą, bet į kolektyvinius visų šalių interesus.

Devintajame dešimtmetyje mąstymo bendrojo saugumo sąvokomis elementų atsirado kai kuriuose politiniuose Šiaurės sluoksniuose. 1980 m. Japonijos premjerui įteiktame raporte visa apimančio nacionalinio saugumo klausimu saugumas apibrėžiamas kaip žmonių gyvybės apsauga nuo įvairių – tiek vidaus, tiek išorės – pavojų. Pasak šio raporto, nesaugumas apima ekonominį nesaugumą, ekologinius bei stichinių nelaimių pavojus (Barnett, 1984). Devintojo dešimtmečio viduryje Michailas Gorbačiovas pasiūlė visa apimančią tarptautinio saugumo sistemą, kurioje buvo numatomas nusiginklavimas, taip pat globalinės ekonominio ir ekologinio saugumo priemonės. Gorbačiovas siūlė didinti JT kaip globalinio saugumo garanto vaidmenį; faktiškai šio vaidmens didėjimą atspindi platėjančios JT taikos palaikymo funkcijos, taip pat JT įsitraukimas į humanitarinės pagalbos teikimą Somalyje bei buvusioje Jugoslavijoje.

Kai kurie Šiaurės teoretikai saugumą taip pat pradėjo konceptualizuoti kaip daugiamatę kategoriją. Richardas Ullmanas (1983) nacionalinį saugumą apibrėžia kaip pastangą apsisaugoti nuo tokių grėsmių, kurios

gali pabloginti valstybės gyventojų gyvenimo kokybę: tarp jų jis mini valstybės nepajėgumą garantuoti būtiniausių poreikių tenkinimo, dorotis su aplinkos alinimu ir stichinėmis nelaimėmis. Neorealistas Barry Buzan (1991) išplėtė tradicinio realizmo akiratį, šalia karinių saugumo aspektų pabrėždamas jo ekonominius bei ekologinius aspektus. Jessica Mathews (1991) teigia, jog į saugumo apibrėžimą turi būti įtraukti aplinkosaugos, išteklių naudojimo bei demografijos aspektai; išteklių alinimas ir tarša didėjant gyventojų skaičiui daro žalą, dėl kurios žmonėms tampa vis sunkiau tenkinti savo būtiniausius poreikius.

Dėmesys saugumo daugiamatiškumui – kariniams, ekonominiams bei ekologiniams jo aspektams ir šių aspektų tarpusavio priklausomybei – esminis bendrojo saugumo koncepcijų bruožas. Būtent pabrėždama ekonominio ir ekologinio saugumo sąryšį Pasaulinė aplinkosaugos ir vystymosi komisija (1987) iškėlė „ekologiškai pagrįsto vystymosi" (*sustainable development*) idėją – rekomenduodama tokį ekonominio vystymosi tipą, kuris būtų suderinamas su ateities kartoms išliekančia sveika aplinka; ji taip pat pabrėžė žmogaus pagrindinių poreikių tenkinimą kaip svarbų ekologiškai pagrįstos ekonominės plėtros aspektą. Dėmesys individams bei gamtinei aplinkai, kurį reiškia visi bendrojo saugumo šalininkai, liudija, jog abejojama valstybės kaip saugumo garantės statusu: Nepriklausoma nusiginklavimo ir saugumo komisija savo ataskaitoje (1982) iškėlė tezę, jog branduolinio ginklo amžiuje jokia valstybė negali atskirai nuo kitų susikurti savo saugumo. Remdamiesi skandinavų taikos studijų tradicija bendrojo saugumo šalininkai kelia saugumo koncepcijas, metančias iššūkį tradiciniams įsitikinimams bei institucijoms, kurių kontekste formuojamas mūsų įprastas saugumo supratimas.

Kitaip negu šiose globalistinėse koncepcijose, naujojo *Pax Americana* skelbėjai saugumą konceptualizuoja daugmaž taip pat, kaip jį suvokė pokario realistai, nors su pasitenkinimu pripažįsta, jog baigėsi toji ilgai trukusi JAV hegemonijos ir branduolinio dvipoliškumo priešpriešа, kuriai tiek daug dėmesio skyrė ankstesnieji nacionalinio saugumo teoretikai. Charlesas Krauthammeris (1992) pastebi ženklų, liudijančių „vienpoliškumo" tendenciją, kai „siekdama saugumo ir tvarkos ideologiškai nusiraminusi Šiaurė savo užsienio politiką derins prie JAV užsienio politikos". Pabrėždamas, jog „JT nieko negarantuoja", Krauthameris toliau tvirtina, kad įžengiame į „pseudomultilateralizmo" erą, kai efektyvų saugumą galės garantuoti tik JAV karinė galia. Pasak jo, daugumos pavojų šaltinis yra Pietūs, kur mažos atsilikusios valstybės kelia grėsmę regioniniam ir globaliniam saugumui. Nors šio pasaulėvaizdžio atstovai ir toliau

daugiausia dėmesio skiria problemoms, susijusioms su kariniu saugumu, kai kurie jų pripažįsta, jog JAV karinį pajėgumą kartais atstoja jų ekonominė galia.

Akivaizdu, kad *Pax Americana* idėja, pabrėžianti karinę ir policinę JAV viršenybę, tėra ankstesnių etnocentrinių nacionalinio saugumo koncepcijų atmaina, ir nuo jų skiriasi tik tuo, kad Rytų–Vakarų priešpriešą pakeičia Šiaurės–Pietų priešprieša. Nors yra ir tokių teoretikų, kurie mato išliekančių karo grėsmių dabartinėje Europoje (Mearsheimer, 1990), daugumos naujų saugumo koncepcijų dėmesys pakrypo į Šiaurės–Pietų saugumo problemų matmenį, o tai iš principo gali tik sustiprinti pavojingą Šiaurės-Pietų poliarizacijos tendenciją. Nepaisant išliekančių JAV ir Rusijos branduolinio nusiginklavimo problemų, šaltojo karo pabaiga diskusijas ginklų kontrolės klausimais pakreipė į Pietų ginklavimosi problematiką; nors nuolatinis Šiaurės ginklavimasis moderniausia ginkluote – galimam jos panaudojimui prieš nepriimtinus Pietų režimus – pačioje Šiaurėje kartais suvokiamas kaip ne mažesnė grėsmė saugumui negu vidaus konfliktai. Net Pietums simpatizuojantys balsai kartais palaiko šį naują požiūrį, pagal kurį visas nesaugumas – karų, ekonominio atsilikimo, gyventojų pertekliaus, žmogaus teisių pažeidinėjimo ar aplinkos alinimo pavidalu – lokalizuotas tik Pietuose. Nemenkindama šiame regione egzistuojančių grėsmių saugumui, saugumo revizija vis dėlto turėtų priešintis naujų skiriamųjų linijų kūrimui, nes jos tik nuslepia globalines nelygybės struktūras, kurios vienodai didina tam tikrų individų bei grupių nesaugumą tiek Šiaurėje, tiek Pietuose. Siekdami revizuoti saugumą turėtume vengti tradicinio mąstymo dichotomijų. Dabar panagrinėkime, kaip realizmas ir kai kurie šiuolaikiniai jo kritikai įsivaizduoja šią reviziją.

SAUGUMO RE-VIZIJOS

Realizmo performulavimas

Realistinė saugumo revizija vyksta dviem skirtingomis kryptimis, analogiškomis anksčiau nagrinėtoms etatocentristinių ir bendrojo saugumo koncepcijų kryptims. Pirma, yra realistų, kurie saugumą analizuoja pokarinio realizmo sąvokomis, tačiau jas adaptuoja šaltojo karo baigties pasauliui. Jų siūlomas saugumo apibrėžimas, postuluodamas, kad valstybė yra vientisas agentas, teikia pirmenybę modifikuotai *Pax Americana* tipo tarptautinės tvarkos bei stabilumo versijai, kurioje numatoma kurti

didžiųjų valstybių kolektyvinio saugumo struktūras. Pripažindamas, kad JAV dominavimas negali būti amžinas ir kad JAV jau negali veikti viena, Henry Kissingeris (1992) saugumą sieja su Šiaurės valstybių sandoros atkūrimu; Šiaurės valstybės taip pat turi palaikyti pastangas kurti valstybinius regioninius blokus tokiuose nestabiliuose Pietų rajonuose kaip Artimieji Rytai. Panašiai Charlesas ir Cliffordas Kupchan (1992) siūlo naują galingiausių valstybių kolektyvinio saugumo versiją, analogišką XIX amžiaus Europos sandorai (*Concert of Europe*). Saugumą apibrėždami sistemos stabilumo terminais jie teigia, kad universalios kolektyvinio saugumo organizacijos yra pasmerktos žlugti, nes jos reikalauja išsižadėti nepriimtinai daug suverenumo ir neatspindi realios valstybių galios; viena iš funkcijų, kurias gali atlikti karinių galybių kolektyvinio saugumo grupė – garantavimas, kad periferiniai konfliktai (kurių pavyzdžiai imami vien iš Pietų) bus „izoliuojami arba išsprendžiami". Williamas Odonas (1992) saugumą tapatina su nauja *Pax Americana* sistema, kur JAV karinis dominavimas strateginiuose regionuose padeda išlaikyti taiką. Jis ragina JAV didinti savo karinį pajėgumą vykdyti žaibiškas intervencijas Pietuose.

Laikydamiesi realizmo tradicijos visi šie autoriai saugumą tapatina su tarptautinės sistemos ir tarptautinių sienų saugumu ir mano, jog jis gali būti garantuotas tik išlaikant hierarchizuotą tarptautinę sistemą, kurioje didžiosios valstybės veikia kaip pasaulio žandarai. Ši nauja realistinė analizė neperžengia ankstesnių nacionalinio saugumo studijų etnocentrizmo. Siekdama tvarkos, apibrėžiamos karinių konfliktų sprendimo terminais, ji visiškai neliečia ekonominio neteisingumo ar ekologinės degradacijos problemų; tuo tarpu tie, kurie siūlo šį platesnį saugumo apibrėžimą, teigia, jog karinės galios didinimas, dėl kurio atitraukiamas išteklius nuo civilinio gyvenimo bei švaresnės aplinkos kūrimo poreikių, gali tapti ekonominio ir ekologinio nesaugumo veiksniu. Jų įsitikinimu, šiuolaikinė karinė technologija brangi ne tik piniginiu, bet ir ekologiniu atžvilgiu, nes alina gamtos išteklius ir masiškai teršia aplinką.

Svarbiausią saugumo sąvokos reviziją, atliktą iš neorealizmo pozicijų ir mėginančią pasistūmėti toliau šios militarinės ir etatocentristinės nuostatos, pateikia Barry Buzanas savo knygoje *Žmonės, valstybės ir baimė* (1991). Vadindamas save „liberaliu realistu" Buzanas į saugumo sritį įtraukia problemas, kurias kelia bendrojo saugumo idėjos šalininkai. Saugumo sąvoką išplėsdamas taip, kad ji reikštų laisvę nuo karinių, politinių, socialinių, ekonominių bei ekologinių grėsmių, Buzanas ragina kurti

naują tarptautinio saugumo studijų sritį, kurioje, kitaip nei tradicinėse nacionalinio saugumo studijose, būtų remiamasi šiuo daugiamačiu saugumo apibrėžimu.

Nors saugumą Buzanas nagrinėja individo, valstybės ir tarptautinės sistemos lygmenimis, jo įsitikinimu, būtent suvereni valstybė išliks svarbiausiu ir efektyviausiu saugumo garantu. Atremdamas tezę, kurią kelia Pietų analitikai, jog valstybė gali būti veikiau grėsmės, o ne saugumo šaltinis, Buzanas argumentuoja, jog evoliucija „stiprių valstybių" link, kuri būdingesnė Vakarams, individui garantuoja didesnį saugumą. O dėl tarptautinės sistemos, tai Buzanas nėra įsitikinęs tuo, kad anarchijos panaikinimas čia išties reikštų saugumo dilemos sprendimą. Vis dėlto iš principo pripažindamas realizmo nubrėžtą valstybės vidaus tvarkos ir tarpvalstybinių santykių anarchijos distinkciją, jis prognozuoja, jog sistemai pamažu judant link „brandžios anarchijos", t.y. link stabilesnės tarptautinių santykių anarchijos formos, kartu vykstant valstybių stiprėjimo procesui, tarptautinis saugumas tvirtės. Buzanas taip pat mano, jog globalinės integracinės rinkos jėgos vis labiau skatina šį judėjimą „brandžios anarchijos", tad ir didėjančio tarptautinio saugumo link.

Pripažindamas stiprių ir silpnų valstybių skirtumą Buzanas žengia toliau už realistinės analizės tradicijos, kuri postuluoja, jog nacionalinio saugumo srityje valstybė yra vieningas, vientisas ir neproblemiškas agentas. Tačiau jo teiginys, kad stiprios valstybės, kurias jis tapatina su Vakarų demokratijomis, gali garantuoti savo piliečiams saugumą, kritikų yra ginčijama (Smith, 1991). Šiai jo tezei prieštarauja marginalizuotų grupių, tokių kaip moterys bei įvairios mažumos, padėtis – ekonominiu požiūriu ji dažnai blogėja, kai prioritetas teikiamas karinio saugumo interesams. Nacionalinių interesų sąvoką, kurios pagrindu formuojama nacionalinio saugumo politika, paprastai apibrėžia politinis bei karinis elitas; tad net stiprios valstybės šiuo požiūriu gali vykdyti abejotiną, demokratiškai nepagrindžiamą politiką.

Nors Buzanas gali būti teisus savo tezę apie brandžią anarchiją grįsdamas nuoroda į faktą, jog Vakarų liberalios demokratinės valstybės vengia tarpusavio karinių konfliktų, nėra garantijos, kad jos nesigriebtų karinės intervencijos į silpnas kitų regionų valstybes, jeigu būtų paliesti jų saugumo interesai. Periferinės valstybės veikiausiai nepripažintų ir liberalios Buzano prielaidos, jog jų ekonominis saugumas padidėtų joms labiau atsiveriant pasaulinei rinkai. Be to, ekologinis saugumas – Buzano mažiausiai nagrinėjamas saugumo aspektas – gali būti nesuderinamas su valstybių ekonominio vystymosi imperatyvais bei su tuo atvirumu pasau-

linei rinkai, kuris būtinas žengiant brandžios anarchijos link (Dalby, 1992).

Nors Buzanas išplečia saugumo sąvoką, jis akivaizdžiai išlieka sampratos, kuri Šiaurei teikia globalinio saugumo garanto vaidmenį, ribose. Buzanas tikisi karinių konfliktų grėsmės sumažėjimo sistemai progresuojant link brandžios anarchijos ir didėjančios ekonominės gerovės tolydžio atviresnėje pasaulinėje rinkoje, o Pietūs baiminasi dėl grėsmės saugumui, kurią jiems kelia Šiaurės ginklavimasis aukštų technologijų ginkluote, skirta intervenciniams tikslams, Šiaurės vykdoma labai netolygiai išsivysčiusios pasaulio ekonomikos kontrolė, taip pat Šiaurės rajumas gamtinių išteklių atžvilgiu, turintis neigiamų padarinių globalinei aplinkai. Buzano kritikai nesutiktų su jo liberalia prielaida, kad pažangos vaisiai gali būti prieinami visiems: politinė hierarchija ir netolygus pasaulinės kapitalistinės ekonomikos vystymasis iškelia struktūrinių kliūčių neturtingiausių valstybių ir individų saugumui. Nors ne taip aiškiai kaip tradicinis realizmas, reformuotasis realizmas ir toliau teikia pirmenybę valstybės saugumui, o patį saugumą sieja su tarptautine sistema, kurioje dominuoja didžiosios valstybės.

Kritinės perspektyvos

Daugumoje koncepcijų, kuriose kritiškai žvelgiama į realizmo ir neorealizmo perspektyvas, saugumo analizę mėginama pastūmėti į platesnę, mažiau etatocentristinę problematiką. Realizmo kritikai atmeta dichotominį, nulinės sumos lošimo sąvokomis grindžiamą diskursą, kuriuo, jų manymu, remiasi tradicinės nacionalinio saugumo koncepcijos. Jie taip pat abejoja, ar valstybė gali išlikti patikimas saugumo garantas, jeigu į saugumo sąvoką šalia karinių aspektų bus įtraukti ekonominiai bei ekologiniai aspektai.

Šiuolaikiniuose taikos ir konfliktų tyrimuose (*peace and conflict research*) į saugumą pradėta žvelgti kaip į daugiamatę kelių lygmenų problemą (Dunn, 1991). Naudojant tą patį saugumo apibrėžimą, kurį teikia „bendrojo saugumo“ koncepcijos atstovai, taikos tyrimuose septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo pirmąkart įvesta struktūrinės prievartos sąvoka: ši sąvoka išplečia prievartos kaip fizinio smurto prasmę, todėl tais atvejais, kai neteisingos ekonominės bei politinės struktūros, neleisdamos individams patenkinti savo pagrindinių materialių poreikių, trumpina jų gyvenimą, galima kalbėti apie netiesioginę prievartą (Galtung,

1971; Wallensteen, 1988). Daugelis taikos studijų atstovų neapsiriboja karinių konfliktų problemomis, o nagrinėja platesnį jų kontekstą, atkreipdami dėmesį, pavyzdžiui, į karinių operacijų ir aplinkos taršos ryšį arba į atvirkštinę karinių ir socialinių išlaidų priklausomybę. Kai kurie iš jų propaguoja nepuolamąją gynybą ir branduolinį nusiginklavimą kaip būdą apriboti karines išlaidas ir sumažinti globalinio karo tikimybę.

Panašiai kaip E. H. Carras, kai kurie taikos studijų atstovai abejoja, ar dabartinė valstybių sistema gali išlikti veiksmingu saugumo garantu; vis labiau integruotame pasaulyje, kur masinio naikinimo ginklai kelia vienodą grėsmę tiek nugalėtojui, tiek nugalėtajam, valstybių kliovimasis tik savo pačių jėgomis nėra efektyvus būdas saugumui garantuoti. Todėl būtina didesnio saugumo sąlyga daugelis taikos studijų teoretikų laiko naują, radikaliai reformuotą pasaulio tvarką; šiame rekonstruotame pasaulyje individų saugumui teikiama pirmenybė prieš valstybės saugumą.

Įvade straipsnių rinkiniui pasaulinio saugumo tema Michaelas Klare'as ir Danielas Thomasas (1991), vengdami etatistinės terminologijos saugumo tikslą apibūdina kaip pastangą apsaugoti žmogiškųjų būtybių sveikatą bei gerovę mažinant jų kančias. Tame pačiame rinkinyje Richardas Falkas savąją „pasaulinės tvarkos" koncepciją atskiria nuo realizmo koncepcijų. Jo įsitikinimu, naujos grėsmės saugumui, kurios peržengia valstybių sienas ir kurios negali būti išspręstos atskirų valstybių pastangomis, verčia abejoti realistine savikliovos prielaida ir ieškoti naujų koncepcijų, kuriose saugumo problema būtų traktuojama iš platesnės perspektyvos. Daugiau dėmesio turi būti skiriama demokratinėms tarpnacionalinėms jėgoms, kurios skatina didėjančią valstybės vidaus ir tarptautinių veiksnių sąveiką ir taip meta rimtą iššūkį realizmo prielaidoms. Žengdami šį konceptualų žingsnį nuo nacionalinio prie globalinio saugumo, „pasaulinės tvarkos" perspektyvos šalininkai kartu į žmogiškosios saugumo vizijos centrą iškelia individą. Įkandin Carro jie laikosi įsitikinimo, jog tokias pasaulinės tvarkos vertybes kaip taika, ekonominė gerovė, žmogaus teisės, ekologinė pusiausvyra veiksmingiausiai gali apginti ne valstybinės, bet tarptautinės arba tarpnacionalinės institucijos.

Panašiai ir Kenas Boothas (1991) mano, jog individai, o ne valstybės turi būti pamatinis saugumo referentas. Boothas kritikuoja „bevaises dichotomijas", kuriomis remiasi tarptautinės politikos moksliniai darbai. Pasak Bootho, pati kalba, kuria formuluojamos saugumo problemos, yra konstruojama takoskyrų bei priešpriešų kategorijomis; neatsikračius šių senų įvaizdžių ir nepradėjus mąstyti savarankiškai mūsų kuriami ateities įvaizdžiai tik atkartos senuosius. Jis ragina į saugumo problemą žvelgti iš

holistinės perspektyvos, neapsiribojant ta, kuri teikia išskirtinę reikšmę valstybei ir karinei galiai. Vadindamas save „utopiniu realistu“ jis mėgina geriausius realizmo tradicijos elementus integruoti į emancipacinės politikos viziją, kur siekiama demokratinių, ne kitų sąskaita realizuojamų žmogiškojo saugumo formų.

Dauguma realizmo kritikų sutiktų su Bootho teze, kad emancipacinė politika, galinti garantuoti individo saugumą, reikalauja radikalios tų kategorijų, kuriomis remiasi tradicinė saugumo samprata, peržiūros. R. B. J. Walkeris (1988), kaip ir Boothas, kritikuoja realizmui būdingą dichotomistinę mąstyseną: anot jo, prielaida, jog saugumas gali būti garantuotas tik valstybių viduje, tėra valstybių elito interesų išraiška – gilindama „mūsų“ ir „jų“, draugų ir priešų, piliečių ir užsieniečių priešpriešas ji kliudo įgyvendinti pasaulinio saugumo siekius. Šios dichotomijos, išreiškiančios įprastąją politinės erdvės konceptualizaciją, yra reikalingos nacionalinio saugumo sąvokai legitimizuoti, tačiau jos nėra suderinamos nei su pasaulinio saugumo, nei su individo saugumo siekiais.

Kai nacionalinis saugumas apibrėžiamas negatyviai – kaip saugumas nuo išorės karinių grėsmių – išorės grėsmės pojūtį sustiprina valstybinio suverenumo doktrina, pabrėžianti takoskyrą tarp saugios vidaus bendruomenės ir pavojingos išorinės aplinkos. Todėl daugelio realizmo kritikų požiūriu, saugumą siejant su individo saugumu šio saugumo tapatinimas su valstybės saugumu turi būti nutrauktas. E. H. Carras valstybės išlikimą teisino tuo, kad ji tenkina žmonių tapatybės poreikį; tuo tarpu etatocentristinės analizės kritikai atkreipia dėmesį į pavojus, kuriuos kelia priešpriešų pagrindu konstruojama politinė tapatybė. Dabartinėje tarptautinėje sistemoje saugumas siejamas su nacionalistine politine tapatybe, kuri konstruojama „kitokių“ atskyrimo, tad ir jų pavojingumo sąvokomis (Walker, 1990). Davido Campbello (1992) manymu, kad šios etatistinės tapatybės išliktų, būtina išorinė „grėsmė“: pagal įprastą mąstyseną visi pavojai saugumui kyla iš išorės pasaulio. Anot Campbello, valstybei reikalingas grėsmių ir pavojų diskursas tam, kad ji galėtų užsitikrinti savo pačios legitimaciją savo piliečiams žadėdama saugumą. Pilietiškumas tada sutapatinamas su lojalumu ir priešiškumu visam, kas svetima. Analizuodamas piliečių ir žmonių priešpriešą, kuria vadovaujasi šios dichotomistinės koncepcijos, Walkeris daro išvadą, jog tik tada, kai svarbiausiais saugumo paslaugos gavėjais taps žmonės, o ne piliečiai, galės susikurti išties visuotinis saugumas.

Vis dėlto, kaip pažymi Falkas (1992b) ir Walkeris (1990), tarptautinė valstybių sistema dar niekada nebuvo tokia stipri kaip dabar. Ekonomi-

nio vystymosi netolygumas, kurį sąlygoja hierarchizuota tarptautinė valstybių sistema ir globalinė kapitalizmo ekonomika, prisideda prie to, kad klostosi reiškinys, kurį Falkas (1992b) ir kiti vadina „globaliniu aparteidu" – pagal analogiją su rasinės diskriminacijos ir ekonominės nelygybės sąsaja Pietų Afrikoje (Schelling, 1992). Falkas kelia klausimą, kodėl Pietų Afrikos aparteidas buvo netoleruojamas, jeigu yra pripažįstama ir toleruojama situacija, kuriai esant turtingieji ir galingieji yra įsikūrę Šiaurės valstybėse jose vyraujant baltaodžiams gyventojams, o neturtingieji ir silpnieji – Pietų valstybėse, kur vyrauja spalvotieji gyventojai. Kapitalo globalizavimasis, taip pat politika, neleidžianti žmonių migracijos į Šiaurę, šią situaciją tik aitrina – didėjant turtingųjų saugumui neturtingųjų saugumas mažėja.

Tačiau Falkas ir kiti įžvelgia gilumines jėgas, kurios kvestionuoja ribas, skiriančias stipriuosius nuo silpnųjų, turtinguosius nuo neturtingųjų – tas ribas, kurias sukūrė valstybių sistema ir globalinis kapitalizmas. Jų įsitikinimu, performuluojant saugumą mažiau diskriminaciniais terminais kūrybinės energijos gali suteikti tie socialiniai sąjūdžiai, kurie nepaiso valstybių sienų ir siekia žmogiškojo saugumo tikslų, apibrėžiamų ekonominiais ir ekologiniais, o ne vien politiniais ir kariniais terminais (Walker, 1988; Reus-Smit, 1992). Jų požiūriu, šie socialiniai sąjūdžiai atmeta tradicines politinės erdvės padalijimo sąvokas, gresiančias didėjančiu nesaugumu silpniausiems; performuluojant saugumo kategoriją tų, kurie labiausiai pažeidžiami, interesų terminais, saugumas tampa procesu, kuris kyla iš apačios. Iš apačios kylantys pacifistiniai, ekologiniai, demokratijos ir žmogaus teisių gynimo bei feministiniai socialiniai sąjūdžiai yra potencialiai pajėgūs išardyti vyraujančią sistemą ir suteikti globalinio saugumo viziją, kurioje garantuojamas visų individų saugumas (Falk, 1992b). Pasak Falko, vienas iš tokių sąjūdžių, mėginančių artikuliuoti humanistinę saugumo viziją, yra feminizmas, ir nors feministinės perspektyvos retai komentuojamos saugumui skirtoje literatūroje, kuriant naują saugumo viziją jų įnašas svarus.

Feministinės perspektyvos

Skirtingų teorinių bei disciplininių sričių feministams būdingas bendras siekis išplėsti pažinimo horizontą taip, kad jame atsispindėtų moterų patirtis ir kad į analizę būtų įtraukiama lyties kategorija. Lyčių nelygybės atskleidimas ir moterų patirties įtraukimas į saugumo analizę gali padėti

sukurti tą universalesnę saugumo koncepciją, kurios siekia daugelis šiuolaikinių realizmo kritikų (Tickner, 1992). Kadangi valstybės karinės bei nacionalinio saugumo funkcijos buvo visada laikomos „vyriškomis", saugumo temoms skirtoje literatūroje retai buvo atsižvelgiama į moterų egzistavimą; tačiau pačios moterys šiomis temomis rašė bent jau nuo šio šimtmečio pradžios, kai Jane Addams pasisakė už naują internacionalizmą, galintį pakeisti savižudišką nacionalizmą, kuris, jos įsitikinimu, buvo viena iš Pirmojo pasaulinio karo priežasčių (Addams, Balch and Hamilton, 1916). Moterys saugumą paprastai apibrėždavo daugiamačiais terminais, įtraukdamos į šią sąvoką saugumą tiek nuo fizinės, tiek ir nuo struktūrinės prievartos (Falk, Kim ir Mendlovitz, 1991, p. 392–402).

JAV nacionalinės moterų organizacijos 1990 metų rezoliucijoje „Moterys kare" skelbiama, jog 80–90 proc. aukų konfliktuose, įvykusiuose po Antrojo pasaulinio karo, buvo civiliai, kurių daugumą sudarė moterys ir vaikai. Moterų prievartavimo strategija, naudota Bosnijos kare, atvėrė pasaulio akis į tą žiaurumą, kuris visada buvo vykdomas karų metu, nors paprastai nebūdavo viešinamas. Moterys ir vaikai sudaro 80 proc. globalinės pabėgėlių populiacijos, o pats šis reiškinys paprastai sietinas su kariniais konfliktais; visose visuomenėse moterys taip pat yra dažniausios smurto šeimose aukos, tačiau šis faktas, nors jis būdingas visiems pasaulio regionams, kultūroms bei klasėms, niekada nėra adekvačiai nušviečiamas (United Nations, 1991). Smurtas moterų atžvilgiu dažnesnis militarizuotose visuomenėse ir kariškių šeimose. Tokie faktai verčia manyti, jog moterys yra ypač pažeidžiamos militarizmo bei karo situacijose, kad mitas, pasak kurio vyrai kariūnai gina moteris ir vaikus – mitas, kuris gyvuoja per visą istoriją – turi būti demitologizuotas (Stiehm, 1983).

Saugumo apibrėžimą išplečiant į ekonominius bei ekologinius aspektus taip pat išryškėja moterų pažeidžiamumas. JT Moterų padėties komiteto 1981 metų ataskaitoje teigiama, jog nors moterys sudaro pusę pasaulio gyventojų ir trečdalį apmokamos darbo jėgos, taip pat atsako už du trečdalius viso darbo laiko, jos gauna tik dešimtadalį pasaulinių pajamų ir turi nuosavybės teisę į mažiau nei 1 proc. pasaulio turto (Jaggar, 1983, p. 138). Šie duomenys rodo, jog visose visuomenėse moterys pakelia didžiausią ekonominę naštą. Moterų darbas nėra reikiamai įvertinamas todėl, kad jis dažnai atliekamas už rinkos ribų – namudinio žemės ūkio sektoriuje Pietuose arba apskritai namų ūkyje. O kai moterys įsitraukia į darbo rinką, visose visuomenėse jos uždirba mažiau nei vyrai – todėl, kad neproporcingai gausiai telkiamos menkai atlyginamiems darbams arba todėl, kad joms mažiau mokama už tokį pat darbą (United

Nations, 1991, p. 81–114). Pietų moterys teikia menkai atlyginamas darbo paslaugas Šiaurės tarpnacionalinėms korporacijoms ir tarnaudamos Šiaurės namų ūkiuose. Ekonominių recesijų metu, kai valstybinių paslaugų mastas sumažėja, būtent moterims tenka pagrindinė našta globojant senus ir ligotus žmones. Pietuose sunkių padarinių moterims turi struktūrinės adaptacijos politika, kai joms tenka prisiimti papildomą globojimo naštą valstybėms mažinant savo socialines išlaidas. Moterys taip pat labiausiai nukenčia dėl ekologinės degradacijos: antai kai kuriuose Afrikos ir Azijos regionuose joms tenka kasdien pėsčiomis įveikti iki 10 kilometrų apsirūpinant kuru arba vandeniu. Moterų prokreacinė sistema ypač jautri toksinių atliekų bei pramoninių avarijų poveikiui.

Šie faktai, liudijantys apie daugiamatį moterų nesaugumą visame pasaulyje, gali paskatinti kurti į žmogų orientuotą, valstybių ir regionų ribas peržengiančio saugumo sampratą. Jie patvirtina realizmo kritikų teiginį, jog valstybė jos dabartiniu pavidalu nėra pakankamas saugumo garantas visiems savo piliečiams. Be to, realistų naudojamas valstybės kaip vieningo agento modelis nuslepia tai, kokiu mastu individų nesaugumą lemia rasė, klasė ir lytis, t.y. kategorijos, nepaisančios valstybių ir regionų sienų.

Feministinis požiūris taip pat iškelia naujų klausimų politinės tapatybės ir politinių ribų atžvilgiu – atžvilgiu dalykų, kuriuos kai kurie realizmo kritikai laiko kliūtimi visuotiniam, nediskriminaciniam saugumui. Kaip pažymi Davidas Campbellas, diskursas, kuris esančių šiapus ribos – „mūsų“ – tapatybę apibrėžia per sąsają su grėsmėmis, kurias kelia esantys anapus – „jie“, dažnai konstruojamas seksistinėmis sąvokomis. Pavyzdžiui, XIX amžiaus JAV autoriai Japonijos bei Lotynų Amerikos gyventojus dažnai vaizdavo kaip nepatikimus, nebrandžius, nepastovios psichikos sumoteriškėjusius žmones; šio seksistinio įvaizdžio reliktai pasireiškia ir dabartiniame JAV užsienio politikos diskurse (Campbell, 1992, p. 238; Hunt, 1987). Šaltojo karo pradžioje kairuoliškos arba socialistinės idėjos buvo vadinamos „rausvomis“, turint omeny kontrastą su griežtais nacionalinio saugumo imperatyvais, su vyrišku pasiryžimu atremti komunizmo pavojų (Campbell, 1992, p. 186–177). Daugelyje valstybių pilietiškumas siejamas su vienokia ar kitokia militarizuoto patriotizmo versija, su asmens pasirengimu paaukoti gyvybę dėl savo tėvynės. Kadangi beveik visose visuomenėse moterys buvo nušalintos nuo karo reikalų, jos buvo traktuojamos kaip antrarūšiai piliečiai arba kaip bejėgės būtybės, negalinčios pasirūpinti savo saugumu. Kvestionuojant šį globėjų/globotinių santykį ir susivokiant, kaip lyčių nelygybės pagrindu konstruojamos politi-

nės žmonių kategorijos, lengviau suprasti ir tai, kokiu būdu šie bei kitokie socialinio dominavimo santykiai gali būti kliūtimi siekiant visuotinesnio saugumo apibrėžimo.

Feministinis požiūris taip pat gali padėti reviduoti tas ribas, kurios tradicinę saugumo analizę įspraudžia į etatistinę paradigmą. Pabrėžiant, kad fizinė prievarta pasklidusi visais visuomenės lygiais, pradedant kariniais konfliktais ir baigiant prievarta šeimoje – o ši prievarta, kaip ir tarptautiniai konfliktai, vyksta teisės nepakankamai kontroliuojamoje aplinkoje – feministinėse studijose kvestionuojamas saugumo tapatinimas su valstybių sienomis. Globalinis skurdo feminizavimas verčia kritiškiau pažvelgti į koncepcijas, kurios pabrėžia ekonominę Šiaurės ir Pietų takoskyrą ir kurios vis labiau įsivyrauja naujoje saugumo literatūroje. Panašiai kaip skurdžiai ir benamiai Šiaurės valstybėse byloja Pietus egzistuojant Šiaurėje, taip ir negatyvi Šiaurės įtaka juntama Pietuose, kai jų politinis bei ekonominis elitas šliejasi prie Šiaurės valstybių ir globalinio kapitalo žeisdamas savo gyventojų interesus. Kadangi skurdo feminizavimą lemia tai, jog moterys dirba neproporcingai daug nemokamų arba menkai apmokamų darbų, moterų gyvenimo analizė teikia svertą aiškinant struktūrines šių reiškinių sąsajas (Mies, 1986).

Taigi, anot feministų, moterų nesaugumo faktai liudija, jog valstybė ir globalinė rinka nėra neutralus mechanizmas, visiems vienodai teikiantis saugumą. Tiesą sakant, saugumo analizei, kuri atliekama remiantis šiuo feministiniu požiūriu, rūpi ne vien moterų nesaugumo problemos; jai veikiau rūpi parodyti, kokiu būdu nelygiateisiai socialiniai santykiai didina visų nesaugumą. Suvokus moterų visame pasaulyje patirtį, gali būti lengviau įveikti žmonių susiskirstymą į piliečius ir nepiliečius, į savus ir svetimus, – susiskirstymą, kurį kai kurie realizmo kritikai laiko kliūtimi kelyje į visuotinį saugumą. Daugelio feministų įsitikinimu, tikrasis saugumas gali būti pasiektas tik tada, kai šie hierarchiniai socialiniai santykiai bei skiriamosios linijos bus suvoktos ir radikaliai pakeistos, kai visi individai turės balsą priimant sprendimus, susijusius su jų pačių saugumu.

IŠVADA

Panašiai kaip Carras savo knygą *Nacionalizmas praeityje ir dabar* (1945) parašė tarptautinės sistemos istorinio posūkio metu, ši naujesniųjų saugumo koncepcijų apžvalga sugestionuoja, jog šiandien esame tokiame

pat posūkio taške. Šaltojo karo pabaiga, paženklinta staigaus vienos iš supergalybių žlugimo ir tebesitęsiančių konfliktų tarptautinės sistemos periferijose, reikalauja naujų teorinių saugumo vizijų. Įvairios grėsmės, kurios nesileidžia būti pašalinamos karinėmis priemonėmis, privertė kai kuriuos realistus, taip pat daugelį jų kritikų, ieškoti platesnio saugumo apibrėžimo, kuris apimtų ne tik laisvę nuo fizinės prievartos, bet ir materialinę individų gerovę bei ekologinę visos planetos pusiausvyrą. Nors šaltojo karo pabaiga nebūtinai ženklina taikingesnį ateities pasaulį ar tokį pasaulį, kur karinės problemos neužgoš visos saugumo problematikos, tie, kurie siūlo šį platesnį apibrėžimą, jį siūlo atsižvelgdami į padidėjusią visų šios problematikos aspektų tarpusavio priklausomybę. Sovietų Sąjungos žlugimas ir didėjantis kai kurių regionų Pietuose militarizavimasis parodė atvirkštinę priklausomybę tarp modernios masinio naikinimo ginkluotės kaštų ir individų ekonominės gerovės. 1991 metų Persų įlankos konfliktas parodė, jog šiuolaikinis karas kelia rimtą grėsmę ekosistemai. Tad daugelis šiuolaikinių teoretikų ir net kai kurie politikai baiminasi, jog ruošimasis karui tampa ne tik pernelyg brangiu užsiėmimu, – jis pats gali tapti grėsme nacionaliniam saugumui; todėl net tie, kurie daugiausia teikia reikšmės kariniams problemos aspektams, dažnai propaguoja kolektyvinius, o ne vienašališkus saugumo problemos sprendimus.

Jeigu pripažįstame visų šiame skyriuje aptartų nesaugumo atmainų tarpusavio priklausomybę, tai turime ieškoti tokios saugumo vizijos, kuri padėtų išsaugoti gyvybingą ekosistemą ir kartu nurodytų kelius, kuriais žengiant būtų galima eliminuoti tiek fizinę, tiek struktūrinę prievartą. O tam būtina suvokti šių prievartos formų sąsajas ir suprasti, jog jų šalinimas reikalauja ardyti hierarchines vyrų ir moterų, turtingųjų ir neturtingųjų, savųjų ir svetimųjų atsiskyrimo ribas, kurias postulavo priešpriešomis grindžiama saugumo samprata. Tikrasis visų žmonių saugumas reikalauja mažiau militaristinio požiūrio į pilietiškumą, – tokio, kuris aukštintų kitokias veiklos rūšis ir leistų moterims ir vyrams lygiomis teisėmis dalyvauti kuriant valstybės institucijas, tenkinančias ne tik savo piliečių, bet ir kitų šalių žmonių saugumo poreikius. Taip pertvarkytos valstybės tenkintų žmonių norą išlaikyti savąją tapatybę – kaip tai pabrėžė E. H. Carras – ir kartu teiktų tokią saugumo paslaugą, kurios kaina nebūtų kitų nesaugumas. Kad ši humanistinė saugumo vizija, kurią prieš pusšimtį metų iškėlė Carras, taptų tolimos ateities realybe, būtinas mūsų pasiryžimas įveikti tas dichotomines priešpriešas, kurių pagrindu formavosi mūsų tradicinė saugumo samprata.

Nuorodos

Addams, J., Balch, E. and Hamilton, A. 1916: *Women at the Hague: The International Congress of Women and Its Results.* New York: Macmillan.

Allison, G. and Treverton, G. (eds) 1992: *Rethinking America"s Security: Beyond Cold War to New World Order.* New York: W. W. Norton.

Ayoob, M. 1991: *The security problematic of the Third World.* World Politics, 43, 257–283.

Azar, E. and Moon, C. (eds) 1988: *National Security in the Third World.* London: Edward Elgar.

Ball, N. 1988: *Security and Economy in the Third World.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Barnett, R. 1984: *Beyond War: Japan's Concept of Comprehensive National Security.* Washington: Pergamon Brassey.

Beck, P. G. and Berkowitz, M. 1966: *The emerging field of national security.* World Politics, 19, 122–136.

Booth, K. 1991: Strategy. In A. J. R. Groom and M. Light (eds), *A Handbook of International Relations Theory,* London: Frances Pinter.

Bull, H. 1965: *The Control of the Arms Race: Disarmament and Arms Control in the Missile Age.* New York: Praeger.

Buzan, B. 1991: *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era.* London: Harvester Wheatsheaf.

Campbell, D. 1992: *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Carr, E. H. 1945: *Nationalism and After.* New York: Macmillan.

Dalby, S. 1992: *Security, modernity, ecology: the dilemmas of post-Cold War security discourse.* Alternatives, 17, 95–134.

Dunn, D. 1991: *Peace research versus strategic studies.* In K. Booth (ed.), *New Thinking About Strategy and International Security.* London: Harper Collins, 56–72.

Falk, R. 1992a: *Economic Aspects of Global Civilization: The Unmet Challenges of World Poverty,* Princeton, N.J.: Princeton University Center of International Studies.

Falk, R. 1992b: *The Western State System.* Princeton, N. J.: Princeton University Centre of International Studies.

Falk, R., Kim, S. and Mendlowitz, S. (eds) 1991: *The United Nations and a Just World Order.* Boulder, Colorado: Westview.

Galtung, J. 1971: *A structural theory of imperialism.* Journal of Peace Research, 8, 81–117.

Galtung, J. 1980: *The True Worlds.* New York: Free Press.

Hunt, M. 1987: *Ideology and US Foreign Policy.* New Haven: Yale University Press.

Independent Commission on Disarmament and Security Issues 1982; Common Security: A Blueprint for Survival. New York: Simon and Schuster.

Jackson, R. and Rosberg, C. 1982: *Why Africa's weak states persist: the empirical and the juridical in statehood.* World Politics, 35, 1–24.

Jaggar, A. 1983: *Feminist Politics and Human Nature.* Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld.

Kissinger, H. 1992: *Balance of power sustained.* In Allison and Treverton (1992), 238–248.

Klare, M. and Thomas, D. (eds) 1991: *World Security: Trends and Challenges at Century's End.* New York: St Martin"s Press.

Krauthammer, C. 1992: *The unipolar moment.* In Allison and Treverton (1992), 295–306.

Kupchan, Charles and Kupchan, Clifford 1992: *A new concert for Europe.* In Allison and Treverton (192), 249–266.

Lapid, Y. 1989: *The third debate: on the prospects of international theory in a post-positivist era.* International Studies Quarterly, 33, 235–254.

Luard, E. 1988: *The Blunted Sword: The Erosion of Military Power in Modern World Politics.* London: I. B. Tauris.

Luckham, R. 1983: *Security and disarmament in Africa.* Alternatives, 9, 203–228.

Matthews, J. 1991: *The environment and international security.* In Klare and Thomas (1991), 362–380.

Mearsheimer, J. 1990: *Back to the future: instability in Europe after the Cold War.* International Security, 15, 5–56.

Mies, M. 1986: *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour.* London: Zed Books.

Morgenthau, H. 1973: *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace,* 5th edn. New York: Knopf.

Nye, J. and Lynn-Jones, S. 1988: *International security studies: a report of a conference on the state of the field.* International Security, 12, 5–27.

Odom, W. 1992: *Military lessons and US forces.* In Allison and Treverton (1992), 337–348.

Reus-Smit, C. 1992: *Realist and resistance utopias: community, security and political action in the new Europe.* Millenium: Journal of International Studies, 21, 1–28.

Schelling, T. 1992: *Rethinking the dimensions of national security: the global dimension.* In Allison and Treverton (1992), 196–210.

Smith, S. 1991: *Mature anarchy, strong states and security.* Arms Control, 12, 325–339.

Smoke, R. 1975: *National security affairs.* In F. Greenstein and N. Polsby (eds), *Handbook of Political Science,* Reading, Mass.: Addison-Wesley, vol. 8, 247–362.

Stiehm, J. 1983: *Women and Men's Wars.* Oxford: Pergamon Press.

Thomas, C. 1987: *In Search of Security: The Third World in International Relations.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.

Tickner, J. A. 1992: *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security.* New York: Columbia University Press.

Ullman, R. 1983: *Redefining security.* International Security, 8, 129–153.

United Nations 1991: *The World's Women: Trends and Statistics 1970–1990.* New York: United Nations.

Walker, R. B. J. 1988: *One World, Many Worlds: Struggles for a Just World Peace.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.

Walker, R. B. J. 1990: *Security, sovereignty, and the challenge of world politics.* Alternatives, 15, 3–27.

Wallensteen, P. 1988: *The origins of peace research.* In P. Wallensteen (ed.), *Peace Research: Achievements and Challenges,* Boulder, Colorado: Westview, 7–29.

Waltz, K. N. 1964: *The stability of a bipolar world.* Daedalus, 93, 881–909.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Politics.* Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Wolfers, A. 1952: *National security as an ambiguous symbol.* Political Science Quarterly, 67, 481–502.

World Commission on Environment and Development 1987: Our Common Future. Oxford: Oxford University Press.

9

Analizės lygmenų problema tarptautinių santykių teorijoje

Barry Buzan

Šiame skyriuje nagrinėsime analizės lygmenų problemą tarptautinių santykių teorijoje. Aiškinsimės, kaip ji atsirado, kaip buvo mėginama ją spręsti, kodėl dėl jos buvo nesutariama, kokia jos dabartinė padėtis ir kokia kryptimi turėtų būti telkiamos pastangos ją spręsti. Naudosime intelektualinės istorijos metodą, nes jis, kaip atrodo, leidžia aiškiausiai ir glausčiausiai išdėstyti mums rūpimą problematiką. Parodysime, jog nors analizės lygmenų sąvoka padėjo sugriežtinti teorinį mąstymą tarptautinių santykių srityje, jai pačiai buvo skiriama per mažai dėmesio. Pagrindinė painiava vartojant „lygmens" sąvoką kyla dėl to, kad aiškinimo šaltiniai dažnai suplakami su analizės objektais.

„ANALIZĖS LYGMENS PROBLEMA" IR KAIP JI ATSIRADO TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJOJE

Socialinio pasaulio įvykiai dažnai turi daugiau nei vieną priežastį, o pačios tos priežastys gali būti skirtingų tipų. Pavyzdžiui, galima rasti tokių aiškinimų: „Antrąjį pasaulinį karą sukėlė prancūzų gynybinis silpnumas, vokiečių revanšizmas ir jėgų pusiausvyros mechanizmo sutrikimas". Ši priežasčių gausa gali atspindėti aiškinimus, priklausančius tam pačiam aiškinimų tipui. Pateiktame pavyzdyje prancūzų silpnumas ir vokiečių revanšizmas priklauso tam pačiam priežasčių tipui, nes nusako valstybių elgseną bei motyvus. Tačiau sutrikusi jėgų pusiausvyra yra tarptautinės sistemos kaip visumos bruožas, tad ji nusako kitokį karo priežasčių aiškinimo tipą nei tas, kuris apeliuoja į atskirų valstybių elgesį. Tezė, kad

karą sukėlė Hitleris, būtų trečias aiškinimo tipas, kitoks negu tie, kuriuose kalbama apie valstybes arba apie tarptautinę sistemą; šiam tipui taip pat priklausytų tokie aiškinimai: „Antrąjį pasaulinį karą sukėlė Chamberlainas (Stalinas ar Rooseveltas)". „Analizės lygmens problema" – tai problema, kuri iškyla mėginant diferencijuoti empirinių reiškinių aiškinimo šaltinių tipus.

Tarptautinių santykių teorijoje analizės lygmens problematika iškilo šeštajame dešimtmetyje, platesnio bihevioristinio sąjūdžio metu, kai socialiniuose moksluose buvo mėginama diegti griežtesnę gamtos mokslų metodologiją. Svarbiausias to sąjūdžio tikslas buvo skatinti pozytyvesnę, moksliškesnę disciplinos nuostatą, pabrėžiant empirinių duomenų, kiekybinių rodiklių, verifikuojamų hipotezių bei teorijos kumuliatyvinės plėtros svarbą. Todėl buvo reikalaujama, kad teoretikas nurodytų ir diferencijuotų savo aiškinimų šaltinius. Turėjo įtakos ir bendroji sistemų teorija, teikianti vieningą labai skirtingų fizinių bei socialinių reiškinių konceptualizacijos būdą. Tarptautinių santykių teorijos nuostatas tradiciškai formavo daugiausia istorija ir teisė, o ne gamtos mokslai, tad tuo metu tik nedaugelis disciplinos analitikų ką nors išmanė apie gamtos mokslų metodus. Be to, ne kiekvienas buvo (arba dabar yra) įsitikinęs, jog gamtamokslinius metodus galima teisėtai taikyti socialiniuose moksluose. Tačiau bihevioristams tarptautinių santykių aiškinimai atrodė metodologiškai nenuoseklūs ir negriežti. Analizuojant tuos santykius buvo įprasta suplakti į vieną krūvą skirtingus aiškinimo tipus ir šaltinius, o tai trukdė kurti bendresnio pobūdžio aiškinimus (teorijas) ir trikdė kumuliatyvinę disciplinos plėtrą. Karštos bihevioristų ir tradicionalistų diskusijos galiausiai aprimo visiems dalyviams nepatogioje padėtyje, tačiau bihevioristams vis dėlto pavyko socialinius teoretikus įtikinti tuo, kad nepaisant jų požiūrių skirtingumo jiems visiems būtina pasirūpinti metodologiniais, ontologiniais bei epistemologiniais savo darbo aspektais. Pagrindinis šio ginčo padarinys tarptautinių santykių disciplinai buvo tai, kad joje iškilo analizės lygmenų problema.

„Behevioristinė revoliucija" įtelpa į socialiniuose moksluose nuo seno vykstantį epistemologinį *atomizmo* ir *holizmo* – dviejų pagrindinių socialinių reiškinių aiškinimo sampratų – ginčo kontekstą. Tarptautinių santykių teorijoje šis ginčas geriau žinomas kaip *redukcionistinės* ir *sisteminės* analizės priešpriešа, kurią suformulavo Kennethas Waltzas (1979, 2–4 skyrius). Atomizmas/redukcionizmas, kuris reikalauja tyrimo objektą skaidyti į sudedamąsias dalis, yra labai efektyvi gamtos mokslų metodologija. Redukcionistų požiūriu, reiškiniai tampa tuo suprantamesni, kuo labiau

juos sugebame išskaidyti į lengviau paaiškinamas sudedamąsias jų dalis, kaip XX amžiuje tai pademonstravo stulbinanti fizikos, chemijos, astronomijos ir biologijos pažanga. Holistinis/sisteminis požiūris remiasi prielaida, kad tam tikra visuma nėra tik jos sudedamųjų dalių suma, kad dalių elgseną ir net jų sandarą lemia ir formuoja sistemoje įkūnytos struktūros. Ten, kur struktūros poveikis yra lemiamas, redukcionistinis metodas nepakankamas; būtent šiuo pagrindu holizmas tarėsi įteisinęs specifinę socialinių mokslų metodologiją.

Redukcionistų ir holistų ginčas tebevyksta socialinių mokslų filosofijoje: holistų pretenzijas atmeta „metodologiniai individualistai", kurių požiūriu visi struktūralistiniai aiškinimai galiausiai turi būti grindžiami individų elgsenos aiškinimais. Viena iš naujų „struktūralistinių" koncepcijų mėgina šias pozicijas suderinti pateikdama sudėtingą argumentą, kuriuo siekiama įrodyti, jog struktūras ir jų sudedamuosius elementus sieja abipusės priklausomybės santykiai (Giddens, 1984). Tačiau tarptautinių santykių tyrimuose analizės lygmenų problemos atžvilgiu tebevyrauja pragmatinė nuostata; išskyrus keletą entuziastų, šis filosofinis ginčas (nepaisant jo svarbos) vyksta tik jos periferijoje. Vyrauja nuostata, kad redukcionistiniai ir holistiniai metodai gali ir turi būti vienodai naudojami aiškinant tarptautinius santykius. Tad skirtingų lygmenų analizė čia atspindi eklektinę, multikauzalinę poziciją redukcionizmo/holizmo alternatyvos atžvilgiu.

Analizės lygmenų problema paveikė tarptautinių santykių tyrimus jau vien todėl, kad tokių lygmenų idėja atitiko tų tyrimų kerteles: individai, valstybės, sistema. Trejeto JAV teoretikų – Kennetho N. Waltzo, Mortono A. Kaplano ir J. Davido Singerio pastangomis – analizės lygmenų problema buvo įtraukta į pagrindinę tarptautinių santykių teorijos darbotvarkę (Hollis ir Smith, 1990, p. 97–100). Waltzas padarė didžiausią įtaką „lygmeninio" požiūrio galią pademonstravęs iki šiol plačiai skaitomoje klasikinėje 1959 metų knygoje *Žmogus, valstybė ir karas* (parašytoje 1954 metų daktarinės disertacijos pagrindu). Toje knygoje Waltzas analizuoja klasikinę literatūrą apie karą parodydamas, kad ji visa gali būti sugrupuota aplink tris skirtingus „vaizdinius", atspindinčius skirtingus aiškinimo tipus bei šaltinius. Kai kurie autoriai karą aiškina apeliuodami į žmogaus prigimtį, kiti – į valstybių prigimtį, treti – į tarptautinės sistemos prigimtį. Waltzo schemoje išskiriama tarptautinė sistema, ypač anarchinė jos struktūra, kaip atskiras aiškinimo šaltinis; būtent ši idėja labiau nei bet kuri kita formavo disciplinos idėjų plėtotę analizės lygmenų klausimu.

Mortonas Kaplanas ja rėmėsi knygoje *Sistema ir procesas tarptautinėje politikoje* (1957), kuri naudojimąsi sistemų teorijos sąvokomis padarė madingą. Toji mada reiškėsi daugiausia tuo, kad tarptautinių sistemų tipologijas buvo mėginama konstruoti remiantis jėgų pasiskirstymo ir/arba aljansų struktūromis ir jų pagrindu daryti hipotetines išvadas apie elgseną. Waltzas teikė pirmenybę sisteminiam lygmeniui ir laikė jį svarbiausiu aiškinimo šaltiniu, o Kaplanas labiau pabrėžė valstybinio lygmens svarbą; dėl to kilo diskusija, kuri tęsiasi iki šių dienų. Vienas iš šio susidomėjimo lygmenimis padarinių buvo tai, kad buvo imtasi pastangų teoriškai susivokti, kas yra „tarptautinė sistema". Jos ontologinė prasmė gana aiški (dalių ir jų sąveikų visuma), tačiau tik tuo atveju, jei galima nurodyti kažką daugiau nei dalių sumą – sistemos struktūrą arba esmę – ji gali būti naudojama kaip tarptautinių santykių aiškinimo pagrindas. Sisteminis lygmuo buvo patrauklus dar ir dėl to, kad didino tarptautinių santykių, kaip tyrimų srities, specifiškumą ir teikė vilties, kad jis gali tapti savarankiškos disciplinos objektu. Singerio indėlis buvo kuklesnis, tačiau jo 1960 m. recenzija Waltzo knygai ir 1961 m. straipsnis „Analizės lygmens problema tarptautinių santykių teorijoje" turėjo didelės reikšmės pastūmėjant „analizės lygmenų" problemą į disciplinos teorinių diskusijų centrą.

Šie trys autoriai pradėjo diskusijas „analizės lygmenų" klausimu, bet jie, žinoma, jų neužbaigė. Kai buvo suvokta analizės lygmenų problemos svarba, kiekvienai nuosekliai tarptautinių santykių koncepcijai iškilo du klausimai:

1 Kiek ir kokius analizės lygmenis turi pripažinti tarptautinių santykių teorija?
2 Kokiu būdu šie lygmenys gali būti apibrėžti ir atskirti vienas nuo kito?

Nė vienu iš šių klausimų diskusijoje nebuvo prieita sutarimo. Trečioji problema – tarus, kad ši lygmenų schema priimama – kaip po to juos susieti, kad būtų gautas suprantamas bendras vaizdas. Diskusijos šiuo klausimu tik prasideda.

KIEK IR KOKIŲ LYGMENŲ REIKIA?

Ankstyvose lygmenų problemos analizės stadijose vyravo supaprastinta pačios idėjos interpretacija. Skirtingų analizės lygmenų atitikimas natūraliam individų, valstybių ir tarptautinės sistemos skirtumui, matyt,

neskatino rimtai gilintis į pačią analizės lygmenų idėją. Disciplinos literatūra, specialiai skirta lygmenų problemai, yra labai negausi, ir tai gana keista, turint omeny poveikį, kurį ši problema padarė tarptautinių santykių tyrimų pobūdžiui. Pavyzdžiui, nėra aišku, ar analizės lygmenys yra epistemologiniai konstruktai (nusakantys skirtingas pažinimo interpretacijas), ar ontologiniai konstruktai (nusakantys realių tarptautinės sistemos esybių skaičių bei jų pobūdį). Nėra aišku, pagal kokius kriterijus išskiriamas tam tikras lygmuo arba kodėl tam tikri reiškiniai nepriskiriami tam lygmeniui. Atitinkamai nesutariama dėl to, kiek ir kokių analizės lygmenų yra (arba gali būti) tarptautinių santykių tyrimuose.

Faktiškai disciplina žengė labai pragmatišku ir tiesmuku keliu, per daug nesigilindama į fundamentalias problemas ir nenutoldama nuo starto pozicijos. Analizės lygmenų sąvoka buvo glaudžiai siejama su sistemos idėja, sistemą apibrėžiant kaip „visumą vienetų, sąveikaujančių tam tikroje struktūroje". Šiuo požiūriu akivaizdžiai galimi du atskiri lygmenys: vienetai (elementai) ir sistemos struktūra. Waltzo pirminėje formuluotėje išskiriamas trejetas lygmenų: individualus asmuo, vienetas, t.y. valstybė, ir anarchinė šių vienetų sistema. Singeris iš pradžių kėlė dviejų lygmenų – sistemos ir valstybės – idėją, tačiau vėliau ją modifikavo pabrėždamas, jog „nagrinėjome tik dvejetą įprastų tyrimo orientyrų, nors galimi ir kitokie, galbūt net vaisingesni teoriniai orientyrai už tuos, kuriuos pasirinkome" (1961, p. 90). Waltzas savo vėlesniuose darbuose priartėja prie pirminės Singerio pozicijos, tiesa, vadovaudamasis kitokiais motyvais. Remdamasis redukcionistinių ir holistinių teorijų dichotomija Waltzas į vieną grupę jungia visas „tarptautinės politikos teorijas, kuriose dėmesys telkiamas į individo arba valstybės lygmens priežastinius veiksnius", ir jas vadina „redukcionistinėmis". Teorijas, kuriose ieškoma tarptautinio lygmens aiškinamųjų priežasčių, jis vadina „sisteminėmis" (1979, p. 18). Logikos atžvilgiu tokioje nuostatoje pirmenybė teikiama epistemologiniams, o ne ontologiniams aspektams, tačiau praktiškai joje paprasčiausiai nekreipiama dėmesio į šį skirtumą: sistema ir vienetas (elementas) galėjo būti (ir buvo) traktuojami ir kaip analizės objektas, ir kaip aiškinimo šaltinis.

Įkandin Waltzo ir Singerio dauguma tarptautinių santykių teoretikų pripažįsta bent tris analizės lygmenis: individo (dažniausiai politinių sprendimų subjekto), politinio vieneto (dažniausiai valstybės, bet potencialiai bet kurios žmonių grupės, galinčios veikti kaip atskiras agentas) ir sistemos. Anot Yurdusevo, ši bazinė klasifikacija yra išsami, nors ji gali

būti skaidoma toliau, ypač viduriniajame lygmenyje (1993, p. 80–82). Kai kurie autoriai tarp individo ir politinio vieneto įterpia biurokratijos lygmenį (Jervis, 1976, p. 15; Hollis ir Smith, 1990, p. 7–9). Kiti tarp politinio vieneto ir sistemos įterpia „proceso“ lygmenį, mėgindami nusakyti skirtumą tarp aiškinimų, kur apeliuojama į vieneto prigimtį, ir aiškinimų, grindžiamų vienetų sąveikos dinamikos ypatumais (Goldmann, 1979, p. 1–2; Buzan, Jones ir Little, 1993, ch. 5); dar kiti mano, jog sisteminis lygmuo turėtų būti skaidomas į du atskirus lygmenis – struktūros ir „sąveikavimo pajėgumo“ (pastarasis lygmuo nusako sistemos komunikacines, transportines bei organizacines galias) (Buzan, Jones ir Little, 1993, ch. 4) arba, kitaip sakant, į „tarptautinį“ ir „pasaulinį“ lygmenį (Goldstein, pagal Yurdusev, 1993, p. 82). Kai kurie autoriai turi savas lygmenų schemas, neįtelpančias į standartines klasifikacijas; antai Rosenau išskiria penketą lygmenų – idiosinkretinį, vaidmeninį, valstybinį, visuomeninį ir sisteminį (1966, p. 43).

Šios painiavos daugeliu atvejų galima išvengti suvokus, jog visi šie siūlymai byloja apie neišspręstą nesutarimą tarp dviejų (iš dalies sutampančių) schemų, nusakančių, ką reiškia „lygmenys“. Viena iš jų (ontologinė) lygmenis traktuoja kaip „skirtingus analizės vienetus“, kita (epistemologinė) juos suvokia kaip „kintamųjų, kurių pagrindu aiškinama vienetų elgsena, tipus“ (Moul, 1973, p. 495). Yurdusevas siūlo metodologijoje (filosofinėje, teorinėje bei empirinėje) analizės vienetus skirti nuo „abstakcijos lygmenų“ (1993, p. 78–79, 87), tačiau, mano įsitikinimu, Moulo požiūris yra vaisingesnis mėginant dorotis su painiava analizės lygmenų atžvilgiu.

Pirmoje, paprastesnėje, schemoje lygmenys yra analizės vienetai, organizuojami pagal erdvinio masto principą (nuo mažų prie didelių, nuo individų prie sistemos). Terminas „lygmuo“ sugestionuoja tam tikrą erdvinių mastų arba „aukščių“ eilę. Šiuo atžvilgiu lygmenys yra tos vietos, kur gali būti lokalizuojami tiek padariniai, tiek jų aiškinimo šaltiniai. Patys savaime jie yra veikiau ontologiniai objektai, o ne aiškinimo šaltiniai. Analizės lygmenų idėja, kurią į tarptautinių santykių teoriją įvedė Waltzas, Singeris ir Kaplanas, galėjo būti suvokta šiais terminais, o ir ginčai dėl analizės lygmenų *de facto* vyko daugiausia šiuose sąvokiniuose rėmuose. Taigi lygmenys išsirikiuoja tam tikra tvarka – nuo individo, per biurokratiją ir valstybę, prie regiono (posistemės) ir sistemos.

Tokia lygmenų konceptualizacija turi tam tikrų privalumų. Neseniai išleistoje knygoje Hollisas ir Smithas (1990) siūlo išradingą schemą, kuri, kaip atrodo, išlaiko pamatinės dichotomijos – sistemos ir vieneto –

paprastumą ir kartu leidžia išskirti daugiau lygmenų. Jie teigia (čia galima prisiminti redukcionizmo/holizmo ginčą), jog „sistemos ir vieneto priešprieša tėra formali, ją galima užpildyti įvairiu turiniu priklausomai nuo to, kas laikoma sistema ir kas – atitinkamu vienetu". Toliau jie siūlo ketvertą aiškinimo lygmenų (tarptautinė sistema, nacionalinė valstybė, biurokratija ir individas) ir juos grupuoja į tris diadines sistemos-vieneto poras: sistema-valstybė, valstybė-biurokratija, biurokratija-individas (kiekvienoje poroje kairysis narys nusako sistemą, kurioje funkcionuoja dešiniojo nario nusakomas vienetas: individualiems vienetams toji sistema yra biurokratija, biurokratiniams vienetams – toji sistema yra valstybė ir t.t.). Kiekvienos iš šių diadų atveju nesutariama dėl to, ar aiškinimas vyksta nuo viršaus į apačią (nuo sistemos prie elementų, kaip postuluoja sisteminio lygmens teorijos), ar nuo apačios į viršų (nuo elementų prie sistemos, kaip postuluoja vienetų lygmens teorijos) (1990, p. 7–9). Tiesa, jie nenagrinėja regioninio lygmens, nors, kaip atrodo, logiškai jis priklauso bet kuriai ontologinei lygmenų sistemai.

Antroje schemoje lygmenys traktuojami kaip skirtingi stebimų reiškinių aiškinimo tipai arba šaltiniai. Iš principo bet kuris atskiras aiškinimo šaltinis galėtų būti traktuojamas kaip atskiras aiškinimo lygmuo. Tačiau faktiškai tarptautinių santykių teorijoje daugiausia ginčų susilaukė trejetas idėjų:

1 *Sąveikavimo pajėgumas*, kuris paprastai apibrėžiamas kaip sistemos transportacinė, komunikacinė bei organizacinė galia. Sąveikavimo pajėgumai nusako analizuojamo vieneto/posistemės/sistemos sąveikavimo tipus bei intensyvumą – tai, kiek gėrybių ar informacijos gali būti perduodama, kokiais atstumais, kokiu greičiu ir kokiom sąnaudom.
2 *Struktūra*, kuri paprastai apibrėžiama kaip vienetų organizavimo sistemoje principas. Struktūra nusako tai, kaip vienetai diferencijuojami, kaip jie komponuojami į sistemą ir kaip jie santykiauja tarpusavyje.
3 *Procesas*, kuris paprastai apibrėžiamas kaip elementų sąveika, ypač tokia, kuri pasižymi tvariais arba pasikartojančiais tos sąveikos bruožais. Procesas nusako, kokiu būdu elementai faktiškai sąveikauja esant konkrečiai sąveikavimo pajėgumo bei struktūrinei situacijai, pabrėžiant tvarius arba pasikartojančius sąveikos dinamikos bruožus.

Kiekvienas iš šių šaltinių savo ruožtu gali būti skaidomas į specifiškesnes kategorijas vadovaujantis Waltzo trinarės struktūros idėja.

Šiuo atžvilgiu lygmenys patys savaime nėra analizės vienetai. Abi šios schemos gali būti integruotos į matricą, kurioje kiekvienas analizės lygmuo iš principo apima visus aiškinimo šaltinius arba tipus. Tad struktūra, procesas ir saveikavimo pajėgumas gali funkcionuoti kaip aiškinimo šaltinis individų, valstybių ir tarptautinės sistemos atžvilgiu. Analizės vienetų ir aiškinimo šaltinių diferenciavimas išsklaido daug painiavos, kuri kyla sprendžiant analizės lygmenų kiekio bei jų pobūdžio klausimą.

Turint omeny analizės lygmenų problemos svarbą tarptautinių santykių teorijai, sunku suprasti, kodėl šis gana akivaizdus ir esminis analizės vienetų ir aiškinimo šaltinių skirtumas nebuvo pastebėtas ankstesniame teoriniame disciplinos diskurse. Vienas iš galimų paaiškinimų yra tai, kad jie buvo suplakti į viena krūvą – ištrinant sistemos ir struktūros skirtumą – reikšmingame Waltzo darbe (Buzan, Jones ir Little, 1993, p. 22–28). Kitas paaiškinimas – tai gana menkas tarptautinių santykių teoretikų susivokimas socialinių mokslų filosofijoje. Kaip matysime toliau, ginčai dėl analizės lygmenų daugiausia susiję su pradine sistemos/struktūros ir vieneto/valstybės lygmenų diferenciacija; sistema buvo painiojama su struktūra, o vienetų lygmenyje aiškinimo objektas buvo painiojamas su jo šaltiniu.

WALTZAS: STRUKTŪRA PRIEŠ STRUKTŪRINĮ VIENETĄ

Norėdami suprasti, kodėl fundamentalios analizės lygmenų problemos tarptautinių santykių teorijoje lieka neišspręstos arba nesprendžiamos, turime atsižvelgti į intelektinę istoriją. Daugelį šių spragų galima paaiškinti prisiminus tai, kokios problemos disciplinos ginčuose vyravo nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Jų centre buvo Kennetho N. Waltzo 1979 metų knyga *Tarptautinės politikos teorija* ir reakcijos į ją, tiek teigiamos, tiek neigiamos. Waltzo-Singerio diadinė lygmenų analizė, kuriose dėmesys telkiamas į sistemos/struktūros ir vieneto/valstybės dichotomiją, vis dar dominuoja tarptautinių santykių teorijoje, nepaisant dažnai reiškiamo nepasitenkinimo tuo, kad šioje analizėje požiūris į problemą supaprastintas. Keista, kad nebuvo rimtų mėginimų vadovautis Singerio išlyga, kad „galimi ir kitokie, galbūt net vaisingesni [lygmenys] už tuos, kuriuos pasirinkome“.

Daugiausia pastangų buvo padėta mėginant atskirti (kolektyvinio) vieneto ir sistemos analizės lygmenis. Savo ankstyvuose darbuose nei Waltzas, nei Singeris nekėlė sau ypatingų griežtumo reikalavimų. Individo ir

valstybės lygmenys jiems atrodė akivaizdūs, o sistemos lygmenį Singeris apibrėžė gana miglotai, kaip „visumą sąveikų, kurios vyksta sistemoje ir jos aplinkoje". Vėlesniame darbe Waltzas pirmiausia siekė aiškiai apibrėžti šiuos du lygmenis ir atitinkamai nustatyti juos skiriančią ribą:

> Struktūra, kaip ir jos vienetai, turi būti nagrinėjama atskirai. Siekiant sisteminės analizės ir sisteminės teorijos būtina vadovautis griežtais sistemos ir jos vienetų lygmenų apibrėžimais. Struktūros neskiriant nuo vienetų bei procesų neįmanoma diferencijuoti skirtingų tipų priežasčių, neįmanoma net priežasčių atskirti nuo padarinių. Manau, kad skirtingų sistemos lygmenų painiojimas buvo didžiausias stabdys tarptautinės politikos teorijų pažangai. (1970, p. 78)

Waltzas sistemą apibrėžė kaip „struktūros ir sąveikaujančių vienetų junginį". Laikydamasis savo ankstesnio teorijų suskirstymo į redukcionistines ir sistemines, sistemos vienetų lygmenį jis apibrėžė kaip „jos dalių atributus bei sąveikas", sisteminį lygmenį apibrėždamas kaip „sistemos dalių komponavimo principą" (1979, p. 18, 79, 80). Telkdamas savo dėmesį į sisteminį lygmenį jis siekė „paaiškinti, kodėl skirtingi jos vienetai elgiasi panašiai ... Politinė struktūra generuoja proceso ir elgsenos panašumą – kol ji išlieka" (p. 72, 87). Po to jis gana detaliai dėsto savo trijų pakopų struktūros koncepciją (5 skyrius). Pamatinė pakopa yra vienetų komponavimo principas; šiuo atžvilgiu politinėje srityje egzistuoja anarchijos ir hierarchijos alternatyva (atitinkamai, centrinės valdžios neegzistavimas arba egzistavimas). Kita pakopa nusako funkcinę elementų diferenciaciją; tačiau šios temos Waltzas neplėtoja, manydamas, jog anarchijos sąlygomis valstybės visada veikia „kaip vienetai". Tai yra ginčytina tezė, tačiau šiame skyriuje neturime galimybės į ją gilintis (Ruggie, 1986, p. 148; Buzan, Jones ir Little, 1993, p. 37–47). Trečioji pakopa nusako galios pasiskirstymą tarp vienetų. Čia visų pirma kalbama apie poliariškumą – kiek didžiųjų (valstybinių) galybių veikia sistemoje? Būtent ši struktūros samprata įsivyravo tarptautinių santykių disciplinoje. Nors ji ir turi kritikų, bet neturi rimtų konkurentų. Įdomu, kad niekas neiškėlė abejonių dėl Waltzo naujovės – lygmens padalijimo į trejetą pakopų – niekas neiškėlė klausimo, kodėl kiekviena iš tų pakopų negali būti laikoma lygmeniu.

Waltzui pirmiausia rūpėjo apibrėžti sistemos struktūrą. Tad jo schemoje kalbama apie specifinį vienetą (sistemą) ir specifinį jos aiškinimo šaltinį (struktūrą), nors visoje vėlesnėje diskusijoje vyravo įsitikinimas, jog šiedu dalykai priklauso tam pačiam lygmeniui. Waltzas telkė dėmesį į šį lygmenį dėl suprantamų priežasčių: jis manė, (1) kad šis lygmuo yra

svarbiausias aiškinant bendriausius tarptautinių santykių bruožus ir (2) kad pačioje disciplinoje sistema ir struktūra buvo kur kas mažiau suprantamos negu vienetai, tad buvo reikalingas išsamesnis jų paaiškinimas. Tačiau kadangi knyga tapo tokia įtakinga, šis vienpusiškas dėmesys struktūrai diskusiją dėl analizės lygmenų nukreipė įvairiais nevaisingais keliais. Vienas iš būdų suprasti jos eigą – pažvelgti į ją kaip į rezultatą painiavos, kuri atsirado dėl to, kad gilesnis filosofinis ginčas redukcionistinės ir holistinės metodologijos klausimu buvo suplaktas su pragmatiškesne analizės lygmenų problematika. Iš tikro Waltzas savo argumentą pateikė kaip, kad šiedu dalykai tapo neatskiriami. Dėl to diskusija ne tik apsiribojo dviejų skirtingų tipų lygmenų (struktūros ir vieneto) problematika, bet ir traktavo ją kaip visiškai išsamią. Tokia formuluotė užkirto kelią kitokių lygmenų paieškai ir net apskritai teorinei jų galimybei.

Iš dalies problema atsirado dėl Waltzo pasirinktų terminų. Kadangi jo argumentacijoje redukcionistinės ir sisteminės metodologijos priešpriešа glaudžiai siejama su specifiniu analizės lygmenų (struktūrinio ir vieneto) pasirinkimu, terminus „sisteminis lygmuo" ir „struktūra" Waltzas vartojo kaip sinonimus. Šis sąvokų suplakimas liko beveik nepastebėtas, tad buvo užkirstas kelias kitokių sisteminių savybių (tokių kaip sąveikos pajėgumai) konceptualizavimui, kitokių analizės lygmenų paieškai. Kitaip sakant, Waltzo pabrėžtinai taupus struktūros apibrėžimas faktiškai aprėpė tiek holizmo poziciją, tiek termino „sisteminis lygmuo" objektą. Vadovaudamasis redukcionizmo ir holizmo ginčo logika Waltzas tada visa, kas nėra struktūra, apibrėžė kaip vienetų lygmens dalykus (t.y. redukcionistiškai): „struktūrai priklauso tik tai, kas reikalinga aiškinant sistemos vienetų išsidėstymą ir tvarką; visa kita jai nepriklauso" (1979, p. 82). Kadangi struktūrą jis apibrėžė labai siaurai (kartu nejučiomis apribodamas jos taikymą sisteminio lygmens sritims), jis buvo priverstas visą aibę priežasčių bei padarinių nustumti žemyn į vienetų lygmenį, kuris tada aprėpia visus kitus analizės vienetus bei aiškinimo šaltinius.

Tai, kad Waltzas diskusiją dėl analizės lygmenų apribojo redukcionizmo/holizmo tema, turėjo trejetą neigiamų padarinių. Pirma, visa diskusija dėl lygmenų buvo įsprausta į netinkamą diadą, aprėpiančią tik du lygmenis ir suteikdama šių lygmenų santykiui tarpusavio opozicijos elementų, siejamų su redukcionizmo ir holizmo ginču. Antra, susikūrė labai siaura holizmo/sistemos samprata, apsiribojanti Waltzo politinės struktūros apibrėžimu. Trečia, susikūrė išpūstas ir nenuoseklus „vienetų" lygmuo, kuriam Waltzas skyrė santykinai nedaug dėmesio.

Nors daugelis tarptautinių santykių teorijos atstovų pripažįsta, jog

Waltzo idėjos apie struktūrą buvo reikšmingos teorijos plėtotei, nedaugelį tenkina jo išvada, kad visa kita turi būti nustumta į vienetų lygmenį. Anot Keohane'o ir Nye, „vienetų lygmenį paversti atliekų duobe visiems nepaaiškintiems reiškiniams reiškia stabdyti teorijos pažangą" (1987, p. 746). Tačiau kadangi Waltzo dviejų lygmenų schema nesusilaukė deramo atkirčio, nuolat kildavo mėginimų grąžinti į struktūrinį lygmenį tai, ką Waltzas laikė vienetų lygmens veiksniais. Waltzas pripažino, jog „sunku nuosekliai išlaikyti sistemos lygmenų skirtumą" (1986, p. 328), tačiau jis be išlygų gynė savo nubrėžtą griežtą ribą. Šioje kovoje dėl ribų liko nepastebėta viena galimybė – kad Waltzo klaida buvo ne tai, jog ne toje vietoje buvo nubrėžta riba tarp struktūros ir vienetų lygmens, bet veikiau tai, kad diskusija buvo apribota tik dviem lygmenimis, kad buvo ištrintas analizės vienetų ir aiškinimo šaltinių skirtumas ir kad buvo vadovaujamasi prielaida, esą struktūra yra vienintelis paaiškinimo šaltinis sistemos lygmenyje.

Nesutarimai dėl ribos, skiriančios sistemos lygmenį nuo vienetų lygmens (tad ir dėl jų turinio), aiškiai matomi atsiliepimuose į *Tarptautinių santykių politiką*, pavyzdžiui, rinkinyje *Neorealizmas ir jo kritikai* (1986). Viena iš pagrindinių kritikos linijų yra tai, kad Waltzo teorija pernelyg siaura – viena vertus, dėl to, kad apsiriboja tarptautinės politikos sritimi ir, kita vertus, net šiose ribose naudojasi pernelyg siauru struktūros apibrėžimu. Dėl to ji atmeta arba marginalizuoja visą aibę veiksnių, kurie kitų autorių požiūriu yra (1) „struktūriniai", (2) turi reikšmės politiniams padariniams ir/arba (3) reiškiasi už politinės srities griežtąja prasme ribų, bet aukštesniame lygmenyje nei vienetų griežtąja prasme lygmuo. Diskusijos dėl šių lygmenų apibrėžimo virsta diskusijomis dėl to, kas apskritai laikytina lygmeniu. Ruggie atkreipia dėmesį į „dinamikos tankį", kurį apibrėžia kaip „visuomenėje vykstančių sąveikų kiekį, greitį ir įvairovę" (1986, p. 148). Keohane'as panašiai traktuoja informaciją, taisykles bei institucijas (1986, p. 190–197). Keohane'as ir Nye nagrinėja valstybių sąveikos procesus bei elgsenos reguliarumus, pabrėždami „nestruktūrines valstybių elgsenos paskatas" ir „valstybių sugebėjimą komunikuoti ir bendradarbiauti" (1987, p. 746). Ruggie ir Coxas taip pat mėgina analizėje atsižvelgti į socioekonominius veiksnius: Ruggie pabrėžia nuosavybės teisių, kapitalizmo ir politinio suverenumo sąsajas, Coxas kalba apie gamybos organizavimo formų sukuriamas socialines jėgas (Ruggie, 1986, p. 141–148; Cox, 1986, p. 220).

Visi Waltzo kritikai mano, tiesa, remdamiesi skirtingais argumentais,

kad holistinis/sisteminis požiūris turi aprėpti ne tik Waltzo struktūrą. Tokie jų nurodomi veiksniai, kaip „dinamikos tankis", informaciniai bei komunikaciniai pajėgumai ir pan. neįtelpa į Waltzo struktūros arba vienetų lygmenį. Žinoma, jie ir negali į juos įtilpti, nes, kaip matėme, pati ši diada yra prieštaringa. Problemos ištakos siekia pamatinį sistemos apibrėžimą vienetų, sąveikų ir struktūros sąvokomis. Kadangi Waltzas vadovaujasi epistemologine redukcionizmo/holizmo dichotomija, sąveikas jis priskiria vienetų (redukcionistiniam) lygmeniui ir jų įvairovę aiškina kaip vienetų, kuriuos veikia struktūrinis spaudimas, nuostatų bei galių padarinį. Daugelis jo kritikų mano, jog sąveikos komponentas turi užimti aukštesnę vietą teorijoje, tačiau jų pastangas blokuoja tai, kad Waltzas jau nusavino struktūrą kaip vienintelį neorealistinės teorijos sisteminio lygmens komponentą, sulydydamas į viena analizės vienetus ir aiškinimo lygmenis ir apribodamas diskusijas dviejų analizės lygmenų problematika.

Daugelį šių problemų galima išspręsti atskiriant analizės vienetus nuo aiškinimo šaltinių ir suvokiant jas pagal anksčiau nurodytą matricą. Šioje matricoje visi analizės vienetai, pradedant individu ir baigiant sistema, gerai žinomi ir aiškūs. Waltzo dėka dabar taip pat yra žinoma struktūra, kaip vienas iš aiškinimo šaltinių. Nors jis ją aiškina tik sistemos lygmenyje, jos taikymo galimybės kitiems lygmenims (kur kiekvienas vienetas gali būti apibrėžiamas kaip sistema *a la* Hollis ir Smith), gana akivaizdi. Tačiau sąveikavimo pajėgumų ir proceso kategorijos dar nėra aiškiai suformuluotos visiems suprantama kalba.

Sąveikavimo pajėgumų sąvoka nusako technologines galimybes, veikiančias normas, organizacijas, nuo kurių priklauso sąveikų sistemoje arba jos vienetų viduje pobūdis bei intensyvumas. Šie dalykai aiškiai neatitinka struktūros, ir jie teikia nuo struktūros nepriklausomą aiškinimo šaltinį. Plintant naujoms komunikacijos bei transportavimo technologijoms keičiasi visos sistemos vienetų sąveikų kokybė bei pobūdis. Pripažinti bendras normas bei vertybes yra būtina sąlyga steigiant organizacijas; tačiau kartą įsteigtos tokios organizacijos labai palengvina ir net skatina tas sąveikas, kurias pripažintos normos bei vertybės daro galimas. Politinė komunikacija atskiros sistemos ar vieneto viduje, kur nesama tokių bendrų normų ar institucijų, savo mastu ir pobūdžiu labai skirsis nuo tos komunikacijos, kur jų esama. Sąveikavimo pajėgumų sąvoka apima tiek techninius, tiek socialinius sistemos arba vieneto galios aspektus. Šie pajėgumai nusako visų analizės vienetų charakteristikas ir yra

atskiras judinančiųjų bei formuojančiųjų jėgų šaltinis greta struktūrinio lygmens jėgų.

Sąveikavimo pajėgumų, kaip atskiro aiškinimų šaltinio, statusą liudija visa struktūrinė neorealizmo logika. Kaip rodo pats sistemos apibrėžimas, tam tikra sąveikavimo pajėgumų kokybė yra būtina sistemos egzistavimo sąlyga. Kiek ir kokio tipo sąveikų turi būti, kad galima būtų teigti, jog egzistuoja tarptautinė sistema? Neorealizmas šio klausimo nekėlė. Tačiau sąveikavimo pajėgumai turi esminės reikšmės, nes nenurodžius jų lygmens bei tipo neįmanoma pasakyti, ar veiks struktūrinė logika. Istorinėje perspektyvoje žemo intensyvumo sąveikavimo ryšys su anarchijos logika tampa labai aiškus: sąveikavimo kintamasis esmingai veikia sistemos turinį bei jos sandarą. Esant menkiems sąveikavimo pajėgumams abejotina, ar apskritai galima prasmingai kalbėti apie tarptautinės sistemos egzistavimą. Tokiomis sąlygomis struktūrinė logika negali pasireikšti. Waltzas paprasčiausiai postuluoja, kad reikiamo tipo ir intensyvumo (strateginės) sąveikos visada egzistuoja ir todėl visada veikia struktūrinė logika; tačiau faktiškai to nebuvo per didžiąją istorijos dalį. Sąveikavimo pajėgumai yra kintamasis, o ne konstanta (Buzan, Jones ir Little, 1993, sk. 4).

Panašiai ir procesas yra atskiras aiškinimo šaltinis, galiojantis visiems analizės vienetams. Žvelgiant iš apačios į viršų, aiškinimuose, apeliuojančiuose į vienetų sąveikas arba į sąveikas vienetų viduje, mėginama elgseną bei jos padarinius suvokti (bet kurio lygmens) vienetų reagavimo į vienas kito atributus bei elgseną kategorijomis. Žvelgiant iš viršaus į apačią, procesas nusako sistemos arba vieneto dinamiką. Visi tokie aiškinimai yra iš esmės veiksmo ir atoveiksmio teorijos, kurių pamatinis elementas yra dirgiklių ir reakcijų dinamika. Tarptautinių santykių srityje – tiek sistemos, tiek posistemių lygmenyje – atrasta daug šio pobūdžio dinaminių struktūrų, tokių kaip karai, aljansai, jėgų pusiausvyra, ginklavimosi varžybos bei saugumo dilema, taip pat visa aibė tarptautinės politinės ekonomijos struktūrų, atsirandančių dėl protekcionistinės arba liberalios prekybinės bei monetarinės politikos. Tokios sąvokos kaip tarptautinė visuomenė ar tarptautinis režimas taip pat priklauso procesinių sąvokų kategorijai. Procesų dinamika gali būti pastebėta visų tipų kolektyvinėse organizacijose, taip pat ir individualių žmogiškųjų būtybių veikloje.

Apibendrinant galima pateikti tokią preliminarią tarptautinių santykių teorijos analizės lygmenų apibrėžimų bei diferenciacijų versiją (9.1 lentelė):

Analizės vienetai	Aiškinimo šaltiniai Sąveikos pajėgumai	Struktūra	Procesas
Sistema			
Posistemė			
Vienetas			
Biurokratija			
Individas			

9.1 lentelė. Analizės lygmenys tarptautinių santykių teorijoje

TARIAMAS KONFLIKTAS TARP STRUKTŪRALIZMO IR VIENETO LYGMENS ANALIZĖS

Vienas iš negatyvių padarinių, atsiradusių dėl to, kad epistemologinis holizmo/redukcionizmo ginčas buvo supainiotas su diskusija dėl analizės lygmenų, yra tai, kad kilo nereikalinga konfrontacija tarp struktūralistų ir užsienio politikos analitikų. Buvo iškeltas klausimas, ar struktūriniai aiškinimai laikytini deterministiniais. Jeigu jie yra deterministiniai, tai užsienio politikos analizė, kaip pagrindinė tarptautinių santykių studijų kryptis, radikaliai nuvertėja. Daugelis Waltzą laikė struktūriniu deterministu ir jo *Tarptautinės politikos teoriją* interpretavo kaip redukcionistinės analizės neigimą. Tačiau Waltzas aiškiai suvokė, jog struktūrinės priežastys visada teikia tik dalinį tarptautinių reiškinių paaiškinimą, tad svarbu „palikti atvirą teoriškai įdomų ir praktiškai svarbų klausimą, kokią santykinę priežastinę įtaką skirtingose sistemose gali turėti vieneto lygmens ir sistemų lygmens veiksniai“. Jis tai teigia daugelyje savo darbų, ir, žinoma, tai nėra struktūrinio determinizmo atstovo teiginiai (1979, p. 48–49, 78, 87, 123; 1986, p. 328–329, 343; 1990, p. 34).

Čia vėl analizės lygmenų problema akivaizdžiai painiojama su epistemologiniu holizmo/redukcionizmo ginču. Sisteminės arba redukcionistinės metodologijos pasirinkimo klausimas – tai platesnės ir vis dar neišspręstos epistemologinės problemos dalis. Nebūtina šios priešpriešos perkelti į diskusijas dėl analizės lygmenų. Tarptautinių santykių teorijai svarbiausia išsiaiškinti, kurie analizės vienetai ir kokie aiškinimo šaltiniai leidžia geriausiai suprasti tam tikrą įvykį ar reiškinį. Aiškinant tarptautinius

įvykius joks atskiras analizės vienetas ar aiškinimo šaltinis nėra visada dominuojantis.

Laikantis šio požiūrio atsikratoma daugybės neesminių klausimų apie tai, kas laimi ginčą, ar atgimsta vieneto lygmens analizė ir ar ne laikas „susigrąžinti valstybę". Kadangi struktūrinė logika buvo naujas ir įtikinamai argumentuojamas teorinės raidos žingsnis, devintajame dešimtmetyje ji įsivyravo tarptautinių santykių teorijoje. Jai taip pat talkino šaltasis karas, nes dėmesys poliariškumui (didžiųjų galybių skaičiaus sistemoje struktūriniams padariniams) apskritai ir konkrečiai Waltzo tezė, kad dvipoliškumas yra pageidautina struktūra, harmonizavosi su pasaulio įvykiais. Madingieji Fukuyamos rašiniai apie liberaliosios valstybės triumfą ir „istorijos pabaigą" kyla iš vieneto lygmens analizės ir yra grindžiami anksčiau iškeltu Gourevitcho argumentu, kad galingosios valstybės savo vidaus bruožus ekstrapoliuoja į tarptautinę sistemą (Gourevitch, 1978; Fukuyama, 1992). Argumentai režimų bei tarptautinės visuomenės atžvilgiu grindžiami sistemos ir posistemės lygmens procesų analize, o dauguma tezių apie integracijos procesus atspindi sisteminius sąveikos pajėgumų kaitos padarinius.

Šiuo atžvilgiu klausimas, kuris analizės lygmuo laimi (ar pralaimi), nėra labai įdomus, nebent jis kyla konkretaus aiškintino reiškinio atveju. Tarptautinių santykių srityje turi reikšmės visi lygmenys. Svarbus yra šis teorinis klausimas: jeigu vienu metu veikia du arba daugiau vienetų arba aiškinimo šaltinių, kokiu būdu skirtingą jų analizę galima susieti į bendrą vaizdą? Į šį klausimą dar neturime aiškaus atsakymo. Waltzo pozicija, kurią veikiausiai pripažįsta daugelis, sugestionuoja, jog skirtingų lygmenų analizės rezultatai gali būti sumuojami suteikiant jiems santykinę vertę konkretaus reiškinio analizės atžvilgiu. Tačiau neaišku, kaip toji vertė galėtų būti pasveriama ir ar apskritai toks svėrimas metodologiškai priimtinas (Moul, 1973, p. 499; Hollis ir Smith, 1990, p. 6–7). Tos struktūros, apie kurias kalba Waltzas, kitaip nei kai kurios kitos struktūros, priklauso nuo savo sudedamųjų. Šio tipo struktūra negali būti pirminė jos sudedamųjų atžvilgiu, ji gali klostytis tik kartu su jais. Todėl galima teigti, jog vienetai ir struktūros yra vienas kito atžvilgiu konstitutyvūs: valstybės kuria struktūrą, o struktūra kuria valstybes. Pradėjus mąstyti šia linkme visa analizės vienetų diferenciacija tampa abejotina. Šis visuminio vaizdo kontravimo būdas yra daug sudėtingesnis už tą, kurį sugestionuoja Waltzas, ir jos implikacijos analizės

lygmenų koncepcijai tarptautinių santykių studijose dar nėra aiškios. Ar įmanoma tuos lygmenis susieti į vieną visumą, nepaneigiant jų pirminio atskyrimo prasmės?

IŠVADOS

Neabejotina, kad analizės lygmenų idėja padarė didžiulį poveikį tarptautinių santykių studijoms. Ji privertė analitikus savo aiškinimus teikti sistemiškesniu pavidalu. Ji formavo pagrindinių teorinių ginčų pobūdį ir suteikė priemonių klasifikuoti plačią ir painią tarptautinių santykių teorijos sritį. Ji paskatino domėjimąsi pačios sąvokos „tarptautiniai santykiai" prasme. Ji atkreipė disciplinos dėmesį į epistemologinių ir ontologinių problemų svarbą. Kas disciplinoje laikytina žiniomis ir kas laikytina teisėtais aiškinimo metodais? Koks santykis tarp analitinių konstruktų ir „realių" išorinio pasaulio esybių? Ji padėjo sugriežtinti visos srities analizę ir atvėrė teorinės plėtros galimybes, kurios šiaip jau būtų sunkiai atrastos. Kai kuriose srityse buvo padaryta reikšmingos pažangos, ir pirmiausia tai pasakytina apie Waltzo struktūros koncepciją.

Tačiau daug kas liko nepadaryta, daugelis esminių problemų bei sąvokų tebėra menkai suprantamos, o daugelis rimtų klausimų lieka neatsakyti arba neiškelti. Tarptautinių santykių teorija tebėra kūdikystės amžiuje, ir neįmanoma nuslėpti fakto, jog teoriškai ji tebėra gana primityvi. Tik nedaugelis gilinosi į tai, kokiu būdu analizės lygmenys siejasi su tarptautinių santykių klasifikacija pagal politinį, ekonominį, karinį bei socialinį matmenį. Diskusija dėl analizės lygmenų vis dar apsiriboja daugiausia politiniu ir kariniu sektoriumi, o tai trukdo jos ryšiams su tais vis didesnę reikšmę įgyjančiais tarptautinių santykių teorijos darbais (tarptautine politine ekonomija, istorine sociologija), kuriuose nagrinėjami ekonominiai bei socialiniai sektoriai.

Vis dėlto mąstymas analizės lygmenų kategorijomis jau įsitvirtino tarptautinių santykių teorijoje. Jis tapo svarbiu disciplinos teorinės plėtros veiksniu, nors pati lygmenų sąvoka dar nėra reikiamai suvokta. Analizės lygmenų idėja buvo toji gairė, į kurią keletą dešimtmečių orientavosi teorinis tarptautinių santykių disciplinos mąstymas. Formuodama kelių kartų teoretikų mąstyseną ji dabar pati tapo esminiu pačios disciplinos teorinio diskurso komponentu. Tačiau kaip ir daugelis kitų tarptautinių santykių teorijos konstrukcijų, ji tebėra nebaigtas statinys, prie kurio dar teks daug padirbėti.

Pastaba

Norėčiau padėkoti Haywardui Alkeriui, Nilsui Petteriui Gleditschui, Richardui Little'ui, Jaapui de Wilde, Ole Waeveriui ir šios knygos sudarytojams už komentarus ankstesniam šio skyriaus variantui.

Nuorodos

Buzan, B., Jones, C. and Little, R. 1993: *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism.* New York: Columbia University Press.

Cox, R. 1986: *Social forces, states and world orders: beyond international relations theory.* In Keohane 1986b, 204–254.

Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man.* London: Penguin.

Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society: An Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity Press.

Goldman, K. 1979: *Is my enemy's enemy my friend's friend?* Lund, Sweden: Cultural Indicators, The Swedish Symbol System, 1945–75, Report No. 1.

Gourevitch, P. 1978: *The second image reversed: the international sources of domestic politics.* International Organization, 32 (4), 881–912.

Hollis, M. and Smith, S. 1990: *Explaining and Understanding International Politics.* Oxford: Clarendon.

Jervis, R. 1976: *Perception and Misperception in International Politics.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Kaplan, M. 1957: *System and Process in International Politics.* New York: Wiley.

Keohane, R. O. 1986a: *Theory of world politics: structural realism and beyond.* In Keohane (1986b), 158–203.

Keohane, R. O. (ed.) 1986b: *Neorealism and Its Critics.* New York: Columbia University Press.

Keohane, R. O. and Nye, J. S. 1987: *Power and independence revisited.* International Organization, 41(4), 725–753.

Moul, W. B. 1973: *The level of analysis problem revisited.* Canadian Journal of Political Science, 61(1), 494–513.

Rosenau, J. N. 1966: *Pre-theories and theories of foreign policy.* In R. B. Farrell (ed.), *Approaches to Comparative and International Politics,* Evanston: Northwestern University Press, 27–92.

Ruggie, J. G. 1986: *Continuity and transformation in the world polity: toward a neorealist synthesis.* In Keohane 1986b, 131–157.

Ruggie, J. G. 1993: *Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations.* International Organization, 47(1), 139–174.

Singer, J. D. 1960: *International conflict: three levels of analysis.* World Politics, 12(3), 453–461.

Singer, J. D. 1961: *The level of analysis problem in international relations.* In K. Knorr and S. Verba (eds), *The International System: Theoretical Essays,* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Waltz, K. N. 1954/1959: *Man, the State and War.* New York: Columbia University Press.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Relations*, Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Waltz, K. N. 1986: *Reflections on Theory of International Politics: a response to my critics.* In 1986b, 322–345.

Waltz, K. N. 1990: *Realist thought and neorealist theory.* Journal of International Affairs, 44(3), 335–370.

Wendt, K. N. 1987: *The agent-structure problem in international relations theory.* International Organization, 41(3), 335–370.

Yurdusev, A. N. 1993: *Level of analysis and unit of analysis: a case for distinction.* Millenium Journal of International Studies, 22(1), 77–88.

10

Postpozityvistinis ginčas: mokslinio tyrimo ir tarptautinių santykių teorijos rekonstrukcija

John A. Vasquez

Jau daugiau nei dvejetą dešimtmečių per socialinius mokslus ritasi pozityvizmo kritikos – pagrįstos ir nepagrįstos – banga. Tarptautinių santykių teorija šiuo požiūriu nėra išimtis, tačiau čia toji kritika prasidėjo santykinai vėlai. Esama dviejų jos atmainų – viena iš jų, naujausioji ir radikaliausioji, yra postmodernistinė kritika. Pažįstamesnė kritika, kurią vadinsiu postempiristine, remiasi kritiniais mokslo filosofijos darbais, kur kalbama apie vertybiškai neįsipareigojusio, neutralaus ir objektyvaus mokslo negalimybę, apie archimediškojo atramos taško negalimybę, apie nepriklausomos duomenų bazės neegzistavimą ir t.t. Postempiristų ir postmodernistų pastangomis socialiniai mokslai perėjo į postpozityvistinę epochą. Šiame skyriuje mėginsiu įvertinti postmodernizmo ir postempirizmo indėlį nagrinėdamas jų idėjų poveikį moksliniam tyrimui apskritai ir tarptautinių santykių teorijai konkrečiai. Mėginsiu rekonstruoti, bent apytiksliai, jų filosofinius pagrindus. Skyriaus pabaigoje glaustai aptarsiu šių metateorinių problemų reikšmę tarpparadigminei diskusijai.

Postpozityvistinis ginčas kartais vadinamas „trečiuoju ginču" (žr. Lapid, 1989) ir dėl to neretai painiojamas su tarpparadigminiu ginču (žr. Banks, 1985). Tačiau tai skirtingi ginčai, nes vienas susijęs su mokslo taikymo pasaulinės politikos studijose problema, o kitame aiškinamasi, ar realizmo paradigma yra adekvati alternatyviai paradigmai, ar pranašesnė už ją. Šiuos ginčus svarbu atskirti, nes neaišku, kokiu būdu postpozityvistinis ginčas pats savaime galėtų teigiamai vertinti ar palaikyti vieną iš tarptautinių santykių teorijos paradigmų, nors, žinoma, jis formuoja tokio vertinimo kriterijus, jeigu jie apskritai galimi.

POSTMODERNIZMO PAŽADAI IR PAVOJAI

Būdamas veikiau nuostata, o ne pozicija, postmodernizmas skirtingose srityse reiškia skirtingus dalykus. Tarptautinių santykių teorijoje jis dar nėra įsitvirtinęs ir dar prieš įsitvirtindamas gali būti nustumtas į šalį kritiškesnio poststruktūralizmo. Nors tarp poststruktūralizmo ir postmodernizmo esama daug formalių skirtumų, mums svarbiausias skirtumas susijęs su reliatyvizmo klausimu. Poststruktūralistai, ypač tie, kurie semiasi įkvėpimo iš Foucault, tik flirtuoja su reliatyvizmu, tai postmodernistai, tokie kaip Lyotardas ir Baudrillardas, jį priima. Tai labai pastebima tarptautinių santykių teorijos srityje, kur daugelis tų, kurie rašo poststruktūralistine maniera, yra patyrę stiprią kritinės teorijos įtaką ir atmeta kaltinimus reliatyvizmu. Nepaisant šių skirtumų tiek postmodernizmas, tiek poststruktūralizmas žada padaryti reikšmingą įnašą į socialinę teoriją ir konkrečiai į tarptautinių santykių teoriją.

Mano supratimu, yra penketas įžvalgų, kuriomis grindžiamas šis postmodernizmo pažadas. Visos jos vienaip ar kitaip mums padeda vaduotis iš savo sąvokinių kalėjimų. Ir tai yra sveikintinas dalykas. Vadinamasis „trečiasis ginčas“ (Lapid, 1989) nėra atsidūręs akligatvyje. Dabar pats laikas į jį įsiklausyti, nedarant skubotų išvadų ir vengiant atsainios kritikos. Vadovaudamiesi tokia nuostata galime ne tik daugiau sužinoti, bet ir pakvėpuoti grynu oru.

Tačiau šiose įžvalgose taip pat esama potencialių pavojų. Todėl nors čia jas pateiksiu kaip darbines hipotezes, kurias taikant tarptautinių santykių teorijoje galima gauti svarbių rezultatų, tai dar nereiškia, kad jas visas pripažįstu be išlygų – o kai kuriais atvejais, kaip matysime kitame skirsnyje, tos išlygos bus labai rimtos. Reikia pažymėti, jog vienas rimčiausių pavojų yra tai, kad kai kurios iš šių įžvalgų, jeigu jos traktuojamos kaip visuotinai galiojantys teiginiai, yra paprasčiausiai klaidingos. Teiginys, jog tikrovė yra socialinis konstruktas, yra bene ryškiausias tokio nepamatuoto apibendrinimo pavyzdys. Po šių įžanginių pastabų dabar mėginsiu nusakyti tas postmodernizmo idėjas, kurios yra aktualiausios tarptautinių santykių teorijai bei mokslinei pasaulinės politikos analizei.

Modernybės savavališkumas

Pirmoji postmodernizmo įžvalga – toji, kuria mėginama smogti mirtiną smūgį Švietimui, iškelia aikštėn savivališką modernybės pobūdį. Švietimo epochos palikuonims modernybė yra pažangos kelias, vedantis galbūt

net į žmogaus tobulumą. Būti moderniam reiškia būti laisvam nuo prietarų, tamsumo, nuo institucijų bei idėjų, kurios lemia žmogaus dalią nuo pat gimimo. Net ir šiandien modernizacijos idėja kartu su ją lydinčiomis ekonominio bei politinio vystymosi idėjomis remiasi šiais sentimentais. Visi šie sentimentai kyla iš įsitikinimo, kad egzistuoja optimalus, galbūt net vienintelis pažangos kelias, ir kad protas, mokslas bei technologija nurodo tą kelią.

Postmodernizmas atmeta Švietimą dėl dviejų priežasčių. Pirma, jis atmeta istorinės pažangos sąvoką, vietoj jos keldamas istorijos nutrūkstamumo idėją. Tai yra viena pagrindinių Foucault (1972) įžvalgų. Istorija nejuda nei į priekį, nei atgal. Joje nėra nei teleologijos, nei evoliucijos. Antra, postmodernizmas atmeta ne tik pažangos sąvoką, bet ir idėją, kad Švietimo, modernybės tikslas yra istorijos pabaiga, žmogaus tobulybė ar apskritai koks nors tikslas. Postmodernistui nėra jokio optimalaus kelio. Yra daugybė kelių, ir nė vienas iš jų nėra būtinai geresnis už kitus. Nėra ir jokios vienos tiesos (arba Tiesos), veikiau yra daug tiesų. Postmodernizmas siekia nuplėšti moksliškumo kaukę nuo kapitalizmo nepripažindamas šiuolaikinių ekonomistų idėjos, jog egzistuoja tik vienas apsirūpinimo maistu ir pastoge būdas ir kad kitokie ekonomikos organizavimo būdai būtų mažiau efektyvūs arba apskritai „neveiktų“. Tačiau jis taip pat atmeta marksistines tezes, esą tam tikri gamybos būdai atitinka tam tikras istorines sąlygas. Postmodernistui dar „niekas nesurašyta“.

Tai reiškia, jog modernybė su visomis savo pretenzijomis nėra būtinasis istorijos produktas, net jeigu faktiškai ji yra Vakarų Europos istorijos produktas. Modernybė nėra visuotinis modelis, ji tėra atskiras atvejis. Modernybė nebuvo neišvengiama, nebuvo būtina. Ji buvo viena iš daugelio galimybių. Vietoj jos galėjo rastis kas nors kita. Modernybė yra savivalės vaisius, tad jos vertė gali būti didesnė arba mažesnė už kitus savivalės produktus. Net svarbesnės už šią įžvalgą yra tos implikacijos, kurios iš jos išplaukia. Postmodernizmas teigia ne tik tai, kad modernybė tėra tam tikro projekto realizavimas, jis taip pat neigia tai, kad ji savo pobūdžiu nepiktybinė. Jis priešinasi tam homogenizavimo gaivalui, kurį modernizacija sukelia tiek valstybių viduje, tiek tarpvalstybinėje erdvėje. Didžiausią nerimą jam kelia biurokratinis/visažinis/mokslo duomenimis besiremiantis/liberaliosios socialinės inžinerijos idėjas išpažįstantis/technologijos priemonėmis disponuojantis pasaulio reformatorius, kuris suvienodins visus ir visas kultūras paskandins vienoje globalinėje kultūroje.

Postmodernizmas gina kitokumą, kitamaniškumą, nesitaikomumą. Postmodernizmui ekonominio ir politinio *vystymosi* idėjos tėra modernistinio išpuikimo liudijimas, epizodas iš tos puikavimosi savimi litanijos, kuri giedama silpniesiems ir nugalėtiesiems. Modernybė nėra pažanga. Ji nėra optimali. Ji nėra pranašiausia. Kultūriniu ir etiniu požiūriu ji yra savivalės produktas.

Išsklaidžius Švietimo iliuzijas modernybės era turi baigtis ir užleisti vietą postmodernybės erai. Tad postmodernizmo terminas nusako ne tik naują filosofinę poziciją, bet ir istorinę erą, į kurią esą jau įžengėme. Dėl termino nevienareikšmiškumo poststruktūralistai dažnai rašo postmodernistiniu stiliumi, net jeigu ne visada pripažįsta postmodernizmą kaip visumą (žr., pavyzdžiui, Der Deriano ir Shapiro (1989) Pratarmė).

Pasirinkimas, besivaizduojantis esąs tiesa

Antroji postmodernizmo įžvalga – tai idėja, jog visa, kas pasaulyje egzistuoja, yra rezultatas pasirinkimo, kuris vaizduojasi esąs tiesa. Ši idėja natūraliai išplaukia iš pirmosios: jeigu išties nėra jokio būtinumo (jeigu nei istoricistinės sąlygos, nei pozityvistinės priežastys nedeterminuoja įvykių eigos), tai visa egzistuojanti tvarka tėra sąmoningos arba nesąmoningos žmogiškųjų būtybių kūrybos rezultatas. Visos tvarkos institucijos atspindi faktiškai padarytus sprendimus. Klausimas, ar tai buvo laisvi sprendimai, yra istorinio tyrimo dalykas, tačiau tai buvo laisvi sprendimai tuo atžvilgiu, kad per istorijos kovas visada buvo galimi kitokie sprendimai.

Deja, žmogiškosioms būtybėms nepatinka, kad šie rezultatai traktuojami kaip subjektyvių preferencijų, tendencingų kultūrinių nuostatų ar politinių kovų padarinys. Todėl mėginama juos vaizduoti kaip metafizinių veiksnių – Dievo, Proto arba Istorijos – padarinius. Užuot pripažinę esamą padėtį kaip savivališkų sprendimų, kuriuos lėmė jėga ir interesai, rezultatą, nugalėtojai savo sprendimus teisino apeliacijomis į dieviškąją teisę, į prigimtines teises arba į mokslinės analizės autoritetą. Net tais atvejais, kai pasirinkimo faktas pripažįstamas, konkretus pasirinkimas teisinamas visas kitas pasirinkimo galimybes traktuojant kaip nuodėmingas, nesuderinamas su prigimtimi, neprotingas arba nemoksliškas. Švietėjiškame tikėjimo pažanga kontekste tokios pretenzijos įgyja papildomos galios. Postmodernistas atmeta visą šį kontekstą ir visas šio pobūdžio pretenzijas.

Realybė kaip socialinis konstruktas

Trečioji įžvalga, natūraliai išplaukianti iš antrosios, yra tai, kad realybė yra socialinis konstruktas. Jeigu visa, kas egzistuoja, yra savivalės ir žmogiškojo pasirinkimo (kurio nors lygmens) produktas, tai visa, kas egzistuoja, yra socialinis konstruktas. Realybė kuriama ir konstruojama įsitikinimų bei veiksmų pagrindu. Struktūros išties formuoja įsitikinimus bei elgseną, kaip teigia kai kurie pozityvistai, kartu šios struktūros tėra žmogiškojo veiksmo produktas. Realybė nėra Dievo ar Gamtos duota, bet žmogaus primesta.

Foucault (1972) daugiausia prisidėjo plėtojant šią idėją, tačiau jo mąstysena šiuo požiūriu visiškai atitiko kitas intelektines sroves hermeneutikoje, antropologijoje ir sociologijoje (žr. ypač Berger ir Luckmann, 1966). Tad šiuo klausimu vyrauja bendras sutarimas, nors prie šios pozicijos mąstytojai ateina iš labai skirtingų pradinių pozicijų. Tačiau kas gali likti iš pozityvistinio socialinio mokslo, jeigu ši idėja priimama be išlygų?

Bandydami suprasti, kaip įsitikinimai ir konkrečiai pats socialinis mokslas padeda konstruoti realybę, pasiekiame ketvirtąją įžvalgą.

Konstitutyvus kalbos ir sąvokinių sistemų vaidmuo

Kai tam tikros idėjos paplinta, t.y. kai žmonės jomis įtiki ir pradeda jomis vadovautis savo veikloje, pasaulio fragmentas, kurį tos idėjos vaizduoja, tampa realybe. Kai paplinta tam tikros taisyklės ir normos, t.y. kai jos institucionalizuojamos ir įtvirtinamos per įvairius socialinės kontrolės mechanizmus, susikuria tam tikra kultūrinė realybė. Kadangi žmonės paprastai prisiderina prie tokios kultūros, tampa galimas socialinis mokslas, toks kaip ekonomika, kuris, kaip atrodo, sugeba tiksliai numatyti ir paaiškinti elgsenos reguliarumus.

Iš čia išplaukia, jog socialinis mokslas negali būti vertybiškai visiškai neangažuotas ir neutralus. Žinoma, kai pozityvistai aukština vertybiškai neutralų ir objektyvų mokslą, jie turi omeny ne tai, kad vertybės neatlieka jokio vaidmens motyvuojant tyrimus ar juo labiau kad mokslas neturi daryti poveikio žmonių gyvenimui. Jie turi omeny daug konkretesnį dalyką, būtent kad teorijų bei aiškinimų atrankos procese mokslininkas turi elgtis kaip nešališkas teisėjas, o ne kaip suinteresuotoji pusė.

Ir vis dėlto mokslinis tyrimas šiuo požiūriu nėra visiškai neutralus,

nes jis padeda konstruoti struktūras, kurios palaiko ir puoselėja tam tikras gyvenimo formas slopindamas ir naikindamas kitas. Mokslas nėra vien parankus įrankis, veikiau jis yra tam tikra praktika, kurianti specifinį gyvenimo būdą ir sąmoningai naikinanti kitokius mąstymo ir gyvenimo būdus. Antai šiuolaikinė ekonomika akivaizdžiai palaiko kapitalizmą ne tik tuo, kad kuria jo ideologinį fasadą, bet ir tuo, kad tiria bei sprendžia jo realias problemas. Žvelgiant šiuo aspektu, tarkime, į šiuolaikinę racionalaus pasirinkimo teoriją, ji atrodo kaip modernistinės savimanos, kaip pasirinkimo, kuris vaizduojasi esąs tiesa, pavyzdys. Kokiu mastu racionalaus pasirinkimo teorija taps griežtuoju mokslu, labai priklausys nuo to, kokiu mastu žmonės arba lyderiai pripažins jos taisykles ir jomis vadovausis savo veikloje. Tokiu būdu jie sukurs ne tik tam tikrą realybę, bet ir pačius žmones kaip „racionaliai maksimizuojančius individus“. Toks mokslas sėkmingai aiškins vis platesnę reiškinių įvairovę ne todėl, kad jis sugeba atskleisti elgesio „priežastis“, o todėl, kad jis pats jas sukuria.

Postmodernizmas atkreipia mūsų dėmesį į tai, kaip kalba, sąvokinės sistemos bei paradigmos formuoja patį pasaulį. Antai tarptautinių santykių srityje aiškinamasi, kaip realybę konstruoja jėgos politika ir realizmo paradigma (žr. Vasquez, 1993). Demokratinėse šalyse vertėtų išsiaiškinti, kaip realybę jose konstruoja liberalioji socialinė mintis. Objektyvumas, kuris paprastai traktuojamas kaip nešališka pozicija, postmodernisto laikomas šališka, netgi radikaliai ydinga pozicija. Postmodernistinis imperatyvas, kad į reiškinius būtų žvelgiama iš dviejų ar kelerių perspektyvų, remiasi specifinėmis prielaidomis apie tiesos prigimtį, apie tai, kokiais būdais turi būti siekiama žinių, apie gyvenimo būdą ir t.t.

Socialinio konstravimo idėjomis remiasi penktoji postmodernizmo įžvalga.

Identifikavimo procesas ir tapatybės konstravimas kaip galios atmaina ir prievartos aktas

Tapatybė yra vienas iš intymiausių socialinių konstruktų, primetamų individams. Postmodernizmo požiūriu, tapatybė yra neabejotinai socialinio konstravimo produktas. Kodėl vienokia, o ne kitokia tapatybė? Kas ją nustato, kokie jos nustatymo padariniai? Kadangi žmonių tapatybė neretai tampa karų ir/arba persekiojimų priežastimi, jau nekalbant apie jos pagrindu teikiamas privilegijas ar vykdomą priespaudą, tapatybė indivi-

dui gali turėti lemtingų padarinių. Kas kontroliuoja tapatybę, tas disponuoja didžiule galia individo, grupės ar visuomenės atžvilgiu. Tad tokia kontrolė yra galios atmaina. Kadangi savo tapatybės individas paprastai negali pasirinkti (arba ją rinkdamasis turi mokėti skausmo ir kančių kainą), tapatybės primetimas riboja žmogaus laisvę.

Šios penkios postmodernizmo įžvalgos turi reikšmės visoms socialinių tyrimų sritims; jų implikacijos jau padarė esminį ir kai kuriais atvejais ilgalaikį poveikį atskiroms disciplinoms, ypač literatūros kritikai. Tačiau tarptautinių santykių ir lyginamosios politikos srityje tos implikacijos dar nėra nuodugniai ištirtos. Potencialiai jų poveikis socialinei minčiai gali būti didžiulis, ypač modernizacijos ir naujosios homogenizuojančios pasaulinės tvarkos problematikos srityje. Jau dabar nedidelė grupė autorių, kurie save vadina poststruktūralistais, daro ryškų poveikį tarptautinių santykių teorijai. Tokie teoretikai kaip Ashley, Michaelas Shapiro, Der Derianas, R. B. J. Walkeris, Davidas Campbellas, Jimas George'as ir Bradley Kleinas, taip pat feministiniai autoriai, tokie kaip V. Spike Peterson ir Christine Sylvester, jau paveikė tarptautinių santykių teoretikų mąstyseną ir pakeitė sąvokas, kuriomis įprasminamas ir apibrėžiamas jos tikslas, taip pat ir tai, kaip suvokiama tarptautinių santykių teorijos praeitis bei jos ateitis (žr. Der Derian ir Shapiro, 1989).

Vis dėlto šalia šio pozityvaus indėlio slypi pavojus, į kurį atkreipia dėmesį, pavyzdžiui, Lapidas (1989) ir Pauline Rosenau (1992), būtent reliatyvizmo problema. Filosofiniuose Jean-Franēois Lyotardo ir Jeano Baudrillardo rašiniuose reliatyvizmas reiškiamas atvirai. Lyotardui (1984) didieji Švietimo suformuoti naratyvai – universalistinės tezės apie laisvę, racionalumą ir žmogaus teises – tėra pastanga įveikti ir nuslopinti skirtingumą. Lyotardo supratimu, atskiros bendruomenės sukuria savo prasmes ir tiesas, tad mėginimas jas vertinti pagal tariamai visuotinius kriterijus yra prievartos aktas, kuriuo siekiama sunaikinti skirtingumą. Baudrillardas (1990) apverčia tikrovės reprezentavimo, pavaizdavimo idėją ją pakeisdamas idėja, kad galimas tik tikrovės simuliavimas – nes nėra tikrovės ar tiesos, kuri galėtų būti reprezentuojama arba pavaizduojama; tiesą sakant, ištrinama linija, skirianti tiesą nuo paklydimo.[1]

Reliatyvizmo šmėkla, prikelta postmodernistinės kritikos bei konstruktyvizmo, kvestionuoja visos moderniosios pažinimo sampratos pagrįstumą. Šiuo požiūriu teorija ir mokslas nėra tiesos įkūnijimas, o veikiau realybės konstruktai, kurie savavališkai primetami prievartine galia. Teoretiko vaidmuo, postmodernistų įsitikinimu, – tai ne naujų prasmių

išradinėjimas bei primetinėjimas, bet jau egzistuojančių primestų konstruktų demaskavimas bei dekonstravimas. Daugeliu požiūrių šio tipo postmodernizmas yra logiškas hermeneutinio projekto – pripažįstančio tik prasmių analizę – vedinys. Tuo tarpu tas mokslinis projektas, kurio dalyviai yra marksistai, kritinės teorijos atstovai ir pozityvistai, siekia daugiau, nes mano, kad net jeigu prasmės gali būti primetamos savavališkai, analizuojant nebūtina apsiriboti prasmėmis, kurias žmonės suteikia savo patirčiai.

Neatsitiktinai postmodernizmas padarė didžiausią poveikį literatūros teorijai. Literatūros teoretikui tenka susidurti su vaizduotės kūriniais, tad empirinės tiesos problema jiems paprastai neiškyla; jiems egzistuoja tik metafizinė tiesa arba prasmių konstrukcijos (t.y. tekstai). Nėra jokių iš anksto duotų tekstų. Nėra prigimties; nėra gyvuliškų instinktų paveldo; nėra biologijos, chemijos ar genetikos, nėra net žmogaus smegenų – yra tik žmogaus proto ir vaizduotės kūriniai. Žmonija ir jos pasaulis jam yra plastinis – neautorinis – dalykas, kuriam kiekvienas skaitytojas gali suteikti savą prasmę.

Būtent ši pamatinė viso konstruktyvizmo prielaida byloja esminę postmodernizmo nuodėmę: jis teikia universalistinę žmogiškosios prigimties ir faktų interpretaciją, t.y. istorinį metanaratyvą. Tačiau tokiu atveju postmodernizmo koncepcija tampa prieštaringa, logiškai nenuosekli. Juk jeigu viskas tėra socialinė konstrukcija ir nėra jokios nepriklausomos tiesos, tai kodėl pats postmodernistinis požiūris į pasaulį ir jo istoriją kaip į konstrukcijų kaitos seką negali būti laikomas tik socialine konstrukcija? O jeigu jis tėra konstrukcija, kaip jis gali pretenduoti į tiesą? Išties, jeigu postmodernistinė žmogiškumo samprata yra pagrįsta, tai kaip postmodernistinė analizė gali būti teisinga? Ir kodėl postmodernistai siūlo į visuotinumą pretenduojančius žmogiškosios istorijos, pažinimo bei elgesio aiškinimus? Mano supratimu, pats pagrindas, į kurį apeliuoja postmodernizmas, faktiškai parazituoja alternatyvios epistemologijos, alternatyvaus požiūrio į pasaulį sąskaita. Priekaištai dėl esencializmo, kuriais remdamasis postmodernizmas filosofiškai atmeta visas pretenzijas į tiesą, gali būti nagrinėjami kaip empirinės problemos, į kurias atsakymą gali duoti veikiau empiriniai tyrimai, o ne filosofinė analizė. Ši atodanga leidžia rekonstruoti mokslinio tyrimo idėją, taip pat organizuoti gynybą prieš tam tikrus aspektus tos postempiricistinės kritikos, kuri pozityvistinę mokslo sampratą padarė tokią pažeidžiamą.

MOKSLINIO TYRIMO REKONSTRUKCIJA: DOROJIMASIS SU POSTEMPIRISTINE KRITIKA

Pamatinis klausimas, į kurį turi būti atsakyta mėginant rekonstruoti mokslo idėją, yra tai, ar kiekviena koncepcija ir sąvokinė sistema laikytina vienodai vertinga, – kitaip sakant, ar apskritai egzistuoja nesavivališkas būdas koncepcijas skirstyti pagal tai, kas (moksluose) vadinama jų teisingumu ir klaidingumu.

Empiriškai pasaulį pažįstame pakankamai gerai, kad suvoktume, jog jam negali būti primestas bet koks galimas naratyvas. Žmonės klysta ir savo klaidas suvokia kaip klaidas, o ne vien kaip įsitikinimų kaitą. Utopinių idėjų neįmanoma įgyvendinti, net jeigu utopijos autoriai disponuoja didžiule galia. Šizofrenikai gyvena savo pačių susikurtame pasaulyje, tačiau yra disfunkcionalūs realiame. Daugybė teorijų neveikia gamtos moksluose ir socialiniame pasaulyje. *Žodis „realybė" nusako šį pasaulio priešinimąsi kai kuriems žmogaus susikurtiems jo vaizdiniams.* Galime susikurti vienaragių vaizdinį, galime apie juos sukurti prasmingų ir neprieštaringų tekstų. Tam tikru atžvilgiu yra realūs, tačiau egzistuoja ne pasaulyje, o tik mūsų vaizduotėje. Panašiai galime susikurti raganų, velnių, angelų, vaiduoklių ir aitvarų pasaulius, tačiau žinome, kad realiame pasaulyje jie neegzistuoja. Žmonės nuolat kuria socialinius pasaulius, tačiau tik kai kurie iš šių pasaulių geba atlaikyti griežtą jų patikrinimą.

Tikslumo ir netikslumo, realumo ir fiktyvumo, teisingumo ir klaidingumo *skirtumai* išties konstruojami sąvokų priemonėmis. Sąvokomis bei žodžiais konstruojame mus supantį pasaulį; tačiau nebūtinai esame šio sąvokinio pasaulio kaliniai. Sąvokos gali būti atmetamos remiantis ne vien subjektyviais įgeidžiais. Ne visos sąvokos ar teorijos yra lygios; kai kurioms iš jų verta teikti pirmenybę prieš kitas.

Iš įvairių postempiristinės kritikos argumentų (žr. jų apžvalgą kn. Hollis ir Smith, 1990, ir Nickolson, 1983, kur ginama empirizmo pozicija) yra dvejetas tokių, kurie kvestionuoja koncepcijų arba teorijų mokslinio patvirtinimo arba paneigimo galimybę. Pirmasis telkia dėmesį į empirinį teorijų tikrinimo pagrindą ir teigia, jog nėra jokių nepriklausomų faktų, duomenų bazių ar „realybės", kuri leistų teorijas patikrinti. Antrasis telkia dėmesį į išvadų apie teorijų adekvatumą formavimo procesą ir teigia, kad mokslas grindžiamas ne logika, o prievartine galia – primesdamas kultūrai savo tiesos kriterijus.

Pirma, postempiristų įsitikinimu, mokslas dar nėra reikiamai rekonstruotas, nes vis dar laikosi „naivaus" tikėjimo, jog egzistuoja „nepriklau-

soma duomenų baze". Postempiricistai pagrįstai įrodinėja, jog faktai nėra paprasčiausiai duoti, o yra veikiau vartojamų sąvokų, savo ruožtu priklausančių nuo teorijų arba teorinių prielaidų, produktas. Tad jie daro išvadą, jog faktai nėra nepriklausomi nuo teorijų ir todėl negali būti teorijų tikrinimo pagrindas. Kadangi teorijos kuria faktus, visada galima rasti teorijas patvirtinančių faktų. Nors šie postpozityvistiniai filosofiniai argumentai patys savaime nėra galutinai įrodyti, jie dažnai laikomi įrodytais siekiant sumenkinti empirinių tyrimų svarbą. Iš pirmo žvilgsnio ši analizė, kadangi ji yra gana rafinuota, atrodo įtikinama, tačiau atidžiau ją nagrinėjant aiškėja jos paradoksalumas. Nors tai, kaip suvokiame pasaulį ir konstruojame faktus, išties priklauso nuo mūsų sąvokų, tai dar nereiškia, jog iki teorijos atsiradimo neegzistuoja jokių stebinių ar mįslių. Konstruojant teorijas bei sąvokas dažnai vadovaujamasi stebiniais siekiant suprasti jų reguliarumą. Teoretiką labiausiai domina ne „faktai" *per se*, o jų tarpusavio santykiai (kintamieji ir t.t.).

Tačiau, postpozityvistų įsitikinimu, kadangi sąvokos sukuria faktus, joks sąvokomis grindžiamas operacinis apibrėžimas negali sukurti nepriklausomos duomenų bazės. Visi duomenys yra „teoriškai pakrauti". Kiekvienas rimtas socialinis teoretikas su tuo sutiktų, tačiau žodis „nepriklausoma" ginčo pusėms reiškia skirtingus dalykus. Postempiricistiniam kritikui jis, matyt, reiškia tai, kad duomenys bus palankūs teorijai, kurios pagrindu jie renkami. Kitaip sakant, duomenys visada teiks teoriją arba aiškinimą patvirtinančius, o ne falsifikuojančius faktus. Kaip rašo Hawkesworthas:

> Jeigu tai, kas laikoma „pasauliu", arba kas suvokiama kaip „gryni faktai", yra teoriškai sukonstruoti dalykai (juo labiau tos pačios teorijos, kurią mėginama tikrinti), tai vargiai ar įmanomas galutinis teorijos falsifikavimas. Paprasčiausiai nėra nepriklausomų duomenų, kuriais falsifikavimo mėginimas galėtų pasiremti; o esami duomenys suformuoti tų pačių teorinių prielaidų, kuriais remiasi tikrinamoji mokslinė teorija. (1992, p. 16–17)

Šio požiūrio laikosi daugelis politinių filosofų, tačiau drįstu teigti, jog tai gali būti paaiškinama tuo, kad jie niekada realiai nemėgino tikrinti (klaidingos) hipotezės. Jeigu šis požiūris būtų pagrįstas, tarptautinių santykių teorijoje turėtume tūkstančius svarbių atradimų. Tačiau faktiškai jų beveik neturime! Duomenys nėra nepriklausomi tuo atžvilgiu, kad neturi jokio ryšio su sąvokomis, tačiau jie yra nepriklausomi tuo atžvilgiu, kad negarantuoja teorijų patvirtinimo. Duomenų bazės gali būti laikomos nepriklausomomis, jeigu du tos pačios elgsenos (t.y. stebimų

faktų) paaiškinimai turi vienodus falsifikavimo šansus. Žinome, jog paprastai taip ir būna, nes tarptautinių santykių teorijoje dažniausias atradimas – tai nulinis atradimas.

Antrasis mokslinio tyrimo aspektas, kuris kai kurių postempiricistų įsitikinimu dar reikalauja rekonstrukcijos ir kur jų kritika atrodo įtikinamesnė, – tai epistemologiniai mokslo pagrindai. Ankstyvieji loginio pozityvizmo atstovai tikėjosi mokslą bei jo metodą sutvirtinti logikos pamatais ir taip suteikti jo išvadoms *būtinumo* galią. Tokios logika grindžiamos epistemologijos sukurti nepavyko. Naujausia šio pobūdžio pastanga, į kurią telkiama postempiristinė kritika, yra Popperio koncepcija (1959), kurioje mėginama koncepcijų mokslinio priimtinumo kriterijus grįsti falsifikacijos principu.

Tačiau kaip daugelis pripažįsta, Popperio pastangos buvo bevaisės, nes falsifikacijos principas, kaip ir kiti standartiniai teorijų atmetimo kriterijai, išreiškia pasirinkimo aktą, arba normą, o ne loginę išvadą, kurią būtina pripažinti. Šiuo atžvilgiu mokslas tampa projektu, kuris leidžia atsirinkti koncepcijas pagal tam tikras gana griežtas taisykles, normas bei apibrėžimus. Sutarimo dėl tokių taisyklių paieška tampa postmodernistinės mokslo rekonstrukcijos pagrindu.

Šios taisyklės bei normos neturi būti laikomos savavališkomis, nes jos grindžiamos racionaliais filosofiniais argumentais. Jos nėra savavališkos ir praktiškai, nes naudojamos vertinti griežtai apibrėžtais būdais, kurie riboja subjektyvių preferencijų įtaką. Tad mokslas gali veikti kaip savikoreguojantis mechanizmas ir jis yra vienas iš nedaugelio priemonių, kuriomis naudodamiesi žmonės gali apsisaugoti nuo klaidų. Nors mokslas yra kalbinis žaidimas šalia kitų kalbinių kultūros žaidimų, jis gali pretenduoti į pranašumą alternatyvių žaidimų atžvilgiu, nes yra savikoreguojantis mechanizmas, kuris – pripažinus jo procedūras – leidžia spręsti nesutarimus dėl empirinių dalykų. Nors mokslas atsižvelgia į koherentinių ir korespondentinių tiesos teorijų aspektus, galiausiai jis remiasi pragmatine tiesos samprata. Tad ir tiems, kurie užsiima politiniais tyrimais, nedera lengvabūdiškai numoti ranka į idėjų tikrinimo bei duomenų, kuriais jos grindžiamos, analizės problemą.

Ši mokslo samprata pripažįsta didžiąją dalį postempiricistinės kritikos, tačiau mokslo projektą ji rekonstruoja remdamasi tvirtesniais filosofiniais pagrindais. Be to, ji geriau paaiškina tai, kokį vaidmenį mokslas gali atlikti visuomenėje. Mokslas nėra tik įrankis, nors jis gali būti paverstas tik įrankiu. Reikia pripažinti, jog moksliškumo dvasia implikuoja tam tikras vertybes bei tam tikrą elgesio būdą; tad ji apibrėžia ne tik tam

tikrą mąstymo, bet ir gyvenimo būdą. Atsidavimas tiesai ir tiesos paieškai nėra tik paprastos preferencijos, – šie dalykai išreiškia fundamentalią vertybinę orientaciją. Tiesa nėra tik semantikos sąvoka, o vertybė, kuri orientuoja tyrimą. Teigti, kad tiesa yra svarbiausia vertybė, reiškia teigti, kad teorijos ar įsitikinimai turi būti pripažįstami arba atmetami tik jų suderinamumo su duomenimis pagrindu, o ne dėl to, kad, tarkime, jų pripažinimas turi naudingų padarinių, tenkina kieno nors ekonominius ar politinius interesus, suderinamas su kokia nors apreikštąja doktrina ar suteikia visuomenei galią kontroliuojant žmones bei išteklius formuoti pasaulį. Visi šio pobūdžio motyvai, kurie dažnai lemia etinį, religinį ar politinį idėjų priimtinumą, prieštarauja moksliškumo dvasiai. Net tie, kurie mokslo filosofijoje laikosi instrumentalizmo pozicijos (ir yra linkę kalbėti veikiau apie teorijų adekvatumą ar naudingumą, o ne apie jų teisingumą), traktuoja tai, ką čia vadinu „tiesa“, pamatine vertybine mokslo orientacija. Mokslas reikalauja, kad sprendžiant empirinius klausimus būtų vadovaujamasi vertybine orientacija į tiesos paiešką ir kad siekiant žinių mokslo metodams būtų teikiama pirmenybė. Neempirinių problemų atveju jis yra pasiruošęs užleisti vietą kitokiems metodams, t.y. jis pripažįsta papildomų ir kartais visiškai kitokių kriterijų teisėtumą sprendžiant neempirinių teiginių priimtinumo klausimą.

Tad mokslas išties yra galios atmaina todėl, kad primeta visuomenei tiesos klausimo sprendimo kriterijus. Mokslas iškilo kaip specifinis diskursas, konkrečiame Vakarų istorijos tarpsnyje mesdamas iššūkį kitiems diskursams, ir po ilgos kovos dėl viešpatavimo tam tikrose kalbėjimo bei mąstymo srityse, kuri atskiruose baruose vis dar tęsiasi, jis laimėjo mūšį. Ir nors tai buvo politinis mūšis, tai nereiškia, jog nebuvo rimto (epistemologinio bei praktinio) pagrindo pasirinkti mokslinius tiesos kriterijus iš visų kitų galimų kriterijų sprendžiant klausimus, kuriuos mokslas įtraukia į savo valdas.

Visa tai nereiškia, jog postmodernizmo įžvalgos Švietimo atžvilgiu tėra tariamos ir nepagrįstos. Jos galioja, ir jos turi mokslinį tyrimą padaryti kuklesnį, nuosaikesnį vertinant žmogaus mokslumo bei „pažangos“ galimybes, taip pat budresnį savivališkos galios atžvilgiu. Pripažinus postempiricistinę loginio pozityvizmo kritiką ir kuriant naujus racionalius mokslo pamatus galima išvengti reliatyvizmo pavojaus, net jeigu tenka pripažinti kritikų tezę, jog mokslas yra sprendimų priėmimo konvencijų sistema, o ne Archimedo svertas, leidžiantis pasikelti į nepaneigiamų žinių aukštumas.

RELIATYVIZMO ĮVEIKIMAS MOKSLINĖJE IR PRAKTINĖJE TEORIJOJE

Pastangos įveikti reliatyvizmą paprastai sukasi aplink teorijų vertinimo kriterijų problematiką. Tarptautinių santykių teorijoje jį iškėlė į priekį tiek postpozityvistinis, tiek tarpparadigminis ginčas (Lapid, 1989). Net jeigu teorinis pliuralizmas yra sveikintinas dalykas, žinių įsigijimo idėja reikalauja kriterijų, pagal kuriuos būtų galima vertinti įsitikinimus, aiškinimus, teorijas bei paradigmas. Kitur (Vasquez, 1992, p. 840–844) esu pateikęs sąrašą reikalavimų, kuriuos turi tenkinti tiek empirinės, tiek normatyvinės tarptautinių santykių teorijos.

Pateikiami mokslinės teorijos pagrįstumo kriterijai remiasi prielaida, kad gera teorija turi būti teisinga. Tad teorija, tyrimų programa ar paradigma, tenkinanti šiuos kriterijus, turi daugiau šansų būti teisinga negu toji, kuri jų netenkina. Jeigu nenorime pripažinti realistinės teorijų interpretacijos (žr. Nagel, 1961, p. 117–118, 141–152, 196), tada, kalbant labiau instrumentalistiniais terminais, galima sakyti, jog teorija, tenkinanti šiuos kriterijus, bus efektyvesnė mums siekiant galutinio mokslo tikslo, t.y. žinių plėtros.

Yra šešetas tokių kriterijų (visi jie gerai žinomi mokslo filosofijoje), kurie svarbūs ir tarptautinių santykių tyrimams. „Gera" teorija turi būti:

1 tiksli;
2 falsifikuojama;
3 pajėgi pademonstruoti didelę aiškinamąją galią;
4 progresyvi, o ne regresyvi savo tyrimų programos (programų) atžvilgiu;
5 suderinama su tuo, kas žinoma kitose srityse;
6 reikiamu mastu taupi ir elegantiška.

Šiuos reikalavimus atitinkamai vadinsiu tikslumo, falsifikuojamumo, aiškinamosios galios, progresyvumo, nuoseklumo ir taupumo kriterijais.

Šie kriterijai nėra vienodai svarbūs. Esminiai yra du pirmieji; jeigu teorija nėra tiksliai suformuluota arba negali būti falsifikuota (bent jau ta plačiąja prasme, kad joje nurodoma, kokio pobūdžio duomenys iš principo galėtų ją paneigti), ji yra nepriimtina, net jeigu tenkina kitus kriterijus. Didelė aiškinamoji galia, kuri čia apibrėžiama kaip teorijos pajėgumas (teoriškai) išspręsti tas mįsles bei anomalijas, kurios iki tol buvo neišsprendžiamos, nedaug verta, jeigu tas aiškinimas netikslus arba

nefalsifikuojamas. Panašiai tarptautinių santykių studijose dažnai per daug reikšmės teikiama teorinio taupumo kriterijui. Tačiau teorijos sudėtingumo laipsnis, anot Craigo Murphy (asmeninė komunikacija, 1993), turi priklausyti nuo jos pobūdžio. Teorija neprivalo aprėpti visų galimų kintamųjų nepriklausomai nuo jų santykinės reikšmės; tačiau jai neleistina siekiant paprastumo nepaisyti reikšmingų veiksnių. Svarbiausia teorija turi tenkinti patikrinamumo reikalavimą – pirmiausia iš principo, paskui ir faktiškai.

Kriterijus, turintis didelės reikšmės tarpparadigminiam ginčui, – tai reikalavimas, kad tyrimo programos būtų progresyvios, o ne regresyvios. Tai pagrindinis kriterijus, kuriuo vadovavosi Lakatosas (1970) spręsdamas Kuhno (1970) iškeltas vadinamąsias paradigmų nebendramatiškumo problemas (žr. Scheffler, 1967). Lakatosas parodo, jog nors logikos požiūriu teoriją gali falsifikuoti vienas vienintelis patikrinimo aktas, nėra jokio loginio pagrindo drausti teorijos performulavimą jai priimant vis naujų pagalbinių hipotezių. Tad nors atskira teorija arba aiškinimas gali būti falsifikuotas, labai sunku falsifikuoti visą tam tikra teorine perspektyva grindžiamą tyrimų programą, t.y. tai, ką Kuhnas vadintų paradigma. Čia pakanka pažymėti, kad tos paradigmos, kurios neįveikdamos empirinio patikrinimo apsistato *ad hoc* hipotezėmis, nuolat performuluoja arba taiso savo teorijas, turi būti laikomos regresyviomis, o ne progresyviomis. Galiausiai geros teorijos neturi prieštarauti tam, kas žinoma kitose pažinimo srityse. Antai tarptautinių santykių teorijos prielaidos apie agentų motyvaciją bei kognityvines nuostatas turi būti suderinamos su tuo, kas žinoma (ne vien teoretizuojama), pavyzdžiui, psichologijoje.

Nors šie kriterijai sugriežtina teorijos vertinimo procedūrą, svarbu ir tai, kad jie nebūtų taikomi ankstyvose teorijos plėtojimo stadijose, nes tokiu atveju būtų slopinama naujų tyrimo kelių paieška. Žodžiu, jie turi būti taikomi atsižvelgiant į siektinus tikslus ir griežtinami pastebint, kad teoretikai nepasistūmėja link tikslų, kuriems turi tarnauti jų teikiami aiškinimai.

Beveik per visą tarptautinių santykių teorijos istoriją šalia empirinių tyrimų joje visada buvo svarbus normatyvinis komponentas, ir būtent šioje srityje galima tikėtis rimtų darbų dabar, kai intelektinis klimatas atšyla mums išsivaduojant nuo pozityvistinių prietarų. Nors postmodernizmas ir postempiricizmas tarptautinių santykių teorijoje išlaisvino vietos normatyvinei analizei, darbas šioje srityje vis dar nėra reikiamai griežtas; kad jis įgytų daugiau solidumo, jam taip pat turėtų galioti tam tikri vertinimo kriterijai.

Kadangi praktinės teorijos paskirtis – teikti gaires praktinei veiklai, ji gali būti vertinama pagal tai, kokiu mastu tą funkciją atlieka, t.y. ar padeda orientuotis praktikams. Praktinę teoriją galima vertinti tiesiogiai – pagal tai, ar ji išties teikia informaciją, kuri praktikams reikalinga ir kuria jie gali pasinaudoti. Praktinė filosofija ir teorija gali būti tikrinama pagal tai, kokiai politikai ir kokiems veiksmams ji atveria kelią. Tad praktinė teorija gali būti vertinama ir pagal jos vidines charakteristikas (pavyzdžiui, pagal jos teikamos informacijos pobūdį), ir pagal jos politinių preskripcijų kokybę. Pateikiu septynetą tokios teorijos vertinimo kriterijų; „gera" praktinė teorija privalo:

1 siekti gero tikslo ir turėti gerus padarinius;
2 būti praktiškai įgyvendinama;
3 teikti daugmaž išsamius ir tikslius siūlymus apie tai, kas darytina;
4 būti aktuali sunkiausių politinių problemų atžvilgiu;
5 numatyti sąnaudas (tarp jų ir moralines), kurias verta pakelti siekiant numatomos naudos;
6 susilaukti sėkmės ir išvengti nesėkmės.

Šiuos reikalavimus atitinkamai vadinsiu gerumo, praktiškumo, išsamumo, aktualumo, numatomo naudingumo ir sėkmingumo kriterijais (žr. Vasquez, 1992, p. 842–844). Juos galima papildyti septintuoju:

7 praktinės teorijos implikuojama empirinė teorija turi būti moksliškai pagrindžiama.

Šį reikalavimą vadinu empirinio pagrįstumo kriterijumi. Tiek, kiek praktinė teorija turi savo empirinę sritį, o ją turi beveik visos tokios teorijos, ji gali būti vertinama pagal kai kuriuos mokslo teorijos adekvatumo kriterijus, pirmiausia pagal tikslumo kriterijų. Tačiau praktinei teorijai reikalingi ir specifiniai kriterijai, nusakantys, ar ji deramai atlieka savo paskirtį, kuri skiriasi nuo mokslinės teorijos paskirties – nepaisant mažėjančio filosofinio atstumo tarp empirinės ir normatyvinės analizės.

Gerumo kriterijus yra pamatinis ta prasme, kad juo remiasi visi kiti. Čia svarbiausia „gėrio" apibrėžimas, kuris gali būti nustatomas (arba ginčijamas) tik atžvilgiu platesnių etninių, religinių, profesinių ar organizacinių tikslų, kuriais vadovaujasi tam tikra grupė, arba, užsienio politikos atveju, – valstybės tikslų kontekste. Vienas iš postempiricizmo ir kritinės teorijos nuopelnų yra tai, kad šiomis temomis pradėta daugiau diskutuoti. Kokie yra ir kokie turėtų būti užsienio politikos tikslai; kokius pada-

rinius sukelia vienokia ar kitokia politika; ar tie padariniai suderinami su etiniais ar kitokiais socialiniais standartais? Praktiškumo kriterijus kalba apie tai, kad gali būti daug patrauklių teorijų, tačiau jų patrauklumas gerokai išblėsta mėginant jas įgyvendinti, t.y. kai pasirodo, jog įdomiausi jų aspektai negali būti realizuoti. Panašiai išsamumo kriterijus nusako tai, kad kai kurios teorijos, pavyzdžiui, realistinė nacionalinių interesų koncepcija, teikia tam tikras bendras taisykles, tačiau neparodo, kaip jas taikyti konkrečioje situacijoje. Realizmas beveik nieko nepasako, pavyzdžiui, apie tai, kokie veiksmai pasitarnautų nacionaliniams interesams krizės atveju ar kokios priemonės būtų leidusios tokios krizės išvengti. Nors joks bendras receptas negali būti visiškai išsamus, analitikas turi disponuoti tam tikromis sąvokinėmis priemonėmis, kurios leistų siūlyti praktines rekomendacijas konkrečioje situacijoje; antraip teorija neturi praktinės vertės. Galiausiai praktinės teorijos įvertinamos pagal jų sėkmę arba nesėkmę. Dramatiškos nesėkmės, tokios kaip 1938 metų Miuncheno paktas, sužlugdo vykdomą politiką ir kartu diskredituoja su ja susijusią teoriją, net jeigu ši nėra dėl to kalta. Ir priešingai, praktinei teorijai kartą įsitvirtinus, tik dramatiška nesėkmė gali padėti jos atsikratyti, net jeigu ji netenkina visų kitų kriterijų.

Iš šių dviejų sąrašų matyti, jog vienas pagrindinių skirtumų tarp normatyvinės ir empirinės analizės yra kriterijų, kurių pagrindu priimami arba atmetami teiginiai, skirtingumas. Be to, kadangi apibrėždama „gerumą“ normatyvinė analizė gali vadovautis įvairiomis vertybėmis, o mokslinė analizė aukščiausia vertybe laiko tiesą, praktinės teorijos kriterijai leidžia pripažinti adekvačiomis pačias įvairiausias pažiūras, nuostatas bei gyvenimo formas. Tai nėra būtinai blogai. Prasmių, interpretacijų bei gyvenimo būdų įvairovė gali būti savaiminė gėrybė, ir daugelis postmodernistų šią įvairovę laiko sveikintinu dalyku. Vis dėlto siūlomi kriterijai teikia tam tikrą pagrindą praktines alternatyvas vertinti racionaliai. Empirinėse srityse tiesos siekis iškelia griežtesnius kriterijus, ypač tikslumo reikalavimą, kurie leidžia teorijas lengviau paneigti. Nors tie kriterijai tiesą traktuoja veikiau kaip procesą, o ne galutinį rezultatą, pati tiesos idėja implikuoja ne aibę vienodai teisingų teorijų, o veikiau vieną tikslų galutinį paaiškinimą.

Naudojantis šiais empiriniais kriterijais moksliniam tyrimui galima suteikti naują pagrindą, atsižvelgiant į svarbiausius kritinius postempiricizmo argumentus ir išvengiant postmodernistinio reliatyvizmo pavojų. Baigiamajame skirsnyje dabar aptarsiu postpozityvistinio ginčo implikacijas tarpparadigminio ginčo ateičiai.

POSTPOZITYVIZMAS IR TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJOS ATEITIS

Postpozityvizmas sukėlė rimtą mokslinių tarptautinės politikos studijų krizę. Kai kuriems srities atstovams tai teikia piktdžiugiško džiaugsmo, nes jie mano, kad ateina galas to tipo analizei, kurios jie niekada nemėgo ir kuri jiems atrodė nuobodi ir sunki. Tačiau jie neįvertina, kokiu mastu grėsmė, iškilusi moksliniam tyrimui, gali tapti grėsme ir tiems dalykams, kuriais užsiima jie patys. Neabejotina, jog viso empiricizmo kritika, jau nekalbant apie viso Švietimo kritiką, gali turėti skaudžių padarinių įvairioms disciplinos koncepcijoms.

Man atrodo, jog tikroji tarptautinių santykių tyrimų krizė yra tai, kad jos empirinėje ir normatyvinėje analizėje nesama rimtų, nuoseklių ir griežtų teorijų atrankos metodų. Postmodernizmas išryškina šią krizę. Tiek mokslo, tiek praktikos srityje nepajėgumas atsirinkti teorijas užkerta kelią žinioms kumuliuoti bei tyrimų pažangai. Šis nepajėgumas paaiškinamas dvejopai: pirma, atrankos kriterijų stygiumi ir, antra, disciplinos stoka taikant net ir turimus kriterijus. Pirmiausia panagrinėkime, kaip ši padėtis paveikė tarpparadigminį ginčą.

Kitaip nei Lapidui (1989), man neatrodo, kad mūsų disciplinoje egzistuoja daugybė konkuruojančių teorijų. Daugelis vadinamųjų skirtingų teorijų faktiškai išvis nėra teorijos, o tik sąvokinės schemos, susietos su keliais aiškinimo pavyzdžiais. Dauguma jų nėra konkuruojančios, nes mėgina aiškinti skirtingus reiškinius. Tokiu atveju kyla ne teorijų atrankos, bet jų sintezavimo ir integravimo į nuoseklią visumą problema, t.y. turime ne teorijų vertinimo ir atrankos, bet teorijos konstravimo problemą.

Panaši ir net rimtesnė teorijos konstravimo problema kyla tiems, kurie naudojasi duomenų analizės metodu. Šalia postempiricizmo metamų priekaištų jie susilaukia kaltinimų, kad moksliniai tarptautinės politikos darbai buvo tik lėšų ir energijos švaistymas ir kad juose nepadaryta jokių bent kiek reikšmingų atradimų (Ferguson ir Mansbah, 1988, p. 220, tačiau taip pat žr. jų išlygas kn. Ferguson ir Mansbach, 1991; Puchala, 1991). Iš dalies dėl to kalti duomenų analizės teoretikai, neteikę reikiamo dėmesio integruojantiems atradimams (žr. Dessler, 1991). Turint omeny naudojamų duomenų rinkimo metodikų įvairovę galima buvo laukti didesnės atradimų įvairovės. Tačiau kai kurie iš tų atradimų nėra tokie prieštaringi, kaip dažnai manoma, ir jie gali būti integruoti (žr. Vasquez, 1993).

Puchalos (1991) teiginys, esą duomenų analizė mažiau produktyvi už teoretizavimą, sugestionuoja klaidingą dichotomiją. Teorijų konstravimas remiantis empiriniais duomenimis ar atradimais ir/arba pasiryžimas tikrinti teorinius teiginius tokių duomenų pagrindu yra mokslo pažangos sąlyga. Jo tezė, kad pagrindinis *teorinis* (išskirta jo) tokių bihevioristų kaip Kaplanas arba Deutschas indėlis buvo padarytas tada, kai jie mąstė metafiziškai, o ne pozityvistiškai (p. 40), klaidinančiai implikuoja, kad teorijos konstravimas nėra esminė mokslinio tyrimo proceso dalis. Teorija, kadangi ji sintezuoja visas žinias, visada atrodys vertinga, tačiau teorija, kuri nėra grindžiama tyrimais, tėra doktrina, ir kiekvienas, kuriam teko pažinti vienmatį realistinį šeštojo dešimtmečio mąstymą, turėtų suprasti doktrinos pavojus. Atskiriant teoriją nuo mokslo ir pastarąjį vadinant pozityvizmu ar scientizmu, sukuriamos klaidinančios problemos. Mums reikia ne daugiau tradicionalistinio teoretizavimo, bet daugiau mokslinio teoretizavimo – tradicionalistams vertėtų daugiau dėmesio skirti savo teorijoms operacionalizuoti bei potencialiai jas falsifikuojantiems faktams identifikuoti; bihevioristams daugiau dėmesio vertėtų skirti savo konkretiems atradimams įvertinti bei juos sintezuoti į bendrą aiškinamąją teoriją.

Mano požiūriu, pagrindinė kumuliacinės pažangos nebuvimo priežastis yra tai, kad dauguma tų teorinių prielaidų, kurias mėgino tikrinti moksliškai orientuoti teoretikai – prielaidų, apibrėžiančių realizmą – veikiausiai yra klaidingos. Tiesą sakant, moksliniai tyrimai mums nuolat teikė duomenų, liudijančių, kad vyraujanti realistinė paradigma nėra labai produktyvus ar pažangus tyrimų orientyras (žr. Vasquez, 1983). Iš dalies griežtumo stoką disciplinoje paaiškina tai, kad joje pernelyg lengvai atmetami metodai, o ne teorijos. Ši aplinkybė darosi gana rimta dėl to, kad pagrindiniai duomenų analizės oponentai yra susiję daugiausia su realizmu arba neorealizmu. Nors kai kurie tradicionistai nuo seno abejoja mokslo pajėgumu tarptautinių santykių srityje atrasti ką nors daugiau nei trivialybes, jiems nepavyko parodyti, kodėl tariamai ydingas metodas buvo sėkmingiau taikomas tikrinant hipotezes, atitrūkstančias nuo realizmo programos, nei tikrinant pamatines realizmo hipotezes (žr. Vasquez, 1983, p. 183–194, 201). Tam, kad realistai ir neorealistai būtų traktuojami rimtai, jie turi aiškiai nurodyti, kokius galimus faktus jie pripažintų kaip savo teorijos paneigimą. Šio jų žingsnio laukiama pernelyg ilgai.

Realistai visada turėjo problemų su empiriniais duomenimis. Ankstyvieji realistai, tokie kaip Morgentau (1960), savo poziciją paprastai gin-

davo pasitelkdami ją patvirtinančių istorinių pavyzdžių. Ši procedūra buvo, žinoma, labai nesistemiška, nes neteikė vienodos reikšmės pavyzdžiams, nesuderinamiems su ta pozicija. Tokia metodika pagrįstai buvo išjuokiama kaip „kapstymasis istorijoje".

Tačiau ir šiandien yra teoretikų – juos galima pavadinti neotradicionalistais – kurie atmeta visus darbus, grindžiamus duomenų analize, tarptautinių santykių teoriją suvokdami pirmiausia kaip loginės argumentacijos sritį. Pavojus, kurį kelia išskirtinis dėmesys argumentacijai, yra tai, kad dabar atsiranda vis daugiau autorių, aktyviai rašančių saugumo, karo ir taikos temomis, įsivaizduojančių, jog jie gali paaiškinti aljansų susidarymą, krizių atsiradimą, karų priežastis ir taikos sąlygas nesiremdami jokiais kiekybinės analizės darbais šiomis temomis. Jie veikiausiau vadovaujasi dviejomis prielaidomis. Pirma, jie mano, kad tokie darbai yra prieštaringi ir ne itin informatyvūs. Antra, jie mano, kad kiekybinė analizė iš tikrųjų neteikia patikimų duomenų, kad galima iškelti abejonių dėl jos naudojamų matų, tyrimų metodikų bei teorinių prielaidų ir kad todėl į ją galima apskritai nekreipti dėmesio.

Laikantis tokių įsitikinimų galiausiai prarandamas ryšys su empiriniais duomenimis. Naudojimasis atsitiktiniais faktais ignoruojant ištisas tyrimų programas vargu ar gali būti pateisinamas. Šios nuostatos padarinius net įprastam diskursui, jau nekalbant apie tarpparadigminį ginčą, geriausiai atskleidžia konkretus pavyzdys. Vienas iš apmaudžiausių šiaip jau įdomaus Mearsheimerio (1990) straipsnio apie dvipoliškumą ir stabilumą šaltojo karo baigties sąlygomis bruožų buvo tai, kad jame nepaisoma (galbūt net nežinoma), kad šia tema atlikta labai reikšmingų empirinių tyrimų. Tie tyrimai rodo, jog jėgų dvipoliškumas koreliuoja su dažnais, tačiau nedideliais karais, tuo tarpu daugiapoliškumas koreliuoja su nedažnais, tačiau dideliais karais, tokiai kaip du pasauliniai šio šimtmečio karai (žr. Bueno de Mesquita, 1978; Wayman, 1984). Šie duomenys liudija, jog poliariškumas sietinas ne su karo ir taikos sąlygomis, o su skirtingais karo tipais(!) (Vasquez, 1993, p. 248–258). Šių duomenų analizė būtų atskleidusi, jog pats ginčas daugeliu požiūrių rėmėsi klaidingomis prielaidomis. Kartą Mearsheimeris (Hoffmannn, Keohane ir Mearsheimer, 1990) komentuodamas Stanley Hoffmano rėmimąsi atsitiktiniais faktais pareiškė, jog klausimas, ar dvipoliškumas stabilesnis už daugiapoliškumą, yra empirinis, bet šia tema nesama istorinių tyrimų. Tačiau, žinoma, pakaktų panagrinėti literatūros apžvalgas žurnaluose *Journal of Conflict Resolution* arba *Journal of Peace Research*, kad būtų įsitikinta, jog šia tema esama sisteminių empirinių tyrimų, aprėpiančių 1815–

1965 m. periodą. Jeigu tai būtų tik vieno asmens neapsižiūrėjimas, problema nebūtų tokia aktuali. Taip pat reikšminga, jog Hoffmannas, vienas pirmųjų Amerikos socialinio mokslo kritikų, taip pat tenkinasi atsitiktiniais faktais (nurodydamas vienintelį Peloponeso karo atvejį), o ne sisteminiais duomenimis. Empirinis mokslas reikalauja, kad argumentai būtų grindžiami sistemiškai surinktais empiriniais duomenimis, o ne vien logika.

Mano siūlomi kriterijai leistų pakeisti šią netikusią procedūrą, vyraujančią daugelyje tarptautinių santykių teorijos mokslinių darbų, griežtesne procedūra. Jeigu neotradicionalistams istorinių pavyzdžių analizė patinka labiau už sisteminiais duomenimis grindžiamą darbą, jie gali ja užsiimti ir toliau; ir vis dėlto turi būti dedamos pastangos teorinius teiginius grįsti sistemine duomenų analize bei taikyti kitus adekvatumo kriterijus. Be to, jiems teks atsižvelgti į esamus kiekybinės analizės duomenis jau vien dėl nuoseklumo reikalavimo. Tačiau pastarasis kriterijus taikytinas abiem pusėms: kiekybinės analizės teoretikai turi atsižvelgti į lyginamąsias istorines studijas. Jeigu abi pusės vadovautųsi šiomis nuostatomis, taptų galima tam tikra pažanga bei žinių kumuliavimas sprendžiant kai kurias problemas.

Nors bendrąjį diskursą pagerintų net nedidelė griežtumo dozė, siekiant pajudėti į priekį tarpparadigminiame ginče reikėtų taikyti sistematiškesnius kriterijus. Lakatosas ir Kuhnas pabrėžia, kad paradigmos negali būti falsifikuojamos taikant tai, ką čia vadinu tikslumo kriterijumi. Taip yra todėl, kad bet kuri normali teorija, kuria turi disponuoti vyraujanti paradigma tam, kad taptų vyraujanti, bus artikuliuojama ir plėtojama įvairiomis kryptimis. Tačiau viena iš priežasčių, kodėl realizmas taip įvairiai artikuliuojamas, yra tai, kad jį tenka nuolat performuluoti susiduriant su anomalijomis bei su jam prieštaraujančiais faktais. Realizmo tendencija kelti nenuoseklias hipotezes (į jas įtraukiant tarpusavyje nesuderinamus teiginius ir tokiu būdu dažnai mėginant doktriną gelbėti nuo nepatogių faktų) žeidžia Popperio (1959) falsifikuojamumo kriterijų, taip pat ir Lakatoso (1970) reikalavimą vengti dauginti pagalbines hipotezes. Šio principo nesilaikymas paaiškina, kodėl realizmas išlieka gyvas nepaisant triuškinamos jo sąvokinių pagrindų kritikos, nepaisant istorinių anomalijų gausos bei patikimų empirinių paaiškinimų stygiaus. Sutinku su Hollisu ir Smithu (1990, p. 66), kad realizmo paradigmos sugebėjimas save nuolat performuluoti paaiškina jos išlikimą, tačiau, kitaip nei jie, nemanau, kad tai yra pažangios tyrimų programos požymis. Priešingai, pataisų bei išlygų dauginimas atskleidžia regresyvinį realistinės

tyrimų programos pobūdį. Jeigu būtų kitaip, tai ši tyrimų programa žengtų į priekį ne naudodamasi savo neapibrėžtumu ir teikdama kaskart naują formuluotę kaip „tikrąjį" realizmą ar keldama naujas hipotezes, kaskart formuluojamas naujomis sąvokomis, bet sėkmingai išlaikydama empirinio tikrinimo testus.

Tik sistemiškai taikant visus teorijos adekvatumo kriterijus ir tyrimuose atsižvelgiant į jos tikrinimo eigą, gali būti išspręstas tarpparadigminis ginčas. Be to, telkiant dėmesį į tarpparadigminį ginčą galima būtų patraukti bendrai dirbti neotradicionalistus ir empiriškiau orientuotus teoretikus, nė vienai pusei neišsižadant savo skirtingų metodologinių nuostatų. Ar taip įvyks, priklausys nuo to, ar nagrinėdami tarptautinių santykių teorijas mes visi sieksime šiek tiek daugiau griežtumo ir drausmės. Praktinės teorijos adekvatumo kriterijų taikymas taip pat galėtų normatyvinei teorijai suteikti naują griežtesnį pagrindą. Tad postpozityvistinis ginčas nebūtinai turi baigtis disciplinos skilimu ar dar neseniai joje vyravusios pozicijos slopinimu; jis gali paskatinti sąmoningesnę teorijų atranką, reiklesnį jų vertinimą, taip pat gali padėti grąžinti normatyvinę praktinę teoriją į jos teisėtą vietą tarptautinių santykių diskurse.

Pabaigoje reikia pažymėti, jog nors „trečiasis ginčas" pastūmėjo mokslinę tarptautinės politikos analizę į padėtį, kur jai tenka rekonstruoti savo filosofinius pagrindus, tai nebūtinai kelia pavojų joje egzistuojančioms tyrimų kryptims. Požiūris į mokslą kaip į autonominę sistemą su savo taisyklėmis bei normomis, grindžiamomis mokslinėmis konvencijomis bei sveiku protu, o ne vien nepaneigiamais logikos principais, moksliniam tyrimui suteikia adekvatesnį epistemologinį pagrindą. Galiausiai, žinoma, postmodernistinė kritika paveiks daugumą minties srovių tarptautinių santykių teorijoje, ne vien kiekybinės analizės srovę. Toji kritika jau iš dalies ištaisė trumparegystę, sukeltą loginio pozityvizmo, ir sukūrė palankesnę terpę normatyvinėms bei teisinėms studijoms, taip pat apskritai teoriniam konstravimui. Postpozityvizmas ir postmodernizmas gali turėti naudingų padarinių, jeigu netaps naująja ortodoksija. Yra pavojus, kad kai kurie tradicionistai pasinaudos postpozityvizmu kaip ginklu iš naujo pradėti antrąjį ginčą (dėl tradicionalizmo ir mokslo priešpriešos) ir atmes arba ignoruos empirinius tyrimus, užuot kritiškai juos vertinę teoriniais bei dalykiniais aspektais. Tokia atomazga tik dar labiau suskaidytų disciplina ir susilpnintų jos griežtumą tuo metu, kai labiausiai reikalingi lyginamieji skirtingų metodologijų rezultatų tyrimai ir griežtesni teorijų bei paradigmų vertinimo kriterijai.

Pastabos

Dėkoju Kenui Boothui, Davidui Campbellui, Davidui Dessleriui, Yale'ui Fergusonui, Maire Heneham, Yosefui Lapidui, Jackui Levy, Craigui Murphy, Michaelui Nickolsonui, V. Spike Petersonui, Steve'ui Smithui, Harvey Starrui už įžvalgius komentarus bei kritiką. Nors ne visais atvejais atsižvelgiau į jų patarimus, visi jie buvo man naudingi. Vis dėlto visa atsakomybė už turinį tenka tik man pačiam.

1 Tačiau negalima tarti, kad Lyotardo ir Baudrillardo poziciją būtinai užima tie tarptautinių santykių teorijos atstovai, kurie priklauso postmodernizmo srovei. Nors keletas iš jų eksplicitiškai svarstė reliatyvizmo klausimą, galima sakyti, kad jų pozicija epistemologinės problematikos atžvilgiu tebeformuojamos.

Nuorodos231

Banks, M. 1985: *The inter-paradigm debate.* In M. Light and A. J. R. Groom (eds), *International Relations: A Handbook of Current Theory*, London: Frances Pinter, 7–26.

Baudrillard, J. 1990: *Seduction.* New York: St Martin's Press.

Berger, P. L. and Luckmann, T. 1966: *The Social Construction of Reality.* New York: Doubleday.

Bueno de Mesquita, B. 1978: *Systemic polarization and the occurrence and duration of war.* Journal of Conflict Resolution, 22 (June), 241–267.

Der Derian, J. and Shapiro, M. J. (eds) 1989: *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics.* Lexington: Lexington Books.

Dessler, D. 1991: *Beyond correlations: toward a causal theory of war.* International Studies Quarterly, 35, 337–355.

Ferguson, Y. H. and Mansbach, R. W. 1988: *The Elusive Quest: Theory and International Politics.* Columbia, S. C.: University of South Carolina Press.

Ferguson, Y. H. and Mansbach, R. W. 1991: *Between celebration and despair: constructive suggestions for future international theory. International Relations Quarterly*, 35, 363–386.

Foucault, M. 1972: *The Archeology of Knowledge.* New York: Pantheon.

Hawkesworth, M. 1992: *The science of politics and the politics of science.* In M. Hawkesworth and M. Kogan (eds), *Encyclopaedia of Government and Politics*, London: Routledge, 5–39.

Hoffmann, S., Keohane, R. O. and Mearsheimer, J. J. 1990: *Correspondence: back to the future*, part II. International Security, 15, 191–199.

Hollis, M. and Smith, S. 1990: *Explaining and Understanding International Relations.* Oxford: Oxford University Press.

Kuhn, T. S. 1970: *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd edn, enlarged. Chicago: University of Chicago Press.

Lakatos, I. 1970: *Falsification and the methodology of scientific research programmes*. In I. Lakatos and A. Musgrave (eds), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press, 91–196.

Lapid, Y. 1989: *The third debate: on the prospects of international theory in a post-positivist era*. International Studies Quarterly, 33, 235–254.

Lyotard, J. F. 1984: *The Postmodern Condition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mearsheimer, J. 1990: *Back to the future: instability in Europe after the Cold War*. International Security, 15, 5–56.

Morgenthau, H. J. 1960: *Politics Among Nations*, 3rd edn. New York: Knopf.

Nagel, E. 1961: *The Structure of Science*. New York: Harcourt, Brace & World.

Nicholson, M. 1983: *The Scientific Analysis of Social Behavior: A Defence of Empiricism in Social Science*. New York: St Martin's.

Popper, K. 1959: *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.

Puchala, D. J. 1991: *Woe to the orphans of the scientific revolution*. In R. Rothstein (ed.), *The Evolution of Theory in International Relations*, Columbia, S. C.: University of South Carolina Press, 39–60.

Rosenau, P. M. 1992: *Postmodernism and the Social Sciences*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Scheffler, I. 1967: *Science and Subjectivity*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Vasquez, J. A. 1983: *The Power of Power Politics: A Critique*. London: Frances Pinter.

Vasquez, J. A. 1992: *World politics theory*. In M. Hawkesworth and M. Kogan (eds), *Encyclopedia of Government and Politics*, London: Routledge, 839–861.

Vasquez, J. A. 1993: *The War Puzzle*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wayman, F. W. 1984: *Bipolarity and war: the role of capability concentration and alliance paterns among major powers, 1816–1965*. Journal of Peace Research, 21(1), 61–78.

11

Neorealizmas teorijoje ir praktikoje

Andrew Linklater

Idėja, jog neorealizmas yra ydingas teoriškai ir nevaisingas praktiškai, pastaraisiais metais plačiai diskutuojama kritiniuose sluoksniuose. Šio kritinio požiūrio atstovai mano, kad globalinės politinės struktūros nėra pastovios ir kad ateitis nebūtinai turi būti panaši į praeitį. Taigi jie meta iššūkį dviem tezėms, kurias kėlė ir energingai gynė Kennethas Waltzas. Pirmoji yra ta, kad tarptautinė sistema, kuri išliko stebėtinai mažai pakitusi per ištisus tūkstanmečius, nesikeis ir ateityje. Antroji yra ta, kad anarchinė sistema sužlugdys, kaip sužlugdydavo iki šiol, visus jos reformavimo projektus. Neorealistai priduria, kad moraliniai argumentai, kuriais grindžiamos kitokios tarptautinės tvarkos vizijos, neužkirs kelio senosioms elgsenos struktūroms – valstybinei nesantaikai ir karams – atsikartoti.

Pasibaigus šaltojo karo erai skirtumas tarp neorealistinių ir kritinių tarptautinės politikos teorijų turėtų tapti dar reikšmingesnis. Neorealistinis Johno Mearsheimerio (1990) argumentas plėtoja Waltzo (1964) mintį, kad branduolinio dvipoliškumo susiklostymas buvo pagrindinė tarptautinio stabilumo po Antrojo pasaulinio karo priežastis. Mearsheimerio požiūriu, dvipoliškumui išnykus susikurs nauji grėsmių ir nestabilumo židiniai. Kritinė teorija dar neturi išplėtotos ilgalaikių tendencijų tarptautiniuose santykiuose koncepcijos, tačiau vienas toks mėginimas, kurį parodo Roberto Coxo darbai, kalba apie didėjančią multilateralizmo ir vidutinio galingumo valstybių reikšmę atsirandančioje postvestfalinėje pasaulio tvarkoje (Cox, 1989). Nors kritinė teorija ir neorealizmas turi labai skirtingas ateities galimybių vizijas, tarp jų beveik nevyksta ginčų dėl tikėtinos pasaulio raidos pasibaigus šaltajam karui ar dėl jų tarpusavio nesutarimų reikšmės tarptautinių santykių teorijos raidai.

Šiame skyriuje susiesime ginčus dėl to, ar dvipoliškumui pasibaigus

jau įgijo pagreitį ilgalaikiai kaitos procesai, su tebevykstančiu neorealistų ir kritinės teorijos atstovų ginču, kuriame viena pusė pabrėžia ciklinį tarptautinės istorijos pobūdį, o kita kreipia dėmesį į kaitos ir vystymosi galimybes. Skyrių sudaro keturios dalys. Pirmoje dalyje nagrinėjamas Waltzo argumentas, esą neorealizmas ne tik skiriasi nuo realizmo, bet ir pranoksta jį. Antroje ir trečioje dalyje lyginami neorealistiniai argumentai dėl dvipolio pasaulio stabilumo su kai kuriais naujesniais požiūriais į kintantį valstybių santykių pobūdį ir į atsirandančias jų glaudesnio bendradarbiavimo struktūras. Šių skirsnių tezė yra tai, kad neorealizmas reikiamai neįvertina valstybių santykių kaitos pobūdžio industrializuotoje pasaulio dalyje. Ketvirtoje dalyje išryškinamas trejetas aspektų, kuriais neorealizmą pranoksta kritinės tarptautinių santykių teorijos; parodoma, jog jos teikia geresnį santykio tarp vienetų ir tarptautinės sistemos paaiškinimą, liudija geresnį kultūrinių pasaulinės politikos aspektų svarbos supratimą ir aiškesnį suvokimą, jog pagrindinė problema suirus dvipoliam pasauliui yra naujų politinės bendruomenės formų kūrimo problema.

REALIZMAS IR NEOREALIZMAS: PIRMINIAI SKIRTUMAI

Waltzas nuo seno skeptiškai vertino idėją, kad karų priežastys gali būti panaikintos apeliuojant į gerąsias žmogiškosios prigimties savybes arba kuriant teisingumu pagrįstas vidaus politines sistemas. Knygoje *Žmogus, valstybė ir karas* (1959) jis įrodinėja, kad tarptautinė sistema sužlugdė liberalų bei socialistų viltį, jog teisėtų režimų atsiradimas padės atsikratyti karų. *Tarptautinės politikos teorijoje* (1979) kritikuodamas redukcionistų įsitikinimą, jog tarptautinė sistema gali būti paaiškinta paaiškinus suverenias jos dalis, Waltzas įrodinėja, kad nekonformistiniai režimai galiausiai socializuojami, t.y. priverčiami prisitaikyti prie šioje anarchinėje sistemoje vyraujančios elgsenos.

Waltzo požiūriu, redukcionizmas negali paaiškinti, kodėl valstybės elgiasi labai panašiai, nepaisant jų skirtingų politinių sistemų ir priešingų ideologijų. Pagal neorealizmą šis reiškinys gali būti paaiškintas tik tuo atveju, jei tarp valstybių ir jų užsienio politikos įterpiami sisteminiai veiksniai. Neorealistai siekia parodyti, jog būtent šios sisteminės jėgos lemia stebėtiną valstybių elgsenos panašumą užsienio politikoje.

Redukcionizmo idėja remiasi klasikinių liberalų ir socialistų tarptautinių santykių koncepcijomis, tačiau, anot Waltzo, realistai taip pat dažnai daro šią klaidą. Klasikinis realizmas suvokė anarchinės sistemos po-

veikio svarbą, tačiau nesugebėjo pateikti įtikinamo jos struktūros paaiškinimo. Realistai dažnai koncentruodavo dėmesį į valstybių užsienio politiką manydami, kad būtent ji teikia raktą, leidžiantį paaiškinti pasaulio politikoje dominuojančias jėgas. Antai Raymondas Aronas laikėsi įsitikinimo, jog tarptautinės politikos teorija negalima, nes ją formuoja labai skirtingos ekonominės, politinės ir ideologinės jėgos (Waltz, 1990, p. 25). Realistų klaida buvo jų prielaida, kad neįmanoma nubrėžti griežto skirtumo tarp valstybių sistemos ir suverenių tos sistemos vienetų prigimties. Kaip matysime toliau, santykis tarp sistemos ir šių vienetų išlieka labai ginčytina Waltzo koncepcijos tema.

Waltzas pripažįsta ekonomikos, politikos ir kultūros sąsają, tačiau priduria, kad tarptautinių santykių teorija gali būti plėtojama tarptautinę sistemą abstrahuojant nuo kitų sričių. Esą nesugebėdami tarptautinės sistemos atskirti nuo šių sąsajų tokie realistai kaip Aronas buvo priversti tenkintis atsitiktiniais užsienio politikos faktų apibendrinimais (Waltz, 1990, p. 33). Tuo tarpu neorealizmas remiasi prielaida, kad tarptautinių santykių teorija ir užsienio politikos teorija nėra vienas ir tas pats dalykas.

Waltzo įsitikinimu, neorealizmas pranoksta realizmą taip, kaip fiziokratai pranoko ankstesnius teoretikus, aiškinusius šalių ekonominės gerovės skirtingumus ir nevienodus jų vystymosi tempus. Fiziokratų pranašumą ankstesniųjų ekonominių mąstytojų atžvilgiu nulėmė tai, kad jie išdrįso teoriškai izoliuoti ekonomiką nuo visuomenės ir politikos, nors realiai šių sričių neskyrė jokios griežtos ribos. Suvokę tokios abstrakcijos būtinybę fiziokratai pateikė pranašesnį pirminių ekonominio augimo determinančių paaiškinimą. Neorealistų žingsnis abstrahuojant tarptautinę sistemą nuo platesnio sociopolitinio konteksto panašiai iškreipia tikrovę, tačiau jis leidžia identifikuoti varomąsias tarptautinės politikos jėgas ir tiksliau numatyti ateities raidą (1990, p. 22–31).

Siekdamas paaiškinti vienodą per ištisus šimtmečius skirtingų nacionalinių valstybių elgesį ir tarptautinio politinio gyvenimo pastovumą, neorealizmas abstrahuojasi nuo daugelio veiksnių, kurie buvo svarbūs realizmui (Waltz, 1979, p. 66). Jis atsispiria pagundai, kuriai neatsispiria realistai, plūduriuoti atsitiktinių, laikinų, nenumatomų reiškinių jūroje (p. 5 ir 8). Neorealizmas vadovaujasi prielaida, kad tarptautinės politikos „reguliarumas bei atsikartojamumas“ atspindi tam tikrų giluminių struktūrų funkcionavimą. Didžiausias jo pranašumas realizmo atžvilgiu esąs tas, kad tarptautinę politiką jis ryžosi konceptualizuoti „kaip sistemą su griežtai apibrėžta struktūra“ (Waltz, 1990, p. 29–30).

Kai kuriems analitikams realizmo ir neorealizmo panašumai atrodo svarbesni už jų skirtumus (Gilpin, 1984; Little, 1985). Jie teisingai nurodo to, kas pabrėžiama, skirtingumus. Neorealizmas pabrėžia užsienio politikos reguliarumus ir ilgalaikį anarchinės sistemos reprodukavimąsi, tačiau realizmas taip pat plėtojo šias temas, tad neverta pernelyg supriešinti Waltzą ir Morgenthau. Ir vis dėlto skirtumai egzistuoja. Waltzo neorealizmas mėgina vadovautis mokslo filosofijos ir struktūralistiniais socialinių reiškinių aiškinimo modeliais, kas nėra būdinga klasikiniam realizmui. Šis metodologinis griežtumas yra esminis svarbiausiam neorealizmo tikslui – nusakyti pagrindinius struktūrinius valstybių sistemos bruožus.

Anot Waltzo, tarptautinės sistemos struktūra skiriasi nuo vidaus politinių sistemų struktūros trimis aspektais: sistemos tvarkos principu, vienetų pobūdžiu ir jų galių pasiskirstymu. Vidaus politinėse sistemose tvarkos principas yra hierarchija, tuo tarpu tarptautinės sistemos principas yra anarchija. Hierarchinėse vidaus sistemose vyrauja valdymo ir pavaldumo santykiai, o individai gali laisvai specializuotis sudėtingoje socialinėje darbo pasidalijimo struktūroje; anarchinėse sistemose, kur nėra valdymo ir pavaldumo santykių, sudedamieji jos vienetai turi tendenciją funkciškai supanašėti. Individai hierarchinėse sistemose yra funkcionaliai panašūs ir nevienodi savo galia, tuo tarpu anarchijos valdose valstybės turi nevienodas galias atliekant tas pačias funkcijas. (Waltz, 1979, p. 104).

Tarptautinių santykių tvarkos principas išlieka nesikeisdamas ištisus šimtmečius, ir valstybės kliaunasi tik savo pačių jėgomis susidurdamos su saugumo dilema, kuri neišvengiamai iškyla anarchijos sąlygomis (Waltz, 1979, p. 187–188). Tos valstybės, kurios, kaip buvusioji Sovietų Sąjunga, įsivaizdavo, jog tarptautinių santykių struktūrai gali būti suteiktas bet koks pavidalas, nepajėgė pakeisti esamo jos pavidalo. Egzistuoja tam tikra ekonominė valstybių tarpusavio priklausomybė, tačiau ji yra menka, palyginti su tuo ekonominės bei socialinės integracijos lygiu, kuris egzistuoja valstybių viduje. Anarchijos sąlygomis kiekviena valstybė mėgina išvengti priklausomybės nuo kitų, ir kiekviena baiminasi dėl to, kad iš ekonominės tarpusavio priklausomybės teikiamos abipusės naudos gauna mažesniąją dalį (p. 105–106; Grieko, 1988). Organizuojantis tarptautinių santykių principas verčia valstybes funkcionuoti kaip nepriklausomus vienetus (Waltz, 1979, p. 93).

Neorealizmas pabrėžia atsikartojamumą, tačiau jis neneigia kaitos galimybės. Pokyčiai tarptautinės sistemos *viduje* vyko dėl karinių galių kon-

figūracijos pokyčių, tačiau nepasikeitė ją organizuojantis *principas*, ir neatrodo, kad šis pasikeitimas kada nors galėjo atrodyti tikėtinas ar neišvengiamas (Waltz, 1979, p. 100). Galbūt kada nors anarchija užleis vietą hierarchijai, tačiau Waltzo įsitikinimu, šiuo metu nesama jokios ekonominės ar politinės tendencijos, kuri galėtų transformuoti esamos anarchijos sąlygas bei padarinius. Jėgų pusiausvyros pokyčiai, žinoma, vyks, tačiau jokie karinių galių konfigūracijos pasikeitimai negali pakeisti bazinės tarptautinių santykių struktūros ar radikaliai modifikuoti jos suverenių vienetų elgsenos. Ir vis dėlto dabartinė globalinė jėgų pusiausvyros rekonfigūracija neorealizmui turi kelti rūpesčių.

DVIPOLIŠKUMAS, BRANDUOLINIAI GINKLAI IR TARPTAUTINIS STABILUMAS

Waltzas rašė, jog branduolinėje epochoje tenka atsikratyti įprasto įsitikinimo, jog dvipoliškumas yra mažiau stabilus nei daugiapoliškumas: dvipoliškumo pasaulis buvo stebėtinai stabilus (1988, p. 620). Kadangi kliūtys siekiant įgyti supergalybės statusą niekada nebuvo tokios didelės, o Sovietų Sąjungos išlikimas atrodė neabejotinas, Waltzas darė išvadą, kad dvipolė sistema bus ne tik stabili, bet veikiausiai ir ilgalaikė (1979, p. 95 ir 183).

Tačiau dvipolis pasaulis pasirodė esąs kur kas trapesnis nei įsivaizdavo dauguma analitikų. Vis dėlto, kaip jau pažymėjome, Waltzas nemano, kad tam tikros jėgų pusiausvyros suirimas transformuoja visą tarptautinę sistemą. Jis prognozuoja „ne tai, kad pusiausvyra, kartą susiklosčiusi, bus išlaikoma, o tai, kad pusiausvyra, kartą sutrikdyta, bus atkuriama" kitokiais būdais (1979, p. 128). Po Sovietų Sąjungos žlugimo tokie neorealistai kaip Johnas Mearsheimeris apie dvipoliškumo baigtį pradėjo kalbėti veikiau kaip apie dingstį susirūpinti, o ne kaip apie dingstį džiūgauti.

Neorealistai iškėlė ketvertą argumentų, grindžiančių jų tezę, kad dvipolis pasaulis būtų stabilesnis už jį pakeitusį daugiapolį pasaulį.

Pirma, dvipolis pasaulis buvo išvaduotas nuo karų tarp didžiųjų galybių, nes grėsmė jų pačių saugumui ir išlikimui buvo labai akivaizdi. Atsargumas užsienio politikoje ir jautrumas galimiems perdėtų reakcijų padariniams – štai kas garantavo ilgalaikę taiką. Tuo tarpu daugiapolėje sistemoje pavojai buvo mažiau ryškūs, o atsakomybės ir gyvybinių interesų ribos mažiau apibrėžtos (Waltz, 1964). Dėl to kildavo pavojus, kad

valstybės klaidingai suvoks savo konkurentų galią arba neįvertins jų nuostatos tvirtumo, ir dėl to savo veiksmais sukels įvykius, pasibaigiančius karu (Mearsheimer, 1990, p. 14). Daugiapolėse sistemose vyrauja neapibrėžtumas, nes čia sunku prieiti prie bendro sutarimo dėl valstybių teisių bei pareigų (p. 17).

Antra, daugiapolėse sistemose šią tarpusavio nesupratimo riziką dar labiau didina tai, kad čia esama karinių aljansų, vienijančių apylygių galių valstybes. Daugiapoliame kontekste atskiros valstybės pasitraukdamos iš aljanso iškart sukelia grėsmę likusiųjų saugumui. Šiuolaikiniame dvipoliame pasaulyje menkesnė partnerių karinė galia reiškė, kad supervalstybėms tokie išdavystės aktai didelės reikšmės neturėjo. Supervalstybės galėjo skirti savo pagrindinį dėmesį centrinei strateginei pusiausvyrai išsaugoti nesibaimindamos dėl „perbėgėlių" (Mearsheimer, 1990, p. 14).

Trečia, kadangi krizė galėjo sukelti supervalstybių karą, ilgalaikė taika išsilaikė ne vien dėl dvipoliškumo. Jeigu supervalstybės būtų ginkluotos įprastais ginklais, joms būtų galėjusi kilti pagunda, atsiradus karinės sėkmės tikimybei, užpulti savo pagrindinę varžovę. Branduolinis ginklas buvo esminis stabilumo šaltinis dvipoliame pasaulyje, nes nė viena iš supervalstybių negalėjo tikėtis pergalės arba manyti, kad karinio pralaimėjimo sąnaudos būtų pakeliamos (Waltz, 1988, p. 624–627; Mearsheimer, 1990, p. 19–20).

Waltzas kėlė idėją, kad kontroliuojamas kitų valstybių ginklavimas branduoliniais ginklais galėjo padaryti stabilizuojantį poveikį, tad šiuo atžvilgiu branduolinio ginklo platinimas būtų veikiau sveikintinas, o ne bauginantis dalykas (1981, p. 30). Mearsheimeris teigė, jog po šaltojo karo „ribotas ir kontroliuojamas" branduolinio ginklo platinimas ir Vokietijos priėmimas į branduolinių valstybių šeimą padėtų išlaikyti stabilumą Europoje, nors ateitis būtų pavojingesnė nei praeitis (1990, p. 8). Tačiau čia neorealizmas susiduria su problema. Jeigu įvyktų sklandus perėjimas prie stabilaus branduolinio daugiapoliškumo, didžiųjų galybių skaičius taptų mažiau svarbus negu jų destrukcinė karinė galia ar noras bendradarbiauti. Ir jeigu gebėjimas veikti kolektyviai laikytinas svarbiu kintamuoju, tai Stanley Hoffmannas yra teisus neigdamas, kad anarchinis tarptautinės sistemos pobūdis turi didesnės reikšmės nei suverenių valstybių prigimtis nulemiant karo arba taikos padėtį (Mearsheimer, 1990, p. 12; Hoffmann, 1990, p. 192). Tai yra esminė problema, prie kurios dar sugrįšime.

Ketvirta, priklausomybės abipusiškumas, būdingasis daugiapolių sistemų bruožas, verčia kiekvieną valstybę žvelgti į kitas įtariai (Waltz, 1979,

p. 209). Esant didelei tarpusavio priklausomybei atsiranda didesnė konfliktų tarp valstybių tikimybė (Mearsheimer, 1990, p. 45). Neįprastai aukštas ekonominės autarchijos laipsnis po Antrojo pasaulinio karo sumažino karo tarp supervalstybių tikimybę (Waltz, 1979, p. 138 ir 144).

Neorealizmas išliks ilgalaikių tarptautinių santykių tendencijų analizės pagrindu, jeigu teisus Mearsheimeris (1990, p. 56) teigdamas, kad pastarųjų keturiasdešimt penkerių metų stabilumas vargiai ar išsilaikys per ateinančius kelis dešimtmečius. Tačiau sistemos ir jos vienetų santykis lieka neaiškus. Buvo iškelta tezė, kad realizmas mažiau efektyvus aiškinant tarptautinę politiką pramoninių šalių grupėje nei aiškinant periferinių valstybių santykius, kuriuose tebevyrauja karinio pobūdžio konkurencija (Goldgeiger ir McFaul, 1992). Jeigu taip yra iš tikrųjų, tai pramoninio pasaulio valstybės gali atsispirti tai sistemos logikai, kurią neorealizmas laiko neišvengiamu anarchijos padariniu. Richardo Rosecrance'o (1986) įsitikinimu, gali kilti nestabilumas, jeigu greitai nesusikurs nauja didžiųjų valstybių sandora, tačiau jose įsitvirtinus liberaliosioms demokratinėms vertybėms bei laisvosios rinkos idėjoms šis procesas gali palengvėti. Net Waltzas pritariamai linkčioja liberalizmo pusėn. Epochoje, prasidėjusioje po šaltojo karo, nerimą kelia neatsverta JAV galia, tačiau yra tiesos liberalizmo tezėje, kad liberalios demokratinės visuomenės paprastai sugyvena taikiai, tad liberaliosios demokratijos plėtra yra sveikintina tiek tarptautinės, tiek vidaus politikos požiūriu (Waltz, 1991, p. 670).

Anot Waltzo, santykinė vienetų ir sistemos reikšmė laikui bėgant kinta. Dvipoliame pasaulyje „labiau tikėtinas tarptautinės sistemos dominavimas", tuo tarpu daugiapoliškumo sąlygomis valstybės turi didesnę karinių blokų formavimo laisvę (1964, p. 901). Tačiau niekur neaptariama, kaip valstybės gali demonstruoti savo laisvę ar galią kitokiais aspektais, pavyzdžiui, institucionalizuodamos didžiųjų valstybių taikingų tarpusavio santykių normas. Visa neorealizmo dvasia priešinasi vienetų inicijuojamos kaitos analizei. Neorealizmas pabrėžia, kaip nekonformistinės valstybės, tokios kaip Sovietų Sąjunga, buvo priverstos prisitaikyti prie vyraujančių tarptautinės elgsenos stereotipų, ir sugestionuoja, kad toks pat likimas nonkonformistinius vienetus ištiks ir ateityje (Waltz, 1979, p. 128 ir 152). Waltzo įsitikinimu, Morgenthau tezė, esą supervalstybių detantas būtų tvirtesnis, jeigu remtųsi bendrai pripažįstamais moraliniais principais, pagrįsta redukcionizmo klaida, kai tariama, jog tarptautinių santykių kontūrus lemia valstybių vidaus politikos charakteristikos. Gretutinė Morgenthau klaida buvo jo įsitikinimas, jog svarbu „kažką daryti

keičiant svarbiausių tarptautinių agentų vidaus politikos nuostatas" (Waltz, 1979, p. 62). Paties Waltzo pastabos apie pozityvius, tiesa, su išlygomis konstatuojamus liberaliųjų demokratijų pasiekimus perša kitokią ir mažiau keistą išvadą, nors neorealizmui ji iškelia naujų problemų. Jeigu niekas netrukdo liberaliosioms demokratijoms taikiai sugyventi tarpusavyje, tai neorealizmo pabrėžiamas sistemos ir vieneto skirtumas, taip pat jo skepticizmas tarptautinės sistemos reformavimo galimybių atžvilgiu tampa įtartinas. Tarptautinis stabilumas gali pradėti priklausyti ne tiek nuo didžiųjų galybių skaičiaus ar nuo jų karinės galios, kiek nuo principų, kuriais jos vadovaujasi tarptautiniuose santykiuose, ir nuo moralinių taisyklių, kurias jos išpažįsta.

SMUNKANTI NEOREALIZMO ĮTAKA?

Idėja, kad liberaliosios demokratijos plitimas galėtų padėti performuoti tarptautinę sistemą (Doyle, 1986), Waltzui tėra šalutinė, tačiau ji dominuoja kai kurių jo kritikų rašiniuose. Antai Fukuyama (1991) kalba apie gilumines globalinės kaitos sroves, dėl kurių santykiai tarp liberalių demokratinių pramoninių valstybių pradėjo remtis susitarimais, o ne jėga. Fukuyama'os teigimu, Michaelo Doyle'o tezę apie tai, kad liberalios demokratinės visuomenės sukuria unikalią taikos zoną, išgarsino ir patvirtino demokratizavimo banga, transformavusi Sovietų Sąjungą ir Rytų Europą. Johnas Muelleris (1989) mano, jog karas pramoninei visuomenei tampa tokiu pat pasibjaurėjimo objektu, kokiu tapo asmeninės dvikovos devynioliktojo amžiaus Europoje. Ray (1989) pažymi, jog panašiai, kaip moralės pažanga XIX amžiuje panaikino vergovę, taip šiuolaikinė moralės pažanga diskredituoja jėgos naudojimą tarptautiniuose santykiuose. Ar šie autoriai yra teisūs manydami, kad kultūrinė kaita nacionalinių valstybių viduje jau sutramdė neorealistinę anarchijos logiką? Ar jie pagrįstai teigia, jog „anarchija yra tokia, kokią ją padaro valstybės" (Wendt, 1992)?

Nors neokantininkų tezė tebėra ginčytina, gana plačiai sutariama, jog liberaliosios demokratijos plėtra yra sveikintinas reiškinys, papildantis kitas pramoninio pasaulio kaitos tendencijas. Neabejotina, jog dabar galingiausios valstybės, palyginti su jų pirmtakėmis, yra mažiau linkusios kliautis jėga sprendžiant tarpusavio politinius nesutarimus. Branduolinė revoliucija ne tik padėjo išlaikyti taiką, bet ir nutraukė priklausomybę nuo

„ginkluotų masių“, kurios buvo šiuolaikinio nacionalizmo galios atrama (Mearsheimer, 1990, p. 21). Dėl to pramoninėse visuomenėse susiformavo pacifiškesnė kultūra. Nors pasaulinėje politikoje kovos dėl teritorijų tebesitęsia, nė viena iš didžiųjų valstybių nėra pagauta praeities laikų idėjos, kad įgyti naujų teritorijų yra būtina ekonominio augimo sąlyga (Gilpin, 1981, p. 138; Rosecrance, 1986). Šiuo požiūriu tai, ką Rosecrance'as vadina komercinės valstybės iškilimu, žymi takoskyrą tarptautinės visuomenės raidoje. Didžiųjų valstybių santykiuose karinę konfrontaciją ne tik pakeitė ekonominė konkurencija, bet ir – priešingai realizmo postulatams – dėl to joms gali atsirasti paskatų atlikti specializuotus vaidmenis tarptautinėje ekonominės bei politinės atsakomybės sistemoje (Rosecrance, 1986, p. 24 ir 101). Plėtodamas gretimą temą Robertas Coxas (1989, p. 827–828) padarė išvadą, jog daugiašališkumo ir vidutinio galingumo valstybių bendradarbiavimo galimybės išsiplėtė susilpnėjus JAV hegemonijai; tas pat pasakytina apie visą pasaulį dvipoliškumo baigties sąlygomis.

Analogiškas argumentas susijęs su valstybių tarpusavio priklausomybės poveikiu suvereniai valstybei, jos norui bendradarbiauti su kitais ir taikytis prie tarptautinių organizacijų priimtų taisyklių. Robertas Keohane'as (1989), pripažindamas neorealistinį valstybių racionalaus egoizmo postulatą ir naudodamasis lošimų teorijos idėjomis, aiškina, kokiu būdu valstybių savo naudos supratimas galėtų būti išplėstas joms tampant tarptautinių institucijų dalyvėmis. Esama paralelių tarp šios požiūros ir „anglų racionalistų“ nuostatos, nes jos abi anarchijos sąvokai pripažįsta tik labai ribotą aiškinamąją galią (Keohane, 1990). Tarptautinė sistema yra anarchinė, tačiau joje taip pat veikia tam tikri normatyviniai principai. Žvelgiant į dalyką iš šios perspektyvos, neorealizmas reikiamai neįvertina normatyvinių saitų reikšmės valstybių elgsenai praeityje bei tų saitų potencialo ateityje.

Daugiapoliškumo pasauliui likus praeityje atsiranda daugiau galimybų klostytis daugiašalėms globalinės tvarkos formoms, tačiau, žinoma, valstybių galios ir valdžios perleidimas globalinėms institucijoms nėra vienintelis ateities rūpestis. Nacionalinė valstybė patiria spaudimą iš dviejų pusių: viena vertus, globalizavimas smarkiai susiaurina jos autonominės veiklos galimybes, kita vertus, subnacionalinės grupės reikalauja didesnio atstovavimo ir autonomijos. Kaip prieš daugelį metų pažymėjo Aronas (1968), nacionalizmas ir globalizmas veikia tandemo principu: pažangos netolygumas skaido žmonių giminę. Sparti dvipoliškumo baigtis yra dramatiškiausias pastarųjų keturių dešimtmečių pasaulinės politi-

kos poslinkis, tačiau valstybinio socializmo visuomenių žlugimas turi būti suvokiamas platesniame šių dviejų kaitos procesų – subnacionalinio maišto ir globalizavimo – griaunančių vestfalinės sistemos pagrindus, kontekste.

Šios perspektyvos skiriasi nuo neorealizmo bent keturiais svarbiais aspektais. Pirma, neorealistų įsitikinimu, strateginiai veiksniai vis dar lemia didžiųjų valstybių santykių pobūdį. Strateginiai santykiai gali pasikeisti, o pacifikacija gali pasirodyti esanti tik laikinas dalykas. Oponuojančių perspektyvų atstovai neigia, kad jėgų pusiausvyros pasikeitimas yra vienintelis reikšmingas pasaulinės politikos pokytis; jie teigia, kad didžiųjų valstybių santykių pacifikacija rodo dominuojančią šiuolaikinės pasaulinės politikos logiką (Richardson, 1992, 1993). Antra, neorealistai ir jų kritikai nesutaria dėl santykinės kultūrinių veiksnių reikšmės pasaulinėje politikoje. Waltzas teigia, jog sisteminėje atsikartojančių struktūrų analizėje reikia nekreipti dėmesio į įsitikinimus bei tradicijas (1979, p. 81–82). Kritikai kalba apie valstybinio valdymo revoliuciją, kurios sistemininkai nemato ir nepaaiškina – apie vertybių transformaciją pasaulinėje politikoje (Morse, 1976). Trečia, kritikų įsitikinimu, neorealizmas teikia neadekvatų jėgų, vyraujančių pasaulinėje politikoje, vaizdą būtent todėl, kad valstybių sistemą analizuoja atsietai nuo suverenių vienetų ir sudėtingų ekonominės bei kultūrinės kaitos procesų, kurie dabar vyksta valstybėse. Tarptautinė sistema dabar ne tik labiau priklauso nuo jos vienetų pobūdžio, kaip sugestionuoja Waltzas, bet valstybės turi galią inicijuoti radikalius pasaulinės politikos pokyčius. Ketvirta, neorealistų įsitikinimu, dėmesio centre turi išlikti jėgų pusiausvyros ir saugumo problematika, nes idealistinės vizijos nedaro poveikio valstybių sistemai. Kritikai į tai atsako, kad realizmas pernelyg lengvai taikstosi su egzistuojančia realybe ir kad jam derėtų baigti šią *status quo* apologiją. Šie kritikai dažnai remiasi normatyvine alternatyvių istorinės raidos kelių, imanentiškai glūdinčių šiuolaikinėse globalinėse struktūrose, koncepcija.

NEOREALIZMO ĮVEIKA

Dabar panagrinėkime tai, ką aptartieji ginčai implikuoja būsimai tarptautinių santykių teorijos raidai aptardami trejetą neorealizmo kritikos krypčių. Pirma, neorealizmas kritikuojamas dėl to, kad jis nepateikia adekvataus vienetų ir sistemos santykio paaiškinimo ir sumenkina valstybių galią inicijuoti tarptautinius politinius pokyčius. Antra, atsiedamas

valstybių sistemą nuo kultūrinės praktikos konteksto neorealizmas nesuvokia šiuolaikinės moralinės ir kultūrinės kaitos reikšmingumo. Trečia, neorealizmas pernelyg žemai nuleidžia normatyvinę kartelę ir nuvertina kritinių teorijų įnašą į tarptautinių santykių tyrimus.

Alternatyvūs požiūriai į vienetą ir sistemą

Waltzas teigia, jog realistams nepavyko reikiamai paaiškinti struktūros daromo poveikio. Neorealizmas skiriasi nuo realizmo tuo, kad parodo, kokiu būdu struktūrinės jėgos verčia valstybes funkcionaliai supanašėti, nors jis neneigia, kad „kai kurios tarptautinių reiškinių priežastys gali būti lokalizuojamos atskirų vienetų lygmenyje" (Waltz, 1990, p. 34–36). Jis pateikia trejetą argumentų, kodėl vienetų lygmens reiškiniai turi būti traktuojami rimtai.

Pirma, vienetų lygmens charakteristikos turi esminės reikšmės aiškinant tai, „kodėl skirtingi vienetai elgiasi skirtingai nepaisant panašios jų padėties sistemoje" (Waltz, 1979, p. 72). Antra, valstybės nėra bejėgės sistemos atžvilgiu; galioja abipusė priežastinė prikausomybė: nuo struktūrinio lygmens prie vienetų ir nuo vienetų atgal prie sistemos (Waltz, 1990, p. 34). Trečia, vienetų lygmens analizė būtina todėl, kad „santykinis vienetų lygmens ir sistemos lygmens priežastinių veiksnių svoris" laikui bėgui kinta (Waltz, 1979, p. 49). (Neorealistų teiginys, jog vienetai turi daugiau įtakos daugiapolėje negu dvipolėje sistemoje, iliustruoja būtent šią mintį.) Tęsdamas šią temą Waltzas teigia, jog šiuo metu nėra teorijos, paaiškinančios vienetų lygmens ir sisteminio lygmens santykinės svarbos pokyčius atskirose epochose, nors ateityje ji gali būti sukurta. Tad iš teoriškai rafinuočiausios pozicijos tarptautinė sistema turi būti analizuojama atsietai nuo vienetų, nustatoma unikali jos struktūra ir paaiškinama, kaip dėl jos poveikio klostosi vienoda valstybių elgsena.

Waltzo teigimu, sisteminė teorija gali nepaisyti vienetų vidaus charakteristikų, nes nors tie vienetai gali turėti įtakos sistemai, jie negali jos pakeisti. Būtent šis santykio tarp vienetų ir sistemos vaizdinys yra neorealistų ir jų kritikų ginčo objektas, nors kai kurie iš kritikų neigia, kad Waltzas laikosi nuoseklios ir nekintamos pozicijos aiškindamas šį santykį. Martinas Hollisas ir Steve'as Smithas (1990) teigia, kad Waltzas atsakydamas kritikams savo sisteminį determinizmą švelnina. Savo atsakyme Waltzas pripažįsta, kad „struktūrų formavimuisi bei jų kaitai gali būti sėkmingai priešinamasi", pridurdamas, kad struktūrinės jėgos kartais gali

būti įveikiamos pasitelkiant reikiamus „įgūdžius bei ryžtą". Antai „virtuozai pranoksta savo instrumentų galimybes ir geba atsispirti toms sisteminėms jėgoms, kurioms paklūsta žemesnio lygmens atlikėjai" (1986, p. 343–344).

Kokiu mastu tas virtuoziškumas suteikia vienetams daugiau įtakos nei toji jų įtaka, kurią Waltzas toleravo savo *Tarptautinės politikos teorijoje*? Waltzo apibrėžimas neduoda aiškaus atsakymo, tačiau jo komentaras, kad turi būti analizuojami vienetų lygmens procesai tais atvejais, kai „atsiranda nukrypimų nuo tikėtinos raidos", suteikia aiškumo (1979, p. 71). Neorealistas virtuoziškumą gali apibrėžti kaip tokią išradingą saugumo bei užsienio politiką siekiant nacionalinių tikslų, kuriai strateginės sąlygos iš pirmo žvilgsnio nepalieka jokios erdvės. Jeigu būtent tai turi omeny Waltzas, tai jo pozicija liekia nepakitusi nuo *Tarptautinės politikos teorijos* publikacijos laikų.

Tačiau Waltzo argumentas, jog vienetų lygmens reiškiniai negeneruoja reikšmingos sisteminės kaitos, užkerta kelią diskusijai svarbiausioje vietoje. Kaip jau buvo pažymėta, Waltzas (1979, p. 62) kritikavo Morgenthau idėją, kad būtinoji detanto sąlyga yra šalių vidaus politinės raidos tapsmas „tiesioginio tarptautinio intereso objektu". Sistematikų tarptautinių santykių teorijai visiškai nerūpi, „ar valstybės yra revoliucinės ar teisėtos, autoritarinės ar demokratinės, ideologinės ar pragmatinės" (p. 99). Tačiau apsisprendimas nekreipti dėmesio į vienetų lygmens reiškinius prieštarauja teiginiui, esą būtina „palikti atvirą teoriškai įdomų ir praktiškai reikšmingą klausimą" apie tai, kaip istoriškai keičiasi vienetų lygmens ir sisteminio lygmens veiksnių įtaka (p. 48–49). Akivaizdu, jog dabartiniai Waltzo komentarai apie pozityvią liberaliosios demokratijos plitimo tarptautinę įtaką byloja, jog vienetų lygmens analizės reikšmė pripažįstama. Panašiai ir jo ankstesnės mintys apie tai, kad tarptautinės „elgsenos standartai" dabar yra aukštesni nei tada, kai socialinis darvinizmas skatino įsitikinimą, jog karinis pajėgumas teikia neginčijamą valstybės galios liudijimą (1979, p. 137). Mėginimas suprasti elgsenos standartų pokyčius neišvengiamai verčia kreipti dėmesį į socialines bei kultūrines jėgas, veikiančias tiek valstybių viduje, tiek tarpvalstybiniu lygmeniu.

Tad Waltzo argumentas, esą jį domina tarptautinės politikos, o ne užsienio politikos teorija, yra įtartinas. Jo manymu, sisteminė teorija aiškina struktūrinių veiksnių poveikį valstybių elgsenai, bet ji neaiškina visos užsienio politikos. Tačiau, viena vertus, Waltzas argumentuoja, jog vienetai gali transcenduoti sistemos poveikį, o kita vertus, jis priekaištauja Morgenthau dėl to, kad vienetų lygmens reiškinius anas traktuoja

pernelyg rimtai ir teikia per daug reikšmės užsienio politikai. Šiedu argumentai negali abu būti teisingi. Arba sistema determinuoja principinius valstybių žingsnius, ir tokiu atveju užsienio politikos analizė yra antraeilis uždavinys, arba valstybės gali daryti sistemai esminį poveikį, ir tokiu atveju redukcionistinės ir sisteminės teorijos turi vienodą statusą. Šios dvi skirtingos teorinės nuostatos turi skirtingų politinių implikacijų, kurios ypač išryškėjo pasibaigus šaltajam karui, kai susverdėjo tradicinės prielaidos apie tai, kas įmanoma ir kas neįmanoma tarptautinių santykių srityje. Neorealistai, tokie kaip Mearsheimeris, mano, jog amžinoji kova dėl tarptautinio stabilumo tęsis sudėtingesnėmis atsirandančio daugiapolio pasaulio sąlygomis. Jų kritikai, tokie kaip Resecrance'as, Fukuyama, Muelleris ir Coxas, mano, jog neorealizmas nesuvokia „didžiulių pokyčių ... valstybių siekiuose bei vertybėse" svarbos (Jervis, 1988, p. 343–344). Neorealizmas neįvertina komercinių bei vidutinio pajėgumo šalių iniciatyvų, pakeliant tarptautinių santykių standartų lygį, nors Waltzas pažymi, jog liberaliosios demokratijos plitimas šiuo požiūriu gali būti naudingas. Būtina žengti daug toliau ir pripažinti, kad tų standartų kėlimas šiuolaikinėmis sąlygomis reikalauja pastangų mėginant politinę bendruomenę pertvarkyti taip, kad subnacionalinės ir transnacionalinės tapatybės įgytų didesnės reikšmės. Šio pobūdžio kaitos inicijavimas reikalauja virtuoziškumo politinių idėjų ir kultūros, o ne strateginių išskaičiavimų srityje. Šis aukštesniojo lygmens virtuoziškumas reikalauja sugebėjimo nacionalines politines bendruomenes padaryti atviresnes.

Struktūra, kultūra ir kaita

Neorealistinis vienetų ir sistemos santykio konceptualizavimas nustumia į šešėlį vieną politinės kaitos formą, kuri skiriasi nuo jėgų pusiausvyros kaitos ir nuo visą sistemą organizuojančių principų kaitos. Trūkstamas matmuo – tai kultūrinė kaita, kurios svarbą pabrėžė Johnas Ruggie (1983) rašinyje, kuriame pirmąkart buvo pateikta rimta neorealizmo kritika. Ruggie požiūriu, neorealizmas neatsižvelgė į pasikeitimus, kurie įvyko viduramžių tarptautinei visuomenei tampant modernia valstybių sistema. Jie reiškė tarptautinės anarchinės sistemos tipo pasikeitimą – narystę platesnėje krikščioniškoje visuomenėje pakeitė antagonistiniai suverenumo ir teritorinio apibrėžtumo principai. Pasikeitė juridinės ir moralinės teisės bei pareigos, kurių pagrindu buvo konstruojami nepriklausomi politiniai agentai ir kurios reguliavo jų tarpusavio santykius. Šį tarp-

tautinės anarchijos tipo pasikeitimą Ruggie apibūdina kaip atskiriamumo (*separability*) principų metamorfozę.

Šią mintį toliau plėtoja tie šiuolaikiniai neorealizmo kritikai, kurių manymu postuluodamas egoistinę valstybių motyvaciją Waltzas visiškai nesigilina į tai, kaip valstybės yra konstituojamos. Anot Richardo Ashley ir Alexanderio Wendto, neorealizmas nesupranta, kad suverenumo prasmė ir svarba yra socialiai konstruojamas, tad ir istoriškai kintantis dalykas (Ashley, 1984, p. 240–241; Wendt, 1992). Svarbiausia tai, kad valstybių egoizmas yra veikiau įgyjamas, o ne pačios anarchijos diktuojamas bruožas; valstybė ir politinė bendruomenė gali būti naujai konceptualizuojamos; anarchija gali išlikti, tačiau esant valstybių bendradarbiavimo galimybei jos egzistavimas nėra neatremiamas struktūrinis veiksnys (Linklater, 1990b, p. 28–32).

Anksčiau nurodytas faktas, jog savo teritorijos plėtimo valstybės jau nelaiko esminiu savo ekonominės gerovės didėjimo veiksniu, paryškina šią valstybių konstravimo bei rekonstravimo idėją. Dažnai argumentuojama, jog moderniosios Europos atsiradimo pradžioje prievarta buvo neišvengiama jau vien dėl to, kad absoliutistinė valstybė rėmėsi prielaida, jog ekonominė gerovė pasiekiama tik karo ir užkariavimo būdu. Nepagrįsti lūkesčiai, kad teritorinė ekspansija gali duoti ekonominės naudos, kartu su kitais įtampos židiniais tapo Pirmojo pasaulinio karo priežastimi (van Evera, 1989). Dvidešimtajame amžiuje iškilo komercinė valstybė, išsižadėjusi prievartos globalinės prekybos bei investavimo srityse. Tiek absoliutistinė, tiek komercinė valstybė priklauso anarchinei sistemai, tačiau jų elgesio kodeksas akivaizdžiai nėra toks pat, tad ir anarchijos pobūdis kiekvienu atveju yra kitoks. Neatsižvelgdamas į kintančią valstybinių struktūrų prigimtį neorealizmas negali suprasti, kaip galima taikinga anarchinė sistema, kuri būtų jautri ne tik subnacionaliniams interesams, bet ir kosmopolitiniams moraliniams sentimentams. Jis atmeta galimybę, kad šiuolaikinė valstybių sistema gali tapti pirmąja sistema, kurios kaita vyks taikiai, tad bus išsiveržta iš jėgų pusiausvyros karuselės, kurią galiausiai sunaikina imperija.

Stebėtina, kiek mažai turime sociologinių darbų, kur būtų aiškinamasi, kokiu būdu valstybės konstruoja savo juridines arba moralines teises ir pareigas ir kaip šie kultūriniai dariniai kinta laikui bėgant. Toks sociologinis projektas prieštaravo neorealizmo principams ir buvo stabdomas struktūralizmo bei antiistorizmo. Problema kildintina iš klasikinio Waltzo veikalo *Žmogus, valstybė ir karas*, kur išskiriamos trys karo sampratos, lokalizuojančios jo priežastis žmogaus, vidaus režimo ir tarptautinės anar-

chijos prigimtyje. Nebuvo mėginama paaiškinti, kokiu būdu valstybės konstruoja juridines ir moralines teises bei pareigas, kurios jas skiria nuo išorinio pasaulio ir kartu sieja su tuo pasauliu (Linklater, 1990a, 1992). Neorealizmas nenumato ketvirtos sampratos galimybės – sampratos, kuri telkia dėmesį į bendruomenės kontravimosi procesą ir į jo reformavimo galimybes siekiant jį padaryti jautresnį sistemiškai slopinamiems interesams (Linklater, 1990a).

Bendruomenė ir kritika

Nuo devintojo dešimtmečio pradžios neorealizmo kritikai daugiausia dėmesio skyrė epistemologinei problematikai. Naudodamasis Habermaso idėja apie pažinimą konstituojančių interesų trichotomiją Richardas Ashley (1981) gynė kritinės teorijos alternatyvą prieš technokratiškai orientuotą Waltzo realizmą ir praktinį Morgenthau realizmą, orientuotą į diplomatinį supratimą bei konsensusą. Vėliau neorealizmą jis apibūdina kaip *„status quo* apologetiką“ (1984, p. 257). Anot Ashley, remdamasis prielaida, esą vyraujanti tvarka yra „natūrali“, neorealizmas savo dėmesį sutelkia į „kontrolės valdų ekspansiją“ vaizduodamasis, kad „galima racionali galia, kuriai nebūtina pripažinti savo galios ribų“ (p. 228). Tuo pat metu Coxas (1981) nubrėžė skirtumą tarp neorealizmo, kaip problemų sprendimo teorijos, kuriai rūpi didžiųjų valstybių santykių problematika, ir kritinės teorijos su jos visiškai kita orientacija į globalinių pokyčių supratimą bei skatinimą. Anot Coxo, neorealizmas pripažįsta esamą sistemą ir kelia klausimą, kaip jos funkcionavimą padaryti sklandesnį, tuo tarpu kritinė teorija klausia, kaip sistema atsirado ir ar ji negalėtų pasikeisti. Neorealizmas padeda legitimuoti tvarką, kurią palaiko galingieji, tuo tarpu kritinė teorija ieško imanentinių galimybių ją transformuoti taip, kad joje būtų atsižvelgiama į marginalizuojamus ir slopinamus interesus.

Šios kritikos atžvilgiu reikia padaryti trejetą pastabų. Pirma, teiginys, kad neorealizmas kalba vien apie kontrolės valdų ekspansiją, yra netikslus arba klaidingas. Waltzas pripažįsta, jog valstybė gali veikti prieš savo pačios interesus kurdama tokią savo karinę galią, kad kitoms valstybėms nelieka galimybės reaguoti kitaip, kaip tik agresyviai. Antra, neorealizmas abejoja tokia užsienio politika, kuri vaikydamasi miglotų ideologinių tikslų praranda blaivų gyvybinių savo saugumo ir realių nacionalinių interesų supratimą. Šiuo atžvilgiu neorealizmas veikia kaip atsvara pernelyg

ideologizuotai arba ksenofobiškai valstybių užsienio politikai, kliudančiai tarptautinio bendradarbiavimo plėtrai.

Tačiau, trečia, neorealizmas nepadarė bent kiek reikšmingesnio pozityvaus indėlio stiprinant tarptautinę valstybių ir žmonių bendriją. Kalbant Ashley (1981) terminais, neorealizmo esmę nusako techninis manipuliavimo ir kontrolės interesas, priešingai nei praktinis diplomatinio susitarimo bei supratimo interesas, apie kurį byloja tokių klasikinio realizmo atstovų, kaip Hansas Morgenthau, darbai. Žodžiu, neorealizmas negali įsivaizduoti tokios valstybinės politikos, kuri pakiltų aukščiau jėgos politikos išskaičiavimų. Jis neteikia jokios reikšmės nei praktinėms valstybių pastangoms kurti naujas globalines normas, nei teoriniams mėginimams artikuliuoti naujas politinės bendruomenės bei užsienio politikos koncepcijas, nuolat pabrėždamas beviltišką reformistinių projektų utopizmą. Tad reikšminga, jog tokie neorealistai kaip Mearsheimeris gąsdina vigų istorijos interpretacijos šalininkus pavojais, kurie mūsų laukia ateityje, įrodinėja, kad jėgų pusiausvyra yra daugiausia, ko galima pasiekti, ir taip galbūt net nesąmoningai legitimuoja *status quo* (Cox, 1981, p. 132). Dabartiniai teorijos ir praktikos poslinkiai sugestionuoja kitokio tipo analizės galimybę. Neorealistinį įsitikinimą, kad tarptautinių santykių teorija turi paaiškinti reguliarumą ir pasikartojimą, atmeta kritinės teorijos atstovai, kurie ragina analizuoti (ir ginti) imanentines tendencijas, veikiančias prieš vyraujančią sistemos logiką. Šią kritiką sustiprina naujausi moksliniai darbai, kuriose nagrinėjama pramoninio pasaulio valstybinių struktūrų kaita ir didžiųjų valstybių santykių pacifikacija. Šie teoriniai bei praktiniai poslinkiai sugestionuoja, jog neorealizmui derėtų užsiimti kuo nors daugiau nei tik įspėjimais apie pavojus, kurie gali iškilti dabar, dvipoliškumo amžiui pasibaigus.

Pagrindinės postrealistinės šiuolaikinių ginčų pozicijos remiasi prielaida, kad vienas iš pagrindinių tarptautinių santykių studijų tikslų – padėti apginti marginalizuotų arba atstumtų grupių interesus. Kritinė Frankfurto mokyklos teorija, postmodernizmas ir feminizmas, kiekvienas savaip, konfrontuoja su klasikiniu valstybinio suvereniteto principu ir kelia naujų politinio bendrumo formų idėjas. Visi trys požiūriai neigia, kad tik vidaus politikoje galima vadovautis diskurso ir dialogo principu, o tarptautinei politikai lemta amžiams suktis jėgos ir prievartos rate. Visos trys kur kas labiau nei neorealizmas yra linkusios įžvelgti ir skatinti pozityvias pasaulinės politikos tendencijas.

Kritinės teorijos atstovai neigia, kad „savųjų“ interesams turi būti teikiama pirmenybė „svetimųjų“ interesų atžvilgiu; jie atmeta prielaidą,

kad esant konfliktui tarp pareigos bendrapiliečiams ir pareigos žmonijai pirmoji pareiga būtinai turi nusverti antrąją. Jie pabrėžia būtinybę plėsti politinę bendruomenę į ją įtraukiant „svetimus", universalizuojant normas ir realizuojant kosmopolitinę etiką (Linklater, 1990b). Šį kosmopolitinį atsaką neorealizmui kvestionuoja postmodernistiniai autoriai, kurie panašiai kritikuoja valstybinio suvereniteto bei jėgos politikos ritualus, tačiau baiminasi, kad kosmopolitinė perspektyva nėra reikiamai jautri kultūrų skirtumams (Walker, 1988, 1993). Panašios temos keliamos feminizmo koncepcijose. Daugelis feministų mano, jog neorealizmo teikiama lyčių požiūriu šališka pasaulinės politikos interpretacija, nes nesuvokiama, kad politinis pasaulis gali būti transformuojamas pasitelkiant tas konfliktų spendimo galias, kurios dažniau pasireiškia moterų gyvenime. Tačiau kai kurie feministai įtariai žvelgia į kosmopolitinę etiką, kurioje siekiant sukurti visiems galiojančius moralinius principus nepaisoma asmeninių individų bruožų. Jų įsitikinimu, kosmopolitinis mąstymas dažnai sumenkina rūpinimosi specifiniais asmenimis etiką, kuri tradiciškai apibrėžė moters vaidmenį šeimoje (O'Neill, 1989, p. 443; Grant ir Newland, 1991).

Nepaisant tarpusavio skirtumų šie trys požiūriai puoselėja naujų politinių bendruomenių vizijas – bendruomenių, kurios būtų mažiau priešiškos „svetimiesiems" ir jautresnės jų interesams bei poreikiams. Kritinėje teorijoje kalbama apie naujas politines struktūras, kurios labiau atsižvelgtų į svetimųjų interesus; postmodernizmas rūpinasi interesais tų, kurie yra „kitokie", tarp jų socialinių mažumų bei čiabuvių interesais; feministų įsitikinimu, moterų neprileidimas prie viešojo valdymo srities reiškė, kad tam tikri svarbūs etiniai įgūdžiai bei papročiai buvo apriboti privačiomis valdomis. Nepaisant savo skirtumų šie požiūriai papildo vienas kitą. Kaip pažymi postmodernistai, kosmopolitinė etika, neteikianti jokios vertės įvairovei, nėra patraukli; tačiau lygiai taip pat nepatrauklios pretenzijos į išskirtines kultūrines teises, dėl kurių nukenčia mažumų grupės ir kurios sąmoningai žeidžia svetimųjų interesus (O'Neill, 1989). Tikroji problema – rasti deramą pusiausvyrą tarp visuotinumo ir įvairovės kuriant naujo pavidalo politinę bendruomenę, kuri išvengtų moralinio provincializmo santykiuose su kitomis bendruomenėmis ir susilaikytų nuo savo pačios mažumų diskriminacijos. Tai, ką kitur vadinu bendruomenės problema tarptautiniuose santykiuose (Linklater, 1990c), yra pamatinė problema, iškylanti dvipoliškumo atsikračiusiame pasaulyje, tačiau neorealizmas jos beveik nesuvokia.

IŠVADA

Tad atsižvelgdami į naujausius teorinius bei praktinius poslinkius iškelkime klausimą, kokį indėlį į tarptautinių santykių teoriją padarė neorealizmas ir kokią įtaką jis gali turėti būsimiems ginčams disciplinoje? Pirmiausia reikia pažymėti, jog neorealizmas suteikė daugiau teorinio rafinuotumo sričiai, kuri iki tol vengė teorijos ir šalinosi nuo pagrindinių teorinių ginčų kituose socialiniuose moksluose. Neabejotina, kad neorealizmas pranoksta realizmą teoriniu griežtumu. Neorealizmas pateikė įtaigų tarptautinės sistemos stabilumo, valstybių elgsenos panašumo, dvipoliškumo naudos paaiškinimą. Tačiau jis moka didelę kainą už savo abstraktumą. Tezė, kad tarptautinė sistema turi būti analizuojama atsietai nuo ją sudarančių valstybių prigimties, nėra žingsnis į priekį, palyginti su realizmu. Priešingai nei realizmas, neorealizmas pervertina struktūros reikšmę. Dar svarbiau tai, kad jis nesuvokia, jog konfliktiškumo tendencija nėra neišvengiamas anarchijos padarinys, o yra iš dalies nulemta to, kaip valstybės istoriškai formavosi. Nors neorealizmas pripažįsta, kad valstybės gali daryti poveikį tarptautinei sistemai, jis reikiamai neįvertina jų pajėgumo ją transformuoti. O svarbiausia tai, jog neorealizmas net nesvarsto idėjos, kad nacionalines valstybes gali (ir turi) pakeisti kitokios politinės bendruomenės formos, kurios būtų jautresnės tradiciškai marginalizuojamoms grupėms.

Dvipolio pasaulio pabaiga teikia paskatų įvairioms naujoms tarptautinių santykių koncepcijoms, nes esama ženklų, kad ateitis nebūtinai kartos praeitį. Neorealistinio pesimizmo ir optimistinių ilgalaikės kaitos tendencijų interpretacijų priešpriešа neabejotinai išliks, tačiau ji turės būti diskutuojama sistemiškiau. Naujausioji teorinė raida į šią diskusiją įneša naujų idėjų, kurios kėsinasi į pačius neorealizmo pagrindus. Šios idėjos sugestionuoja, kad reikalinga atidesnė politinių vienetų iniciatyvos galių analizė, kad turi būti skiriama daugiau dėmesio kultūriniams pasaulio politikos aspektams, taip pat normatyvinėms pastangoms, mėginant rekonstruoti idealistinį tarptautinių santykių projektą. Nors netikslu sakyti, kad neorealizmas buvo tik dvipolio pasaulio mintinis atšvaitas, jis iš tiesų atspindėjo tą pasaulį ir jį legitimavo. Pastarąjį dešimtmetį svarbus uždavinys tiems, kurie imasi analizuoti ir ginti tarptautinę politinę kaitą, buvo neorealizmo hegemonijos įveika. Šis teorinis uždavinys yra atliktas; naujame teoriniame etape turime įgyti daugiau supratimo apie tai, kokios perspektyvos rekonstruojant politinę bendruomenę atsiveria šaltojo karo epochos pabaigoje.

Nuorodos

Aron, R. 1968: *Progress and Disillusion: The Dialectics of Modern Society*. London: Harmondsworth.

Ashley, R. K. 1981: *Political realism and human interests*. International Studies Quarterly, 25, 204–236.

Ashley, R. K. 1984: The poverty of neorealism. *International Organization*, 38, 225–286.

Cox, R. W. 1981: *Social forces, states and world orders: beyond international relations theory*. Millenium: Journal of International Studies, 10, 126–155.

Cox,R. W. 1989: *Middlepowermanship, Japan and the new world order*. International Journal, 44, 823–862.

Doyle, M. 1986: *Liberalism and world politics*. American Political Science Review, 80(4), 1151–1169.

Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton.

Gilpin, R. 1981: *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gilpin, R. 1984: *The richness of the tradition of political realism*. International Organization, 38, 287–304.

Goldgeier, J. and McFaul, M. 1992: A *tale of two worlds: core and periphery in the post-Cold War era*. International Organization, 46, 467–491.

Grant, R. and Newland, K. (eds), 1991: *Gender and International Relations*. Buckingham: Open University Press.

Grieco, J. M. 1988: *Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism*. International Organization, 42, 485–507.

Hoffman, S. 1990: *Back to the future, part II, international relations theory and post-Cold War Europe*. International Security, 15, 191–191.

Hollis, M. and Smith, S. 1990: *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon Press.

Jervis, R. 1988: *Realism, game theory and cooperation*. World Politics, 40, 317–349.

Keohane, R. O. 1989: *International Institutions and State Power*. Boulder, Colorado: Westview Press.

Keohane, R. O. 1990: *Back to the future, part II: international relations theory and post-Cold War Europe*. International Security, 15, 192–194.

Linklater, A. 1990a: *Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations*. London: MacMillan.

Linklater, A. 1990b: *Men and Citizen in the Theory of International Relations*. London: MacMillan.

Linklater, A. 1990c: *The problem of community in international relations. Alternatives*, 15, 135–153.

Linklater, A. 1992: *What is a good international citizen?* In P. Keal (ed.), *Ethics and Foreign Policy*, Canberra: Department of International Relations/Allen & Unwin, 21–43.

Little, R. 1985: *Structuralism and neo-realism*. In M. Light and A. J. R. Groom (eds), *International Relations: A Handbook of Current Theory*. London: Frances Pinter.

Mearsheimer, J. 1990: *Back to the future: instability in Europe after the Cold War*. International Security, 15, 5–56.

Morse, E. L. 1976: *Modernisation and the Transformation of International Relations.* New York: Free Press.
Mueller, J. 1989: *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War.* New York: Basic Books.
O"Neill, O. 1989: *Justice, gender and international boundaries.* British Journal of Political Science, 20, 439–459.
Ray, J. L. 1989: *The abolition of slavery and the end of war.* International Organization, 43, 405–439.
Richardson, J. L. 1992: *Questions about a post-Cold War international order.* Working paper, Department of International Relations, Research School of Pacific Studies, Australian National University, Canberra.
Richardson, J. L. 1993: *The end of geopolitics?* In J. L. Richardson and R. Leaver (eds), *Charting the Post-Cold War Order*, Boulder, Colorado: Westview Press, 39– 0.
Rosecrance, R. 1986: *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World.* New York: Basic Books.
Ruggie, J. 1983: *Continuity and transformation in the world polity: toward a neorealist synthesis.* World Politics, 35, 261–285.
Van Evera, S. 1985: *Why did cooperation fail in 1914?* World Politics, 38, 80–117.
Walker, E. B. J. 1988: *One World, Many Worlds: Struggle for a Just World Peace.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.
Walker, E. B. J. 1993: *Inside/Outside: International Relations as Political Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
Waltz, K. 1959: *Man, the State and War.* London: Columbia University Press.
Waltz, K. 1964: *The stability of a bipolar world.* Daedalus, 93, 881–909.
Waltz, K. 1979: *Theory of International Politics.* Reading, Mass.: Addison-Wesley.
Waltz, K. 1981: *The spread of nuclear weapons: more may be better.* Adelphi Papers, no. 171.
Waltz, K. 1986: *Reflections on The Theory of International Politics: a response to my critics.* In R. O. Keohane (ed.), *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, 322–345.
Waltz, K. 1988: *The origin of war in neorealist theory.* Journal of Interdisciplinary History, 18, 615–628.
Waltz, K. 1990: *Realist thought and neorealist theory.* Journal of International Affairs, 44, 21–37.
Waltz, K. 1991: *America as a model for the world? A foreign policy perspective.* PS: Political Science and Politics, 24, 667–670.
Wendt, A. 1992: *Anarchy is what states make it: the social construction of power politics.* International Organization, 462, 391–425.

Kita literatūra

Bull, H. 1984: *Justice and International Relations.* The Hagey Lectures, Waterloo, Canada: University of Waterloo.
Carr, E. H. 1962: *The Twenty Years" Crisis: 1919–1939.* London: MacMillan.
Gaddis, J. 1991: *Great illusions, the long peace, and the future of the international system.*

In C. W. Kegley (ed.), *The Long Post War Peace: Contending Explanations and Prejections*, New York: Harper Collins, chapter 1.

Rosecrance, R. 1992: *A new concert of powers.* Foreign Affairs, 71(2), 64–82.

Ruggie, J. 1989: *International structure and international transformation: space, time, and method.* In E.-O. Czempiel and J. Rosenau (eds), *Global Change and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990s*, Lexington, Mass.: Lexington Books.

Waltz, K. 1990: *Nuclear myths and political realities.* American Political Science Review, 84, 731–745.

12
Tarptautinė politika ir politinė teorija

Jean Bethke Elshtain

Mano tikslas šiame skyriuje – išsiaiškinti, ko besidomintieji tarptautine politika gali išmokti studijuodami politinę teoriją, taip pat klasikų veikalus, kuriais remiasi turtinga šio diskurso tradicija. Net sakydama, kad čia paliesiu tik problemų paviršių, pervertinčiau savo užmojus. Pradėsiu nuo to, kad glaustai aptarsiu, kodėl šios dvi tyrimų sritys taip atitolo viena nuo kitos, ir tai, kokią žalą šis atotrūkis padarė politinei nuovokai bei aiškinamosioms galioms kiekvienoje iš šių sričių. Po to parodysiu bent keletą būdų, kaip dabartinė tarptautinių santykių teorija galėtų pasimokyti iš politinės teorijos tekstų ir kartu padėti mums plėsti ir gilinti politinės teorijos tekstų supratimą. Po to įrodinėju, kad svarbiausioji politinė mūsų laikotarpio aistra yra ir bus nacionalizmas ir kad tiek tarptautinių santykių analitikai, tiek politikos teoretikai turi „grįžti į mokyklą" ir išmokti (arba prisiminti) istoriją, geografiją, kultūros studijas, o ypač perprasti religinių bei nacionalinių įsitikinimų bei priklausomybių galią – tam, kad jie išvis būtų pajėgūs pasakyti ką nors įdomaus ar suprantamo apie ateinančio šimtmečio politiką. Remdamasi Raymondu Aronu pabaigoje mėginsiu parodyti, kokias klaidas padarė tarptautinių santykių teorija, kaip tos klaidos galėtų būti ištaisytos – bent jau žvelgiant iš to politinės teorijos taško, kuris man atrodo priimtiniausias.

PRADŽIOJE

Pradžioje (politikos pradžioje) graikai sukūrė *polisą* ir *pasaulį už poliso* – kurį sudarė užsieniečiai arba svetimšaliai (*barbaroi*, barbarai), arba kiti graikai, potencialiai konkuruojantys su *poliso* politine bendruomene. Ši naujai atsiradusi istorinė realybė nereiškė išvarymo iš rojaus. Ikipolisinis

homeriškųjų karų pasaulis toli gražu nebuvo bukolikos pasaulis. Iš to, ką apie jį žinome, jis neatrodo buvęs harmonijos viešpatija, iš kurios vieną dieną žmonių giminė buvo negailestingai išvaryta. Kai kurie iš mūsų čia prabyla apie pirmąją nuodėmę; kiti kalba apie patriarchijos triumfą prieš mitinį matriarchijos aukso amžių; dar kiti kalba apie pirmykštę prigimtinę būklę, kartais taikingą, kartais karingą. Visa tai neturi reikšmės – nes, mano supratimu, ***tokios pradžios niekada nebuvo***. Mes visada esame, taip sakant „imperijoje" – pasaulyje, kurį formuoja ir performuoja jėga ir galia; pasaulyje, kuriame žmogiškoji išmonė turi grumtis su būtinybe, kuriame tokios sąvokos kaip teisingumas, laisvė, atjauta, autonomija, autoritetas, teisėtumas, saugumas ir jėga formuoja, saisto ir kartu suteikia galių žmogiškosioms būtybėms bet kurioje jų tarpusavio sąveikos srityje. Graikai į visa tai įvedė tam tikrą tvarką nubrėždami skirtumą tarp taisyklių, kurios galioja *polis*'o *viduje*, ir tų praktinių elgsenos standartų, kurie susiklosto santykiuose su išore ir kuriais vadovaujamasi santykiuose su „svetimšaliais", su visais tais, kurie nėra *polis*'o nariai.

Kaip esu aiškinusi kitur, šios taisyklės buvo kartu ir paprastos, ir sudėtingos. Atėniečių įsitikinimu (o šiuo įsitikinimu grindžiamos kelios skirtingos diskursyvinės tradicijos) *polis*'o viduje taisyklės – tiek eksplicitinės, tiek implicitinės – apibrėžia deramą ir nederamą, teisingą ir neteisingą elgesį. Buvo nubrėžiama griežta skiriamoji vidaus/išorės riba. Teisingumas valdo piliečių santykius *polis*'o viduje; jėga vyrauja atėniečių santykiuose su „kitais". Tai, kas būtų laikoma nusižengimu piliečio atžvilgiu, vertinama visai kitaip, jeigu tai vyksta tarp visumos piliečių ir kokios nors išorinės grupės. Diplomatija arba tarpininkavimas gali švelninti santykius su išore, tačiau skiriančioji linija – jie/mes, kas neteisinga mūsų atžvilgiu, gali būti teisinga kitų atžvilgiu – išlieka (Elshtain, 1988, p. 443). Žinoma, ir *polis*'e teisingumas viešpatauja ne visur, konkrečiau, *polis*'o teisingumas negalioja moterų ir vergų atžvilgiu. Kita vertus, kai kurie *polis*'o teisingumo elementai kartais naudojami santykiuose su išore – aštriems jėgos viešpatijos kampams nugludinti.

Čia jau nužymėtos kai kurios pirminės priešpriešos: jie/mes, piliečiai/užsieniečiai, teisingumo ir lygybės diskurso galiojimas viduje ir beveik beribė jėgos viešpatija išorėje. Bent jau taip ši istorija paprastai dėstoma, ir ji yra išties gana įtikinama. Ji atsikartoja akademiniame Amerikos „realistų" diskurse: idealistų (kurie nėra realistai) priešpriešoje su realistais (kurie yra ...). Idealistai yra tie, kurie siekia *polis*'o tipo teisingumą įtvirtinti visame pasaulyje. Realistai yra tie, kurie žino, kad to neįmanoma pasiekti ir kad mėginant tai pasiekti viskas veikiausiai baigtųsi baisiu karu

dėl hegemonijos, po kurio įsivyrautų imperijos „taika". O tai, kaip atrodo, teikia pagrindą „realistiniam režimui" ir kartu pagrindžia sisteminio realizmo „analizės lygmenų" idėją, būtent, kad bet koks tarptautinių reiškinių aiškinimas, kuriuo apeliuojama į „žemesnius" nei „valstybių sistemos" lygmenis, yra neišvengiamai nepakankamas ir silpnas. (Kaip žino visi tarptautinių santykių tyrinėtojai, analizės lygmenų doktrina kildintina pirmiausia iš Kennetho N. Waltzo klasikinės studijos ***Žmogus, valstybė ir karas***, kurioje Waltzas išskiria tris karo priežasčių aiškinimo „lygmenis": paties žmogaus prigimtį, „vidaus" sistemos pobūdį ir tarptautinės arenos, kurioje vyksta valstybių sąveika, ypatumus.) Pagal nutylėjimą ši doktrina vidaus politiką (teisingumo valdas) skiria politikos teoretikams, tarptautinę politiką perleisdama specialistams, išmanantiems „valstybių" elgsenos ypatumus „sistemoje".

Pastebėkime, jog analizės lygmenų formulė postuluoja keletą griežtų antinomijų – turiu omeny ne tik pačių tų lygmenų priešpriešą, bet taip pat žmonių ir visuomenės, visuomenės ir valstybės, valstybės ir tarptautinės anarchijos priešpriešas. Remiantis šiais kontrastais apibrėžiamos tiek šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos, tiek politinės teorijos užduotys. Tačiau atidi analizė gana lengvai ir, mano manymu, įtikinamai išmuša spragų šioje kategoriškų prielaidų tvirtovėje. Panagrinėsiu tik vieną pavyzdį – paimtą iš graikų, nuo kurių, kaip manoma, viskas prasidėjo – jį susiedama su keliomis kitomis gretutinėmis mano problemos temomis. Kitaip sakant, nagrinėdama tą pavyzdį susiduriu su kita mane dominančia problema: kokiu būdu tarptautinių santykių teorija gali pasiremti politine teorija mums siekiant pagilinti tekstų, kurie konstituoja Vakarų teoretizavimo tradiciją, supratimą.

TEORIJOS UŽDUOČIŲ APSUNKINIMAS

Viena iš problemų, kurias kelia mūsų paveldėtos dichotomijos, lygmenys bei teorinių įtakų sritys, yra tai, kad visas mūsų užduotis jos vaizduoja esant daug paprastesnes nei jos yra iš tikrųjų. Tačiau kaip mums primena Rousseau, nagrinėdami vyrų, moterų, tautų ir valstybių pasaulį neturime teisės nekreipti dėmesio į kai kuriuos baisius tikrovės faktus:

> Skaitau teisės ir etikos knygas, klausausi teoretikų ir teisės žinovų kalbų. Jų įtikintas baisiuosi prigimtinės būklės vargais, žaviuosi taika ir teisingumu, kuriuos įtvirtina pilietinė visuomenė, didžiuojuosi viešųjų įstaigų išmintingumu ir

guodžiu save dėl savo žmogiškumo galvodamas apie save kaip apie pilietį. Puikiai suvokęs savo pareigas ir teises užverčiu knygą, išeinu iš auditorijos ir pažvelgiu aplink. Matau nelaimingas tautas, surakintas geležiniais retežiais, žmonių giminę, pavergtą saujelės išnaudotojų, skausmą ir alkį kenčiančią badaujančią minią, kurios krauju ir ašaromis ramiai sotinasi turtuoliai, ir visur matau galinguosius, ginkluotus prieš beginklius baisiąja įstatymo galia ... Pakeliu akis ir pažvelgiu į tolį. Matau liepsnas ir gaisrus, apleistus kaimus, išgrobstytus miestus. Laukiniai, kur jūs tempiate šiuos nelaimingus žmones? Girdžiu baisų triukšmą – kas ten vyksta? Einu arčiau, matau žudynių vaizdą – tūkstančius išskerstų žmonių, krūvomis suguldytus numirėlius; mirštančius, traiškomus žirgų kanopų; regiu agonijos ir mirties siautulį. Štai kur tų taikos įstaigų vaisiai! Apmaudas ir pyktis suremia man širdį. Barbariškasis filosofe! Ateik ir paskaityk mums savo knygą mūšio lauke! (1991, p. 42–43)

Rousseau čia atsiskleidžia visa savo pykčio didybe. Jeigu tai būtų tik įprasta rusoistinė tirada prieš filosofų veidmainystę susiduriant su civilizacijos realybe ir jos vaisiais, ją perskaitę ir pripažinę jos retorinę įtaigą galėtume vėl užsiimti savo įprastais darbais. Tačiau Rousseau čia užčiuopia ir išreiškia paradoksą, kurio sprendimo jis nemato – nebent atsirastų tarsi *deus ex machina* visiškai nauja, doresnė pilietinė bendruomenė, pripažįstanti panašių kitų bendruomenių pilietinę laisvę. Būtent šį paradoksą paveldėjome iš graikų – tą patį paradoksą, kuris nubrėžia „vidaus taikos“ ir išorės priešiškumo skirtumą, taip pat nusako politinės teorijos, kuri savo objektu laiko pilietinę visuomenę, skirtumą nuo tarptautinių santykių teorijos, kurios objektu laikoma tai, kas vyksta jų paribiuose, erdvėje, sukurtoje visų tarpusavyje santykiaujančių „valstybių“.

Galbūt verta trumpam žvilgtelėti į vieną iš pamatinių tarptautinės politikos tekstų – į Tukidido *Peloponeso karą*. Ar jame pateikiamas „valstybių elgsenos“ tam tikros jėgų pusiausvyros sąlygomis paaiškinimas? Ar jame veikiau aiškinama, kokiu būdu žodžiai ir veiksmai konstituoja *konkrečią* pilietinę tapatybę, savo ruožtu toliau atskleidžiamą ir įtvirtinamą arba sužlugdomą žiaurių ir tragiškų įvykių raidos, kurios panoramą Tukididas piešia? Jeigu jis teikia pastarojo tipo aiškinimą, tai skiriamoji siena tarp to, kas vyksta „viduje“, ir to, kas vyksta „išorėje“, pradeda aižėti spaudžiama „realaus gyvenimo“, jei šiais laikais man bus leista pasinaudoti tokiais žodžiais. Tai, kas vyksta viduje, prasiveržia į išorę ir lemia arba reikšmingai prisideda konstituojant tą kontekstą, kuriame vyksta politinių vienetų varžybos. Politinių teoretikų ir tarptautinių santykių tyrinėtojų uždaviniai yra labai artimi arba turėtų būti artimi, jeigu ir toliau galioja – o tuo esu įsitikinusi – Tukidido kontekstualistinė ir

17. 2759

istorinė tragiškųjų įvykių raidos interpretacija. (Rousseau akivaizdžiai taip pat laikėsi šios nuostatos!)

Klasikos tyrinėtojai čia gali mums padėti žengti į Tukidido aprašomą pasaulį – mus mokydami vengti supaprastintų interpretacijų bei teorijų ir ragindami neieškoti elgsenos dėsnių šiurkščiai preparuojant tankų jo pasakojimo audinį. Pavyzdžiui, Nichole Loraux puikioje studijoje *Atėnų išradimas* nagrinėja eulogijos, pagiriamosios laidojimo kalbos, reikšmę *polis*'o konstituavimo procese: „pilietis-karys savyje atranda ... pilietiškumo normą“, ir būtent šis savo paties gyvybės išsižadėjimas „per jį prabylančio“ *polis*'o labui įtvirtina *polis*'ą ir sukuria „pilietinio pasirinkimo modelį, kuriame laisva valia derinama su determinuotumu“ (1986, p. 102, 104). *Pro patria mori* idealas čia įgyja įtaigiausią išraišką, o nuoroda į šį idealą yra būtina siekiant įtikinamai paaiškinti, kokiu būdu žmogiškosios būtybės ne tik įgyja pareigų, bet ir tarpusavyje susisieja pilietinės ištikimybės saitais.

Problemos paradoksalumą lemia svarbus faktas: pilietinių bendruomenių vidaus taika yra *pakankama* jų susipriešinimo su išorinėmis bendruomenėmis sąlyga. Juk kartą susiklosčius tokiai žmonių bendruomenei, vieni atsiranda viduje, o kiti išorėje – nebent vieno politinio vieneto „taika“ išplečiama taip, kad ji aprėpia kitų „taiką“. Tada turime reikalą su vadinamąja imperija, kurios pavyzdžiu gali būti *Pax Romana.* „Vidaus“ ir „tarptautinių“ santykių ryšys yra glaudus ir abipusis.

Priešingai nei Hobbesas, Rousseau teigia, jog prigimtinė žmonijos būklė nėra karas. Veikiau pilietinė žmonijos būklė yra karas – paprasčiausiai dėl to, kad „pilietinių visuomenių egzistavimas ir jų elgsena veda prie karo ir karo padėties. Tad karas yra ne santykis tarp individų prigimtinės būklės sąlygomis, o santykis tarp valstybių, sukurtų žmonėms pereinant į pilietines visuomenes“ (1991, iš redaktoriaus įvado, p. xvii). Taigi, „karas ir karo padėtis yra pastangų įvesti į žmonių santykius pilietinės visuomenės tvarką ir teisingumą padarinys“ (p. xviii). Čia galima pastebėti sąšaukas su Hegeliu, kuris karą konstruoja kaip valstybės universalizmo – pripažinimo siekio – išraišką. Šioje interpretacijoje karą sukelia ne agresyvių žmogiškųjų polinkių protrūkiai, o politinė kova pasaulyje, kuris toli gražu nėra anarchiškas, o veikiau yra griežtai poliarizuotas. Jeigu mūsų nesaistytų tarpusavio ištikimybės ryšiai, tai būtų kur kas mažiau dingsčių varžyboms, susilyginimo pastangoms, priešiškumui bei sąjungininkų paieškai nei dabar jų esama.

ETIKOS SVARBA IR NACIONALIZMAS

Dabar galiu žengti prie savo trečiosios temos. Tarptautinių santykių teoretikai (drįstu juos vadinti politinės teorijos vynuogyno darbininkais) pasirodė gana bejėgiški, kai laikas pribrendo – kai jiems reikėjo pasakyti ką nors įtikinamo apie Sovietų imperijos subyrėjimą. Tačiau šis jų konfūzas tebuvo naujausioji nesėkmė ištisoje virtinėje santykinių nesėkmių, kurias iš dalies sąlygojo liūdnai išgarsėjęs etikos atskyrimo nuo politikos šūkis; jį dažnai kėlė tarptautinių santykių teoretikai vaizduodamiesi, kad turi reikalą su nepermaldoma realybe – ką prie jos gali pridurti etika? – o tai skatino kurtį supaprastintus modelius, koncepcijas, paradigmas ir prognozes. Moralė turi didžiulės reikšmės politikai – tiek vidaus, tiek tarptautinei. Šiedu pasauliai yra tarsi susisiekiantys indai; todėl nėra galimas (ir nėra reikalingas) joks griežtas *polis*'o „teisingumo“ atskyrimas nuo tarpvalstybinės politikos. Pilietis – kaip tai puikiai suprato Rousseau, o dar anksčiau šv. Augustinas ir daugelis kitų – yra prieštaravimų draskoma būtybė, atsidavusi savo bendruomenei, bet kartu siekianti kitokių idėjų bei idealų. Rousseau atveju šie „kitokie“ idealai išreiškia universalesnį tautų santaikos siekį; Augustino atveju – universalesnio padorumo siekį, taip, taip pat ir visiško tarpusavio supratimo ir harmonijos siekį, kuris galėtų būti įgyvendintas tik istorijai pasibaigus. Deja, šie siekiai nėra suderinami tarpusavyje. Kitaip sakant, ištikimybė ir meilė savo politinei bendruomenei mus gali įklampinti į antagonistinę, net žiaurią konkurenciją arba kovą su kitais, kurie draskomi panašių prieštaravimų.

Tačiau tikrasis vaizdas yra dar sudėtingesnis; tai suprato Augustinas, tai suprato ir dėl to sielojosi Rousseau. Prieštaravimų draskoma žmogaus prigimtis gali būti draskoma ne vienmačių, bet daugiamačių prieštaravimų. Kodėl? Todėl, kad asmens ištikimybė dažnai yra dalijama ne pagal paprastą vidaus/išorės dichotomiją, o veikiau pagal mitozės modelį. Tai nėra vien ištikimybės saviškiams ir universalistinių siekių priešpriešа, bet pačios ištikimybės vidinė prieštara. Religinė tapatybė gali iškilti virš pilietinės ištikimybės: Augustinas tai suprato, Rousseau norėjo tai panaikinti. Religinis tikėjimas pagal apibrėžimą yra universalistinis – tikėjimas mane vienija ne tik su kitais mano šalies piliečiais, bet ir su kitais tikinčiaisiais už mano šalies ir galbūt net mano kultūros ribų.

Politiniai teoretikai ir tarptautinių santykių tyrinėtojai nuolat neįvertina religinių įsitikinimų galios ir jų vaidmens kaip apibrėžiančio, formuojančio ir konstituojančio veiksnio pasaulio reikaluose. Tikėjimo stiprybė yra galios atmaina; tad ji yra arba gali būti iškeičiama į kitokią galią.

Įvykiai Vidurio Europoje yra tiesiog neįsivaizduojami neatsižvelgiant į Katalikų bažnyčios vaidmenį. Žinoma, katalikybės įtaka ne visur vienoda. Vengrijoje bažnyčia turėjo mažiau reikšmės negu Lenkijoje, o Vokietijos Demokratinėje Respublikoje didžiausią politinį vaidmenį suvaidimo Protestantų bažnyčia. Tačiau čia noriu pabrėžti ne tik tą vaidmenį, kurį tikėjimas atlieka kaip individo veiklos ar grupinio solidarumo prieš represinį režimą motyvas, o visų pirma tą bendrąją įtaką, kurią padarė Popiežiaus Jono Pauliaus II *Ostpolitik*, performuodama jėgų pusiausvyrą visame regione. Bažnyčia yra seniausias Vakarų diplomatinio gyvenimo dalyvis, tačiau šio fakto jūs nesužinosite iš tų šiuolaikinių koncepcijų, kurios dėstomos tarptautinės politikos studentams. Galbūt tai paaiškinama tuo, kad Vakarų intelektualus glumina pati religija, ir šis suglumimas sąlygoja neadekvačias sąvokines bei teorines jos interpretacijas. Čia turbūt tinka Freudo aforizmas: „Teorija yra gera, bet ji neužkerta kelio egzistuoti daiktams“. Islamas formuoja maždaug 800 milijonų žmonių gyvenimą. Stačiatikybė tvirtai laikosi Rusijoje. Evangelinis, fundamentalistinis ir charizmatinis protestantizmas kyla Lotynų Amerikoje. Ar šie fundamentalūs reiškiniai ir toliau slys iš mūsų sąvokinių tinklų? Religinis tikėjimas neįtalpinamas į vidaus/tarptautinės politikos dichotomiją, tad ir mūsų analizei joje turėtų būti ankšta.

Dabar norėčiau sutekti dėmesį į nacionalizmą. Jeigu politiniai ir tarptautinių santykių teoretikai ignoruoja religiją savo pačių nenaudai arba gindami savo pačių ortodoksiją, tai nacionalizmui šioks toks dėmesys vis dėlto skiriamas; tiesa, dažnai su tokia nuostata, kurią galima geriausiai apibūdinti kaip rypavimą (Nairn, 1993). Jos laikantis kažin ar įmanoma pateikti įtikinamą pasaulyje vykstančių gerų ar blogų dalykų paaiškinimą. Yra keletas pamokų, kurias iki šiol jau turėjome išmokti. Viena iš jų yra tai, kad imperinis nacionalinio tapatumo slopinimas gali būti tik laikinai sėkmingas; be to, šiems nacionaliniams gaivalams pratrūkus jie dažnai pasireiškia karingomis formomis. Kodėl tai turėtų mus stebinti? Kaip pažymi seras Isaiah Berlinas, „Žmonėms nusibosta būti niekinamiems ir varinėjamiems aukštesnės tautos, aukštesnės klasės ar dar kokios nors vyresnybės. Anksčiau ar vėliau jie pradeda kelti nacionalistinius klausimus: „Kodėl mes turime jų klausyti?“, „Kokią jie turi teisę?“, „Kuo mes blogesni?“ „Kodėl to paties negalima mums?““ (1991, p. 20).

Liah Greenfield svarbioje nacionalizmo studijoje pastebi: „Nacionalinė tapatybė iš esmės yra orumo dalykas. Ji teikia žmonėms savigarbos pagrindą.“ Istoriškai žmonės – mūsų pačių pramotės ir protėviai – kovojo „ne dėl ko nors kito, o tik dėl jiems deramos pagarbos“ (1992, p.

487–488). Nacionalinės valstybės modelis istoriškai galbūt buvo Vakarų išradimas, įtvirtintas 1648 metų Vestfalijos sutartimi, tačiau šis modelis paplito visame pasaulyje. Nuskriaustosios tautos nesiekia atsikratyti nacionalinės valstybės, suvereniteto ar nacionalinės autonomijos, jos siekia atsikratyti Vakarų kolonijinio, sovietinio ar kitokio išorės dominavimo jų konkrečios istorijos, kalbos, kultūros ir kolektyvinės tapatybės atžvilgiu. Kartą atsidūrusios nacionalinės valstybės pilietinės erdvės *viduje*, jos susiduria su valstybių tarpusavio konkurencija *išorėje*.

ISTORIJOS SVARBA IR INTERPRETACIJOS POREIKIS

Kaip galime susivokti šiuose įvykiuose nerypaudami? Tik smulkmeniškai laikydamiesi istoriškumo, siekdami kuo subtilesnių interpretacijų ir ryžtingai kratydamiesi tos bukinančios specializacijos, kurios daugelis laikosi, nors ji trukdo jiems patiems ir mums visiems geriau suprasti tiek vidaus, tiek tarptautinę politiką. Kaip neseniai pažymėjo Sanjay Sethas, „tarptautinių santykių teorija nukentėjo ne todėl, kad suklestėjo vidaus politikos teorija, bet veikiau ... abi jos patyrė didžiausių nesėkmių dėl to, kad nesugebėjo nei suvokti nacionalizmo implikacijų, nei sukurti teoriškai adekvačios nacionalizmo koncepcijos“ (1993, p. 76). Toliau jis teigia, jog nei šiuolaikinė politinė teorija, nei tarptautinių santykių teorija reikiamai nesuvokė būdvardžio „nacionalinė“ reikšmės „nacionalinės valstybės“ kategorijoje, nepaisant to, kad skirsnis apie naciją, arba nacionalinę valstybę, tradiciškai priklauso standartiniams tarptautinių santykių teorijos vadovėliams. Nacionalizmas yra politinio partikuliarizmo atmaina, kurianti ištikimybę savo tautai. Tačiau moderniajame nacionalizme taip pat glūdi aiškiai modernistiniai bei universalistiniai siekiai – pirmiausia žmogaus teisės ir nacionalinio apsisprendimo teisė. Mums žūtbūtinai reikalingos nacionalinės valstybės teorijos, kurios sugebėtų suvienyti jos partikuliaristinius ir universalistinius imperatyvus. Tokia teorija atmestų reikalavimą, kad konstruojant paaiškinimą privalu laikytis vidaus/užsienio dichotomijos.

Pats savaime nacionalizmas nėra nei gėris, nei blogis; jis gali būti ir viena, ir kita. Tačiau jis įsismelkia visur ir jis pratrūksta bet kur. Tačiau, kaip atrodo, mes esame teoriškai visiškai nepasirengę dorotis su šiuo galingiausiu mūsų laikotarpio politiniu reiškiniu; – galbūt dėl to, kad nacionalinės priklausomybės poveikis žmonių širdims ir protams sunkiai suvokiamas, tad teoretikui paprasčiau apeliuoti į iracionalizmą arba ata-

vizmą. Stanley Hoffmannas neseniai pabrėžė, jog „tvarkos problema tapo dar sudėtingesnė, nei ji buvo anksčiau. Viena iš priežasčių yra netikėtai padidėjęs nepriklausomų valstybių skaičius; dar prieš penketą metų niekas neprognozavo Sovietų imperijos Rytų Europoje baigties ar pačios Sovietų Sąjungos žlugimo" (1992, p. 37). Timothy Garton Ashas atskleidžia, su kokiais vargais susidūrė Vakarai (ypač Vakarų kairieji) mėgindami, pavyzdžiui, paaiškinti Lenkijos Solidarumą, – dėl jo religinių ir nacionalinių aspiracijų, dėl jo sugebėjimo sukurti „neįprastą skirtingoms tradicijoms priklausančių idėjų mišinį" – liberaliąją demokratiją, vietos savivaldą, kultūrinį konservatyvizmą, laisvąją rinką ir verslininkystę, pridedant kai kuriuos socialinės demokratijos aspektus bei nacionalizmą be nacionalistinio agresyvumo (1993, p. 338).

TEORINIO KUKLUMO APOLOGIJA

Šioje vietoje turbūt geriausia mesti pirštinę. Remdamasi tuo, ką jau teigiau, čia darau išvadą, jog negali būti *bendros, formalizuojamos, universalios* tarptautinės politikos teorijos. Tiesą sakant, šią tezę norėčiau dar labiau sustiprinti: įtartinas yra pats visa apimančios bendros teorijos siekis. Pats teoretizavimo siekis, *jeigu* jis grindžiamas siekiu atrasti vienintelę aiškinamąją schemą arba Archimedo atramos tašką, iš kurio teoretikas (istoriškai šio tipo nuostatos paprastai laikosi „jis") vienu žvilgsniu galėtų aprėpti viską ir skelbti savo pranašystes, yra iš principo neįgyvendinamas; geriausiu atveju jis teikia elegantiškas formuluotes, kurios mums beveik nieko nepasako apie neelegantišką, painų, tankų, istoriškai sąlygotą tarptautinės politikos pasaulį. Tai yra pamoka, kurios išmokau dirbdama nepretenzingos interpretacinės politinės teorijos srityje, ir tai yra toji pamoka, kurią visi mes, *Geisteswissenschaften* atstovai, jau turėjome būti išmokę. Net jeigu 1989 metai mūsų neišmokė nieko daugiau, jie turėjo mus išmokyti kuklumo. Žlugo imperija, o daugelis, jeigu ne dauguma, tarptautinių santykių tyrinėtojų tam buvo visiškai nepasiruošę. Atrodo, jog būtent tada, kai tarptautinių santykių teorijos turėjo mums pasitarnauti daugiausia, jos patyrė akivaizdžiausią fiasko ir buvo, taip sakant, išstumtos pačios politikos. Šis prisipažinimas kyla ne iš pozityvistinės chimeros, esą numatymas yra vienintelis autentiškas teorijos vaisius, o iš to, kad mus suklaidino „teoretizavimo geismas" – noras kurti abstrakčias schemas, beveik nekreipiant dėmesio į istoriją, taip pat ir į jėgas, tokias kaip religija ir nacionalizmas, kurios daugumos akademikų įsivaiz-

davimu jau turėjo būti likusios praeityje. Čia reiškiu ne abejones dėl tarptautinės politikos *teorijų galimybės*, o veikiau gilų skepticizmą „teoretizavimo geismo" atžvilgiu. Toliau paaiškės, ką tuo noriu pasakyti.

Savo knygoje *Priimtini pasauliai* (*Plausible Worlds*) Geoffrey Hawthornas teigia, kad

> tie apibendrinantys teiginiai, kuriuos paprastai laikome priežastinio aiškinimo atmaina, nustojo būti įtikinami. Pasirodo, jog priežastinės priklausomybės, kurias mums pavyko atrasti žmogiškosios veiklos srityje, turi būti formuluojamos taip abstrakčiai, kad tampa mažai informatyvios ir netenkina mūsų pažintinių interesų, arba turi būti apstatomos tokia daugybe išlygų, kad nustoja būti bendros, arba – tais atvejais, kai teikia patikrinamas prognozes – yra klaidingos. Kadangi, kaip matome, atsakymai į klausimus dėl socialinės kaitos turi būti apstatomi tokia daugybe išlygų, konkretaus pokyčio aiškinimas, jeigu deramai atsižvelgiama į tą konkretumą, pats turi būti santykinai konkretus ir atitinkamai sudėtingas. Tačiau kuo sudėtingesnis jis tampa ... tuo daugiau alternatyvių aiškinimų jis sugestionuoja, o tai dažnai griauna ir tuos mūsų įsitikinimus apie patį konkretų atvejį, kuriuos laikėme patikimais. (1991, p. 160–161)

Toliau Howthornas pateikia visą sąrašą klaidingų prognozių, kurias daugelį metų pasitikėdami savimi kėlė socialinės teorijos atstovai, tarp jų ir tarptautinių santykių teorijos atstovai. Viena iš prognozių, kuri ypač aktuali šios knygos kontekste, buvo jų įsitikinimas, jog pasaulis eina visuotinės sekuliarizacijos, universalesnių vertybių link – atsikratydamas provincialios ištikimybės saitų; tad teoretikas galėjo tai paprasčiausiai postuluoti arba visai nekreipti į tai dėmesio ir užsiimti *realiomis* problemomis. O pačios šios „realios" problemos šovė į padebesius, į sisteminio apibendrinamumo, „makrolygmens" jėgų veikimo eterį, konceptualizuojamą pagal formalią analogiją su makroekonomika. Tokios nuostatos laikėsi daugelis tarptautinių santykių teoretikų. Įtikėjimas sistema, arba struktūra, kurios neapsunkina kultūrinės bei istorinės specifikos našta, pats tapo rimta problema tarptautinės politikos vynuogyno darbininkams. Per maža dėmesio buvo skiriama tam, kas dedasi „ant žemės". Tarptautinių santykių teoretikai, vedami pozityvistinio optimizmo, ignoravo *verstehen* ypatumus ir ribotumus.

Iškart noriu pabrėžti vieną dalyką. Kritikuodama įsitikinimą, kad yra, turi būti arba gali būti vieningas teorinis arba sisteminis tarptautinės politikos paaiškinimas, savo taikiniu jokiu būdu nelaikau Hedley Bullo „tarptautinės visuomenės" idėjos. Tarptautinių santykių pasaulis nėra nesaistomos anarchijos pasaulis, o veikiau pasaulis, saistomas daugybės istoriškai konstruojamų ir rekonstruojamų susitarimų, taisyklių bei idėjų

apie tai, kas yra arba nėra aiškus (ne miglotas) pagrindas reakcijai ir atsakui, pradedant diplomatija ir baigiant boikotu ir karu. Tačiau šis pripažinimas ne paneigia, o tik patvirtina mano pradinį tvirtinimą, nes šie susitarimai, taisyklės bei idėjos gali būti pripažįstami arba paneigiami, persvarstomi arba įtvirtinami.

Taip pat ir tarptautinės politikos praktikai gali (ir privalo) šiuo požiūriu pasimokyti iš politinės teorijos. Kartais toji pamoka yra negatyvi, parodanti, pavyzdžiui, kodėl Platono valstybė niekada negali būti realizuota praktikoje; kartais ji pozityvi: parodanti, kad makiaveliškas diplomatinio manevravimo, frakcinio susiskaidymo, veiksmų motyvavimo galimybių ribotumo pasaulis negali likti praeityje pasiekus kokią nors būsimąją tobulą tvarką. Tarptautinė bendruomenė yra pernelyg marga, sudaryta iš labai skirtingų bendruomenių, ir toji realybė, kuri klostosi visų jų sąveikoje, yra per daug tanki, kad ją būtų galima įtikinamai įveikti kokia nors viena teorine pastanga. Į istorijos šiukšlyną reikėtų atiduoti veikiau šį siekį, negu tuos siekius, kurie išjudina pasaulio tautas: iš jų vitališkiausieji ir svarbiausieji yra religinis tikėjimas, nacionalinės arba nacionalistinės tapatybės bei pripažinimo siekiai. Būtent šiems dalykams suprasti mums reikalingos lanksčios ir neprieštaringos teorijos, kurių negalime turėti, jeigu apsiribojame vien tarptautinių santykių teorijos pasauliu.

TEORIJOS DVIPRASMYBĖ IR BŪTINYBĖ

1967 metų straipsnyje „Kas yra tarptautinių santykių teorija?“ Raymondas Aronas pabrėžia, jog nedaug yra žodžių, kurie būtų miglotesni ir taip palaidai vartojami kaip žodis „teorija“. Tarptautinių santykių studijose, tęsia jis, net tokios banalybės kaip „neprisijungimo privalumai“ arba tai, kad „prioritetas, kurį ekonominiams interesams teikia šiuolaikinės visuomenės, pasitarnauja taikai“, visos iškilmingai keliamos kaip „teorijos“ (1984, p. 166). Toliau jis pažymi, jog pirmine prasme graikams teorija reiškė kontempliatyvų pažinimą. Žinoma, tarptautinių santykių tyrinėtojai siekia ne tokios teorijos; teoriją jie veikiau įsivaizduoja kaip hipotetinę, dedukcinę sistemą, implikuojančią patikrinamas hipotezes. Tokie „teoretikai“ – žinoma, ne visi tarptautinių santykių teorijos atstovai priklauso šiam tipui, tačiau tie, kurie priklauso, diktuoja savo valią bei vizijas visiems kitiems – siekia įgyti numatymo ir pranašavimo galių: šis siekis stumia į šalį pastangas giliai suprasti, dėl jo vengiama to interpre-

tacinio „*verstehen*“ posūkio socialiniuose moksluose, kuris siejamas (bent jau anglosaksų pasaulyje) su Ludwigo Wittgensteino vėlyvaisiais darbais. Fizikiniai mokslai, kaip atrodė, teikė mokslinio numatymo „tobulą modelį“, – tęsia Aronas (p. 167). Deja, socialiniuose moksluose iškilo nesklandumų: iš ekonometrinių bei panašių modelių buvo dedukuojamos įvairios reikšmingos išvados, tačiau sudėtingi realaus politinio proceso faktai jų „neatitiko“, praprūsdavo pro tinklus, kuriais juos mėgino pagauti ekonometrizmas tiek primityvaus empirizmo pavidalu, kai apibendrinimai daromi „didelių skaičių“ pagrindu, tiek įtaigesniu („grynesniu“) makroekonominės teorijos pavidalu. Aronas nurodo tik keletą tokių nesklandumų – už kurių slypi ištisas jų spiečius.

Pateikiu tik labai sutrumpintą sąrašą painių problemų, su kuriomis, anot Arono, neišvengiamai susiduria visi tarptautinės politikos – netgi *visos* politikos – tyrinėtojai. Politiką charakterizuoja doktrinų konfliktas. Politika lengvai pasiduoda vienvaldystės įtakai. Politikai daro įtaką žmonių – nesvarbu, valdinių ar piliečių – aistros, interesai bei „naudos išskaičiavimai“. Politika vyksta konkrečios istorinės ir geografinės situacijos sąlygomis, jau egzistuojant valstybėms, tautoms, regionams, kurių kiekvienas jau gyvena savo gyvenimą ir mena savo istoriją – ir ta istorija nėra tik tapatybės pyrago pluta, ji konstituoja tą tapatybę. Antai „angliškumas“, kaip parodė George'as Orwellas, didžiajai daugumai anglų nėra tik atsitiktinis ar mažareikšmis gyvenimo faktas; jis yra esminis jų gyvensenos bruožas, apibrėžiantis tai, ką jie mąsto, ko tikisi ir ko baiminasi. Politika, kurią vykdo tokių priklausomybių saistomos būtybės, bus visada sudėtinga ir jai suprasti visada bus reikalinga interpretacija. Politinis veiksmas niekada nėra visiškai skaidrus. Jo imamasi įvykių įkarštyje; negali būti vieningo dėsnio, paaiškinančio politinę žmonių elgseną, nes priklausomai nuo situacijos atskiras veiksnys gali nustelbti kitus ne mažiau svarbius, tačiau veiksmo momentu mažiau aktualius veiksnius.

Anot Arono, Amerikos politikos teoretikai, kurie epochoje po Antrojo pasaulinio karo ryžtingiausiai siekė padaryti „mokslinį posūkį“, pasuko klaidingu arba – geriausiu atveju – ne itin vaisingu keliu. Jų požiūriu (Aronas kalba apie Hansą Morgenthau, tačiau savo tinklą meta toliau), teoretizuoti reiškia pradėti nuo bendrų sąvokų – nuo valdžios ir konflikto – ir po to tarptautinę politiką dedukuoti kaip šios abstrakčios rūšies specifinį porūšį, „kaip specifinę universalių žmogiškųjų reiškinių iliustraciją ... postuluojant taip apibrėžtą valdžią kaip vienintelį ir svarbiausiąjį individų, partijų ar valstybių siekį, kuriamą ne teorija moksline prasme, o veikiau tam tikra filosofija arba ideologija“ (1984, p. 170). Ideologija

teikia teorijai stiprybės ir energijos, tačiau ji pati lieka nepripažinta ir represuota – neigiant jos grindžiamąjį vaidmenį pačios „teorijos" atžvilgiu.

Panašias išvadas padariau ir aš savo 1985 metų straipsnyje „Apmąstymai apie karą ir politinį diskursą: realizmas, teisingas karas ir feminizmas branduoliniame amžiuje". Analizuodama Amerikos akademinėje bendruomenėje vyraujantį „scientizuotą realizmą" teigiau, jog ši perspektyva postuluoja tai, kas iš tikrųjų reikalauja paaiškinimo. „Teorija" postuluoja: „pasaulį, sudarytą iš suverenių valstybių, nepriklausomų ontologinių esybių, kurių kiekviena siekia padidinti arba išsaugoti savo galią. Tad valstybių suverenumas yra tas variklis, kuris išjudina realizmo sistemą ir teikia jai (beveik) nekintamą tikslą ... Karai vyks ir turi vykti, nes nėra nieko, kas galėtų užkirsti jiems kelią." Atkreipkime dėmesį, kad valstybės, *ne* tautos ar nacionalinės valstybės čia laikomos subjektais, ir visos valstybės konceptualiai yra „panašios" (Elshtain, 1985, p. 40). Toliau pabrėžiau, jog jokia atskira valstybė šioje bendroje sistemoje negali turėti vilčių, jog, imdamasi kokių nors veiksmų arba susilaikydama nuo veiksmų, ji gali transformuoti platesnį kontekstą.

Šioje schemoje – kur dominuoja „didingos kategorijos" (pirmiausia valdžia ir galia, ir saugumas kaip svarbiausias, netgi kaip vienintelis teisėtas interesas) – trūksta būtent to, ko mums reikia, anot Arono, siekiant „suvokti, kas šią sritį skiria nuo kitų socialinių sričių, kuo santykiai tarp politiškai organizuotų bendruomenių skiriasi nuo visų kitų socialinių santykių" (1984, p. 170). Savo klasikiniame darbe *Taika ir karas: tarptautinių santykių teorija*, Aronas iš pradžių iškelia sau uždavinį išsiaiškinti „tarptautinių arba tarpvalstybinių santykių skiriamąjį bruožą", ir daro išvadą, jog galiausiai tas bruožas yra karinės jėgos naudojimo teisėtumas arba legalumas, „nes tik tarptautinėje arenoje prievarta laikoma daugiau ar mažiau „normaliu" dalyku." (p. 171). Teiginys, nepaisant jo glaustumo, verčia mus pažvelgti į dalyką, kurio dažnai nenorime matyti. Mėginsiu tai paaiškinti.

Nors ir kaip vertintume galutinę Arono poziciją (ji nesiskiria nuo pradinės jo pozicijos), ji bent jau turi tą privalumą, kad jos laikantis pripažįstama, jog politinės sistemos ir politiniai bei socialiniai įvykiai niekada negali būti išsamiai apibrėžti (taip sakant) *iš šalies*, neatsižvelgiant į istoriškai specifinius ir atsitiktinius bruožus, nes politiką žmogiškosios būtybės ne tik patiria, bet ir vykdo. Tarptautinė visuomenė yra tas pasaulis, kurį nusako faktas, jog jo nariai gali griebtis ir griebiasi – net pernelyg dažnai – jėgos. Be to, šis rėmimasis jėga, nors jis gali būti ri-

bojamas derybų ir diplomatijos, tramdomas karinės galios, smerkiamas etikų ar aukštinamas ideologų, čia niekada negali būti išgyvendintas taip, kaip gali būti ir yra išgyvendinamas smurtas „viduje". Niekur nematyti Kanto amžinosios taikos požymių. Istorija mums pateikia daug skaudžių pamokų, ir ši pamoka, žinoma, yra gana skaudi. Tačiau šis pripažinimas neturi teoretiką skatinti vaikytis chimerų ieškant griežtų ir aiškių skiriamųjų ribų tarp „vidinių" ir „išorinių" jėgų ar veiksnių – kiekvienas toks veiksnys turi reikšmės visose valstybių ir tautų sąveikose.

Bet kuri įtikinama tarptautinių santykių analizė turi būti „konkreti" – ji turi būti ir „sociologinė", ir „istorinė" (Aron, 1984, p. 178). Neįsiklausant į skirtingų šalių istorijas, tad ir strategines kultūras, kurias jos teikia pasauliui, visas teorizavimas bus neišvengiamai lėkštas.

Kaip gana delikačiai pažymi Aronas, „senasis pasaulis" turbūt tai suvokia geriau negu šurmulingi, paaugliškai energingi naujojo pasaulio „sprendimų", „prognozių" ir „kontrolės" entuziastai. Siekdami kiekvieną teiginį „operacionalizuoti", pervertindami „politikos mokslo" galimybes, jie iš tikrųjų vaikosi šmėklų, nes „politinis mokslas arba tarptautinių santykių mokslas nėra ir veikiausiai niekada nebus operacionalizuotas, bent jau tol, kol neišnyks politika *per se*, kol tęsis individų ir bendruomenės varžybos dėl teisės nustatyti, kas yra gėris pats savaime" (1984, p. 181).

Tačiau tai nereiškia, kad negalimos „praktinės doktrinos" ir praktinės taisyklės. Geriausi diplomatai, prezidentai ir premjerai veikia tam tikrų silpnai struktūrizuotų koncepcijų pagrindu, tačiau, mūsų laimei, jiems nebūtina vadovautis griežtais „elgsenos" dėsniais. Teoretikai turi suprasti tai, ką visada žinojo praktikai: jie turi „atsižvelgti į tikslų, kurių pagrindu veikiama tarptautinėje sistemoje, įvairovę", ir kuo labiau jie į ją atsižvelgia, „tuo mažiau jis [diplomatas] bus priklausomas nuo supaprastinto *Homo diplomaticus* vaizdinio ir tuo daugiau turės galimybių suprasti savo sąjungininkus ir savo priešus suprasdamas tą įvairovę motyvų, kuriais jie vadovaujasi" (Aron, 1984, p. 184).

Žinoma, jau laikas nustoti stebėtis, nusiminti ir nusivilti kiekvienu atveju, kai pasaulis nepaklūsta mūsų teorijoms. Galbūt tai kažką sako apie mūsų teorijas. Galbūt mums reikėtų labiau įsiklausyti į pasaulį. Galbūt mums reikėtų savo darbais įsitraukti į tą nesibaigiantį *agon*'ą, vadinamąją „politiką" – grandiozinę ir kartais siaubingą žmogiškąją veiklą, kuri nuolat jaukia mūsų rūpestingai sukonstruotas kategorijas, sistemas bei prognozes ir vis dėlto šaukiasi mūsų supratimo. Kalbėdama apie supratimą turiu omeny daugiau nei tik atskirų įvykių prasmės pagavą, nors tai irgi svarbu; turiu omeny pirmiausia tokį teoretizavimo būdą, kuris

leistų prasmingai aiškinti mums svetimas gyvenimo bei istorijos formas ir nevengtų, kaip dabar vengiame, brėžti ryškius kontrastus ar net daryti vertinimus. „Teoretizavimo geismo" sutramdymas teoretikui užkrauna dar didesnę naštą. Nes jis arba ji turi savo siela pajusti tai, „kas realiai egzistuoja" ir kas galima šios realybės sąlygomis. Tai nereiškia, kad reikia atsikratyti abstrakčių sąvokų – be jų mes negalime išsiversti jokioje teorijoje; noriu tik paraginti vengti to, ką vadinčiau „abstrahuotomis" kategorijomis, kurios konstruojamos taip atsietai nuo aiškinamojo objekto, kad apskritai negali užčiuopti gyvybinių tiesų, kurios glūdi reiškinių detalėse, jų įvairialypėje įvairovėje ir prigimtinėje tankmėje.

Nuorodos

Aron, R. 1984: „*What is a theory of international relations?*" In M. B. Conant (trans. and ed.), *Politics and History*, New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 166–185. Pirmąkart išspausdintas *Journal of International Affairs*, XXI, (2) (1967), 185–206.

Ash, T. G. 1983: *The Polish Revolution: Solidarity.* New York: Scribner's.

Berlin, I. 1991: *Two concepts of nationalism.* Interview by N. Gardels, *New York Review of Books*, 21 November, 19–23.

Elshtain, J. B. 1988: *The problem with peace.* Millenium: Journal of International Studies, 17(3), 441–449. (Genealoginį dalyko paaiškinimą teikia kn.: R. B. J. Walker 1993: *Inside/Outside: International Relations as Political Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.)

Elshtain, J. B. 1985: *Reflections on war and political discourse: realism, just war, and feminism in a nuclear age.* Political Theory, 13(1), 39–57.

Greenfield, L. 1992: *Nationalism. Five Roads to Modernity.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hawthorn, G. 1991: *Plausible Worlds.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hoffmann, S. 1992: *Delusions of world order.* New York Review of Books, 9 April, 37–44.

Loraux, N. 1986: *The Invention of Athens.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Nairn, T. 1993: *Demonising nationalism.* London Review of Books, 15(4), 25 February, 3–6.

Rousseau, J.-J. 1991: *The state of war.* In S. Hoffmann and D. P. Fidler (eds), *Rousseau on International Relations*, Oxford: Clarendon Press, 33–47.

Seth, S. 1993: *Political theory in the age of nationalism.* Ethics and International Affairs, 7, 75–96.

13
Tapatybės problema tarptautinių santykių teorijoje

Marysia Zalewski ir Cynthia Enloe

Ką reiškia „mes“ tarptautinių santykių kontekste? Kokie agentai laikomi svarbiais tarptautinės politikos įvykių dalyviais? Kieno tapatybė laikoma reikšminga ir kieno nereikšminga? Kokioms grupėms leidžiama pačioms save identifikuoti? Kokį vaidmenį šiuolaikinėje tarptautinių santykių teorijoje ir praktikoje atlieka tapatybės politika? Tai tik keletas su tapatybės problema susijusių klausimų, kuriuos kelia tyrinėtojai, mėginantys suvokti tarptautinės politikos įvykių prasmę.

TAPATYBĖS KLAUSIMAI

Iširus Sovietų imperijai ir pasibaigus šaltojo karo poliarizacijai atsinaujino arba naujai prasiveržė daugybė nacionalistinių konfliktų. Karas buvusioje Jugoslavijoje yra tik akivaizdžiausias jų pavyzdys. Žinoma, nacionalistinių konfliktų būta ir šaltojo karo metu, tačiau „naujoji pasaulio (ne)tvarka“, apie kurią dabar tiek daug kalbama, atvėrė tautoms galimybę naujai apsispręsti dėl savo tapatybės arba pareikšti teisę į savo tapatybę, dažnai kaip atsaką į juntamą grėsmę (Milic,1993). Šios teisės į tapatybę reikalavimai gali reikštis skirtingais pavidalais – jų tikslas gali būti vieta prie derybų stalo, teritorijos valdymas, mokyklose dėstoma kalba; jie taip pat gali reikštis karais, etniniais valymais, rasistiniais graffiti, įtampų kurstymu. Panašiai ir Vakarų Europos integracijos procesas atvėrė duris daugelio naujų tapatybės problemų atsiradimui (Waever et al., 1993, p. 3). Kai kurios Europos tautos, anksčiau buvusios į pašalius nustumtomis mažumomis (baskai, katalonai, velsiečiai, škotai, čigonai, Vokietijos turkai ir juodaodžiai britai) kovojo ir kovoja dėl teisės viešai reikšti savo balsą. Politiniame gyvenime už Vakarų Europos ribų taip pat

vyksta pertvarka: aborigenai Autralijoje, sikhai Indijoje, tamilai Šri Lankoje ir juodaodžiai Pietų Afrikoje prabyla kolektyviniu balsu atsisakydami elgtis taip, tarsi jų tapatybės faktas būtų nereikšmingas arba atgyvenęs.

Ryškiausia yra etninės arba rasinės tapatybės problematika. Tačiau tapatybė turi kur kas daugiau aspektų. Kai arabas vyras vyko į Afganistaną kovoti partizanų gretose su Sovietų kariuomene, jo motyvas galėjo būti tai, kad būdamas musulmonas jis padės apsiginti žmonėms, išpažįstantiems jo tikėjimą. Panašiai, kai meksikietė moteris dešimtmečiu vėliau vyko į Kanadą, siekdama suburti grupę, reikalaujančią nutraukti seksistines tarptautinės prekybos sutartis, jos motyvas buvo ne vien jos tautinė tapatybė, bet ir nauja politizuota priklausomybės moterų lyčiai pajauta. Šie pokyčiai neliko nepastebėti tyrinėtojų. Devintajame dešimtmetyje raida, vykstanti „ten, pas juos", paskatino kai kuriuos tarptautinių santykių teoretikus pergalvoti savo metodologiją ir naujai įvertinti teorijas, kuriomis naudojosi aiškindami įvykius pasaulyje. Tema, kuri sušvito neono šviesomis, yra „tapatybė". Kaip žmonės suvokia savo tapatybę ir kaip ši savivoka formuoja ne tik lokalinius, bet ir globalinius veiksmus? Kaip savo tapatybę suvokė Yitzakas Rabinas (neryžtingai) paduodamas ranką Yasserui Arafatui Baltųjų rūmų Rožių sodelyje 1993 metų rugsėjį? Kuo esąs įsivaizdavo britų kareivis, tą patį mėnesį sužinojęs, kad jis siunčiamas tarnauti į JT dalinius Bosnijoje? Kaip save suvokia vietnamietė svarstydama, ar jai nesikreipus dėl įsidarbinimo naujame australiečių siuvimo fabrike? Kaip jaučiasi kroatė, kovos su moterų prievartavimu aktyvistė, jeigu vietos spauda ją vadina išdavike? Dar neseniai dauguma tarptautinių santykių teoretikų manė, kad tokie klausimai jiems neturi rūpėti. Šiandieną kai kurie iš mūsų jau suvokia, jog vengdami šių klausimų buvome intelektualiai naivūs.

Dabartiniai disciplinoje vyraujančios srovės kritikai pabrėžia, jog tapatybės klausimai negali būti paliekami vien sociologams ir psichologams. Antai pirmiausia feminizmo teoretikai ragina visus tarptautinių santykių tyrinėtojus susidomėti tapatybės politika (Moghadam, 1993; Peterson, 1993). Kodėl? Kodėl būtent feministiniai tarptautinių santykių tyrinėtojai bei teoretikai atkakliausiai ragina savo kolegas atkreipti dėmesį į tapatybės problematiką? Pirmiausia todėl, kad feministinė nuovoka verčia kiekvieną su įtarumu traktuoti „Prancūziją" arba „Japoniją" kaip natūralius tarptautinės arenos agentus, nes feminizmas atskleidė, kokią menką įtaką bet kurioje šalyje turi moterys formuojant vadinamąją „nacionalinę" politiką. Tad feministinė nuostata kiekvieną tarptautinių san-

tykių tyrinėtoją skatina atidžiau pažvelgti į „nacionalinę valstybę" iškeliant klausimą, kas iš tikrųjų kalba nacijos arba valstybės vardu ir kieno balsai marginalizuojami ir nutildomi. Antra, net tie feministai, kurie patys nedalyvauja politiniuose sąjūdžiuose, iš aktyvistų išmoko, jog tarptautinius santykius veikiančios tapatybės yra kintančios ir daugiamatės. Jie, pavyzdžiui, suprato, jog Johno Majoro veiksmai Šiaurės Airijoje arba Honkonge negali būti adekvačiai paaiškinti, jeigu neišsiaiškiname, kada (kaip ir kodėl) jo vyriškumas, priklausomybė baltųjų rasei, jo karjerinis angliškumas daro įtaką jo sprendimams ir kada atskiri šios jo tapatybės aspektai lieka politiškai latentiniai. Tad feministiniai autoriai, prie kurių dabar prisideda kritinės teorijos atstovai ir postmodernistai, kelia klausimą, kokiu būdu tapatybė konstruojama ir priskiriama, ir kokius padarinius šie kasdieniai procesai turi tam, kaip kuriami ir palaikomi aljansai, kokiais būdais vedami karai, kokiomis priemonėmis pritraukiamos investicijos. Empirinių ir filosofinių tapatybės problemų atsiradimas liudija, jog mums, kaip tarptautinės politikos tyrinėtojams, būtina plėtoti sistematiškesnį ir griežtesnį požiūrį į tapatybės problemas.

KLAUSIMAI APIE TAPATYBĘ

Kas mes esame, kokia mūsų tapatybė, kas mums ją apibrėžia? Atsakymai į šiuos klausimus turi toli siekiančių padarinių. Dabar jau žinome, kad kiekvienas iš toliau pateikiamų pavyzdžių padarė esminį poveikį ne tik lokalinei, bet ir globalinei politikai. Nacių Vokietijoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje būti laikomam žydu reiškė, kad tokio žmogaus gyvybei gresia didžiausias pavojus, net jeigu pats jis save laiko vokiečiu. Tik supratus šią tapatybės politiką galima suprasti kai kuriuos dalykus, kurie dėjosi per Antrąjį pasaulinį karą. Būti laikomam komunistu makartizmo laikų Amerikoje reiškė, kad būsite sekamas ir kaltinamas antiamerikietiškumu, net jeigu pats save apibrėžiate kaip amerikietį.

O ir siekiant paaiškinti pasaulio įvykius po šaltojo karo, būtina suprasti valstybių vykdomą tapatybės politiką. Štai trejetas pavyzdžių. Šiuolaikinėje Kinijoje būti moteriškos lyties embrionu reiškia turėti mažiau šansų išvysti pasaulį; kartu pats reiškinys tampa tarptautinių žmogaus teisių gynėjų susirūpinimo objektu, susivokiant, jog plintant ikigimdyvinės diagnostikos technologijoms, moteriškos lyties vaisių žudymas pakeičia moteriškos lyties kūdikių žudymą. Būti laikomam viduriniosios klasės atstovu šiandienos Britanijoje reiškia turėti daugiau šansų įsigyti univer-

sitetinį išsilavinimą, o tai savo ruožtu didina tokio žmogaus šansus susirasti gerai atlyginamą darbą ir galbūt skatina jį palaikyti Europos Bendrijos integraciją. Būti moterimi Saudo Arabijoje reiškia, kad negalima balsuoti ar vairuoti automobilį be palydovo, net jeigu moteris save laiko politiškai išprususia ar techniškai gabia. Be šių lokalinių padarinių, ši aplinkybė kelia Jungtinių Valstijų vyriausybės susirūpinimą dėl moterų aktyvumo, nes jis gali destabilizuoti JAV sąjungininko karaliaus Fahdo režimą. Kiekvienas iš šių politikos tapatybės procesų turi poveikį formuojant tarptautinių įvykių panoramą ir, kaip matėme, kiekvienu iš šių trijų atvejų tapatybė, kuri dažnai lemia žmogaus likimą, diktuojama ne to asmens, kurį ji apibrėžia. Jo tapatybę formuoja ir konstruoja kiti – tie, kuriems naudinga konstruoti tam tikras socialines kategorijas ir siekti, kad jų būtų paisoma. Tačiau būtų klaida manyti, kad žmonės tėra lėlės, pasyvios marionetės, kurių tapatybės saitus laiko savo rankose visagaliai kiti. Tapatybės politiką veikiau reikėtų įsivaizduoti kaip procesą, kuriame tiek asmuo, ieškantis atsakymo į klausimą „Kas esu?“, tiek kiti, kurie siekia paveikti tą atsakymą, stumia ir traukia vieni kitus, nors dažnai disponuoja nevienodomis galiomis. Kiek britų viduriniosios klasės moksleivių save įsivaizduoja esant „natūraliais“ kandidatais stoti į universitetą ir todėl nėra reikalingi išorinio postūmio, kad prisiimtų šią tapatybę? Kiek Saudo Arabijos moterų mano, jog užsitrauktų „negarbę“ sėsdamos už savo vyro Tojotos vairo – ir kurias papiktino, o ne padrąsino grupelės narsių moterų surengta „vairavimo protesto“ akcija Persų įlankos karo išvakarėse?

Kas esame, kaip save identifikuojame, kaip esame identifikuojami kitų (tėvų, policijos, žiniasklaidos) – šie dalykai turi toli siekiančių padarinių. Tapatybė nusako, kaip su jumis bus elgiamasi, ko iš jūsų bus tikimasi, ko jūs pats galite tikėtis, kokie darbai jums bus prieinami, kokias pareigas jūs galėsite užimti, kokia bus jūsų sveikata, ar jums bus patikima svetimų vaikų priežiūra, ar jūs būsite laikomas priešu ar draugu. Analizuodami įprastąją tarptautinių santykių sampratą galime pradėti nagrinėti tapatybės politikos padarinius aiškindamiesi, kurios identifikuojamos grupės tampa pagrindiniais referentais. Kitaip sakant, į ką įprastas tarptautinių santykių tyrinėtojas kreipia dėmesį? Kodėl valstybes laikome pagrindiniu referentu? Kodėl ne vyrus? Arba moteris? Ir net tada, kai žvelgiame žemiau valstybės lygmens, kodėl daugiausia dėmesio skiriame ekonominei klasei ir nacionalinei arba etninei tapatybei? Mus domina, pavyzdžiui, verslo sluoksnių ir profesinių sąjungų narių požiūris į Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartį (NAFTA) arba škotų bei

prancūzų požiūris į Europos Bendriją. Tačiau mus, kaip tarptautinių santykių analitikus, turėtų ne mažiau dominti klausimas, kaip ir kodėl moterys traktuoja save kaip moterys, reaguodamos į NAFTĄ arba EB (Griffin Cohen, 1987; Duchen, 1993).

Gali pasirodyti, jog atsakymas į klausimą, kodėl valstybes laikome pagrindiniais referentais, yra akivaizdus. Mus domina Kinija kaip valstybė tada, kai svarstome branduolinio ginklo platinimo problemą, nes būtent Kinijos valdžia, o ne visi kinų vyrai, ne kinų darbininkai priima sprendimus branduolinio ginklavimosi klausimais. Galbūt. O kas, jeigu taptume smalsesni: jeigu mėgintume išsiaiškinti, ar tie dabartiniai Kinijos pareigūnai, kurie atsako už šalies branduolinę politiką, visi yra vyrai ir ar bent kai kurie iš jų sprendimų nėra diktuojami noro parodyti rusams ir amerikiečiams, kad jie taip pat yra „tikri vyrai" tarptautinėje politikoje? Tačiau mes niekada nesužinosime, kokiu mastu šio pobūdžio veiksniai veikia tarptautinę branduolinę politiką, jeigu ir toliau supaprastintai kalbėsime apie tai, ką nusprendė „Kinija" arba „JAV".

Arba imkime kitą pavyzdį. Didžioji žiniasklaida siekia mus įtikinti, jog Bosnijos musulmonai savo priešais neišvengiamai laikytų serbus ir kroatus, nes į etniškumą ji žvelgia kaip į svarbiausią tapatybės pagrindą. Tačiau jeigu stabtelėsime ir pagalvosime apie kitas tapatybės formas, tai galbūt suprasime, jog daugybė Bosnijos musulmonų moterų jaučia, jog jos turi daugiau bendra su kroatų ir serbų moterimis, tapusioms masinio prievartavimo aukomis, negu su kai kuriais Bosnijos musulmonų vyrais. Kai mes, teoretikai, aiškintojai, savo tyrimuose teikiame pirmenybę etniškumui, o ne lyčiai, mes vadovaujamės prielaida, jog moterų kaip moterų (arba vyrų kaip vyrų) tapatybė nieko nepaaiškina apie tai, kaip vyko karas Jugoslavijoje. Ar tikrai taip? Jeigu šio klausimo nesvarstysime, jeigu detaliai neišsiaiškinsime, kokiu būdu formuojasi ir fragmentuojasi etninės ir lyčių tapatybės buvusioje Jugoslavijoje, tai kažin ar galėsime deramai pasitarnauti tokioms tarptautinėms organizacijoms kaip JT karinių nusikaltimų tribunolas (Stiglmayer, 1994).

Tad nors ištisos kartos tarptautinių santykių tyrinėtojų valstybę ir valdžią laikė pagrindiniu savo tyrimų referentu, šis pasirinkimas jau tampa ginčytinas (Tickner, 1992; Peterson, 1992a; Peterson ir Runyan, 1993). Šaltojo karo pabaiga, Europos Bendrijos konsolidacija, privačių tarptautinių verslo gigantų atsiradimas, tarptautinio stabilumo priklausomybė nuo JT taikos palaikymo pajėgų – visa tai verčia net kai kuriuos vyraujančios tarptautinių santykių mokyklos teoretikus susimąstyti dėl savo prielaidos, kad valstybės yra pagrindiniai agentai tarptautinėje are-

noje. Nors senoje ir vis dar plačiai naudojamoje saugumo darbotvarkėje kalbama apie valstybes ir jų suverenumą, pasireiškiantį daugiausia karinės galios didinimo pavidalu, naujoje saugumo darbotvarkėje, kaip ją įsivaizduoja kai kurie Vakarų teoretikai, kalbama apie visuomenes ir jų sudėtingą, nuolat kintantį tapatybių tinklą. „Visuomenės pirmiausia sprendžia tapatybės problemą", teigia Barry Buzanas, tapatybę apibrėždamas kaip tai, „kas leidžia grupei žmonių save nurodyti žodžiu „mes"" (Waever et al., 1993, p. 5–6). Visuomenės siekis ir pajėgumas išlaikyti tradicines kalbos, kultūros, bendravimo, papročių struktūras, religinę bei tautinę tapatybę tampa pagrindinėmis naujosios saugumo darbotvarkės temomis ir problemomis. Referento pakeitimas keičia „mūsų" įvaizdį, tad keičia ir tai, ką įsivaizduojame esant grėsmėmis „mums". Anna Tickner ypač pabrėžia šią mintį ragindama tarptautinių santykių teoretikus atsikratyti savo įprasto ir patogaus įsitikinimo, jog valstybės yra suverenūs veiksmų subjektai. Ši suverenumo prielaida įtartinai panaši į prielaidą, kad vyrai, kaip tėvai ir sutuoktiniai, yra „šeimos galvos" – būtent ši prielaida nuo seno grindžia naivų politikų įsitikinimą, jog „šeima" veikia kaip vientisas darinys ir kad suaugęs vyras visada gali atstovauti visiems šeimos narių interesams. Taigi, pradėję nagrinėti tapatybės formavimąsi žemesniame nei valstybės lygmenyje ir atsisakydami supaprastintos prielaidos apie suverenią valstybės valią, kitaip sakant, atsiliepdami į Tickner (1992) raginimą, galėtume realistiškiau apibūdinti ir aiškinti dabartinę tarptautinę sistemą.

Be to, valstybę be išlygų traktuojant kaip veiksmų subjektą iškyla rimtų filosofinių implikacijų. Tada *atrodo*, jog bet kuris valdžios pareigūnas kalba visų žmonių, gyvenančių valstybės teritorijoje, vardu. O tai savo ruožtu implikuoja, jog dauguma pareigūnų pagrįstai vaizduojasi, kad jie atstovauja „tautai", kad jų valstybė nėra tik valstybė, bet „nacionalinė valstybė", t.y. politinė sistema, kurioje praktiškai visi žmonės tapatinasi su valstybe ir jaučiasi atstovaujami jos pareigūnų. Pagalvokime apie tai, kokią kalbą vartoja pareigūnai bei daugelis stebėtojų teisindami „tautos labui" atliktus veiksmus: „1986 m. Jungtinė Karalystė jautėsi privalanti leisti Jungtinėms Valstijoms naudotis Britanijos karinėmis bazėmis bombarduojant Libiją". Faktas, kad Britanijoje buvo 105 JAV kariniai objektai, kildintinas iš jos narystės NATO organizacijoje, kuri buvo įsteigta 1949 m. Jungtinių Valstijų, Kanados ir saujelės pokario Europos valstybių pareigūnų. Analitikui turėtų kelti nerimą šios iš pirmo žvilgsnio trivialios frazės: ar tikrai „Jungtinė Karalystė" jautėsi privalanti padėti „Jungtinėms Valstijoms"? Ar taip buvo iš tikrųjų? Ne. Kalbant

tiksliau, tad ir realistiškiau, reikėtų sakyti: „Britanijos saugumo pareigūnų elitas, kurį sudaro išimtinai vyriškosios lyties atstovai valdant tiek konservatoriams, tiek leiboristams, nusprendė, kad karo reikaluose jie privalo talkinti savo kolegoms vyrams Jungtinėse Valstijose". Žinoma, šis sakinys ilgesnis ir ne toks elegantiškas, tačiau jis atskleidžia, o ne kamufliuoja realią dinamiką. Jis skatina mus, skaitytojus, iškelti kai kuriuos būtinus klausimus:

1 Ar ši saujelė britų vyrų neužmezgė kokių nors maskulinizuotų ryšių su JAV nacionalinio saugumo vyrais, kai jie slapta susitikdavo aptarti tokių maskulinizuotų temų kaip karo strategija?
2 Ar visos Britanijos moterys, kurių vardu kalbėjo Jungtinės Karalystės pareigūnai, žinojo, kad jos laikomos tokios užsienio politikos šalininkėmis?
3 Ką moterys kaip moterys, arba kaip motinos, arba kaip juodaodės britės, arba kaip feministės darytų, jeigu gautų atsakymą į šiuos klausimus?

Nepaisant jų glaustumo tiedu sakiniai turi daug svarbių implikacijų. Jie implikuoja egzistuojant tam tikrą abipusio protegavimo santykį; jie taip pat implikuoja tam tikrą demokratinį procesą. Tiesą sakant, abipusiškumo principas yra sudedamoji NATO doktrinos dalis. Jeigu šaltojo karo metu britams būtų kilęs masinio sunaikinimo pavojus, „britiškoji" tapatybė jiems būtų garantavusi didesnę JAV paramos tikimybę nei tuo atveju, jeigu jie turėtų, tarkime, „rytų vokiečių" tapatybę. Paskutiniajame šio amžiaus dešimtmetyje NATO liko vienintelė reikšminga tarpvalstybinė karinė sąjunga, tačiau toji europinė tapatybė, kuria ji rėmėsi anksčiau, jau yra pažeista. Dėl masinių taikos sąjūdžių tokiose šalyse, kaip Britanija, Vokietija, Graikija ir Ispanija, poveikio NATO dabar neatrodo turinti tvirtą Europos gyventojų, save suvokiančių kaip demokratinių valstybių piliečius, paramą (Kaldor and Anderson, 1987; Liddington, 1989).

KAS YRA TAPATYBĖ?

Iki šiol tapatybės sąvoka naudojomės taip, tarsi ji būtų savaime suprantama; deja, ji tokia nėra. Ar galite identifikuoti save, pasakyti, kas jūs esate, kam priklausote? Kaip atrodo, galimybė pareikšti savo tapatybę

neužsitraukiant persekiojimo ar diskriminacijos pavojaus laikoma didele vertybe, nors kartais ja neįmanoma pasinaudoti nesumokant didelės kainos. Akivaizdu, kad poreikis pareikšti savo tapatybę arba siekis ją susigrąžinti atsiranda dėl esamos ar buvusios grėsmės tai tapatybei. Ši tiesa galioja daugeliu lygmenų. Prisiminkime patetišką afroamerikietės Sojourner Truth iššūkį baltiesiems 1851 metų rinkėjų kongrese. Jai teko reikalauti, kad jos bendražygiai kovoje dėl lygių vyrų ir moterų rinkimų teisių ją pripažintų esant moterį, nepaisant jos „juodumo" ir raumeningumo, atsiradusio dėl ilgamečio sunkaus darbo. Jai teko tiesiai klausti: „Ar aš nesu moteris?" (žr. Adams, 1989, p. 23). Prisiminkime taip pat kreipimąsi, kuriame britų romanistė Radclyffe Hall 1928 m. prabilo apie būtinybę pripažinti moterų homoseksualizmą: „Pripažinkite mus, Dievo vaikus, prieš visą pasaulį. Leiskite mums egzistuoti!" (1956, p. 437). Aštuntajame šio amžiaus dešimtmetyje daugelyje kultūrų lesbijietės ir homoseksualistai „išėjo iš savo slėptuvių". Kitaip sakant, jie išsireikalavo, kad tėvai, bendradarbiai ir valstybės pareigūnai pripažintų *visą* jų tapatybę, ne tik tą, kuri buvo suderinama su esama jų visuomenės arba tarptautine tvarka. Skelbdami savo tapatybę homoseksualistai ir lesbietės metė iššūkį Tarptautinei sveikatos organizacijai, valstybių karinėms vadovybėms, tarptautinių žmogaus teisių teisininkams ir, žinoma, valstybių imigracijos tarnyboms (Tatchell, 1992). Šūkis „Leiskite mums egzistuoti!", žinoma, gali išreikšti visus kitus tapatybės pripažinimo reikalavimus. Kai kurie tarptautiniai ryšiai verčia slėptuvių duris laikyti tvirtai uždarytas; tačiau kai kurie kiti tas duris laužia. „Slėptuvės" gali tapti internacionalizuotomis atodangomis.

Keliant tapatybės pripažinimo reikalavimus keliamas kolektyvinių įsitikinimų ar įpročių teisėtumo reikalavimas, persekiojimo ar diskriminacijos nutraukimo reikalavimas. Ir vis dėlto, kas apibrėžia, pavyzdžiui, velsiečio arba australiečio tapatybę? Ar velsiečius apibrėžia jų kalba, kurią supranta tik (maždaug) 20 proc. Velso gyventojų? Ar jų tapatybę lemia pasiryžimas išsaugoti Velso kultūrą, ir tada nemokantys kalbos gali save laikyti velsiečiais? Ką reiškia „mes" Velso kontekste? O kaip paaiškinti australiečių tapatybę? Kai kurie autraliečiai siekia atsiriboti nuo britų manydami, kad tai jiems suteiks specifiškai australiškąją tapatybę. Kai kurie kiti skelbiasi tikraisiais australiečiais (Pettman, 1992). Galėtume hipotetiškai tarti, jog tapatybės problema yra „mūsų" ir „jų" apibrėžimo problema (Hall, 1993; Curthoys, 1993; Brah, 1993; Bhavani, 1993). Tačiau Spike Peterson (1993) parodo, jog problemiškas yra pats klausimas „kas esame?"

Anot Peterson, jau nepakanka remtis tomis įprastomis sąvokomis, kuriomis iki šiol tradiciškai apibrėžiama „mūsų“ tapatybė. Ji teigia, jog įprastosios kategorijos neteko savo buvusio akivaizdumo, pabrėždama, jog įprastas grupinio tapatumo apibrėžimas remiasi išskirtinumo ir priešpriešos idėja: „mes prieš juos, saviškiai prieš svetimus, piliečiai prieš užsieniečius, tačiau ši nuostata prieštarauja šiuolaikiniams tapatybės suderinamumo su globaliniu bendradarbiavimu reikalavimams“ (1993, p. 2). Tapatybė, kuri konstruojama vadovaujantis priešpriešos principu, mus pririša prie anarchinės tarptautinės sistemos vizijos, kurią kamuoja neišvengiami ir nesibaigiantys konfliktai tarp nacionalinės tapatybės išsaugojimo siekių ir globalinio bendrumo – solidarumo ir politinės koegzistencijos – reikalavimų. Ar turime ir toliau taikstytis su tuo, kad tautinei tapatybei teikiamas prioritetas kitų subnacionalinių ir transnacionalinių tapatybių atžvilgiu (p. 11)?

Peterson taip pat mus ragina kelti kitus, dar drąsesnius klausimus dėl tapatybės ir to, kas iš tikrųjų laikytina tarptautiškumu. Nepakanka apsiriboti tariamai neįveikiama įtampa tarp nacionalinės, arba valstybinės, tapatybės ir vis labiau ryškėjančiais globalinės bendrijos siekiais. Arba tarti, kad tapatybė yra vieną kartą duotas ir nekintantis reiškinys (1993, p. 3). Arba kad galime turėti tik vienalypę, o ne daugialypę savo tapatybę. Intuityviai galbūt manome, jog tapatybės poreikis yra natūralus, universalus reiškinys. Teisė išlaikyti savo žemę, savo kalbą, savo kultūrą atrodo beveik instinktyviai mūsų visų geidžiama vertybė. Daugybei žmonių būdingas ryškus tautinės tapatybės pojūtis. Pakanka priminti futbolą arba kitokias sportines varžybas. Po 1993 metų taikos sutarties tarp Izraelio vyriausybės ir Palestinos išlaisvinimo organizacijos pasirašymo palestiniečių spaudos pirmuosiuose puslapiuose figūravo futbolo rungtynės tarp vietos rinktinės ir prancūzų komandos. Matydami palestiniečių aistruolius (daugiausia vyrus?) mosuojančius savo vėliavomis ir entuziastingai palaikančius savo komandą žurnalistai tai suvokė kaip naujai susiklosčiusios nacionalinės tapatybės liudijimą. Net klausimas, kur rengti būsimąsias Olimpines žaidynes, potencialiai gali sukelti didžiulį nacionalistinių ambicijų protrūkį, pažadinti tapatybės ir priklausomybės jausmus. Tačiau turime atsargiai vertinti visa tai, kas atrodo natūralu arba neišvengiama. Daugelis dalykų, kurie atrodė natūralūs ir neišvengiami, galiausiai atsiskleidė kaip sąmoningų manipuliacijų padariniai. Pagalvokime apie tą Vakarų valstybių politiką, kuria buvo siekiama užkirsti kelią „spalvotiesiems“ užimti aukštesnius postus karinėje tarnyboje, universitetuose, eli-

tiniuose klubuose ar žvalgybos agentūrose. Oficialūs aiškinimai, kai kalbama apie „deramą“ moterų arba nacionalinių mažumų vietą, paprastai apeliuoja į tokios padėties natūralumą arba neišvengiamumą – būtent todėl, kad tokiu būdu jų autoriai išsivaduoja nuo galimos savo veiksmų kritikos (Harding, 1993).

Subtilių analitinių studijų, nagrinėjančių tapatybės konstravimo procesus, šiandien pateikia moterys feminizmo teoretikės iš buvusių kolonijinių šalių arba postindustrinių visuomenių (Mohanty, 1988; Yuval-Davis ir Anthias, 1989; Anthias ir Yuval-Davis, 1993). Tai nėra atsitiktinumas. Būtent šios teoretikės, atrodo, geriausiai suvokia, koks prieštaringas gali būti tapatybės konstravimo procesas ir kaip sunku su šiais prieštaravimais susigyventi, su jais dorotis, juos rekonstruoti. Pagalvokime apie tai, kaip kai kurie tarptautiniai šio dešimtmečio įvykiai turėjo atrodyti moterims. Pavyzdžiui, moteris, kuri nuo pat savo vaikystės save suvokė kaip „moterį“, „musulmonę“ ir „kuveitietę“, po Persų įlankos karo pradėjo save matyti dar ir kaip „pilietę“ bei „potencialią rinkėją“. Tačiau jeigu ji nori būti „rinkėja“, kai kurie kuveitiečiai gali ją priversti išsižadėti „doros moters“ ar „ištikimos kuveitietės“ tapatybės (Tetreault, 1992). Pagalvokime taip pat apie moterį, gyvenančią Britanijoje, suvokiančią save kaip afrokaribietę, kaip britę ir kaip protestantę, kurią dabar atstumia jos bendruomenė dėl to, kad ji mėgina apibrėžti juodaodžių britų „bendruomenės“ sąvoką taip, kad į ją būtų įtraukta moters autonomijos idėja (Sahgal ir Yuval-Davis, 1992). Šios studijos tarptautinių santykių tyrinėtojus turėtų paskatinti susimąstyti dėl to, ar galima apsiriboti tik nacionalinės, valstybinės ir societalinės tapatybės analize. Ši triada faktiškai gali būti tik tapatybės ledkalnio viršūnė.

Gali būti, kad tarptautinius santykius visada reikšmingai veikė kitos tapatybės, kurias iliustruoja visi anksčiau pateikti pavyzdžiai. Rasė, tautybė, klasė, lytis, religija, amžius, pajamos – kiekviena iš šių charakteristikų gali tapti tokio žmonių susitelkimo būdu, kuris daro poveikį tarptautinei politikai. Antai per pastaruosius du dešimtmečius buvo galima pastebėti, kaip tarptautinių santykių analitikams parūpo suprasti naujai mobilizuotą tarptautinį islamiškojo fundamentalizmo sąjūdį. Daugelis tų analitikų taip pat buvo užklupti nepasiruošę, kai nauja tarptautinė Moterų koalicija išsikovojo, kad JT žmogaus teisių agentūra perrašytų „žmogaus teisių“ apibrėžimą, į jį įtraukdama moters teisę į laisvę nuo policijos prievartos ir nuo smurto šeimoje (Defeis, 1991; Kerr, 1993; Tomasevski, 1993).

TARPTAUTINĖ TAPATYBĖS KONSTRAVIMO POLITIKA

Tapatybės konstravimas bei predikavimas atlieka reikšmingą vaidmenį tarptautinėje politikoje. Nuo devintojo dešimtmečio pradžios šioje tyrimų srityje pasirodė išties naujoviškų darbų. Vienas iš pirmųjų buvo dabar plačiai cituojamas (feministiniuose sluoksniuose) Carol Cohn straipsnis „Seksas ir mirtis racionaliame gynybos intelektualų pasaulyje" (1987). Cohn metus dirbo su JAV gynybos intelektualais ir beveik tapo jų siauro rato nare. Šie gynybos intelektualai – tai civiliai, daugiausia vyrai, dirbantys pagal labiausiai įslaptintus valstybinius kontraktus. Kai kurie jų eina pareigas administraciniame aparate, kiti dirba universitetuose arba nepriklausomuose institutuose. Cohn atrado, jog šie vyrai susikūrė savąją tapatybę ir atitinkamą savo bendrijos pojūtį pirmiausia todėl, kad nepaisė projekto, prie kurio kas dieną dirbo, fatališkumo. Anot Cohn, „jie formuluoja tai, ką jie vadina racionaliomis sistemomis, padedančiomis dorotis su branduolinio ginklo sukurtomis problemomis: kaip elgtis ginklavimosi varžybose; kokių atgrasos priemonių imtis siekiant užkirsti kelią branduolinio ginklo panaudojimui; kaip elgtis, šiai atgrasos taktikai nepavykus, branduolinio karo sąlygomis" (p. 688). Ji mėgino suprasti, kaip jie mąsto ir kodėl jie taip mąsto – kuo grindžiama strateginė branduolinė jų mąstysena ir ypač toji specializuota kalba, kurią ji vadina „technostrategine".

Nors Cohn nieko tiesiogiai nesako apie tapatybės formavimąsi, mums čia verta atkreipti dėmesį į jos samprotavimus apie tai, kaip šių gynybos intelektualų kalba formuoja specifinę branduolinių ginklų ir branduolinio karo sampratą. Juk kalba išties dažnai laikoma pagrindiniu tapatybės rodikliu. Kalba nėra tik įvardijimo priemonė, ji taip pat yra kūrybos įrankis. Kalba gali kurti prasmes. Anot Cohn, kalba, kuri vartojama samprotaujant apie branduolinį karą, yra išties savotiška, kupina įvairiausių eufemizmų bei abstrakcijų. „Švarus bombardavimas", „chirurginiai smūgiai", „šalutinė žala" – visa tai yra frazės, kuriomis dangstoma žudymo ir naikinimo realybė, kaip ir kai kurios kitos frazės, kurių daugelis mūsų čia, Vakaruose, išmokome Persų įlankos karo metu. Ji taip pat aptaria „linksmesnius" ir „seksualesnius" technostrateginės kalbos vartojimo būdus. Buvo įprastas glaustas, žargoninis kalbėjimo stilius, dažnai minint „slick'ems" (SLCM – submarine-launched cruise missiles), „glick'ems" (GLCM – ground-launched cruise missiles) bei SRAMS (short-range attack missiles). Kaip pastebi Cohn, „šie žodžiai lengvai sprūsta nuo liežuvio; jie yra trumpi, taiklūs, seksualūs. Per keletą sekundžių jūs galite suvokti jų tuziną" (1987, p. 704).

Kalba, kurią vartoja šie gynybos intelektualai, veikiausiai atlieka esminį vaidmenį konstruojant strateginę tapatybę. Būdami strategai jie neša didžiulę atsakomybę už JAV branduolinės gynybos politiką. Strateginės tapatybės konstrukcijos, draudžiančios minėti tokius dalykus kaip mirtis, skausmas ir naikinimas, padariniai bus neabejotinai reikšmingi. „Švarus bombardavimas" ir „šalutinė žala" beveik neleidžia įsivaizduoti septynmečio vaiko, kurio raumenys atitrūksta nuo kaulų, arba kūdikio, kurio visa oda susiraukšlėja į vieną gumulą (Cohn, 1993, p. 232).

Savo vėlesniame straipsnyje Carol Cohn atpasakoja fiziko, vyriškio, baltojo, jai papasakotą istoriją:

> Kartu su keletu kolegų dirbau kurdamas atsakomojo puolimo modelius, mėgindamas realistiškai apskaičiuoti galimų tiesioginių aukų skaičių kiekvieno modelio panaudojimo atveju. Kartą, naudodamiesi šiek tiek skirtingomis prielaidomis, buvome sumodeliavę konkretų puolimą ir atradome, jog vietoje trisdešimt šešių milijonų būtų tik trisdešimt milijonų aukų. Visi posėdžio dalyviai pritariamai kinkavo galvomis: „Taip, taip, puiku, tik trisdešimt milijonų". Tada staiga *išgirdau*, kas buvo sakoma. Ir jau nesusilaikiau: „Palaukite, ką jūs sakote: *Tik* trisdešimt milijonų! *Tik* trisdešimt milijonų žmogiškųjų būtybių, nužudomų akimirksniu?" Auditorija nuščiuvo. Niekas nepratarė nė žodžio. Jie net stengėsi į mane nežiūrėti. Tai buvo baisu. Pasijutau taip, tarsi būčiau moteris. (1993, p. 227)

Cohn toliau rašo, jog jos pašnekovas sakė niekada daugiau neprasižiosiąs apie tuos dalykus. Ir ji teigia, jog diskursas, kurio kontekste kalbama strategine kalba, yra iš esmės *seksistinis.* Visa, kas šiame kontekste gali būti asocijuojama su moteriškumu – šiuo atveju emocingumas ir žodinis nesitvardymas – yra niekinama. Į elgseną, kalbėseną, mąstyseną – kurios bruožai gali būti siejami su moteriškumu (ir, atitinkamai, su jų turinio skirtingumu) – beveik neatsižvelgiama. Juk mėginant į juos atsižvelgti – baltojo, vyriškio, fiziko supratimu – reikštų pasijusti moterimi: baisu. Šia prasme lytis ir konkrečiai visa tai, kas laikoma moteriškumo bruožais, veikia kaip tam tikrų mąstymo, veiksmo ir kalbėsenos būdų priešprieša. Jeigu strateginės tapatybės konstrukcijos turi galią nustatyti, kas leistina sakyti ar mąstyti, tai jos išties turi didžiulę galią, kurios padariniai potencialialiai labai grėsmingi.

Panašių išvadų galima prieiti nagrinėjant karinės tapatybės konstrukcijas. Įvairūs autoriai (pvz., Holden ir Ardener, 1987; Isaakson, 1989; Cock, 1992) kelia tezę, jog lyčių tapatybės konstrukcija vaidina didžiulį vaidmenį daugelio visuomenių karinėje mąstysenoje bei ideologijoje. Kariškių mokymo ir lavinimo procese sistemiškai apeliuojama į tradicines

vakarietiškas vyriškumo dorybes. Pašauktiniai mokomi, kad būti kariu reiškia būti vyru, o ne moterimi (Hartsock, 1989, p. 134). Pabrėžiama karinė drąsa ir vyriškumas, tą vyriškumą konstruojant ne silpnumo ar kaprizingumo, bet stiprumo ir klusnumo terminais. Nepaliekama beveik jokios erdvės tam, kas galėtų būti siejama su moteriškumu. Štai ką sako generolas Robertas H. Barrow, iki 1983 m. ėjęs JAV karinių jūrų pajėgų vado pareigas:

> Karas – tai vyro darbas; biologinė konvergencija mūšio lauke [jis turi omeny moterų dalyvavimą karo operacijose] būtų ne tik nepriimtina atsižvelgiant į menkesnes moters galias, bet ji taip pat reikštų didžiausią psichologinę netektį kiekvienam vyrui, nes jis nori manyti, jog kaunasi gindamas savo moterį toli užnugary, o ne tą moterį, kuri stovi gretimame apkase. Tai žlugdo vyriškąjį ego. Kai suvoksite šiuos dalykus, tapsite karo vyriškumo gynėjais. (Cituojama pagal Hartsock, 1989, p. 134)

Šios konkrečios vyriškos tapatybės konstravimo padariniai dar labiau atsiskleidžia karo atveju. Johnas McNaughtonas, JAV gynybos sekretoriaus padėjėjas 1965 metais, taip apibendrino JAV tikslus Vietnamo kare: 10 proc. tų pastangų turi būti skirta vietnamiečių gyvenimui pagerinti, 20 proc. – išlaikyti šią teritoriją nepriklausomą nuo kinų ir 70 proc. – išvengti žeminančio pralaimėjimo (Hartsock, 1989, p. 147). JAV vyriškumo nesėkmės Vietname nuolat primenamos, kai įvyksta panašūs konfliktai (Jeffords, 1989; Weber, spaudoje). Amerikietiškasis gyvenimo būdas nenumato galimybės „žemintis prieš gaują siauraakių rytiečių juodomis pižamomis“ (Hutchinson, 1990, p. 58).

Tačiau ne tik ši konkreti vyriškumo konstrukcija turi reikšmės tapatybei formuoti ir karui. Abouali Farmanfarmaiano įsitikinimu, seksistinių ir rasistinių tapatybių konstravimas buvo lemiamas Persų įlankos karo veiksnys. Farmanfarmaianas primena, jog prieš pat Persų įlankos karą, kai George'as Bushas ir Jungtinės Tautos sausio 15-ąją paskelbė kaip ultimatyvų terminą, daugelis amerikiečių dar netikėjo, kad karas iš tiesų įvyks. Tiek Kongrese, tiek už jo ribų jam buvo reiškiamas saikingas nepritarimas (1992, p. 113). Tačiau 1990 metų gruodžio pabaigoje pritarimas karui tapo beveik visuotinis. Anot Farmanfarmaiano, apeliacijos į JAV piliečius siekiant jų pritarimo karo veiksmams buvo grindžiamas daugiausia moraliniais, o ne pragmatiniais argumentais: „vaizduojant JAV kaip teisuolišką pasaulio gynėją, o Iraką kaip destruktyvią blogio jėgą, George'ui Bushui pavyko suformuoti kariniam smūgiui palankią viešąją nuomonę“ (p. 113).

Farmanfarmaianas aiškina, jog Irako demonizavimo kampanija pradėjo telkti dėmesį į Irako vykdomus žiaurumus ir ypač į seksualinio pobūdžio žiaurumus. Mėnesį prieš ultimatumo terminą žiniasklaidoje smarkiai padaugėjo medžiagos apie tebesitęsiantį „Kuveito suverenumo pažeidinėjimą“, jį vis labiau siejant su seksualiniais irakiečių nusikaltimais. Vaikų žudymas, moterų prievartavimas ir kankinimas tapo pagrindiniu dėmesio objektu. Sugestionuodamas, kad Irako kareivių prigimtis sadistinė, nacionalinės televizijos laidoje George'as Bushas įtūžęs mojavo rašiniu, kuriame buvo aprašytas epizodas, kaip irakiečiai kareiviai išnešę kūdikius iš inkubatoriaus stebėjo jų mirties agoniją (p. 114). Vėliau pasirodė, jog toji istorija buvo netiesa.

Paplito Kuveito „išprievartavimo“ sąvoka. *New York Times* pirmajame puslapyje paskelbė reportažą, kuriame stambiu šriftu išskirta, jog „daugiau nei ketvertą mėnesių po Irako invazijos kuveitiečiai plėšiami, kankinami, jų moterys prievartaujamos“. Laikraštis taip pat citavo „neįvardytą aukštą JAV pareigūną“, kuris Artimųjų Rytų kultūrą apibūdino kaip „žaginimo kultūrą“. Farmanfarmaianas neteigia, jog prievartos ir kankinimų nebūta, jis veikiau siekia parodyti, „kaip lengvai ir natūraliai tam tikri konstruktai gali būti suformuoti ir įdiegti į žmonių sąmonę“ (p. 114). Jo įsitikinimu, panika dėl irakiečių vykdomo masinio moterų prievartavimo ir kūdikių žudymo pačią karo problemą atitraukė nuo realių ir konkrečių grėsmių ją susiedama su Amerikos sąmonei būdingais vaizdiniais bei baimėmis. „Grėsmingojo Kito vaizdinys ir ribos, apibrėžtos aplink Kitą, ginant Savus – karas vyko šio įvaizdžio pagrindu, kariaujama buvo su šiuo Irako įvaizdžiu, ne su pačiu Iraku“ (p. 115; žr. taip pat Parker ir kt., 1992).

Specifinės tapatybės priskyrimas Irakui šiuo atveju glaudžiai siejamas su rasinio kitoniškumo sąvokomis. Kaip pažymi Farmanfarmaianas, moterų prievartavimas išties vyko, o jo aukomis buvo daugiausia Kuveite dirbusios migrantės moterys. Tačiau vaizduotis, jog moterų prievartavimas „nėra vienas būdingųjų karo aspektų visame pasaulyje, reiškia tikėti iliuzija. Skirtumą lemia tai, kaip šis reiškinys žmonių suvokiamas ir kaip į jį reaguojama“ (p. 115). Anot Farmanfarmaiano, jeigu irakiečių kareivių prievartos aktai susilaukė triuškinamo atsako, tai į tokius pat JAV kariškių nusikaltimus paprastai numojama ranka. Jis teigia, jog „tarptautiniame atributų padalijime“ žagintojų etiketė lipdoma kitų rasių atstovams (p. 116). Tai pasakytina apie pačią JAV kariuomenę. Juodaodžiams JAV kareiviams, Antrojo pasaulinio karo metu dislokuotiems britų bazėse, grėsė didesnė tikimybė nei baltaodžiams būti nuteistiems už seksualinius nusikaltimus (Enloe, 1989, p. 70).

Šie tapatybės konstravimo bei predikavimo būdai ir jų implikacijos tarptautiniams įvykiams neturi būti suprantami vien kaip simbolikos ar metaforikos dalykai, nes tai yra visiškai realūs ir konkretūs dalykai. Tačiau, kaip pabrėžia Farmanfarmaianas, bet koks mėginimas susieti seksualinės, vyriškumo ar rasinės tapatybės konstravimą su konkrečiais tarptautiniais įvykiais susiduria su informacijos stygiaus problema (1992, p. 133). Seksualumo, vyriškumo, rasinio kitoniškumo sąvokos yra užslėptos ne tik empiriniu, bet ir epistemologiniu atžvilgiu. Tarptautinių santykių tyrinėtojams bei teoretikams nepaprastai sunku suvokti, jog gali būti konkretūs ir reikšmingi šių sąvokų ryšiai su „realiais" tarptautiniais įvykiais, tokiais kaip karas. O tai turi svarbių implikacijų teoretizavimui tarptautinių santykių srityje, kurias dabar aptarsime.

IMPLIKACIJOS TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJAI

Šiame skirsnyje mėginsime susieti aptartąją tapatybės konstravimo problemą su dabartiniais ginčais tarptautinių santykių teorijoje, visų pirma su tarpparadigminiu (Banks, 1985; Whitworth, 1989) ir postpozityvistiniu ginču (*International Studies Quarterly*, 1989).

Terminą „tarpparadigminis ginčas" įvedė Michaelas Banksas (1985) iškeldamas tezę, jog tarptautinių santykių tyrimai susikoncentravo į trejetą pagrindinių paradigmų – realizmą, pliuralizmą ir struktūralizmą (kitaip žinomą globalizmo pavadinimu). Šis požiūris į tarptautinių santykių teorijos studijas plačiai paplito (Holsti, 1985; Little ir Smith, 1991; Viotti ir Kauppi, 1993). Mėginkime panagrinėti, kokias problemas šioms trims paradigmoms gali iškelti aptartoji tapatybės tematika.

Nuo penktojo dešimtmečio realizmas yra vyraujanti tarptautinių santykių disciplinos paradigma. (Realizmo terminą čia vartojame šiek tiek nenoriai, nes faktiškai realizmas yra gana naivus ir *ne*realistiškas, ypač nagrinėjant galios ir valdžios problematiką; žr. Enloe, 1989.) Šioje paradigmoje pagrindiniais tarptautinės arenos aktoriais laikomos valstybės ir jos paprastai traktuojamos kaip vieningi ir racionalūs agentai. Realizmo teoretikai daugiausia dėmesio skiria valstybių santykiams ir ypač potencialiems ar aktualiems valstybių konfliktams. Tokie konfliktai laikomi prigimtiniu valstybių elgsenos bruožu, pirmiausia dėl to, kad valstybės egzistuoja anarchinėje tarptautinėje sistemoje. Būdingi klausimai, kurie domina realistus, koncentruojasi aplink stabilumo, suverenumo, jėgos ir galios temas – kaip išlaikyti stabilumą, kaip ir kodėl jis sužlunga, kaip išsaugoti suverenumą, kada ir kaip naudoti jėgą palaikant stabilumą ar

ginant suverenumą. Jėga ir galia yra pagrindinis realistinės analizės dėmesio objektas. Ji laikoma bene svarbiausiu tarptautinės valstybių sistemos principu, kuris grindžiamas hobsiškąja pasaulio ir žmogaus prigimties samprata. Ji taip pat laikoma ekonomine vertybe, nes hobsiškajame pasaulyje ji reikalinga ginant savo turtą nuo užpuolikų. Ar realistinėje paradigmoje apskritai yra vietos teorizavimui ar mąstymui tapatybės tema?

Kadangi realistai apsiriboja valstybių ir tarpvalstybinių konfliktų problematika, šiame kontekste, matyt, apskritai neįmanoma kelti tapatybės klausimų. Tokioms specifinėms grupėms kaip moterys, etninės grupės ar vaikai realistai neskiria dėmesio laikydami jas nereikšmingomis tarptautinės sistemos funkcionavimui. Šiuolaikinių tarptautinių santykių teoretikus realistai ragina „grįžti prie pamatinio disciplinos tikslo – gilintis į karų priežastis, analizuoti taikos, tvarkos ir saugumo sąlygas“ (Kal Holsti, pagal Whitworth, 1989, p. 267). Šį raginimą palaiko Kennethas Waltzas (1993) teigdamas, kad „tarptautinių santykių teorija negali būti visa ko teorija. Tai yra teorija apie tam tikrus pasauliui rūpimus dalykus.“ Anot Waltzo, vieninteliai reikšmingi tarptautiniai agentai yra valstybės, kurias jis vadina pamatiniais tarptautinės politinės sistemos vienetais (1986, p. 338).

Tai gana įtikinamas atsakymas tiems realizmo kritikams, kurie šiai paradigmai priekaištauja dėl nesidomėjimo moterų, etninių grupių, vaikų ir panašių marginalizuotų grupių vaidmeniu tarptautinėje arenoje. Tokių grupių patirtis realistų nėra atmetama kaip *nesvarbi*, o veikiau kaip *neesminė* tarptautinės sistemos funkcionavimui. Iš dalies ji yra neesminė dėl to, kad tokios grupės neturi apčiuopiamos politinės įtakos. Šis faktas ypač išryškėja tada, kai į pirmą planą iškeliama „aukštoji politika“, kurios klasikinis atvejis yra karas. Realistai neneigia to, kad moterys nukenčia per karus ar kad jos nukenčia specifiniais būdais. Privačiai (ne spaudoje, ne auditorijoje) realistas gali pripažinti, jog moterų prievartavimas yra įprastas karo ginklas. Tačiau jis nedarys tolesnių išvadų. Jis nepripažins, kad tapatybė, konstruojama lyčių ar rasių skirtumo pagrindu, gali būti svarbus karo sukėlimo, jo tąsos ir eigos veiksnys. Agentai, kurie realistą domina ir kuriuos, jo manymu, verta stebėti ir išklausyti, tėra saujelė žmonių – joje paprastai vyrauja dominuojančios etninės grupės vyrai – kurie disponuoja valstybės valdymo galia. *Jie* yra priežastiniai veiksniai. Visa kita tėra padariniai.

Tačiau, anot Sandros Whitworth, nors realizmo ontologinis prisirišimas prie valstybių ir valstybinių veikėjų užkerta kelią lyčių problematikos analizei, jame vis dėlto gali būti epistemologinių atodangų, kuriose iš principo ši problematika gali būti teoriškai tematizuojama (1989,

p. 267–268). Konkrečiai ji turi omeny labiau klasikinį realizmą, kuris pripažįsta, jog tokie dalykai kaip nacionalinis interesas, galia ir valstybių sistema nėra iš anksto duoti tuo atžvilgiu, kad tai būtų „natūralios" kategorijos, o yra istoriškai sąlygoti dalykai. Tad atrodo, jog šiame kontekste realizmas teikia tam tikrų galimybių teorizuoti apie tokių prasmių konstravimą analizuojant, pavyzdžiui, karinės tapatybės arba elgsenos kare konstruktus.

Ar tai reiškia, kad tapatybės klausimus galime integruoti į realizmo koncepciją ar net prasmingai kelti išlikdami jos rėmuose? Sandra Whitworth teisingai pabrėžia, kad realizmo prisirišimas prie struktūrinių jėgų ir valstybių, kaip pamatinių tarptautinės sistemos vienetų, labai apriboja realizmo galimybes dorotis su mūsų iškeltąja tapatybės problematika. Tačiau net jeigu kalbame apie epistemologinę atodangą teorizavimui tapatybės klausimais, tai, mūsų įsitikinimu, ją visiškai uždaro pozityvistinės realizmo prielaidos. Prie šios minties dar grįšime aptardami postpozityvistinį ginčą.

Kokias tapatybės teorinio įprasminimo galimybes teikia pliuralistinė paradigma? Pliuralizmas skiriasi nuo realizmo tuo, kad pripažįsta tokių agentų, kaip tarpnacionalinės korporacijos ir organizacijų, tokių, kaip Jungtinės Tautos bei Europos Bendrija, vaidmenį tarptautinėje politikoje. Be to, valstybė laikoma ne vieningu agentu, o veikiau įvairių tarpusavyje konkuruojančių reikalavimų bei interesų konglomeratu. Pasaulinės politikos problematika laikoma kintančiu dalyku – neapsiribojama vien karinio saugumo tema. Pagrindinės pliuralistinės paradigmos sąvokos yra tarpusavio priklausomybė ir transnacionalizmas. Klasikinis pliuralistinės perspektyvos pavyzdys – tai Johno Burtono (1972) iškeltas pasaulinės visuomenės, arba „voratinklinis", pasaulio modelis.

Pliuralizmo paradigma tarptautinių santykių teoretikui leidžia išplėsti aktualios teorinės problematikos akiratį. Ar tai reiškia, kad šioje paradigmoje galimas adekvatus tapatybės konceptualizavimas? Empirinio lygmens problematika čia išties išplečiama, o tai, anot Whitworth, gali reikšti, jog feministiniai tarptautinių santykių aspektai pliuralistinės paradigmos gali būti toleruojami (1989, p. 269). Panašiai ji gali toleruoti ir kitais aspektais identifikuojamų grupių, tokių kaip etninės arba religinės grupės, problematiką. Žinoma, tai laiko šios paradigmos privalumu tie teoretikai, kuriems realistinė tarptautinių santykių vizija atrodo pernelyg siaura. Ir vis dėlto pozityvistinės pliuralizmo prielaidos verčia abejoti, ar jame atsirastų erdvės teorizavimui apie lyčių ar rasių tapatybės konstravimą ir šių konstruktų poveikį tarptautiniams įvykiams bei procesams.

Struktūralistinėje/globalistinėje paradigmoje tarptautinės sistemos agentais laikomos valstybės, visuomenės bei nevalstybiniai agentai, veikiantys daugiausia kapitalistinės pasaulinės sistemos parametruose. Šiuo atžvilgiu visi jie traktuojami kaip globalinės kapitalistinės struktūros veiksniai. Į tarptautinius santykius žvelgiama iš istorinės ir visų pirma iš pasaulinio kapitalizmo raidos perspektyvos. Dėmesys telkiamas į dominavimo struktūras tiek visuomenių viduje, tiek tarp visuomenių, pagrindinį vaidmenį skiriant ekonominiams veiksniams.

Kaip ir pliuralizmo paradigmos atveju, struktūralizmas/globalizmas leidžia išplėsti empirinę disciplinos problematiką, ir tai reiškia, kad gali būti tematizuojamos kai kurios iš tų tapatybių, kurių nepaiso realizmas. Tačiau iš esmės visos trys paradigmos yra ontologiškai ir ideologiškai angažuotos, o tai labai apriboja problemų, kurios jų gali būti laikomos reikšmingomis tarptautinių santykių analizei, ratą. Taip pat aišku, jog šios trys pozicijos nėra tarpusavyje nesuderinamos. Kaip pažymi Viotti ir Kauppi (1993, p. 11), tokie realistai kaip Robertas Gilpinas neneigia ekonominių veiksnių reikšmės tarptautiniuose santykiuose; jis nesutaria su pliuralistais ir struktūralistais/globalistais tik dėl santykinės politinių-karinių ir ekonominių veiksnių svarbos.

Žodžiu, realistai yra per daug įsitraukę į valstybinę bei karinę-politinę problematiką, pliuralistai – į empirinę transnacionalinių procesų problematiką, o struktūralistai (globalistai) – į ekonominę bei klasinę problematiką, kad jų tarptautinių santykių analizės paradigmose atsirastų pakankamai vietos spręsti mūsų iškeltoms tapatybės problemoms. Visos trys paradigmos yra per daug ribotos ontologiškai, metodologiškai ir epistemologiškai, ir ribotos būtent tais aspektais, kurie būtini adekvačiai tapatybės problemų konceptualizacijai. Jų aklumas tokiai svarbiai problematikai griauna jų pretenzijas į tai, esą jos pateikia adekvatų pasaulinę politiką formuojančių veiksnių vaizdą. Jau kalbėjome, kad metodologiniai bei teoriniai poslinkiai tarptautinių santykių disciplinoje, vykstantys nuo devintojo dešimtmečio pradžios, jos darbotvarkę papildė naujais klausimais. Pabaigoje aptarsime šiuos poslinkius.

POSTPOZITYVIZMAS

Postpozityvistinis, kitaip dar vadinamas tretysis, ginčas aprėpia keletą minties srovių ir keletą skirtingų teoretikų grupių, iš kurių pirmiausia paminėtini feminizmo, kritinės teorijos, postmodernizmo ir poststruktū-

ralizmo atstovai. Kiekviena grupė turi savo teorinę darbotvarkę, tačiau jos visos sutartinai meta iššūkį pozityvistinėms prielaidoms, kuriomis remiasi dauguma tarptautinių santykių teorijų, tarp jų realizmas, pliuralizmas ir struktūralizmas/globalizmas. Postpozityvistų įsitikinimu, standartinės tarptautinių santykių teorijos paradigmos atsidūrė specifinės teorijos ir realybės sampratos spąstuose, ir tai paaiškina, kodėl jos negali ir nenori plėsti arba keisti savo tyrimų darbotvarkės. Žodžiu, realizmo, pliuralizmo ir struktūralizmo/globalizmo paradigmos savo ontologinių bei ideologinių prielaidų pagrindu gali sukurti tik labai specifinį tarptautinių santykių vaizdą, todėl yra ribotos taip pat teoriškai bei epistemologiškai. Šis jų teorinis bei epistemologinis ribotumas lemia tai, ką jos tematizuoja tarptautinių santykių arenoje: jų aprašomos šios arenos struktūros tėra jų supaprastintų teorinių vaizdinių atspindžiai. Tad tapatybės problemos svarbios ne tik praktiniu atžvilgiu, – jų implikacijos paliečia pačius tarptautinių santykių studijų pagrindus.

Visa tai yra gana painūs dalykai, tačiau svarbu turėti bent tam tikrą šių dalykų supratimą iš tapatybės problematikos pozicijos. Pirmiausia svarbu suprasti štai ką: tezė, kad tarptautinių santykių teorija negali aprėpti visko, teoretiko dar neatpalaiduoja nuo būtinybės mąstyti apie marginalizuotos tapatybės grupių gyvenimą bei patirtį arba apie tapatybių konstravimo pasaulyje būdus ir apsiriboti valstybe kaip pagrindiniu referentu. Kitų paradigmų problemiškumas yra tai, kad jos remiasi tokia pasaulio samprata, kurioje jis suvokiamas taip, tarsi jau būtų padalytas į atskirus realybės fragmentus, kuriuos tereikia nušviesti. Teorija tada tarptautinių teoretikų gali būti naudojama kaip įrankis šiems realybės fragmentams paaiškinti arba suprasti ir net numatyti būsimus tarptautinius įvykius. Reikšminga, kad tarptautinių santykių teoretikų nesugebėjimas numatyti komunizmo žlugimą ar net Izraelio ir Palestinos išlaisvinimo organizacijos tarpusavio pripažinimą disciplinoje sukėlė šiokį tokį konfūzą.

Pozityvistinė pasaulio ir tikrovės samprata vis dar būdinga vyraujančioms tarptautinių santykių doktrinoms, nors disciplinoje jau prasidėjo „trečiasis ginčas“, arba postpozityvistinė revoliucija. Pozityvistinė pasaulio samprata sugestionuoja, kad tam tikrų referentų ar tapatybių iškėlimas į tarptautinių santykių teorijos dėmesio centrą nėra specifiškai politinis ar epistemologiškai reikšmingas aktas; jis tėra pasirinkimo dalykas. Kitaip sakant, pozityvistų manymu, referento pasirinkimas yra neutralus aktas. Waltzas savo referentais gali pasirinkti valstybes, karus bei lyderių elgseną, kiti gali tyrinėti moterų ar kurios nors kitos jų pasirinktos gru-

pės padėtį. Kiekvienas tada kaupia duomenis apie pasirinktąją grupę ir kuria atitinkamas teorijas. Jimas George'as tai vadina „stebėtojiška pažinimo teorija, kuri postuluoja, jog žinios apie realųjį pasaulį distiliuojamos iš išorinių faktų visumos" (1993, p. 203). Markas Neufieldas analogiškame kontekste kalba apie „tiesą kaip atitikimą" (1993, p. 55). Tai implikuoja įsitikinimą, kad „teoriją" ir „realų" pasaulį skiria griežta riba, kad „teorija yra „viduje" generuojamų „išradimų" sritis, o realybė yra „išorinis" dėsningumų rezervuaras, – dėsningumų, kuriuos teorijos (retrospektyviai) aiškina, klasifikuoja ir sistematizuoja ... teorija ... visada skiriasi nuo to pasaulio" (George, 1993, p. 209). Svarbiausia čia tai, kad teorija vaizduojama kaip „kognityvinė reakcija į pasaulį, ne kaip pasaulio konstravimo priemonė. Teorija šiame kontekste yra antrinė faktų atžvilgiu" (p. 213).

Tačiau teorija *nėra* antrinė faktų atžvilgiu. Priešingai, teorija atlieka esminį vaidmenį konstruojant ir apibrėžiant tai, kas laikoma faktais. Būtent šia pagrindine prielaida remiasi tie tarptautinių santykių teoretikai, kurie laikosi postpozityvistinės nuostatos. Tai nėra visiškai nauja idėja. Albertas Einsteinas sakė, kad „iš principo visiškai klaidinga mėginti teoriją grįsti vien stebėjimo duomenimis. Realiai vyksta priešingas procesas" (cituojama pagal MacKinnon, 1989, p. 106). Tačiau šiai idėjai atkakliai priešinasi vyraujanti tarptautinių santykių teorijos srovė, laikydamasi ištikimybės realistinei-pozityvistinei paradigmai (Runyan ir Peterson, 1991; Peterson, 1992b; George, 1993). Atsakydami į priekaištus, esą jie tarnauja galingųjų interesams ir gina *status quo*, realistai ir neorealistai tvirtina, jog jie tik „aiškina tai, kas iš tikrųjų egzistuoja" (Runyan ir Peterson, 1991, p. 70).

Tai, „kas iš tikrųjų egzistuoja" realistinei/pozityvistinei sąmonei, yra tam tikras pasaulio vaizdas, kuriame kai kurie dalykai laikomi *pagrindiniais* ir *svarbiais*, tuo tarpu kiti – *specifiniais*, *lokaliniais* ir galiausiai *neesminiais* tarptautinių santykių teorijos požiūriu ir tarptautinės sistemos funkcionavimo atžvilgiu. Centriniai ir svarbiausi veiksniai – tai valstybės, lyderiai, karai; lokaliniai ir galiausiai nereikšmingi veiksniai – tai lyčių, religinės, etninės ir rasinės priešpriešos bei konstrukcijos. Žinoma, religija arba tautybė gali būti pripažįstama kaip papildomas konfliktiškumo eskalavimo ar solidarumo įtvirtinimo veiksnys. Tačiau didžioji dauguma neorealistų, vis dar dominuojančių tarptautinių santykių teorijoje, mano, jog sisteminėms teorijoms, kurioms pirmiausia rūpi valstybių jėgų pusiausvyra, nebūtina tokius „kintamuosius" laikyti reikšmingais aiškinant tarptautinės sistemos funkcionavimą ir tarptautinių įvykių eigą.

Vis dėlto, nepaisant norų tarptautinę sistemą supaprastinti ją redu-

kuojant, pavyzdžiui, į valstybių, tautų, visuomenių ar regionų santykius, tapatybės politika išlieka esminė jos dalis. Įvairių tapatybių konstravimas, predikavimas, internalizavimas, neigimas ar atkūrimas yra nenutrūkstamas procesas, kuris vyksta tiek pasaulinės politikos užkulisiuose, tiek pačioje scenoje. Pačios ribos, kurios vieną šios tarptautinės sistemos dalį skiria nuo kitos, konstruojamos „savųjų" („mūsų") identifikavimo ir jų atskyrimo nuo „svetimųjų" („jų") pagrindu. Tiesą sakant, pati tautos, arba nacijos, sąvoka neįsivaizduojama be šios „svetimųjų" arba „svetimšalių" idėjos. Migrantai atsirado anksčiau už nacionalinę valstybę. Būtent šių ribų konstrukcija migrantus pavertė „svetimšaliais".

Verta atkreipti dėmesį į ribų sąvoką ir apmąstyti įžvalgą, kad ribos dažnai tampa regimos, bent jau regimos aiškiai, tik tada, kai jos peržengiamos. Tai pasakytina ne tik fizikine prasme, nors ir fizinės „fronto linijos" peržengimas gali būti pavojingas. Keletas britų neseniai tai patyrė savo kailiu, kai peržengė Kuveito ir Irako sieną. Protestantas, kuris 1993 m. buvo nužudytas Šiaurės Airijoje katalikų bare kitų protestantų, sumokėjo gyvybės kainą už kitokios ribos peržengimą. Veikiausiai jis nenorėjo pripažinti šios ribos, tačiau už jos nepripažinimą jam teko sumokėti baisią kainą. Ribos dažnai keičiasi, net jeigu žmonės nekeičia savo fizinės padėties, ir tada jie staiga atsiduria už „skiriamosios linijos", staiga tampa „kitais", „svetimais", „svetimšaliais"; kaip, pavyzdžiui, serbai Kroatijoje, Bosnijos musulmonai Serbijoje, neeuropiečiai naujoje Vakarų Europoje, kuri savo piliečius pradeda apibrėžti pagal etninius bei rasinius kriterijus (Kofman ir Sales, 1992; MacDonald, 1993; Anthias ir Yuval-Davis, 1993). Tarsi iliuzionistų triukuose manipuliuojant dūmų uždangomis ir veidrodžiais, staiga atsiranda naujos ribos, naujos arba naujai apibrėžtos tapatybės visiškai nepriklausomai nuo to, ar tie žmonės, kuriuos jos apibrėžia, jų norėjo ir nepaisant to, kad dėl jų žmonės nukenčia arba net žūsta.

TAD KAS MES ESAME?

Teiginys, kad gyvename sudėtingame pasaulyje, kuris negali būti aprašytas ar paaiškintas supaprastintų teorijų priemonėmis, turbūt jau tampa postpozityvistine banalybe. Tačiau jeigu mėginame geriau suprasti šį pasaulį, o ypač tuos įvykius, kurie neša skausmus ir praradimus, tai kodėl turėtume nepaisyti tų įžvalgų, kurios mums leistų šį tikslą pasiekti? Jeigu realizmo teoretikai iš tiesų siekia nuodugniai ir sistemiškai išsiaiškinti

karų priežastis, tai kodėl jiems nederėtų įsigilinti į tam tikrų vyriškumo įvaizdžių internalizavimą karo ideologijoje? Jeigu jie siekia, kad jų auditorija būtų intelektualiai geriau pasiruošusi dorotis su tarptautinės politikos problemomis, tai kodėl savo analizės jiems neišplėtus taip, kad ji apręptų tapatybės sąvokas?

Žinoma, gali būti ideologinių trikdžių tokiems klausimams tematizuoti. Antai paprastai manoma, kad lytinė tapatybė neturi nieko bendra su karo priežastimis ar su elgsena karo metu. Tačiau nors tai tėra prielaida, ji daro įtaką supratimui, į ką analizėje būtina ir į ką nebūtina atsižvelgti. O kai ši ideologinė nuostata susiejama su ribotu epistemologiniu realybės konstravimo supratimu, tada tarptautinių santykių teoretikams nesunku vaizduotis, jog tokie dalykai kaip tapatybės politika neturi ypatingos reikšmės mėginant suprasti tarptautinę sistemą. Be to, žinoma, požiūrio pakeitimas reikalauja papildomų pastangų tuo atžvilgiu, kad turi būti skaitoma daugiau knygų (tokių, kurias daugelis realizmo teoretikų laiko nereikšmingomis), kad turi būti įsisavinamos naujos metodologijos, taip pat revizuojamos senos pozicijos.

Kalas Holsti (1993) yra vienas iš tų, kurie sielojasi dėl tokios tarptautinių santykių disciplinos teorinės ekspansijos. Jo įsitikinimu, ši ekspansija negarantuoja pažangos. Jeigu nesutariame bent jau dėl pagrindinių disciplinos tikslų ir svarbiausių realaus pasaulio problemų, tai „kyla pavojus, jog [tarptautinių santykių teorijos] meniu taps beskonis visiems, išskyrus negausius universitetinių šventovių gyventojus“ (p. 408). Kodėl taip turėtų atsitikti? Jeigu, kaip sako Holsti, mūsų „klientai“ yra studentai ir politiniai veikėjai, ir jeigu jie nori iš mūsų sužinoti, „kas dedasi realiame pasaulyje“ (p. 407), tai mėgindami geriau suvokti šį „realų pasaulį“ jie turėtų kelti daugiau gilesnių ir kritiškesnių klausimų. Tai, kas „aišku kaip ant delno“ (p. 407), gali būti tuo, ką psichologai vadina suvokimo iliuzija. Tokių iliuzijų atvejais to, ką vienas mato tarsi ant delno, kitas gali visiškai nematyti. Tas pat pasakytina apie tarptautinės politikos „realybę“. Paprasti klausimai „Kas aš esu?“ ir „Kas nustato, kas aš esu?“ gali tapti revoliuciniais klausimais tarptautinių santykių disciplinoje – panašiai kaip tas klausimas, kurį iškėlė berniūkštis, norėdamas suprasti ne tai, kokius rūbus karalius vilki, o tai, kodėl jis nuogas.

Globalizacijos amžiuje, kai pateikiami globalizuoti valgiaraščiai, groja globalizuota muzika ir skelbiamas globalinis laikas, tapatybės poreikio atgimimas gali būti traktuojamas kaip baimės dėl ištirpimo vienodybėje padarinys. Galime gerti kokakolą, valgyti suši ir per TV žiūrėti *Kaimynus* būdami beveik bet kurioje šalyje. Kova dėl tapatybės gali būti traktuo-

jama kaip priešinimasis šiam globalinio suvienodėjimo įvaizdžiui. Alternatyvioje interpretacijoje ji gali būti traktuojama kaip lokalinės bendruomenės ilgesio išraiška postmodernistinėje, globalistinėje epochoje. Šį jausmą gali žadinti „tradicijos“ nostalgija, kuri gali būti konstruojama kaip nacionalinės valstybės, modernybės simbolio, ilgesys. Šiuo požiūriu tapatybių konstravimas gali tapti dinamiškesnis ir įvairialypiškesnis mums žengiant į dvidešimt pirmąjį amžių. Tačiau tai nereiškia, kad tarptautinių santykių teorija gali nepaisyti tapatybės problematikos. Kas esame, kaip esame, kas mus apibrėžia, kaip tarptautiniams procesams bei įvykiams daro įtaką ir juos sąlygoja tapatybės konstrukcijos – visa tai yra esminiai tarptautinės politikos klausimai. Kiekvienas, kuris mėgina suprasti tarptautinės politikos tendencijas, tačiau purtosi kaip mašalų visos šios neįtikėtinai painios ir dinamiškos tapatybės problematikos, rizikuoja susilaukti staigmenų.

Pastaba

Marysia Zalewski dėkoja Richardui Wyn Jonesui ir Ralfui Goldakui už jų atskleistas įžvalgas tapatybės klausimu, taip pat Kenui Boothui ir Steve'ui Smithui už redagavimo paslaugas.

Nuorodos

Adams, M. L. 1989: *There's no place like home: on the place of identity in feminist politics.* Feminist Review 31, 22–33.

Anthias, F. and Yuval-Davis, N. with Cain, H. (ed.) 1993: *Racialized Boundaries, Race, Nation, Gender, Colour and the Anti-Racist Struggle.* London: Routledge.

Banks, M. 1985: *The inter-paradigm debate.* In M. Light and A. J. R. Groom (eds), *International Relations: A Handbook of Current Theory,* London: Frances Pinter, 7–26.

Bhavani, K. K. 1993: *Towards a multicultural Europe? „Race“ nation and identity in 1992 and beyond.* Feminist Review, 45, 30–46.

Brah, A. 1993: *Re-framing Europe: en-gendered racisms, ethnicities and nationalisms in contemporary Western Europe.* Feminist Review, 45, 9–29.

Burton, J. 1972: *World Society.* Cambridge: Cambridge University Press.

Cock, J. 1992: *Women and War in South Africa.* London: Open Letters Press.

Cohn, C. 1993: *Wars, wimps, and women: talking gender and thinking war.* In M. Cooke and A. Wollacott (eds), *Gendering War Talk,* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Cohn, C. 1987: *Sex and death in the rational world of defense intellectuals. Signs,* 12(4), 687–718.

Curthoys, A. 1993: *Feminism, citizenship and national identity.* Feminist Review, 44, 19–38.
Defeis, E. F. 1991: *An international human right: gender equality.* Journal of Women's History, 3(1), 90–107.
Duchen, C. (ed.) 1993: *A continent in transition: issues for women in Europe in the 1990s.* Women's Studies International Forum, 15(1) (special issue).
Enloe, C. 1989: *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics.* London: Pandora.
Farmanfarmaian, A. 1992: *Did you measure up? The role of race and sexuality in the Gulf War.* In C. Peters (ed.), *Collateral Damage,* Boston: South End Press, 111–138.
George, J. 1993: *Of incarceration and closure: neo-realism and the new/old world orders.* Millenium: Journal of International Studies, 22(2), 197–234.
Griffin Cohen, M. 1987: *Free Trade and the Future of Women's Work.* Toronto: Garamond Press.
Hall, C. 1993: *Gender, nationalism and national identities: Bellagio Symposium report. Feminist Review,* 44, 97–103.
Hall, R. 1956: *The Well of Loneliness.* London: Barrie and Jenkins.
Harding, S. (ed.) 1993: *The „Racial" Economy of Science.* Bloomington: Indiana University Press.
Hartsock, N. 1989: *Masculinity, heroism and the making of war.* In A. Harris and Y. King (eds), *Rocking the Ship of State,* Boulder: Colorado: Westview Press, 133–152.
Holden, P. and Ardener, A. (eds) 1987: *Images of Women in Peace and War.* London: Macmillan.
Holsti, K. 1965: *The Dividing Discipline. Hegemony and Diversity in International Theory.* Boston, Mass.: Allen & Unwin.
Holsti, K. 1993: *International relations at the end of the millenium.* Review of International Studies, 19(4), 401–408.
Hutchinson, M. 1990: *The Anatomy of Sex and Power.* New York: William Morrow and Co.
International Studies Quarterly 1989: 33(3), September (special issue).
Isaakson, E. (ed.) 1989: *Women and the Military System.* Brighton: Wheatsheaf.
Jeffords, S. 1989: *The Remasculinization of America: Gender and the Vietnam War.* Bloomington: Indiana University Press.
Kaldor, M. and Anderson, P. (eds) 1987: *Mad Dogs: The US Raids on Libya.* London: Pluto Press.
Kerr, J. (ed.) 1993: *Ours by Right: Women's Rights as Human Rights.* London: Zed.
Kofman, E. and Sales, R. 1992: *Towards fortress Europe?* Women's Studies International Forum, 15(1), 29–39.
Liddington, J. 1989: *The Long Road to Greenham.* London: Virago.
Little, R. and Smith, M. (eds) 1991: *Perspectives on World Politics,* 2nd edn. London: Routledge.
MacDonald, S. (ed.) 1993: *Inside European Identities.* Oxford: Berg Publishers.
MacKinnon, C. 1989: *Towards a Feminist Theory of the State.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Milić, A. 1993: *Women and nationalism in the former Yugoslavia.* In N. Funk and M. Mueller (eds), *Gender Politics and Post-Communism,* London: Routledge, 109–122.

Moghadam, V. 1993: *Identity Politics: Cultural Reassertion and Feminisms in International Perspectives.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Mohanty, C. T. 1988: *Under Western eyes: feminist scholarship and colonial discourses.* Feminist Review, 30, 60–88.

Neufeld, M. 1993: *Reflexivity and international relations theory.* Millenium: Journal of International Studies, 22(1), 53–76.

Parker, A., Russo, M., Sommer, D. and Yaeger, P. (eds) 1992: *Nationalisms and Sexualities.* New York and London: Routledge.

Peterson, V. S. (ed.) 1992a: *Gendered States: Feminist (Re)Visions of International Relations Theory.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.

Peterson, V. S. 1992b: *Transgressing boundaries: theories of knowledge, gender and international relations.* Millenium: Journal of International Studies, 21(2), 183–206.

Peterson, V. S. 1993: *The politics of identity in international relations.* The Fletcher Forum of World Affairs, 17(2), 1–12.

Peterson, V. S. and Runyan, A. S. 1993: *Global Gender Issues.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Pettman, J. 1992: *Living in the Margins: Racism, Sexism and Feminism in Australia.* Sydney: Allen & Unwin.

Runyan, A. S. and Peterson, V. S., 1991: *The radical future of realism: feminist subversions of IR theory.* Alternatives, 16(1), 67–106.

Sahgal, G. and Yuval-Davis, N. (eds) 1992: *Refusing Holy Orders: Women and Fundamentalism in Britain.* London: Virago.

Stiglmayer, A. (ed.) 1994: *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina.* Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.

Tatchell, P. 1992: *Europe in the Pink: Lesbian and Gay Equality in the New Europe.* London: GMP Publishers.

Tetreault, M. A. 1992: *Democratization and women in Kuwait.* Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association – Midwest, Michigan State University, East Lansing, MI, 20–21 November.

Tickner, J. A. 1992: *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security.* New York: Columbia University Press.

Tomasevski, K. 1993: *Women and Human Rights.* London: Zed.

Viotti, P. and Kauppi, M. 1993: *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism,* 2nd edn. New York: Macmillan.

Waltz, K. 1986: *Reflections on Theory of International Relations: a response to my critics.* In R. O. Keohane (ed.), *NeoRealism and Its Critics,* New York: Columbia University Press, 322–345.

Waltz, K. 1993: *The new world order.* Lecture given at the University of Wales, Aberystwyth.

Waever, O., Buzan, B., Kelstrup, M. and Lemaitre, P. 1993: *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe.* London: Frances Pinter.

Weber, C. forthcoming: *Something's missing: male hysteria and the US invasion of Panama.* Genders.

Whitworth, S. 1989: *Gender in the inter-paradigm debate.* Millenium: Journal of International Studies, 18(2), 265–272.

Yuval-Davis, N. and Anthias, F. (eds) 1989: *Women-Nation-State.* London: Macmillan.

14
Tarptautiniai santykiai ir politiškumo sąvoka

R. B. J. Walker

ERDVĖS POLITIKA

Tarptautinių santykių teorijos išreiškia istoriškai specifinę politinio gyvenimo sampratą, įtvirtindamos gerai pažįstamą idėją apie tai, kur toks gyvenimas gali vykti. Politika joms yra tai, kas vyksta šiuolaikiškesnėse teritorinėse valstybėse. Tiksliau, tarptautinių santykių teorijos remiasi prielaida, kad tik saugiose teritorinėse valstybėse galima rimta politika – politika, kuri, remdamasi tam tikra bendruomene, gali pretenduoti į tam tikrą moralinį statusą. Būtent ji laikoma deramu objektu tikrajai politinei teorijai, siekiančiai savo aukštų tikslų. Tačiau už valstybių ribų santykiai esą primityvesni – tai kovos dėl viešpatavimo ir išlikimo, kurių amplitudė svyruoja nuo anarchijos iki utilitarinio bendradarbiavimo, tačiau jiems visada gresia tų civilizuoto elgesio standartų, kurie galioja valstybių viduje, išdavystė.

Nors daugelis analitikų kapitalistinę modernybę sieja su įsisąmonintu istoriškumu, modernioji politika yra veikiau erdvinė. Pagrindinė jos galimybės sąlyga – vidaus atskyrimas nuo išorės, savo piliečių, tautybių ir bendruomenių atskyrimas nuo išorinių priešų, svetimųjų bei kitų pašalinių (Wight, 1966; Linklater, 1982). Šiuolaikinės politiškumo interpretacijos reiškiasi dviem giminingais, tačiau vienas kitam priešiškais diskursais – dailesne valstybės vidaus gyvenimo politine teorija, arba sociologija, ir mažiau dailia santykių tarp teritorinių valstybių teorija. Tariama, jog politikos teoretikams, tiriantiems atskirų vidaus bendruomenių gyvenimo potencialą, rūpi teisingumo, laisvės ir tvarkos idealai. Net laikydamiesi pliuralististiškiausių ar radikaliausių nuostatų jie paprastai postuluoja atskiros valstybės unitarinę tapatybę ar bent jau tam tikrą integruojantį dėsnį, valdantį tam tikrą visuminę struktūrą – tokią kaip kapitaliz-

mas, arba tam tikrą pasaulinę sistemą, kurioje valstybės atlieka subordinuotą vaidmenį. Tuo tarpu tarptautinių santykių teoretikams ir iš dalies antropologams bei „vystymosi teorijos" kritikams tenka reikšti nešvarią civilizacijos sąžinę, – civilizacijos, kuri nori užmiršti, jog didieji politinių bei socialinių teoretikų idealai, taip pat jų dedamos viltys į istoriją, vystymąsi ar kitokią pažangią raidą yra išreiškiamos konkrečių bendruomenių kontekste. Būtent jie mums primena, kad būdingasis šiuolaikinės politinės bei socialinės teorijos universalizmas reikalauja užmaršumo atžvilgiu tos geopolitinės fragmentacijos, kurios kontekste buvo išreikštos specifiškai modernios universalumo idėjos.

Tad tarptautinių santykių teorijos gali būti interpretuojamos kaip moderniosios politikos ribotumo išraiška (Walker, 1993a). Jos nusako tą ribotumą erdviškai. Jose sugestionuojama, jog politika, realioji politika, galima tik tuo atveju, jeigu esame pasiruošę – arba pajėgūs – gyventi konteineriuose. Ne kiekvienam tokia dabartinio politiškumo samprata yra įtikinama ar priimtina kaip siektinas idealas. Tačiau ribos yra ribos. Net mums mėginant įsivaizduoti politikos formas, kurios nepriklausytų nuo erdvinio „čia" ir „ten" skirtumo, nuo „mūsų" ir „jų" skirtumo, patys vaizdiniai, kuriais suvokiame politikos alternatyvas, mus tvirtai laiko prie to, kur esame ir kuo esame (Walker, 1990).

Šias glaustas pastabas noriu išplėtoti į trejetą tezių, kuriomis remsiuos svarstydamas klausimą, kas sieja kai kurias šiuolaikines kritines tarptautinių santykių teorijų (erdvinių ribų diskurso)koncepcijas su įvairiomis tezėmis apie šiuolaikinės politikos erdvinio-laikiško pobūdžio kaitą.

Pirmoji iš jų paprasčiausiai primena žmogiškosios egzistencijos istoriškumą, jos kaip istoriškai konstruojamo ir nuolat rekonstruojamo dalyko pobūdį. Nors daugelis tarptautinių santykių teoretikų yra linkę kelti neapgalvotas tezes apie moderniųjų erdvinių politinio gyvenimo interpretacijų ryšį su amžinosiomis žmogiškosios būties realijomis, šios politiškumo sampratos istorinis specifiškumas, kurį teigia tarptautinių santykių teorijos ir liudija konstitucinis jų atsiskyrimas nuo konkrečių bendruomenių politinės teorijos, yra gana akivaizdus. Didžiosiose makroistorikų schemose valstybių sistemos turi varžytis tarpusavyje dėl genčių dėmesio, o imperijos tėra vienas iš galimų žmogiškąją elgseną organizuojančių principų. Žinoma, tiesa, kad viena specifinė valstybių sistema, susiklosčiusi moderniosios Europos pradžioje, dominuoja tiek dabartinėje mūsų patirtyje, tiek mūsų kolektyvinėje atmintyje, tačiau ji neištrynė iš mūsų atminties visų kitokios patirties pėdsakų, nors taip dažnai vaizduojasi šiuolaikiniai politikos teoretikai bei tarptautinių santykių teorijos atstovai. Moderniosios valstybių sistemos istoriškumo fakto nepavyko

nuslėpti ir neistorinėms struktūralizmo atmainoms, turėjusioms didžiulės įtakos šiuolaikinėms tarptautinių santykių teorijoms (Wight, 1977; Mann, 1986; Vincent, 1987; Hall ir Ikenberry, 1989). Taip pat tiesa, jog toji erdvinė politiškumo samprata, kuri paplito moderniosios Europos ištakose, savo ruožtu rėmėsi lemtinga graikų *polis*'o paradigma, ir ypač jų idėja apie gero gyvenimo galimybes uždaroje bendruomenėje. Be abejo, natūralu, kad mūsų patirčiai bei selektyvinei atminčiai daro tokį įspūdį erdvinės *polis*'o ir valstybės politikos idėja, tačiau tik istorine trumparegyste galima paaiškinti įsitikinimą, kad ši patirtis ir atmintis pasako, kur ar kaip politiškumas *turi* egzistuoti ar net kur ir kaip jis dabar egzistuoja.

Antroji tezė taip pat gana paprasta, tačiau kai kam ji pasirodys labiau provokuojanti, nes ji kalba apie visų tarptautinių santykių teorijų normatyvinį pobūdį. Kaip moderniosios politikos realijų žinovai, tarptautinių santykių teoretikai tapo cinizmo ir prievartos specialistais. Idealistines politinių teoretikų pretenzijas jie pasitinka jeigu ne pašaipiai, tai tragiškais rypavimais dėl pasaulio pagedimo. Tačiau šie rypavimai neišvengiamai remiasi ankstesne – normatyvine – prielaida apie tai, koks turėtų būti politinis gyvenimas ir kur jis turėtų vykti. Nepaisant viso jų cinizmo tarptautinių santykių teoretikai turi normatyvinių politinės teorijos ambicijų, nors šios ambicijos paprastai reiškiasi kaip atidėtas moralizmas, kaip ateities moralios bendruomenės susikūrimo viltis, net jeigu tai ateičiai nelemta tapti dabartimi. Tarptautinių santykių teorijos dažniausiai konstruojamos kaip politinio gyvenimo autentiškai etatistinėje bendruomenėje priešprieša, kaip jo prielaidų neigimas, kaip nesamybės diskursas, kurį daro galimą ankstesnis esamybės diskursas. Tačiau būdamos negatyvios jos kartu yra ir pozityvios, nes teigia specifinius normatyvinius idealus, kurie pastebimi net ciniškiausioje jėgos politikos apologetikoje ir pozityvistiškiausiose pretenzijose į objektyvų pažinimą.

Trečioji tezė kalba apie labai problemišką kaitos ir laikiškumo statusą daugelyje tarptautinių santykių teorijų. Politinį gyvenimą konceptualizuodamos erdvinėmis kategorijomis tarptautinių santykių teorijos susiduria su didžiausiais sunkumais mėgindamos paaiškinti bet kokią temporalinę transformaciją (Gaddis, 1992/3; Kratochwil, 1993; Walker, 1993a). Kaip parodysiu toliau šiame skyriuje, jas ypač glumina teiginiai apie pradžias ir pabaigas. Į visus teiginius apie naują politinę praktiką, naują pasaulio tvarką, šalių tarpusavio priklausomybę, integraciją, globalizaciją ir t.t. jos atsako kontrateze, jog tarptautiniai santykiai yra struktūrinio tolydumo ir pasikartojamumo sritis. Tiek, kiek jos apskritai pripažįsta teiginius apie naujoves, visos sąvokos, kurias jos naudoja naujovių kontūrams apibrėžti, išreiškia veikiau erdvinio plėtimosi, o ne laiko

sukuriamų naujų galimybių vaizdinius. Būdamos erdvinių ribų diskursais tarptautinių santykių teorijos gali būti interpretuojamos ir kaip temporalinių ribų diskursai. Todėl šių ribų bei erdvinės jų konceptualizacijos kritika turi esminės reikšmės mums siekiant pergalvoti šiuolaikinę politiškumo sąvoką, juo labiau todėl, kad ji atskleidžia daugelio įprastų aiškinimų apie tai, kas esame „mes“, nepagrįstumą.

PRADŽIOS IR PABAIGOS

Šiuolaikinius politinio gyvenimo komentarus apsėdo pradžios ir pabaigos temos. Kalbama apie epochos baigtį. Griūvant sienoms ir imperijoms galiausiai baigėsi šaltasis karas. Kapitalizmas perėjo į naują savo raidos fazę. Modernizacija ir kolonializmas paleido dviprasmišką savo pačių nekrologų srautą sukeldami savo pomirtinės tapatybės krizes. Kai kurioms hegeliškai įsiaudrinančioms sieloms net pasirodė, kad istorija priėjo liepto galą. Mažų mažiausiai šis visuotinis apsėstumas baigties idėjomis buvo įvykis, pasigavęs sąmonę kai kuriose kertinėse politinio diskurso vietose, ir kaip dabar atrodo – taip seniai – prieš kelerius metus (Fukuyama, 1992; Anderson, 1992; Held, 1993a).

Šis baigties diskursas dažnai buvo entuziastingas, net triumfuojantis, bet taip pat dažnai negatyvus: nostalgiškas, apokaliptinis arba paprasčiausiai pasimetęs. Šaltasis karas su jo išpirktųjų ir pasmerktųjų hierarchija, su jo centru ir periferija, su jo pirmuoju, antruoju ir trečiuoju pasauliu teikė bent jau šiokią tokią tvarkos – net jeigu neteisingos ir primestos – regimybę. Jis bent jau leido susivokti, ką reiškia užsiimti įprastąja politika, tiek užsiimant rutinine valdymo veikla, tiek mėginant perimti arba paveikti valdžią. Bent jau buvo santykinai lengva nustatyti, ką reiškia kova dėl „emancipacijos“, ką reiškia „išsivadavimas“ ar „revoliucija“. Tačiau baigčių eroje net „pažangios“ politikos tikrenybės tapo nostalgijos konstruktais, ženklais, bylojančiais tai, ką kadaise reiškė pastangos rimtai atsižvelgti į kitokios žmogiškosios būties siekius.

Baigties pojūčio epochos skatina naujų pradžių įžvalgas. Milenianistinių pokyčių pajautos euforijoje trumpam sužydėjo naujų iniciatyvų optimizmas, ilgai slopintas branduolinio susirakinimo geopolitikos. Šios įžvalgos – naujos pasaulio tvarkos ir kosmopolitinės demokratizacijos vizijos – sutviskėjo tik keletą akimirkų prieš jas nustelbiant žudynių laukų šmėklai ir politinio cinizmo šalčiui. Vis dėlto staigus euforijos virtimas pesimizmu nesunaikino pojūčio, jog įvyko kažkas nauja. Kalbos apie *kaž-*

kokią naują pasaulio tvarką (netvarką) arba apie *kažkokią* (selektyvią) kosmopolitinę demokratizaciją nėra visiškai laužtos iš piršto (Held, 1993b). Sunkumai, su kuriais susiduria visos pradėjimo tezės ir iniciatyvos, nėra tai, kad nepakanka ženklų, liudijančių, jog pasaulis nebėra toks, koks buvo. Priešingai, tik tie, kurių žvilgsnį bukina metafizinės dogmos apie amžinąjį žmogiškosios padėties tragizmą – dogmos, kurios surado sau ideologinę nišą šiuolaikinėse tarptautinių santykių teorijose su abejotina politinio realizmo rubrika – galėjo ignoruoti tą visa apimančios istorinės ir struktūrinės transformacijos pojūtį, kurį išreiškė daugybė kelerių kartų politinių ir socialinių analitikų. Tuos sunkumus veikiau lemia tai, kad tokių transformacijų, naujų pradžių ir naujų galimybių suvokimą pradėjo formuoti istoriškai specifinė samprata apie tai, ką reiškia pradėti, baigti ar tapti kitokiais nei esame.

Net jeigu teiginių apie pradžią ar baigtį neįmanoma nei patvirtinti, nei paneigti, jie vis dėlto funkcionuoja kaip daugiau ar mažiau akivaizdus autoriteto ir valdžios legitimacijos pagrindas. Galimi skirtingi pradžios ir pabaigos nustatymo būdai, diegiantys temporalinės tvarkos principus į į sveiko proto lūkesčius, ir į jėgų, besigrumiančių dėl savo legitimacijos, praktiką. Valdžios autoritetas priklauso nuo jos pradėjimo mitų ir nuo jos projekcijų į ateitį. Nepaisant visų kalbų apie nepermaldaujamą realybę ir praktinį būtinumą politinis gyvenimas neįsivaizduojamas be metafizikos. Abejonės dėl tezių apie nepermaldaujamą realybę arba apie amžinąją žmogiškosios būties situaciją – tezių, kuriomis remiasi tokia daugybė tarptautinių santykių teorijų – kyla ne tiek dėl to, kad jos remiasi metafizika, kiek dėl to, kad jos remiasi labai ribotu metafizinių galimybių repertuaru (ir jį įtvirtina) – pačios nepripažindamos jokios savo metafizinės, tad ir jokios kitokios atsakomybės. Apeliavimas į nepermaldaujamą realybę niekada nėra įtikinamas, ir įtikinamai jis liudija tik autoritarinę nuostatą tų, kurie juo dangstosi.

SĄJŪDŽIAI

Problemas, su kuriomis susiduria šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos, iliustruoja labai marga literatūra, tačiau įtikinamiausiai jas atskleidžia toji, kuri pabrėžia tam tikrų šiuolaikinių sąjūdžių reikšmę, taip pat toji, kuri kalba apie gyvenimo spartos didėjimą vėlyvojo kapitalizmo (postmodernizmo) sąlygomis.

Literatūra apie socialinius judėjimus, ypač apie tuos, kurie yra kuria

nors prasme „nauji", tapo beveik neaprėpiama. Jos analizei telkiami visi tie rafinuoti metodologiniai pajėgumai, kurių apskritai galima tikėtis iš sociologų, patenkintų ta etatistine bendruomenės ir visuomenės vizija, kuri pačią sociologiją padarė galimą kaip atskirą disciplіną. Esminis ribotumas jau yra įkomponuotas į beveik visus mėginimus kelti klausimą dėl specifinių socialinių sąjūdžių naujumo. Analizės horizontas jau apibrėžtas istoriškai specifinės sampratos apie tai, ką reiškia bendruomenė, klasė, interesas, tapatybė ar veiksmų orkestravimas erdvėje/laike. Šio horizonto, šių konstitutyvių socialinių galimybių ribose galima racionaliai aiškintis, ar socialiniai sąjūdžiai tėra klasinės politikos tęsinys, ar jie peržengia jos ribas, ar jie reiškia valstybės neigimą, ar pilietinės visuomenės teigimą, ar liberalaus pliuralizmo tąsą, ar mėginimą pliuralizmą pastūmėti toliau liberalių įvairovės homogenizavimo pastangų. Net ten, kur socialiniai sąjūdžiai suvokiami – dėl to juos sveikinant arba smerkiant – kaip antietatistiniai, pati jų analizė neišvengiamai operuoja etatistinėmis sąvokomis apie tai, ką reiškia būti etatistu arba antietatistu. Vieningos, erdviškai apribotos bendruomenės vaizdinys atrodo toks pat nepašalinamas, kaip visagalio dievo vaizdinys pasirodė esąs nepašalinamas iš moderniosios pasaulietinės sąmonės. Ir išties verta prisiminti, kad laikas ir judėjimas kartą buvo sustojęs prie pat amžinybės slenksčio, kai visi angelai buvo susėdę ant beveik absoliutaus smaigalio, pasiruošę pereiti iš čia į ten, iš gyvenimo į mirtį, iš Žmogaus miesto į Dievo miestą. Dabar kalbėti apie kokį nors sąjūdį, net apie sąjūdį, aiškiai išliekantį pasaulietinių kapitalizmo modernybės reikalavimų ribose, reiškia naudotis kalba ir sąvokomis, kurios dar nėra visiškai praradusios savo teologinio skambesio.

Šias bendrojo pobūdžio problemas dar labiau apsunkina tai, kad socialinių judėjimų analizės dėmesys koncentruojamas į specifines Europos ir Šiaurės Amerikos globos valstybių tendencijas, mažiau dėmesio skiriant toms visuomenėms – pirmiausia Lotynų Amerikoje ir Rytų/Centrinėje Europoje – kur imamasi rimtų pastangų konstruojant efektyvesnę pilietinės visuomenės tvarką, atsveriančią centralizuotą valstybės galią. Pilietinės visuomenės rekonstravimas, vieningo darbininkijos sąjūdžio (paradigminio, kaip buvo įsivaizduojama, socialinio sąjūdžio) žlugimas, įvairialypių socialinių tapatybių paieška, asmeninio gyvenimo sąsajos su struktūrinėmis valstybės bei kapitalo galiomis ir t.t., – visa tai, žinoma, yra esminiai šiuolaikinio politinio gyvenimo aspektai, ir jiems buvo skiriama pakankamai dėmesio literatūroje apie socialinius sąjūdžius tokiose visuomenėse. Tačiau net čia vaizdinys visuomenės kaip uždaros ertmės, kurioje tik ir gali atsirasti koks nors visuomeniškumas, retai tampa kri-

tinio apmąstymo objektu. Nepaisant literatūros apie socialinius sąjūdžius rafinuotumo, ji, kaip atrodo, tebėra saistoma tos politinių galimybių sampratos, kuri užkerta kelią įsitvirtinusių politinės bendruomenės ar tapatybės sąvokų kritikai. Šiuo požiūriu terminas *socialiniai* sąjūdžiai yra gana iškalbingas. Jis byloja įsitikinimą, jog nepriklausomai nuo to, kas yra tie socialiniai sąjūdžiai ir ką jie daro, jie yra socialinių procesų, vykstančių įtvirtintų politinių vienetų ribose, konstruktai. Jie suvokiami kaip politiniai tik specifiškai interpretuojant, ką reiškia politiškumas ir kur jis gali būti randamas. Naujumo galimybes apriboja tai, kas, atrodo, tapo labai efektyviu amžinybės pakaitu (Walker, 1988; Magnusson ir Walker, 1988; Magnusson, 1990; Magnusson, 1993).

Teiginiai apie socialinių sąjūdžių reikšmę grindžiami stebint skirtingose vietose vykstančias skirtingas kovas dėl skirtingų dalykų. Interpretacijos sunkumus kelia jų įvairovė, jų specifiškumas ir beveik visada prieštaringas jų pobūdis. Teiginiai apie didėjančią temporalumo reikšmę, ypač apie istorinės kaitos spartėjimą, taip pat sunkiai interpretuojami, pirmiausia dėl to, kad jie formuluojami gana abstrakčiai ir nusako labai bendras socialinių procesų charakteristikas. Antai Marxas kadaise buvo pateikęs įžvalgių pastabų apie vidines kapitalizmo tendencijas atkreipdamas dėmesį į jo sąlygotą žmogiškosios egzistencijos sąlygų destrukcijos ir rekonstrukcijos dinamiką. Weberis kapitalistinę modernybę taip pat charakterizavo specifinės temporalinės trajektorijos terminais, prognozuodamas desakralizacijos sukeliamą fundamentalią politinę krizę, ypač dviejų susijusių erdvinės autonomijos momentų – individualaus subjekto ir teritorinės valstybės – atžvilgiu; būtent juos Weberiui rūpėjo išgelbėti nuo moderniojo racionalizmo puolimo (Walker, 1993b).

Nors galima skeptiškai žvelgti į abi šias paradigmines problemos traktuotes ir ypač į koncepcijas, kurios buvo legitimuotos jų vardu, sunku nepripažinti, jog jų dėmesys moderniojo temporalumo problematikai buvo esminis postūmis pastangoms naujai permąstyti politinio gyvenimo esmę. Atrodo, jog jos meta rimčiausią iššūkį tai erdvinėmis kategorijomis reifikuotai politikos sampratai, kuria remiasi tarptautinių santykių teorijos. Tačiau tas iššūkis buvo iš esmės atremtas. Marxas buvo interpretuotas iš dalies kaip ekonomistas, neturintis ką nors rimta pasakyti apie politiką, o iš dalies kaip utopistas, neturintis ką nors rimta pasakyti apie tvarias politines formas; kiekvienu atveju laikoma, jog jo progresistinis istoricizmas jam užgožė amžinąsias geopolitikos tiesas. (Nors kituose kontekstuose Marxas, žinoma, tapo dar akivaizdesnio interpretacinio iškrai-

pymo auka, tas jo portretas, kurį piešia tarptautinių santykių teoretikai, tėra daugiausia šaltojo karo literatūrinių vaizdinių konstruktas.) Dėl paties Weberio ambivalentiškumo modernybės atžvilgiu jis buvo suprastas taip, tarsi būta dviejų Weberių: arba kaip utilitaristinis globalinės konvergencijos teoretikas, arba kaip gana įtartinas teoretikas, vieninteliais politikos dilemų sprendimo šaltiniais desakralizuotame pasaulyje laikęs visagalę valstybę ir egzistencinį subjektą. Kiekvienu atveju jo pateiktoji moderniojo temporalumo interpretacija tampa nereikšminga, nes vieniems ji tik patvirtina erdvines valstybių pretenzijas, o kitiems patvirtina neišvengiamą valstybių išnykimą būsimoje globalinėje sistemoje.

Vis dėlto tampa vis sunkiau nekreipti dėmesio į lemiamą temporalumo svarbą, pabrėžiamą tose retorinėse strategijose, kurios prisijaukino Marxo, Weberio ir kitų modernybės teoretikų įžvalgas apie modernybę kaip temporalinio spartėjimo ir erdvinio fragmentavimosi epochą. Tempas ir vienalaikiškumas tampa įprastomis šiuolaikinio gyvenimo idiomomis (iš naujausių studijų, tarptautinių santykių kontekste, žr. Gill, 1991; Luke, 1991; Der Derian, 1992; Luke, 1993). Pirmieji laikraščių puslapiai dar gali teigti erdvinio fragmentavimosi pasaulį, tačiau verslo ir finansų sluoksniai kalba vienalaikiškumo kalba. Tačiau prabilti apie temporalumą tokia kalba reiškia iškart prarasti balsą šiuolaikinės politikos diskursuose. Šiuolaikinės politiškumo traktuotės vis dar formuluojamos erdvinėmis kategorijomis: čia ir ten, vidus ir išorė, pirmasis pasaulis ir trečiasis pasaulis. Būtent šioje kategorinėje schemoje įgijo politinę reikšmę šiuolaikinė temporalumo samprata, istorinės pažangos ir vystymosi idėja. Be šios schemos sunku apskritai suvokti politikos prasmę. Šiuolaikinės politiškumo traktuotės remiasi prielaida, jog temporalumo mįslės gali ir turi būti sprendžiamos teritorinėje erdvėje. Nors tarptautinių santykių teorijoms, žinoma, rūpi transformacinis šiuolaikinių įvykių pobūdis, sąvokos, kuriomis mėginama šias transformacijas konceptualizuoti – tarpusavio priklausomybė, integracija, režimas, pasaulinė tvarka, globalizacija ir pan. – byloja didžiulę erdvinių vaizdinių įtaką. Kaip ir tie vaizdiniai, kurie siejami su *polis*'u bei valstybe, su konteineriais, kurie vadinami namais, su amžinybės pasaulietiniais pakaitalais nekintančio valstybių suvereniteto pavidalu, toli gražu neaišku, ar šie terminai bent kiek įtikinamai pagauna šiuolaikinio politinio gyvenimo dinamiką ir takumą. Kaip būtų galėjęs išpranašauti Machiavelli, temporalumo siaubas negali būti taip lengvai prijaukintas fiksuotos teritorinės erdvės tvirtovėse, kaip pradėjo vaizduotis modernioji politinė sąmonė.

TEMPORALUMO JAUKINIMAS

Modernioji tarptautinių santykių teorija yra bene reikšmingiausias moderniojo politinio gyvenimo amžinybės diskursas. Šiuo atžvilgiu jis turi esminės reikšmės, nepaisant to, kad jį faktiškai ignoruoja tie socialiniai bei politiniai teoretikai, kurie mano, jog teiginius apie amžinybę seniai nustūmė į praeitį pasaulietiniai teiginiai apie istoriją, pažangą ir vystymąsi. Ir, žinoma, palyginti su daugelio kitų disciplinų teoriniais standartais, tarptautinių santykių analizė atrodo gana primityvi ir nerafinuota. Tačiau pats primityvus nerafinuotumas gali būti rafinuotumo forma – ir tokią forma jau daro galimą toji praktika, kuri skatina brėžti ribas tarp rafinuotumo ir primityvumo, tarp civilizuotumo ir barbariškumo. Disciplininis darbo pasidalijimas šiuolaikiniuose socialiniuose moksluose remiasi labai įvairiais ir gana įtartinais istoriniais bei kultūriniais pagrindais.

Tarptautinių santykių disciplina, kaip amžinybės diskursas, grindžiama idėja, jog pamatines valstybių santykių realijas nusako keletas nekintamų taisyklių. Jos teigia neišvengiamą besivaržančių interesų kovą dėl viešpatavimo – net jeigu tą kovą galbūt švelnina kvaziinstitucinės struktūros (jėgų pusiausvyra), išmintinga politika, taip pat susiklosčiusi sudėtinga (teisinės, kultūrinės, funkcinės) valstybių „visuomenė“. Kiek šį amžinosios tragedijos diskursą apskritai veikia temporalumo tezės, jo alternatyvos yra arba palaipsnis perėjimas nuo potencialaus pragaro žemėje (karo) prie racionaliai savo interesų siekiančių ir todėl bendradarbiaujančių valstybių tvarkos (kantiškoji arba utilitarinė tarptautinės tvarkos vizija), arba radikalus tarpvalstybių santykių transcendavimas pakylant į lygį kažkokios dar nenumatomos globalinės bendruomenės, kurioje žmonija galiausiai realizuos savo autentiškąją tapatybę – alternatyva, kuri paprastai apibrėžia šiuolaikinį utopizmą paliudydama savo neaktualumą.

Tarptautinių santykių teoriją kaip amžinybės diskursą iš dalies legitimuoja apeliacijos į ilgą sąrašą kanoninių vardų tų autorių, kuriems pavyko įsigyti amžinosios išminties ir susivokti, kodėl pasaulis yra toks ar net kodėl jis negali būti kitoks. Tačiau nebūtina daug perskaityti, kad suprastume, jog bent dviejų žinomiausių autorių tekstai byloja, kaip sunku kelti amžinybės idėjas sekuliarizuotame pasaulyje. Kanoninės tarptautinių santykių tradicijos konstravimas gali būti suprastas ne tik kaip mėginimas legitimuoti specifinę dvidešimtojo amžiaus politinio realizmo poziciją, bet taip pat kaip pastanga įtvirtinti specifiškai modernią laiko ir judėjimo vietos politiniame gyvenime sampratą. Todėl turbūt verta

pasvarstyti teiginių apie judėjimą ir temporalumą prasmę tolydžio globališkesnių trajektorijų epochoje palyginant skirtingus atsakymus į sekuliarizuotos politikos mįsles, kuriuos artikuliavo Machiavelli ir Hobbes'as. Dalyką verta svarstyti ypač dėl to, kad naujų politinės praktikos formų globaliniame kontekste svarstymas masiškai blokuojamas – blokuojamas tų, kurie save įtikino amžinojo prakeikimo teologijos teisingumu ir kurių blaivumas bei „realizmas" veikia kaip iškreiptas religinis ritualas nustatant savivališkas šiuolaikinės politinės tvarkos ribas.

Machiavelli ypač jautriai suvokė pradėjimų sunkumus. Nors *Valdovas* dažnai suvokiamas kaip bendras politinio gyvenimo esmės bei jo realybių aiškinimas, iš tikrųjų jis gana eksplicitiškai apibrėžiamas kaip labai specifinės problemos – pradėjimo ir steigimo problemos – apmąstymas. Būtent naujų valdų pradėjimo ir išlaikymo iliustravimui Machiavelli taupė savo geriausius pavyzdžius. Valdovas klasikiniu stiliumi suvokiamas kaip *virtù* agentas, kaip grynojo kūrybiškumo šaltinis, kaip menininkas-novatorius didelių energijų, tačiau netvarių formų pasaulyje. Machiavelli'ui taip pat rūpėjo baigtys – „virtuozų" nesėkmės išlaikant bendruomenės ar atminties tęstinumą. Ir ypač jam rūpėjo tie, kurie nesugeba suprasti, jog pasaulis kinta. Kliovimasis tuo, kas veikė anksčiau, įsikabinimas į fiksuotą vietą, į tvirtovę, viliantis, kad ji apsaugos nuo fortūnos klastos, jam buvo patikimas greito žlugimo ženklas. Tad Machiavelli gali būti tarptautinių santykių teorijos amžinosios išminties šaltiniu nebent tuo atveju, jeigu amžinoji išmintis traktuojama paradoksaliai – kaip žemiškojo atsitiktinumo pripažinimas.

Hobbesas taip pat puikiai jautė pradėjimų svarbą; jautė taip gerai, kad jo netenkino niekas, išskyrus visiškai naują pradžią, kaip visos rimtos politikos sąlygą. Šalin aristotelines esmes, šalin aukščiausiąjį gėrį. Tikroji politika reikalauja naujos – šiuolaikiškos, moksliškos, nominalistinės – kalbos, kurioje žodžiai nepainiojami su daiktais; kuri, be to, leidžia praeitį (prigimtinę būklę) paaiškinti dabarties kalba – *moderniosios* žmonijos natūraliosios (t.y. istorinės) būklės kalba – taip pat paaiškinti suverenumą kaip laisvės ir lygybės prieš amžinąjį proto dėsnį amžinąją būtinybę.

Hobbesas, be abejo, puikiai suprato, jog jo pateiktas suverenios galios paaiškinimas tėra fikcija. Galbūt jis siekė pabrėžti suverenios galios realybę, ir ši jo ambicija tikrai imponavo daugybei jo komentatorių, tačiau jis pats aiškiai suvokė, jog jo nominalizmas neišvengiamai kelia nepatogius klausimus apie tai, kaip žmonės gali būti įtikinti, jog suverenas tarnauja jų pačių gyvybiniams interesams. Žinomas Hobbeso siužetas apie protą ir baimę tėra žinomas siužetas – viena iš tų legitimacijos stra-

tegijų, kurios mus verčia Hobbesą traktuoti kaip ideologijos teoretiką, aiškinantį, kokiomis priemonėmis istorines būtybes galima įtikinti amžinųjų tiesų būtinumu. Pagrindinis Hobbeso siužeto tikslas – atimti iš žmonių istoriją, konstruojant pradėjimo mitą, kuriame individai kyla iš tariamos utilitarinio išskaičiavimo galios: išgalvotas siužetas, nors jis iki šiol keri ekonomistinius utilitaristus, klusniai susėdusius ant patriarcho kelių. Žinoma, tai visiškai kitoks siužetas nei Machiavelli'o sekamos temporalinio suvedžiojimo pasakos.

Machiavelli ir Hobbesas suvokia probleminį baigčių ir pradžių pobūdį. Ir galima sakyti, jog jie abu padėjo pagrindus kai kurioms labai skirtingoms teorinėms strategijoms, tarptautinių santykių teorijoje įgijusioms realizmo vardą. Tačiau būtent Hobbesas užėmė dominuojančią padėtį šioje disciplinoje. Jis ją turi ne todėl, kad jo pateiktasis žmogiškojo pasaulio paaiškinimas yra adekvatesnis (jis pats deda tam tikrų pastangų neigdamas atomistinių individų prigimtinės būklės vaizdinio tinkamumą aiškinant karo padėtį tarp valstybių, kurios toli gražu nėra tik išdidinti individai). Hobbesas ją turi pirmiausia dėl to, kad jo požiūris į pradžias ir pabaigas puikiai harmonizuojasi su specifiškai moderniu valstybinio suvereniteto principu, institucijomis bei praktikomis. Paprastai postuluojama, jog tarptautinių santykių teorijos turi nagrinėti būtent valstybių suvereniteto padarinius: geopolitinę fragmentaciją, potencialiai nesibaigiančius konfliktus ir santaikos galimybę pasaulyje, neturinčiame bendros valdžios. Tačiau turbūt labiau verta panagrinėti tai, kaip valstybinio suvereniteto principas su savo institucijomis bei praktika tarptautinių santykių teoriją padaro amžinybės diskursu – diskursu, kuris be sąžinės graužimo kiekvieną bent kiek pesimistiškesnį praeities tekstą skaito kaip savo reifikacijų katekizmo patvirtinimą.

Šiame kontekste Machiavelli'o politinis artistizmas laikui bėgant gali būti perinterpretuotas taip, kad būtų suderinamas su *realpolitik* realybe fragmentuotame pasaulyje; tačiau jis taip pat gali būti interpretuojamas kaip radikalus griovimas tų atemporalinių žmogiškosios būties reifikacijų, kurių išlikimą gina valstybinio suvereniteto principas ir atitinkamos institucijos bei praktikos. Hobbeso tekstus turbūt lengviau perskaityti kaip amžinųjų *realpolitik* tiesų patvirtinimą, tačiau tik tuo atveju, jeigu jo eksplicitiškai normatyvinės aspiracijos bus naiviai interpretuojamos kaip faktinės padėties konstatacija, o jo eksplicitiški komentarai apie valstybių santykius bus atkakliai ignoruojami. Išties vyksta kažkas labai reikšminga, jeigu tarptautinių santykių teorija pajėgė išlaikyti savo kaip amžinybės diskurso statusą, o teoretikai, kurie suvokė visų pretenzijų į am-

žinybę problemiškumą, buvo taip lengvai kooptuoti kaip kanoniniai amžinosios išminties šaltiniai. Šis kažkas nėra tik abstraktaus teorinio intereso objektas jau vien todėl, kad valstybinis suverenitetas, nors jis paprastai traktuojamas tik kaip formalus principas, taip pat yra institucija ir praktika; jis labai apčiuopiamai paliečia tautų ir sąjūdžių kovas, taip pat valstybių valdymo aparatus, nors jie pasitikinčiai kalba jo įtaigiu – bet vis dėlto tik nominaliu – vardu. Kelti klausimus apie judėjimus, apie gyvenimo tempą, apie jo greitėjimą, apie jų pajėgumą pakeisti mums įprastus tapusius gyvenimo būdus reiškia neišvengiamai konfrontuoti su valstybės suverenumu, su laiko ir erdvės ribojimo diskursu, kurį tarptautinių santykių teorija reprodukuoja prijaukintu pavidalu.

VALSTYBINIS SUVERENITETAS

Tezė apie valstybių suverenumą gyveno gana ištaigingą gyvenimą tarptautinių santykių teoretikų bendrijoje šaltojo karo epochoje. Visada tariamai pripažįstama kaip pamatinis šiuolaikinės politinės ir tarptautinės tvarkos principas, ji visada pasižymėjo tyla, kuri ją supo kaip galimos kritikos objektą, ypač tyla tų, kurie siekė tarptautinių santykių teorijoms suteikti pozityvistinius socialinio mokslo pamatus. Valstybinis suverenitetas išliko nepajudinama tema tarptautinės teisės literatūroje, kalbant tiek apie specifinius ginčus dėl pretenzijų į suverenumą, tiek apie bendresnius ginčus intervencijos, vidaus jurisdikcijos ir pan. dalykus. Kai kur – visos šios literatūros paraštėse – galima aptikti ir rimto gilinimosi į istorines suverenumo ištakas pėdsakų (Hinsley, 1986; Onuf, 1991) ir net teoriškai sąmoningesnių ginčų apie tai, ką reiškia vadinamasis suverenitetas (Ashley, 1989; Ashley ir Walker, 1990; Shapiro, 1991; Dillon, 1992; Weber, 1994). Tačiau bene ryškiausiai apie tai, kad tarptautinių santykių disiplinoje nesirūpinama šia problema, liudija nenoras priimti iššūkį, kurį visoms liberalioms konstitucionalistinėms suvereniteto doktrinoms metė Carlas Schmittas, dabar jau pripažįstamas kaip vienas svarbiausių šio šimtmečio autorių suvereniteto temomis ir kaip pagrindinė figūra, padariusi įtaką Hanso J. Morgenthau tarptautinių santykių analizės vizijai (Schmitt, 1985; Sollner, 1987).

Valstybinis suverenitetas dabar vėl tapo rimto domėjimosi objektu ne tik todėl, kad sumaištyje, kilusioje po šaltojo karo baigties, bei klegesyje apie spartėjančią globalizaciją jo statusas tapo dar labiau netikras, bet ir todėl, kad bendresniems filosofiniams modernybės principams, kuriais

taip akivaizdžiai rėmėsi įtakingiausios suvereniteto koncepcijos, taip pat buvo mestas rimtas iššūkis. Tiek eksplicitiškai, tokių autorių kaip Michelis Foucault svarbiausiuose veikaluose, tiek implicitiškai darbuose labai skirtingų autorių, priklausančių tokioms daugiau ar mažiau prieštaringai įvardytoms srovėms kaip postmodernizmas, poststruktūralizmas, feminizmas, genealogija ir t.t. suverenių tapatybių galimybės ir jų padarinių klausimai tapo nesiliaujančių politinių bei teorinių ginčų objektu.

Šis susidomėjimo valstybiniu suverenitetu atgimimas, o kartu ir dėmesys platesnėms kultūrinėms jo legitimacijos ištakoms atveria plačias galimybes skirtingoms tyrimų strategijoms. Valstybinio suvereniteto idėjų sąsaja su konstitutyviais modernybės principais man atrodo ypač svarbi ir, be to, santykinai paprasta.

Kaip formalus principas valstybinis suverenitetas klostėsi gana ilgą laiko periodą ir, žinoma, jis turi būti siejamas su tos sudėtingos raidos kontekstu, kuriame paprastai esti šiuolaikinės valstybės ir kapitalizmo atsiradimo moderniosios Europos pradžioje aiškinimai. Be to, jis buvo artikuliuotas kaip ištisos aibės problemų, sukeltų šios raidos, sprendimas. Antai politiniai teoretikai valstybės suverenitetą pagrįstai traktuoja, viena vertus, kaip personalinės valdžios didėjančio nestabilumo problemos sprendimą ir, kita vertus, kaip netvirto „tautos“ statuso problemos sprendimą. Valstybės tapo specifiškai moderniomis valstybėmis, atsietomis tiek nuo valdovo, tiek nuo valdomųjų. Tačiau platesniame kontekste valstybės suverenitetas gali būti suprastas ne vien kaip politinio autoriteto ir politinės tapatybės mįslių įminimas, bet ir kaip įvairių kitokių problemų sprendimo dalis – problemų, kurios iškilo žlugus hierarchiniams pažinimo ir būties modusams. Jeigu Didžioji būties grandinė rėmėsi tolydaus pasaulio vaizdiniais, panašumų kultūra, didesnio ir mažesnio gėrio etika, tad ir monoteistine teologija grindžiama politika, tai moderniosios Europos gyvenimas vis labiau klostėsi kaip skilimų, dekartiškųjų dualizmų, protestantiškojo ir buržuazinio individualizmo, objektyvumo ir subjektyvumo epistemologijų, horizontalių erdvių ir uždaro, suerdvinto laiko kultūra. Valstybės suverenitetas pradėjo funkcionuoti naujoje besiplečiančių horizontų ir erdvinių demarkacijų visatoje. Tai buvo pasaulis, kuriam pradėjo rūpėti ne tiek judėjimas nuo laiko prie amžinybės, ne tiek mažesnio gėrio tarnavimas didesniam, kiek judėjimas nuo čia į ten nesant jokios natūralios tvarkos tarp suverenios tapatybės subjektų. (Bendrame tarptautinių santykių teoretikų tylėjimo apie šį lemiamą pasikeitimą fone išsiskiria Ruggie (1993), tačiau jo analizė išlieka labai ribota dėl stebėtinai nekritiško naudojimosi moderniosiomis epistemologijomis, išreiškian-

čiomis būtent tą subjektų ir objektų suerdvinimą, kurį jo analizė padeda atskleisti.)

Būtent šiame kontekste valstybės suverenitetas gali būti suvoktas kaip elegantiškas ir specifiškai modernus trijų filosofinių problemų sprendimas, – problemų, kurios anksčiau buvo sprendžiamos pasitelkiant daugiausia teologines tikėjimo, išpirkimo ir Bažnyčios žemiškosios tarnybos idėjas. Laiko santykio su amžinybe mįslės buvo pradėtos formuluoti kaip santykių žemiškoje erdvėje mįslės (Walker, 1993a, ypač 8 skyrius).

Pavyzdžiui, vieneto ir visumos problema susilaukė dvejopo sprendimo. Net jeigu valstybės suverenitetas laikomas fragmentacijos šaltiniu, jis taip pat išreiškia vieningą sampratą apie tai, kokioje sistemoje suverenios valstybės gali egzistuoti. Ši sistema nuo pat pradžių turėjo aiškią kultūrinę tapatybę, apibrėžiamą krikčioniškųjų arba europietiškųjų jos ištakų. Ilgainiui pamatinės vienybės veiksniu vis labiau tapo universalizuojanti kapitalistinės modernybės kultūra, kuri buvo bendra, nors kai kurios valstybės joje dalyvavo nenoriai arba jai nepritarė (šią svarbią, tačiau reikiamai neįvertintą temą gvildena Hedley Bullas, žr., pavyzdžiui, Bull ir Watson, 1984; apie šiuolaikinį globalinės kultūrinės gamybos kontekstą žr. Tomlinson, 1991). Šis sprendimas – viena sistema, daugelis valstybių – veda prie kito sprendimo, kurį artikuliuoja pirmiausia politinio gyvenimo valstybėje teoretikai, mėginantys parodyti, kokiu būdu moderniosios fragmentacijos ir ypač individualizmo problemos gali būti suderinamos su visuotiniais proto reikalavimais. Nenuostabu, kad pati valstybė tapo suvokiama kaip būtent toji institucija, kuri leidžia atskirybę suderinti su bendrybe; čia paprastai buvo apeliuojama į visuotinį dėsningumą kaip žmogiškosios laisvės pagrindą: įtikinamiausiai šį sprendimą artikuliavo Hobbeso, Kanto ir Hegelio formuluotės.

Šis dvejopas atskirybės ir bendrybės problemos sprendimas grindžiamas griežtu vidaus ir išorės, savųjų ir kitų atribojimu. Atskirybės viduje, saugios ir autoritetingos tvarkos sąlygomis gali būti realizuojami visuotinybės siekiai, nors geriau negalvoti apie elgesį visuomenės paribiuose, kur dažnai tenka griebtis prievartos ginant teisuoliškumą viduje. Išorėje egzistuoja tik kitos atskirybės, nesiejamos jokios bendrybės – grynoji anarchija, vienų supratimu, decentralizuota valstybių visuomenė, kitų supratimu, tačiau kiekvienu atveju tai yra nepanašumo, nesaugumo, kovos dėl viešpatavimo ir konfliktiškumo valdos: valdos, kuriose kitas gali būti paverčiamas Kitu, o tas Kitas jau gali tapti psichologinių projekcijų, neigimo, orientalizavimo ir naikinimo strategijų objektu.

Būdamas vidaus ir išorės demarkacijos apraiška valstybės suverenitetas

specifikuoja erdvinio ribojimo politiką, kuri specifikuoja ir naujas žmogiškojo egzistavimo laike galimybes. Machiavellio politikos menas besiartinančios fortūnos akivaizdoje užleidžia vietą teritorinės valstybės jurisdikcijos ribose fiksuotam temporalumui. Proto triumfas: istorija kaip palaipsnis visuotinybės realizavimasis laike. Už valstybės ribų: atsitiktinumo anarchija, pažangos nebuvimas, utopinių vizijų, nepaisančių žemiškųjų kovų realybės, pagundos.

Šie trys sprendimai – bendrybės/atskirybės, savumo/kitoniškumo ir erdvės/laiko problemų sprendimai – atsirado ne per vieną dieną, tačiau žvelgiant retrospektyviai jie atrodo tobulai elegantiški, racionalūs, išmintingi, teisingi. Jie patys galbūt remiasi kitų problemų, pirmiausia individo partikuliaristinių ir universalistinių siekių suderinamumo problemos, sprendimu, – problemos, kurią byloja tai, kad modernusis autonomiškas individas blaškosi tarp susvetimėjimo ir savirealizacijos alternatyvų. Savo ruožtu jie teikia kitų problemų sprendimo galimybę, pirmiausia tai pasakytina apie deramą suverenios (makro)valstybės tapatybės santykį su (mikro)individo tapatybe. Valstybės suvereniteto principą formuluojant kaip principą, kuris remiasi modernybės, kaip tam tikro istorinio gyvenimo būdo, prielaidomis ir kartu teikia joms savo garantijas, galima lengviau suvokti, kokiu būdu jis funkcionuoja kaip legitimacijos praktika, daranti kitas žmogiškosios būties formas, kitas atskirybės ir bendrybės, kitus asmens santykio su kitais būdus, kitas erdvės/laiko artikuliacijos galimybes beveik neįsivaizduojamas. Valstybės suverenitetas funkcionuoja todėl, kad į jį buvo pradėta žvelgti kaip į tai, kas paprasčiausiai egzistuoja, kas yra ten, pasaulyje, kas atskiria natūralias čia ir ten egzistuojančias tvarkas. Tačiau tarptautinių santykių teoretikai atkakliai nenori išmokti Hobbeso pamokos, kad suverenitetas niekada nėra tai, kas paprasčiausiai egzistuoja. O tai, kas niekada neegzistuoja paprasčiausiai, niekada negali paprasčiausiai išnykti.

PO AMŽINYBĖS

Tvirtinimai, kad valstybės suverenitetas netrukus išnyks arba kad jis su mumis išliks numatomoje ateityje, priklauso vienam iš įtakingiausių moderniosios politikos diskursų. Tas diskursas formuoja teorines kategorijas ir veikia kasdienės sąmonės vaizdinius. Ir jis yra bene mažiausiai patikimas orientyras mums mėginant iš dabarties griuvėsių projektuoti kokią nors ateitį.

Šis amžinosios esaties ir neišvengiamos nesaties diskursas pats yra sukurtas filosofinių sprendimų, kuriuos valstybės suverenitetas išreiškia ir kartu garantuoja. Kitaip sakant, valstybės suverenitetas pats sukuria tas sąvokas, kuriomis galime įsivaizduoti jo alternatyvas. Kaip dangus, šios alternatyvos mums nepasiekiamos, nebent kaip mistinės galimybės, plytinčios už mums pažįstamo gyvenimo ribų. Šis diskursas negali suteikti mąstymo gairių mėginant suvokti mintį, kad valstybės suverenitetas tampa atgyvena. Tad vietoje filosofinių sprendimų analizės – sprendimų, kuriuos valstybės suverenitetas natūralizavo kaip sveiko proto ir teisės principus, labiau verta nagrinėti tai, kokiu būdu, tarkime, žmonių, kovojančių dėl savo išlikimo, pastangos arba kapitalistinio restruktūrizavimo dinamika meta iššūkį sprendimams, kurie šį amžinybės diskursą daro galimą: keliant klausimą, ką reiškia egzistuoti universalistinių ir partikuliaristinių praktikų sandūroje; svarstant alternatyvias savumo ir kitoniškumo konceptualizacijas; tyrinėjant erdvines ir temporalines galimybes, kurių nenumato erdvinio uždarymo doktrinos kartografai, Hegelio dvasios vaikai.

Būtent iššūkių šiems sprendimams kontekste galima prasmingai kelti klausimus apie tai, ką dabar reiškia kritiškumas ar net novatoriškumas. Būtent šiame kontekste galima *kai kuriuos* socialinius sąjūdžius mėginti suvokti kaip naujo politiškumo paieškos praktiką, o ne vien kaip sociologinius specifinės politiškumo konceptualizacijos reiškinius. Be to, būtent šiame kontekste specifines lokalines kovas galima suvokti atsižvelgiant į platesnius, net globalinius procesus nepostuluojant, kad būtina nusilenkti prieš suverenią valstybę kaip vienintelę lokalumo ir globalumo, čia ir ten tarpininkę.

Man atrodo, jog būtent tokiu būdu galima interpretuoti daugelį šiuolaikinio pasaulio reiškinių, nors ne visi jie žadina mano viltis ar sukelia šiltus jausmus. Tačiau kiek apskritai galima įžvelgti kokių nors geresnių galimybių už esamas, tai tokių įžvalgų, mano supratimu, daugiausia gali suteikti tie, kurie geba nagrinėti bendrybės/atskirybės, savumo/kitoniškumo, erdvės/laiko santykius nepasiduodami kerams to amžinybės diskurso, kuris ne tik niekada negalėjo mūsų nuvesti prie istorijos pabaigos, bet vis daugiau liudija, kad savo kerus jis dabar gali išlaikyti tik didėjančio smurto ir vargo kaina.

Deja, tai, ką pradėjome laikyti rimtąja politika – ta, kuri remdamasi tam tikra bendruomene siekia tam tikro savo moralinio statuso ir kurią teigia tarptautinių santykių teorijos, neigdamos moderniosios politinės teorijos solipsistines universalijas – įklimpo į didžiules problemas. Kaip

normatyvinis siekis, ji išlieka patraukli daugybei žmonių. Kai kurie net sugeba ją įsivaizduoti kaip geresnių bendrabūvio formų kūrimo kalvę. Tačiau daugeliui kitų bendruomenės prigimtis ir jos lokalizacija yra labai neapibrėžti dalykai; moralinio statuso siekiai, kurie grindžiami neapibrėžta bendruomene, akivaizdžiai rizikingi, o daugelis mėginimų spręsti aktualiausias mūsų laikmečio problemas vadovaujantis tuo, ką pradėjome laikyti rimtąja politika, būtų tik juokingi, jeigu jie nebūtų taip masiškai tragiški.

Šiuolaikinėje politinėje darbotvarkėje gausu nepaprastai sudėtingų klausimų. Galime kelti klausimą, kuo būtų demokratija, jeigu ji nebūtų susieta su teritorine bendruomene (Connolly, 1991a, 1991b); arba ką galėtų reikšti pareiga, jeigu ji nebūtų apibrėžiama tik bendrapiliečių atžvilgiu; arba koks ryšys galėtų sieti globalumą su lokalumu, jeigu netarpininkautų valstybė, paprasčiausiai monopolizuodama visus visuotinumo ryšius su atskirybe; arba kuo būtų politinė tapatybė, jeigu ji nebūtų apibrėžta totalizuojančių pilietiškumo ar tautiškumo reikalavimų, jeigu jos nedisciplinuotų Schmitto aprašytoji atstūmimo politika (Campbell, 1992) arba jeigu jos neteologizuotų fundamentalistinės teisuoliškumo formos, kuriomis valstybės taip dažnai naudojasi siekdamos tapti žemiškaisiais dievais; arba ką reiškia veikti atsižvelgiant į biosferos realybes arba į skurdžiausiųjų žemės gyventojų poreikius; arba ką reiškia pasaulyje su pralaidžiomis sienomis veikti lyčių, rasių, kultūrų arba klasių interesų vardu.

Mėginti rasti atsakymą į bet kurį iš šių klausimų ar net mėginti juos deramai suformuluoti – nors šiuo metu jau gausu literatūros, mėginančios tai daryti (paminėsiu tik McCrane, 1989; Butler ir Scott, 1992; Lash ir Friedman, 1992; Campbell ir Dillon, 1993; Agamben, 1993; Said, 1993) – reiškia suvokti, kokia trapi tapo modernioji politiškumo samprata. Ji išties per daug trapi, kad atsakymo į klausimą, kuo ir kur dabar gali būti politiškumas, galima būtų tikėtis iš šiuolaikinių tarptautinių santykių teorijų. Tą trapumo pojūtį iš dalies išreiškia dabartiniai ginčai dėl subjektyvizmo pavojų ir atitinkamai dėl kokio nors „atspirties taško“ būtinybės, jį apibrėžiant strategijos, taktikos ar net logistikos terminais. Tas lengvumas, su kuriuo įvairios „tapatybės politikos“ atmainos virsta vienokios ar kitokios atmainos etatizmu (būdais, kurie primena ankstesnes pozicijas, siejamas su Georgy Lukasco, Karlo Mannheimo ar Leo Strausso vardais) ar net agresyvesnio teisuoliškumo formomis, ypač kelia nerimą tarptautinių santykių teorijų kontekste, nes jos gali būti interpretuojamos būtent kaip tie diskursai, kuriais mėginama nubrėžti

ribas tai teisuoliškumo politikai, kuri yra esminis moderniųjų valstybių bruožas. Gali būti, kad emancipacinė specifinių grupių praktika gali reikalauti „atspirties taško“ grupėms siekiant bent kiek veiksmingiau pasireikšti pasaulyje, tačiau taip pat tikra, jog teisuoliška tapatybės politika veikiausiai tik reprodukuos tuos atskyrimo ir priskyrimo kodeksus, kurie tarptautinių santykių teorijas padarė tuo, kuo jos tapo. Mums tikrai jau gana uždarų konteinerių politikos.

Pastaba

Noriu išreikšti padėką Denverio universiteto Žmogaus teisių raidos centro ir Tarptautinių studijų mokyklos 1992m. kovą surengtos konferencijos „Socialiniai sąjūdžiai, pilietinė demokratija ir naujoji globalinė sistema“, kurioje pirmas šio teksto variantas buvo pateiktas kaip plenarinis pranešimas, organizatoriams ir dalyviams.

Nuorodos

Agamben, G. 1993: *The Coming Community* (trans. M. Hardt). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Anderson, P. 1992: *The ends of history*. In P. Anderson, A Zone of Engagement, London: Verso, 279–375.

Ashley, R. K. 1989: *Living on border lines: man, post-structuralism, and war*. In J. Der Derian and M. J. Shapiro (eds), *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*. Lexington: Lexington Books, 259–321.

Ashley, R. K. and Walker, R. B. J. 1990: *Reading dissidence/writing the disciple: crisis and the question of sovereignty in international studies*. International Studies Quarterly, 34(3), 367–416.

Bull, H. and Watson, A. 1984: *The Expansion of International Society*. Oxford: Clarendon Press.

Butler, J. and Scott, J. (eds) 1992: *Feminists Theorize the Political*. New York: Routledge.

Campbell, D. 1992: *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. Manchester: Manchester University Press.

Campbell, D. and Dillon, M. (eds) 1993: *The Political Subject of Violence*. Manchester: Manchester University Press.

Connolly, W. E. 1991a: *Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Connolly, W. E. 1991b: *Democracy and territoriality*. Millenium Journal of International Studies, 20(3), 463–484.

Der-Derian, J. 1992: *Antidiplomacy: Spies, Terror, Speed, and War*. Oxford: Blackwell.

Dillon, G. M. 1992: *Stat(e)ing Australia: squid, jigging and the masque of state. Alternatives*, 17(3), 281–312.

Fergusson, K. 1993: *The Man Question: Visions of Subjectivity in Feminist Theory.* Berkeley: University of California Press.

Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man.* London: Hamish Hamilton.

Gaddis, J. L. 1992/3: *International relations theory and the end of Cold War.* International Security, 17(3), 5–58.

Gill, S. 1991: *Reflections on global order and sociohistorical time.* Alternatives, 16(3), 275–314.

Hall, J. A. and Ikenberry, G. J. 1989: *The State.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Held, D. (ed.) 1993a: *Liberalism, Marxism, and democracy. Theory and Society*, 22, 249–281.

Held, D. (ed.) 1993b: *Prospects for Democracy: North, South, East, West.* Cambridge: Polity Press.

Hinsley, F. H. 1986: *Power and the Pursuit of Peace*, 2nd ed. Cambdridge: Cambridge University Press.

Kratochwil, F. 1993: *The embarrassment of changes: neo-realism as the science of realpolitik without politics.* Review of International Studies, 19(1), 63–80.

Lash, S. and Friedman, J. (eds) 1992: *Modernity and Identity.* Oxford: Blackwell.

Linklater, A. 1982: *Men and Citizens in the Theory of International Relations.* London: Macmillan.

Luke, T. W. 1991: *The discipline of security studies and the codes of containment: learning from Kuwait.* Alternatives, 16(3), 315–344.

Luke, T. W. 1993: *Discourses of disintegration, texts of transformation: rereading realism in the new world order.* Alternatives, 18(2), 229–258.

Magnusson, W. 1990: *The reification of political community.* In R. B. J. Walker and S. H. Mendlovitz (eds), *Contending Sovereignties: Redefining Political Community*, Boulder, Colorado: Lynne Reinner Publishers, 45–60.

Magnusson, W. 1993: *Social movements and the state: presentation and representation.* In G. Albo, D. Langille and L. Panitch (eds), *A Different Kind of State? Popular Power and Democratic Administration*, Toronto: Oxford University Press, 122–130.

Magnusson, W. and Walker, R. 1988: *Decentring the state: political theory and Canadian political economy.* Studies in Political Economy: A Socialist Review, 26, 37–71.

McGrane, B. 1989: *Beyond Anthropology: Society and the Other.* New York: Columbia University Press.

Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power*, vol. 1: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press.

Onuf, N. G. 1991: *Sovereignty: outline of a conceptual history.* Alternatives, 16(4), 425–446.

Ruggie, J. G. 1993: *Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations.* International Organization 47(1), 139–174.

Said, E. 1993: *Culture and Imperialism.* New York: Knopf.

Schmitt, C. 1985: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (trans. G. Schwab). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Shapiro, M. 1991: *Sovereignty and exchange in the orders of modernity.* Alternatives, 16(40, 447–477.

Sollner, A. 1987: *German conservatism in America: Morgenthau's political realism. Telos,* 72, 161–172.

Tomlinson, J. 1991: *Cultural Imperialism.* London: Frances Pinter.

Vincent, A. 1987: *Theories of the State.* Oxford: Blackwell.

Walker, R. B. J. 1988: *One World, Many Worlds: Struggles for a Just World Peace.* Boulder, Colorado: Lynne Reinner.

Walker, R. B. J. 1990: *Sovereignty, identity, community: reflections on the horizons of contemporary political practice.* In R. B. J. Walker and S. H. Mendlovitz (eds), *Contending Sovereignty: Redefining Political Community,* Boulder, Colorado: Lynne Reinner, 159–185.

Walker, R. B. J. 1993a: *Inside/Outside: International Relations as Political Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Walker, R. B. J. 1993b: *Violence, modernity, silence: from Max Weber to international relations.* In Campbell and Dillon (1993), 137–160.

Weber, C. 1994: *Writing the State: Political Intervention and the Historical Constitution of State Sovereignty.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wight, M. 1966: *Why is there no international theory?* In H. Butterfield and M. Wight (eds), *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics.* London: Allen & Unwin, 17–34.

Wight, M. 1977: *Systems of States* (ed. H. Bull). Leicester: Leicester University Press.

15
Drįsk nežinoti: tarptautinių santykių teorija prieš ateitį

Ken Booth

Politinės teorijos, tarp jų ir tarptautinių santykių teorijos, visada rodo savo laiko idėjas. Tad nenuostabu, kad sutrikusį ir susiskaidžiusį šiandienos pasaulį rodo pakrikusi tarptautinių santykių disciplina. Mums neaišku, ar esame istorijos pabaigoje, ar jos pradžioje. Mes abejojame, ar galime numatyti, kas bus ateityje, nes nesutariame dėl to, kas buvo praeityje. Mes pradedame baimintis, ar turės kokią nors ateitį tie, kurie bus gyvi dvidešimt pirmojo amžiaus viduryje. Mums neaišku, kas esame „mes". Apie ką turime mąstyti? Kaip turime mąstyti? Kodėl turime mąstyti? Pastaraisiais metais, metodologiniams sukrėtimams sutapus su nerimą keliančiomis globalinėmis tendencijomis bei amžiaus baigties nuotaikomis, daugelis Vakarų intelektualų prarado pasitikėjimą savimi; iškilo naujo ateities išradimo poreikis. Tarptautinių santykių studijose, kaip ir kitose disciplinose, šie sukrėtimai buvo akivaizdūs; atskiruose šios knygos skyriuose buvo parodyta, kaip jie reiškiasi ginčuose dėl teorijos, dėl metodo, dėl mokymo programų ir dėl politinės darbotvarkės. Šiame paskutiniame skyriuje mėginsime šias permainas susieti su tarptautinės politinės teorijos dabartimi, taip pat pateiksime pasiūlymą, kokiu keliu jai žengti į ateitį. Nors mūsų disciplina šiuo metu yra pakrikimo padėtyje, būtent jos objektas tolydžio įgyja vis didesnę teisę tapti visų socialinių mokslų objektu.

ŽVELGIANT Į ATEITĮ

Norėdamas suremontuoti automobilį, jūs kreipiatės į mechaniką; norėdamas rekonstruoti butą, jūs kreipiatės į statybininką, tačiau norėda-

mas iš naujo išrasti ateitį, ar jūs kreipsitės į tarptautinių santykių teorijos profesorių? Jūs nepadarysite klaidos į jį nesikreipdamas, nes mums ne itin sekėsi dorotis su ateitimi. Tai tapo akivaizdu po netikėtų radikaliųjų 1989 metų revoliucijų Rytų Europoje ir iškart po jų įvykusios vienos iš supervalstybių abdikacijos.

1989 metai užbaigė disciplinos profesoriams sunkų dešimtmetį, per kurį tarptautinių santykių disciplina Kliunkio Pliumpio pavyzdžiu vis labiau skilo į tarpusavyje konkuruojančias paradigmas. Turbūt didžiausia jos gėda buvo trenksmingas Berlyno sienos griuvimas. Jeigu akademinė tarptautinių santykių teorija nesugebėjo numatyti, aprašyti ir paaiškinti tokio kardinalaus istorijos posūkio, tai kodėl ji neturi būti atmesta ir palaidota po Sienos griuvėsiais kartu su kitais netikusiais dalykais? Suprantama, kad po tokios patirties jūs suabejosite, ar siekiant naujai išrasti ateitį verta samdyti tarptautinių santykių profesorių. Tačiau į ką dar jūs galite kreiptis? Kitos disciplinos turi tam tikrų ateities įžvalgų bei vizijų, tačiau ar jos išties gali pasiūlyti daug praktiškai realių dalykų? Mūsų dėmesio siekia ir teologija, ir mokslas, tačiau kokiais ateities pažadais jie gali mus sudominti? Jie gali mums pasiūlyti Tikėjimą ir Viltį – o kaip su Bendruomene?

Nepaisant visų tarptautinės politinės teorijos trūkumų, nėra akivaizdu, kad kitos disciplinos galėtų su ja konkuruoti išrandant naujas ateities vizijas. Tad jau laikas visiems akademiniams vyrams ir moterims mėginti rekonstruoti, iš naujo sudėti „suskilusią discipliną“ (Holsti, 1985). Esu įsitikinęs, kad tokia rekonstrukcija būtina, tačiau ji negali būti atlikta pagal tradicinius brėžinius, jeigu siekiame pradėti produktyviai mąstyti apie tai, „kas, ką, kada ir kaip gauna“ (Lasswell, 1950) globaliniu mastu – būtent taip suprantu „pasaulinę politiką“.

Šūkis „Drįsk nežinoti!“ apverčia Kanto suformuluotą Švietimo šūkį (Reiss, 1989, p. 54). Jį pasirinkau šio skyriaus pavadinimui todėl, kad „patikimos žinios“ tarptautinių santykių teorijoje vis labiau virsta oksimoronu. Žinios šioje disciplinoje nebėra patikimos: jomis netikima. Daugelį metų, o iš dalies dar ir šiandien, tarptautinių santykių teorijos dėstymas priminė veikiau sekmadieninę mokyklą negu universitetinį lavinimą. Iš anksto žinomi klausimai reikalavo iš anksto žinomų atsakymų. Rinktinių citatų buvo mokomasi iš šventųjų knygų. Apie mąstymo kokybę buvo sprendžiama pagal tai, ar jis atkartoja praeities kanonus. Studentai buvo sparčiai socializuojami į profesionalumo normas, kurios veikiau migdė negu žadino mintį. Studentai žinojo ne tai, kas vyksta pasaulyje, o tai, kas jiems apie jį dėstoma, o tai, kas buvo dėstoma, dažnai juos

ne priartindavo, bet atitolindavo nuo žmogiškųjų būtybių gyvenimo realiame pasaulyje. Jeigu mūsų tariamai žinomi ir mūsų dėstomi dalykai tokie menkaverčiai, tai akademinės tarptautinių santykių studijos turi būti pačios naujai išrastos prieš mums mėginant naujai išrasti globalinės visuomenės ateitį.

Šūkis „Drįsk nežinoti!" turi fundamentalių implikacijų tarptautinių santykių teorijai. Jis reiškia revoliuciją disciplinos ontologijoje, epistemologijoje ir darbotvarkėje. Drįsti nežinoti reiškia drįsti peržiūrėti pamatines sąvokas; atskleisti tai, kas buvo užskleista; rehumanizuoti tai, kas buvo dehumanizuota; deseksualizuoti tai, kas buvo seksualizuota; sveikinti abejojimą, o ne tikrumą; įveikti anarchijos logiką logikų anarchija; denatūralizuoti įsitvirtinusį sveiką protą; apgyvendinti pasienio zonas, skiriančias tarptautinių santykių teoriją nuo kitų akademinių disciplinų; ideologizuoti tariamąjį „objektyvumą"; naujai permąstyti žmogiškojo konstravimo darinius; kontekstualizuoti tradiciją; normatyvumą padaryti norma; įsiklausyti į disciplinos „iškalbingus nutylėjimus".

Žinoma, priėmus tokią programą kyla pavojus, kad akademinė tarptautinių santykių disciplina bus įtraukta į juodąją filosofijos skylę. Mąstydami apie mąstymą visada rizikuojame sugriauti bet kokį tikrumą dėl savo žinių bei veiklos būdų. Tai ypač kelia nerimą tais atvejais, kai turime reikalą su tokia disciplina kaip tarptautinių santykių teorija, kuri visada buvo glaudžiai susijusi su politiniais sprendimais bei jų padariniais. Implicitiškai tarptautinių santykių teorija vadovavosi senuoju principu, kad „nėra praktiškesnio dalyko už gerą teoriją". Permąstant disciplinos ateitį būtina naujai permąstyti praktikos ir teorijos sąsają. Svajonės, kurios nėra operacionalizuotos, nepakeičia pasaulio. Žodžiu, jeigu mąstome politiškai, negalime laukti, kada filosofija galiausiai išsiaiškins, kas yra grožis, gėris ir tiesa. Pasaulis susiduria su daugybe einamųjų ir ilgalaikių problemų, todėl jeigu tikimės ateitį pasiekti būdami geros formos, privalome jau dabar demonstruoti savo „nežinojimo drąsą". Dėl kelių priežasčių 2045 metai gali būti laikomi simboline ateities gaire.

Tai bus pirmosios atominės bombos susprogdinimo virš Hirosimos miesto šimtmečio sukaktis. Be to, tai yra patogi laiko distancija – vidutinio amžiaus žmogui sunku mintimi aprėpti daugiau nei pusės amžiaus tarpsnį – o mes jau esame vidurkelyje. 1945 metais susprogdinus atominę bombą buvo padėtas taškas tradiciniam racionalistiniam tautų politinio lošimo supratimui. Hirosimos sunaikinimas buvo ne tik miesto tragedija – tai buvo to supratimo tragedija. Ji išreiškė kelių šimtmečių trukmės tarptautinių santykių kulminaciją – santykių, kuriuos apibrėžė Vest-

falijos valstybių sistema, Machiavellio etika ir Clausewitzo karo filosofija, talkinama „mokslo pažangos“.

Tačiau žvelgiant į radioaktyvius sunaikinto miesto griuvėsius jau galėjo įsižiebti naujo supratimo kibirkštis – jie akivaizdžiai bylojo, kur gali nuvesti tradicinis racionalumas (galingųjų „sveikas protas“). Ir vis dėlto tas racionalizmas, kuris baigėsi Hirosimos sunaikinimu, šaltojo karo metais išliko tarptautinės politikos praktikų ir teoretikų mąstysenos pagrindu. Todėl praradome labai daug laiko. Kai dabar susimąstome apie tai, su kokiomis numatomomis problemomis pasaulis susidurs per ateinantį pusšimtį metų, greitai paaiškėja, jog žmonija atsidurs didžiausiame pavojuje, jeigu mums nepavyks įveikti 1945 metų sveiko proto. Štai kodėl šio skyriaus pavadinimo paantraštėje yra frazė „tarptautinių santykių teorija prieš ateitį“. Vienas iš kriterijų, galinčių paliudyti, jog žmonija įveikė 1945 metų logiką, būtų tas, kad tie, kurie dabar skaito šiuos žodžius, jeigu jie bus gyvi Hirosimos šimtmečio sukakties metu, į tą įvykį žvelgs su tuo pasibaisėjimu ir nesupratimu, su kuriuo dabar žvelgiame į tokias mūsų įveiktas socialines institucijas kaip vergovė arba žmonių deginimas ant laužo dėl jų religinių įsitikinimų arba dėl tų įsitikinimų nebuvimo. Socialiniai dariniai, tokie kaip tarptautinių santykių praktika, negali būti perdaryti per vieną dieną, tačiau laikui bėgant jie gali būti transformuoti.

PRIEŠ ATEITĮ

1945 metų sveikas protas nekliudomai tapo šaltojo karo strategijų pagrindu. Aplinkybės buvo labai palankios akademiniam tarptautinių santykių teorijos skrydžiui. Per visą šį laikotarpį ji buvo steroidais maitinama disciplina savo paprasčiausiu realistiniu (strateginiu) pavidalu tapdama socialinių mokslų Benu Johnsonu. Nelyg tie liūdnos šlovės atletai ji užsiaugino raumenų; ji veržėsi priekin, nepaisydama to, kas dėjosi apačioje, kituose akademiniuose dirvonuose; ji buvo dosniai finansuojama; ji diskontavo etiką; ji vengė nepatogių klausimų; ji rūpinosi tuo, kas yra čia ir dabar, palikdama ateičiai rūpinimąsi ateitimi. Penketas svarbiausių priežasčių paaiškina, kodėl šaltojo karo metais tarptautinių santykių teorijos atstovai paliko ateičiai rūpintis ateitimi.

Tarptautinių santykių specialistai netikėjo ateitimi. Tarptautinių politinių santykių teorijoje viešpatavo dvi realizmo atmainos, ir abi tarptautinius santykius traktavo kaip „belaikę dabartį“. Klasikinio realizmo

(smarkiai paveikto krikščioniškojo pesimizmo) tarpvalstybiniai konfliktai suvokiami kaip ydingos ir nesikeičiančios žmogiškosios prigimties apraiškos. Neorealistai visur regi nesibaigiančią valstybių kovą dėl išlikimo nuolat kintančios jėgų pusiausvyros anarchijoje sąlygomis. Abiejų srovių atstovai – pavyzdžiui, Niebuhras ir Waltzas, žvelgdami į nesibaigiančias dvidešimt penkerių šimtmečių kovas, tiesia ranką Tukididui (Niebuhr, 1938; Waltz, 1979). Pats Tukididas šiandieną jaustųsi kaip namuose Artimųjų Rytų politikai skirtuose seminaruose, kur kalbama tik apie krizes, agresyvumą bei savanaudiškumą ir apie tai, kad galingieji daro ką įstengia, o silpnesnieji – kas jiems privalu. Realistams Meliano dialogas yra amžinasis valstybių veiklos scenarijus (Thucydides, 1972, p. 400-408).

Vyraujančioje realizmo teorinėje perspektyvoje niekada neiškyla naujo ateities išradimo uždavinys, nes valstybių žaidžiamas žaidimas niekada nesikeičia. Siūlyti realistui naujai suprojektuoti ateitį būtų tas pat, kas siūlyti Brianui Johnsonui naujai išrasti kriketą. Realistams, kaip ir garsiems kriketo komentatoriams, toks išradimas neįsivaizduojamas: jų uždavinys – nuolat pasakoti reinkarnacijos istoriją. Žaidimas (kriketas arba tarptautiniai santykiai) be galo kartojamas skirtingomis formomis, skirtingomis aplinkybėmis, tačiau jo dvasia nekinta. Kaip ir scenarijus. Belaikės dabarties pasaulis suvokiamas kaip natūralus ir kaip geriausias iš visų galimų pasaulių.

Tarptautinių santykių teorijos „archyvas" buvo nuskurdintas. Tekstų, iš kurių pastarąjį pusšimtį metų studentai sėmėsi žinių, atranka buvo tendencinga. Maitinimasis steroidas nėra sveika akademinei disciplinai, tačiau šaltasis karas tarptautinių santykių teoriją sugundė žengti šiuo keliu. Per šį laikotarpį disciplina buvo plėtojama beveik nepaisant poslinkių sociologijoje, filosofijoje bei kitose intelektinio gyvenimo srityse. Pavyzdžiui, tarptautinių santykių istorijos studijos buvo iš esmės ne kas kita, kaip atgaline data vykdomas realistinių prielaidų patvirtinimas.

„Archyvą" (Said, 1985, p. 41–42) sudarė autoritetinga minties „tradicija", pabrėžianti nenutrūkstamą realistų liniją. Taikos teoretikai ir kiti, kurie mąstė apie ateitį, buvo diskvalifikuojami kaip „utopistai" ir neįtraukiami į kanoninį sąvadą; dėstomuose kursuose jie paprastai buvo išjuokiami, menkinami arba ignoruojami. Tačiau net tie klasikiniai mąstytojai, kurie pateko į archyvą – Hobbesas, Machiavelli, Augustinas ir kiti – buvo dekontekstualizuoti taip, kad tapo, kaip taikliai pasakė Michelas Donelanas, „pilvakalbių lėlėmis", atkartojančiomis manipuliatorių

žodžius (1990, p. 142). Archyvas buvo tik priemonė dabarčiai kontroliuoti, o ne mąstymo apie ateitį šaltinis.

Tarptautinė politinė teorija išreiškė daugiausia Vakarų ideologiją. Turbūt neatsitiktinai realistinis/strateginis mąstymo stilius vyravo anglosaksų pasaulyje. Jėgą pabrėžianti politinė teorija buvo paranki tiems, kurie disponavo didelėmis pajėgomis, politinėmis ir karinėmis, taip pat akademiniu prestižu. Vakarai nenorėjo kitokios teorinės ateities, nes jie viešpatavo praktinėje dabartyje. Nebuvo palikta jokių atodangų transcendencijos arba emancipacijos idėjoms. Tokių idėjų, kaip tarpusavio priklausomybės teorija ar pasaulinių sistemų teorija, buvo vengiama jas traktuojant kaip nederamas amerikietiškose akademinėse studijose.

Jeigu E. H. Carras (1961) buvo teisus sakydamas, kad visa istorija yra šiuolaikinė istorija, iš to, matyt, išplaukia, jog visa politinė teorija yra šiuolaikinė politinė teorija. Tad „pilvakalbio lėlių" vaizdinys yra galbūt net pernelyg nudailintas. Tiksliau būtų sakyti, Hobbesas, Machiavellis ir kiti tapo šaltojo karo pašauktiniais – intelektine fronto linija branduolinio ginklavimosi ir globalinės karinės konfrontacijos ajatoloms. Filosofai, žvelgiantys į ateitį, į amžinosios taikos epochą (Kantas), pasaulio visuomenės teoretikai (Falkas) ir kitokie „radikalai", vartojant šaltojo karo terminą, buvo laikomi naivuoliais arba bendrakeleiviais, dažniausiai – naiviais bendrakeleiviais. Vienaip ar kitaip geležinė uždanga supo kiekvieną.

Aiškinimas, kas ir ką gauna pasaulinėje politikoje, kurį tais laikais pateikdavo baltaodis anglosaksų tarptautinių santykių profesorius, buvo labai nepanašus į tą aiškinimą, kurį pateiktų (jei turėtume šansų jos išklausyti) prievartaujama, vaikų nukamuota, alkana jauna moteris iš kurios nors karų draskomos Afrikos šalies. Tai nereiškia, kad profesorių pateikiamuose aiškinimuose nebuvo tiesos elementų, tačiau tai reiškia, jog aiškinimuose, kurių *negirdėjome*, taip pat buvo tiesos elementų. Vis dėlto siekiantiesiems tiesos bejėgių tylėjimas sakė daugiau negu savanaudiški galingųjų žodžiai. „Pasaulį mes matome ne tokį, koks jis yra, – matome jį tokį, kokie esame *mes*", sakė Anaļs Nin. Šaltojo karo laikų anglosaksų tarptautinių santykių profesoriai, būdami galingųjų teoretikais, vengė teorinių ateities vizijų ar empirinių studijų, kurios būtų galėjusios sužadinti epistemologinių abejonių ar sukelti ontologinę revoliuciją.

Tarptautinių santykių specialistų siekis turėti politinę įtaką. Valdžia generuoja žinias; ji taip pat prie savęs pritraukia akademikus – kaip daly-

vius, kaip pagalbininkus ir kaip stebėtojus. Politinės įtakos siekis reiškė, kad tarptautinių santykių specialistai gilinosi į politikų darbotvarkę, kurioje, kaip žinoma, gvildenamos veikiau artėjančių rinkimų, o ne ateinančių kartų problemos. Daugelis tarptautinių santykių specialistų, ypač Jungtinėse Valstijose, siekė valdžią ne tik studijuoti, bet ir jos įsigyti (kad ir nedaug, kad ir netiesiogiai). Tačiau kai akademikus užvaldo politinio aktualumo ir dalyvavimo politikoje siekiai, jie tampa vyraujančios idėjos, valdžios ar tuo momentu vykdomos politikos apologetais. Kuo labiau akademikai „bičiuliaujasi" su politikų bendruomene, tuo labiau jie ją supranta ir, žinoma, tuo daugiau jie jai atleidžia. Tarptautinių santykių studijos, kaip valstybės veikėjo ir stratego kultas, visada traukė savo spindesiu, tačiau kaip ir visi kiti kultai, jis reikalavo, kad jo tarnai pripažintų specifinę ir neginčytiną pasaulio interpretaciją. Kai akademikai pradeda užsiimti politikų ir biurokratų darbotvarke, jie atsiduria padėtyje, kurioje negali prabilti apie naują pasaulio darbotvarkę.

Nuvertėję disciplinos žodžiai. Patvari teorinė mąstymo apie ateitį struktūra negali būti sukonstruota iš akytos medžiagos. Kai kurie pagrindiniai tarptautinių santykių teorijos žodžiai buvo ir yra politizuojami; vartojami nerūpestingai; kai kurie iš jų yra pakeitę savo prasmes; dar kiti nenusako to, ką jais siekiama nusakyti. Keletas tai iliustruojančių pavyzdžių.

1 Mes kalbame apie „taiką" („Nuo 1945 metų gyvename taikos sąlygomis.") taip, kad taika tereiškia „pasaulinio karo nebuvimą". Tai gana keista taikos samprata, kuri teikia iškreiptą tikrovės vaizdą, nes nutylimas daugiau nei 20 milijonų smurtinių mirčių per tą laikotarpį faktas.
2 Jau daugelį metų kalbame apie „būsimąjį nacionalinės valstybės nunykimą", nekreipdami dėmesio į faktą, jog realiai egzistavo tik labai nedaug nacionalinių valstybių. (Egzistavo daugiausia daugiatautės valstybės, valdomos hegemoninės tautos.) Ir šiuo atveju terminas atspindi disciplinos požiūrį į tikrovę – iš viršaus į apačią.
3 „Valstybę" mes laikome pamatiniu analizės vienetu, tačiau mažai kalbame apie įvairialypes jos charakteristikas. Valstybių formos labai skirtingos, tačiau mes teoretizuojame taip, tarsi visais atvejais turime reikalą su vadovėline *valstybe.* Daugelis valstybių egzistuoja tik juridiškai, ne kaip „socialiniai faktai" (Jackson and Rosberg, 1982).
4 Daugelyje savo teorijų remiamės „suvereniteto" koncepcija, nors faktiškai valstybės autonomijos laipsnis mažėja. Suverenių valstybių analizės atotrūkis nuo pasaulinės politikos analizės didėja kasmet, vis la-

biau ryškėjant tradicinės legalistinės suvereniteto koncepcijos atotrūkiui nuo realiai mažėjančio visų valstybių pajėgumo vien savo nuožiūra tvarkyti vidaus politinį bei ekonominį gyvenimą.

5 Čia, Vakaruose, sukūrėme „trečiojo pasaulio“ terminą ir vis dar manome, kad jis paaiškina kelių žemynų elgseną. Tačiau kai kurie skirtumai tarp vadinamojo „trečiojo pasaulio“ šalių yra tokie pat dideli kaip skirtumai tarp kai kurių „pirmojo“ ir „trečiojo“ pasaulio šalių. Singapūras ir Sudanas turi mažiau tarpusavio panašumų negu Mostaras ir Magadišas, o Vašingtono skurdžiai gyvena tokiame pat „hobsiškosios baimės“ pasaulyje kaip ir „trečiojo“ pasaulio nuskriaustieji. Abiejuose pasauliuose viešpatauja elitas, kuris mėgaujasi globalinės rinkos gėrybėmis ir lokalinės valdžios privilegijomis.

6 Mes kalbame eufemistiniu „branduolinės strategijos“ žargonu nesigilindami į reikalo esmę – o reikalas susiję su galimu civilizacijos išnykimu. Pats branduolinis ginklas sukūrė istorinį atotrūkį tarp griaunamosios galios ir politinio tikslo, tačiau eufemistinė kalba apie „strategiją“ mėgina šiuos dalykus vėl susieti racionalistiniu Clausewitzo ryšiu.

7 Svarbiausia, mes primityviai sutapatinome galią su karine galia. Tačiau tai nėra sinonimai, nors Pirmininkas Mao sakė, kad visa galia ateina per šautuvo žiotis, o Stalinas klausė: „Kiek divizijų turi Popiežius?“ Gali būti, kad tiesmukiškas galios tapatinimas su karine galia mums sukliudė šaltojo karo metais suvokti kitus priežastinius veiksnius ir iškelti kai kuriuos svarbius klausimus; ir jis buvo viena iš priežasčių, kodėl komunistinės valdžios žlugimas Rytų Europoje mus užklupo taip netikėtai. Realizmas sutelkė mūsų dėmesį į nepatikimus „galios“ rodiklius. Matydamas, kaip jo nuotraukos, jo žmonės, jo ideologija ir jo organizacija plinta Rytų Europoje, Popiežius šiandien galėtų paklausti: „Kiek statulų turi Stalinas?“

Jeigu šie ir kiti kertiniai tarptautinių santykių teorijos žodžiai taip netiksliai įvardija esamybę, tai kokia iš jų nauda konceptualizuojant ateitį? Jeigu sąvokoms neatitinkant reiškinių galima nekreipti dėmesio į reiškinius, tai kaip teorijos, kurios jų pagrindu kuriamos, gali mums padėti įžvelgti ateitį? Ne tik filosofinės problemos iškyla tada, kai – anot Wittgensteino – „kalba *išeina atostogų*“ (1992, p. 19, § 38).

Dėl minėtų penkių priežasčių šaltojo karo laikotarpiu tarptautinių santykių specialistai neįgijo konstruktyvaus mąstymo apie ateitį įgūdžių. Net jeigu jų metodologijos būtų buvusios nepriekaištingos, jie nekėlė

esmingiausių klausimų (Hopf, 1993). Ši padėtis dar nepasitaisė per trumpą ir itin sudėtingą devintojo dešimtmečio tarpsnį, kai istorijos žingsnis labai paspartėjo, o disciplina suskilo.

ATEITIES DEKONSTRAVIMAS

Šaltojo karo metais vyravusį realistinį/strateginį teoretizavimą tarptautinių santykių temomis galima buvo apibūdinti kaip socialinių mokslų Beną Johnsoną, o devintajame dešimtmetyje disciplina jau priminė veikiau Monty Pythono estafetinį bėgimą:

1 Realistai ir toliau buvo smarkiai išsiveržę į priekį, tačiau nors ten jų buvo dauguma, bet jau mažesnė nei anksčiau ir nepaliaujamai puldinėjama kritikų.
2 Viena jų atskilėlių grupė nusprendė, kad geriausia palaukti, kol viskas aprims. Jausdama nostalgiją šaltojo karo laikams ir buvusiam savo disciplinos nepajudinamumui, ji pasitraukė iš distancijos perbėgdama į istorines studijas.
3 Atsirado nauja postmodernistų komanda. Jiems patiko galimybė bėgioti tarp skirtingų linijų, tačiau kadangi jie nesutiko, kad pirmenybė būtų teikiama finišui, o ne startui, pasiliko kur buvo, netrukdydami kitiems užsiimti savo reikalais.
4 Į lenktynininkų gretas nepastebimai prasmuko normatyvinė komanda, kuri „po keturiasdešimties metų apylankos" (Smith, 1992) nusprendė griebtis veiksmų. Ji provokavo savo kritikus minioje svaidydamasi grasinančiais „f-žodžiais": Frankfurto mokykla, fundamentalizmas, Foucault. Tai buvo didelių idėjų ir garsių vardų komanda, o jos žodyne nebuvo vienskiemenių žodžių.
5 Vis daugiau individų padarė išvadą, kad jiems nepavyks pasiekti finišo linijos, tad geriau pasivaikštinėti po apylinkes, peržengus linijas pasišnekučiuoti su sociologais, ekonomistais, filosofais ir kitais. Jie nežinojo, kurlink jie eina, tačiau žinojo, kas turi keliauti kartu su jais.
6 Viena iš mokyklų, noriai kertančių skiriamąsias komandų linijas, buvo istorinė sociologija. Ji mėgino iš naujo tematizuoti valstybę, nors iš pirmo žvilgsnio tai buvo keistas sumanymas disciplinoje, kuri buvo kritikuojama dėl to, kad valstybei skiria pernelyg daug dėmesio. Liko neaišku, ar jos pateikta valstybės ir visuomenės analizė gali būti įkomponuota į realizmo paradigmą.

7 Dalyvavo ir atnaujinta kritinės teorijos komanda. Kartais ji spurtuodavo, tačiau niekada nesitikėdama pasiekti finišo linijos. Tiesa, tai ir nebuvo jai svarbiausia: svarbu buvo judėti. Ji geriau žinojo, iš kur ji atvyksta, negu į kur vyksta. Tai nebuvo jai svarbiausia: lenktynes ji laikė atviromis visiems, dėl to ją sveikino viena žinovų grupė minioje.

8 Tik viena komanda buvo diskvalifikuota – nes ji buvo netinkamos lyties. Tarptautinių santykių teorija niekada nei teorijoje, nei praktikoje nebuvo draugiška moterims. Vis dėlto nedidelei feminizmo teoretikų grupei pavyko joje užimti šiokį tokį placdarmą ir pradėti kelti abejones dėl to, kokiu pagrindu galingieji būtent taip sukonstravo lenktynių tikslą ir dalyvių sudėtį.

Didžiulė problema, su kuria susidūrė šių akademinių lenktynių stebėtojai (studentai), buvo tai, kad atrodė, jog kiekvienas jų dalyvis (jų profesoriai) už teisę jose dalyvauti turėjo pateikti savąjį pačios disciplinos apibrėžimą. Užuot buvusios sekmadienine mokykla, akademinės tarptautinių santykių studijos pernakt virto daugiaveidžiu diskursu. Prasidėjo rimta disciplinos savivokos krizė, kuri buvo pavadinta „trečiuoju ginču" (Lapid, 1989).

Skaitytojas gali pamanyti, kad apibūdindami discipliną kaip Monthy Pythono estafetę ją kritikuojame, nes disciplinos nebuvimas yra Pythono lenktynių esmė. Jokiu būdu. Retrospektyviai šią raidą galima suvokti kaip būtiną ir naudingą disciplinos evoliucijos fazę. Postpozityvistinės fazės sumaištis faktiškai padėjo disciplinai išvengti istorinio apsnūdimo ir intelektinio nuosmukio (Smith, Booth ir Zalewski, spaudoje). Mąstant apie naują jos raidos fazę poetinė citata iš Nietsches galbūt nesužadins nepamatuotų lūkesčių: „chaoso dar savy turėti reikia, kad žvaigždę šokančią įžiebt galėtum" (1969, p. 46).

Ko pasiekė devintojo dešimtmečio „postpozityvistai"? Kokios pažangos galima tikėtis iš šio chaoso?

Postmodernistai pradėjo kelti klausimus apie kalbą, kontekstualumą, pažinimo pagrindus, autoriteto struktūrą, taip pat apie valdžios ir darbotvarkės (profesinės bei politinės) santykį. Ką galime pažinti? Kritinės teorijos atstovai pradėjo kelti klausimus apie ideologines pažinimo ištakas, apie teorijos savanaudiškumą, apie etikos svarbą, apie politikos neužbaigiamumą (*open-endedness*) ir apie intelektualų vaidmenį. Ar filosofuojame tik tam, kad maloniai praleistume laiką, ar tam, kad pakeistume pasaulį? Istorinės sociologijos atstovai pradėjo domėtis istorinėmis valstybės atsiradimo ir jos ekspansijos priežastimis; istorine valstybės formų

įvairove; valstybės, kultūros ir ekonomikos ryšiu; visuomenės, valstybės ir tarptautinės sistemos suderinamumu. Kas yra ta būtybė, kurią vadiname valstybe?

Feminizmo teoretikai pradėjo kelti klausimus apie tapatybę, apie „politiškumo" prigimtį, apie lytinę diskriminaciją teorijoje ir praktikoje. Jie pradėjo reikalauti, kad beveik grynai vyriška disciplina atvertų savo duris ir savo protus labai rimtoms lyčių santykių problemoms. Jie susidūrė (ir susiduria) su didžiulėmis kliūtimis. Atkreipsime dėmesį tik į vieną, kurią iliustruoja Fukuyamos išgarsėjusio straipsnio „Istorijos pabaiga?" paskutinė pastraipa. Joje atsiskleidžia stulbinamai seksistinė, tačiau tipiška pasaulio samprata. Fukuyama teigia, jog „baigiasi kova dėl pripažinimo ... pasaulinė ideologijų kova, kuri reikalavo ryžto, drąsos, vaizduotės ir idealizmo" (1989, p. 18). Šioje Rambo stiliaus frazėje nerasime net užuominos apie tai, kad ryžto, drąsos, vaizduotės ir idealizmo reikėjo ir kasdieniame gyvenime moterų, kurioms netrūksta ryžto dorotis su prievarta šeimoje ir kitokiose situacijose, kurios drąsiai paskiria savo gyvenimą seniems ir paliegusiems žmonėms slaugyti, kurių vaizduotė padaro įsimenančius gimtadienius ir kitas šventes ir kurių idealizmu remiasi labdaros ir taikos sąjūdžiai. Jeigu taip ignoruojamas moterų gyvenimas, tai visai nenuostabu, kad nepripažįstamas ir jų vaidmuo platesniame pasaulio gyvenimo kontekste. Jeigu tarptautinės politikos studijos nemato vienos iš dviejų lyčių, tai ko dar jos nemato?

Visos šios postpozityvizmo srovės – postmodernizmas, kritinė teorija, istorinė sociologija ir feminizmo teorija – dar labiau suskaidė discipliną, kurią ir šiaip jau skaidė devintojo dešimtmečio pradžios tarpparadigminis ginčas. Tas „ginčas" – tiksliau kalbant, izoliuotų monologų serija – vyko kaip trijų vyraujančių koncepcijų – realizmo, pliuralizmo ir struktūralizmo/globalizmo (Banks, 1985). Realizmas išliko dominuojanti paradigma, juo labiau po to, kai išaiškėjo, jog pliuralistai pripažįsta daugumą jo prielaidų. Tad vos pradėję įprasti mąstyti trijų paradigmų kategorijomis tarptautinių santykių tyrinėtojai buvo įtraukti į trečiojo ginčo sumaištį. Šios naujos idėjos (naujos bent jau tarptautinių santykių teorijos studentams) erzino arba įkvėpė, nelygu skonis, tačiau kaip visuma jos buvo naudingos. Postpozityvistus ir tradicinius realistus vienijo viena esminė bendra tema – galios ir valdžios tema. Dėl visiškai nesuprantamų priežasčių rimčiausių realizmo teoretikų – pavyzdžiui, Carro ir Niebuhro – įžvalgos buvo užmirštos jau šeštajame dešimtmetyje, tad postpozityvistai susigrūmė su mažiau rafinuotais ir mąsliais realizmo mokytiniais bei interpretatoriais. Kitaip nei toji realizmo mokykla, kuri susiklostė

devintojo dešimtmečio pradžioje, postpozityvistinės srovės sutelkė savo dėmesį ne tiek į išorines jėgos politikos formas, kiek į gilumines jos struktūras.

Carro *Dvidešimties metų krizė* (1946) tarptautinės politikos analitikus įtikino, jog visa rimta politika yra jėgos politika; dabar kai kurie iš jų suprato, jog rimtas pažinimas yra jėga. Tačiau kur tada yra tiesa? Šis klausimas buvo ontologinės revoliucijos užuomazga. Postpozityvistai pradėjo kelti labai gerus ir paprastus klausimus, tiesa, ne visada geru ir paprastu būdu. Tai yra tokie klausimai, kurių sprendimui kai kurie iš mūsų – o šiuo požiūriu mūsų daugėja – turėsime paaukoti savo likusį profesinį gyvenimą. Sekmadieninė mokykla užsidarė. Turime kūrybinį chaosą, kurio „savy turėti reikia“. Ar yra kokių nors šansų, kad „žvaigždę šokančią įžiebt galėsim“?

Turiu omenyje tai, kad tarptautinių santykių teorija turėtų tapti naujai išrasta, naujai sukonstruota, *į ateitį orientuota* disciplina. Trejetas aplinkybių paaiškina, kodėl šis projektas toks svarbus.

Pirma, pasaulinės politikos sritis yra derama akademinių svarstymų vieta sprendžiant pamatines žmonijos ateities problemas. Politinis mokslas ir sociologija turi prasmę tik globaliniame kontekste. Daugumai mūsų tarptautinių santykių teorija buvo dėstoma kaip politinio mokslo atšaka, tačiau tampa vis akivaizdžiau, kad pats politinis mokslas gali būti rimtai studijuojamas tik kaip globalinės politikos studijų dalis. Disciplininiais terminais, tradicinis atsakymas į klausimą „Kas ką supa?“ turi būti apverstas. Pasaulinė politika yra politinio mokslo namai, ne priešingai. Kantas buvo teisus: politinė teorija turi būti tarptautinė politinė teorija (Reiss, 1989, ypač p. 47–49). Pasaulinė politika yra naujoji metafizika, globalinis moralinis mokslas.

Antra, nepaisant visų tarptautinių santykių teorijos trūkumų, niekas negali jos apkaltinti nepraktiškumu. Kai kitos politinės ar akademinės galvos pradeda skrajoti padebesiais, jos specialistai visada kelia žemiškus klausimus. Jie primena tiems, kurie siūlo tobulai logiškus protingesnės ateities projektus, kad būtina atsižvelgti į Rousseau įspėjimą, jog „būti protingam bepročių pasaulyje yra beprotybės atmaina“ (cituojama pagal Waltz, 1959, p. 181). Jie taip pat primena tiems, kurie pažangos tikisi iš gerų žmonių rodomo pavyzdžio, kad būtina suprasti, kodėl Niebuhras niekinamai kalbėjo apie tuos, „kurie nori gyventi istorijoje be nuodėmės“ (cituojama pagal Donelan, 1990, p. 43). Apskritai akademikų pareiga jėgai atskleisti tiesą. Tarptautinių santykių tyrinėtojai visuomet imdavosi atsakomybės tiesai atskleisti jėgą.

Trečia, kitas specifinis tarptautinių santykių disciplinos bruožas yra tai, kad nuo pat savo atsiradimo ji glaudžiai siejasi su praktine politika. Daugeliui jos atstovų ši teorijos sąsaja su praktika yra patraukliausias jos aspektas. Naujai išrandant ateitį nesėkmės mūsų tyko ne tiek naujų idėjų konstravimo, kiek jų realizavimo kelyje. Tarptautinių santykių specialistai yra įpratę dirbti intelektualiai nešvariomis rankomis.

Globalinis interesų mastas, dėmesys tiesos ir jėgos problemai, praktinis žinių pobūdis – dėl šių tarptautinių santykių teorijos bruožų ją pagrįstai galima laikyti, kaip sakėme skyriaus pradžioje, visų socialinių mokslų objektų objektu.

ATEITIES PAGAVA

Kas yra tas transcendentinis humanitarinis mokslas, kurį turime iš naujo sukonstruoti? Kaip turėtume jį apibrėžti? Kokie yra jo parametrai? Daugelį metų aš pats, kaip ir kiti disciplinos dėstytojai, tenkinausi Charleso Manningo formule, kad tarptautinių santykių teorija – tai disciplina, turinti centrą, bet neturinti periferijos. Tas dėmesio centras esąs tarpvalstybiniai santykiai. Tokia formuluotė (rodanti, kuo užsiima diplomatai ir kariai) tampa vis neadekvatesnė mėginant išsiaiškinti, kas, ką, kada ir kaip gauna globaliniu mastu. Geresnę formuluotę teikia Nicholas Renggeris parafrazuodamas Paskalį: tarptautinių santykių teorija yra ta „baisioji sritis, kurios centras yra visur ir kurios ribų nėra niekur“ (1990, p. 61). Tai gana taiklus apibūdinimas, tačiau pasakyti studentams, ypač pradedantiems savo studijas, jog jų pasirinktas dalykas neturi nei centro, nei ribų, būtų gana rizikinga džiaugsmo dėl kūrybinės sumaišties išraiška.

Viena iš disciplinos rekonstravimo strategijų galėtų būti toji, kuri iš studentų nereikalautų ištikimybės vienai kuriai nors paradigmai ar metodologijai. Kai tai prasidėjo Aberistvite 1919 m., tarptautinių santykių akademinių tyrimų tikslas buvo eksplicitiškai apibrėžtas kaip didžiųjų laikotarpio problemų tyrimas. O tai, žinoma, buvo didžiosios karo ir taikos problemos. Mes galėtume pereiti į „naują fazę“ žengdami ne tiek teorinių grumtynių keliu, nors joms taip pat dera palikti vietos, kiek mėgindami savo skirtingais aspektais pažvelgti į didžiąsias mūsų laikotarpio problemas. Net skirtingų ontologinių nuostatų autoriai daugmaž sutaria, kad mūsų disciplinos, o ir paties pasaulio artimiausių penkiasdešimties metų darbotvarkę nusako trys idėjos: bendruomenė, saugumas ir emancipacija. Jos gali apibrėžti pamatinius kokybiškai naujos pa-

saulinės tvarkos parametrus – jei mums pavyks naujai išrasti savo kolektyvinę ateitį.

Globalinėje politinėje sistemoje gyvenome nuo pat Europos valstybių sistemos susiklostymo laikų, tačiau dabar mums atsiveria naujo tipo pasaulinės tvarkos galimybė. Terminą „pasaulinė tvarka" čia vartoju Hedley Bullo specialiąja prasme (1977, p. 20–22), o ne George'o Busho miglota, propagandistine ir diskredituota prasme. Kalbėdamas apie „pasaulinę tvarką" Bullas turi omeny ne tarpvalstybinių santykių tvarką, o tas žmonių sąveikos struktūras, kurios padeda pasiekti pirminių socialinio gyvenimo tikslų (tiesa, juos jis apibūdina gana problemiškai – kaip išlikimo, tiesos ir nuosavybės siekius). Galima ir reikia mąstyti apie žmonijos kaip visumos santykių tvarką (ne vien apie valstybių santykių tvarką) – galima, nes dabar gyvename lokaliai tik trivialiąja prasme (t.y. kiekvienu konkrečiu laiko momentu užimame konkrečią erdvės vietą); reikia, nes pasaulinė tvarka yra fundamentalesnė už tarpvalstybinę tvarką, ir ji taip pat yra pirminė moralės požiūriu (p. 22).

Pirmasis didysis ateities (žmogiškosios) pasaulinės tvarkos klausimas – kur yra politinės bendruomenės ribos ir kaip bendruomenė turi būti organizuojama (Linklater, 1990b)? 1945 metų sveikam protui nelemta sukurti sveiką 2045 metų pasaulio tvarką. Jeigu tada tai dar nebuvo akivaizdu, tai prabėgęs pusšimtis metų parodė, jog valstybių bendruomenei vargu ar pavyks sukurti žmogiškąją pasaulio tvarką. Kosmopolitinės žmogiškosios bendruomenės susikūrimo viltys, žinoma, susiduria su stipriomis komunitarinėmis tradicijomis bei tapatybėmis, kurios daugeliui atrodo galingesnės už visas kosmopolitines vertybes. Tačiau toks klausimo formulavimas pačią problemą ir jos sprendimo alternatyvas pateikia pernelyg supriešintu pavidalu.

Nepaisant anksčiau išsakytų komplimentų, trečiasis ginčas turėjo ir kai kurių šalutinių negatyvių padarinių, tarp jų ir tai, kad paskatino kurti naujas nenaudingas priešpriešas; tai ypač pasakytina apie komunitarinių filosofijų bei tapatybių supriešinimą su kosmopolitinėmis. Ateityje turėtume atsisakyti požiūrio, kuris komunitarizmą ir kosmopolitizmą traktuoja kaip nesuderinamus dalykus. Vietoje paprastų devynioliktojo šimtmečio klasifikacijų dvidešimt pirmajame amžiuje mums teks mąstyti kompleksinių ir persiklojančių tapatybių sąvokomis, vykstant nuolatiniam kosmopolitinių ir komunitarinių vertybių dialogui. Tos vertybės gali koegzistuoti.

Ką tai reiškia praktiškai? Bhikhu Parekhas (1993) neseniai panašiu aspektu rašė apie demokratiją ir žmogaus teises. Jo požiūriu, šios sąvokos

mums teikia globalinės politikos išraiškos priemonių, nes jose įkūnytos plačiai pripažįstamos vertybės. Jos turi universalią prasmę ir nėra vien specifinis Vakarų kultūros bruožas. Tačiau gali ir turi būti paliekama erdvės lokalinėms tapatybėms bei variacijoms. Šiuo atžvilgiu komunitarinės vertybės yra operacionalizuojamos kosmopolitiniame kontekste. Lokalinės interpretacijos gali klostytis globalinių normų rėmuose. Skirtingumas tam tikrose ribose – štai principas, kuriuo turėtų būti plačiau vadovaujamasi globalinėje politikoje. Bendrumo siekis neturi būti naudojamas kaip skirtumų šalinimo įrankis, tačiau ir kultūra neturi būti naudojama kaip kankinimų pateisinimo priemonė (pastaruoju klausimu žr. Robson, 1993).

Kosmopolitinės sistemos egzistuoja. Paisydami kultūrinių skirtingumų turime taip pat suvokti tarpkultūrinio bendrumo faktus. „Kultūrų", kaip ir „valstybių", nedera laikyti juodosiomis dėžėmis. Kokybiškai naujos pasaulinės tvarkos sistemą formuoja tokie veiksniai kaip fizinio susisiekimo globalizavimas; pasaulinės kalbos; didėjantis „pasaulinių" įvaizdžių bei simbolių vaidmuo; kapitalizmo, sukūrusio universalią šiuolaikinę istoriją, galia (Linklater, 1990a); mokslo kultūra su jos pagarba empiriniams faktams (Rosenau, 1990, p. 425–429); teritorinio principo reikšmės mažėjimas; valstybių bendruomenės, išpažįstančios Mervyno Frosto išvardytas aštuoniolika normų, tarp jų demokratijos ir žmogaus teisių metanaratyvus, atsiradimas (1986, p. 120–160).

Daugeliu atžvilgiu didėjanti globalinių veiksnių įtaka gyvenimui yra akivaizdi – nepaisant kartkartinių nacionalizmo proveržių. Jamesas Rosenau yra teisus kalbėdamas apie veržlaus/herojinio nacionalizmo nuosmukį (1990, p. 431–436). Ten, kur pratrūksta kraštutinis nacionalizmas – kaip dabar buvusioje Jugoslavijoje – ten jis yra mesmeristinis būtent dėl to, kad liudija tik atžangą į praeitį, kuri nieko negali duoti sprendžiant sudėtingas dabarties problemas. Tai nereiškia, kad dvidešimtojo amžiaus pabaigoje neliko devynioliktojo šimtmečio idėjomis tebegyvenančių protų ir kad todėl karo tarp tautų galimybė greit išnyks. Tačiau nacionalizmas praranda savo prasmę. Pasaulyje išties vyksta radikalūs pokyčiai, jeigu viena supervalstybė gali išsižadėti savo valdų neiššovus į ją nė vienos kulkos, o kita gali išsirinkti savo prezidentu ir vyriausiuoju karo vadu žmogų, kuris išsisukinėjo nuo karinės prievolės. Sunku įsivaizduoti panašių įvykių sutapimą bet kuriame kitame tarptautinės istorijos periode.

Komunitarizmo ir kosmopolitizmo koegzistencija, kurią čia numatome, nebūtinai sukurs tobulai harmoningą pasaulinę tvarką, tačiau yra pagrindo manyti, kad kalbant vidaus politikos terminais ji labiau primins

padriką Indijos visuomenę, negu gentinių karų draskomą buvusią Jugoslaviją. Globalizacijos ir fragmentacijos tendencijų sąveika byloja ateinant naują amžių, kuris bus artimesnis veikiau padrikai Viduramžių negu etatistinei dvidešimtojo amžiaus tvarkai, nors bus pasimokęs iš abiejų.

Antroji didžioji ateities problema – kas yra saugumas ir kas turi būti saugus? Tarpvalstybiniai karai (kitaip nei pilietiniai) vis labiau tampa atgyvena, nes valstybėms lieka vis mažiau argumentų, pateisinančių jų kariuomenių siuntimą už savo sienų. Kalbant paprasčiau, tokių veiksmų sąnaudos auga, o jų nauda menkėja (Knorr, 1966). Tarpvalstybiniai karai bus mažesnė problema dvidešimt pirmajame amžiuje, negu jie buvo dvidešimtajame. Tačiau valstybių viduje išliks prievarta bei kitokios grėsmės; šiandien dauguma žemės gyventojų turi baimintis veikiau savo pačių valdžios (jos tironijos, nekompetentingumo arba vieno ir kito) negu kaimyninės šalies kariuomenės. Šalia tradicinių grėsmių iškilo aibė naujų pavojų, kuriuos kelia ekonominis spaudimas, ligos bei aplinkos tarša.

Kai kurių analitikų įsitikinimu, viena iš mūsų problemų dorojantis su ateitimi yra tai, kad nebeturime aiškiai identifikuojamo priešo (kitaip nei Hitlerio ar Napoleono laikais). Tačiau tai nėra tiesa. Priešą turime, ir išties grėsmingą priešą. Tas priešas esame mes patys. Problemų kelia pati vartotojiškoji Vakarų demokratija, gyvenanti, anot J. K. Galbraitho (1992), „malonumų kultūros“ sąlygomis. Imkime, pavyzdžiui, gamtosaugos problematiką. Labai abejotina, ar mūsų planeta gali be galo ilgai atlaikyti augančius Vakarų apetitus bei likusiojo pasaulio poreikių didėjimą. Iš šių dviejų grėsmių planetai didesnį pavojų kelia pirmoji. Tačiau kapitalizmo principais besitvarkančiame pasaulyje vartotojas yra suverenas; patį individo tapatumą sudaro jo vartotojiškasis pajėgumas: „Perku, vadinasi, esu“. Idealiu atveju kiekvienas pirkinys turėtų būti daromas paisant globalinės sąžinės, tačiau toks elgesys retas visuomenėse, kuriose asmens tapatybę apibrėžia tai, ką jis perka. Jeigu priešas esame mes patys, mūsų pergalė reikš tai, kad įveiksime nepaprastai sudėtingą savo pačių visuomenių rekonstravimo uždavinį. Globalinė aplinka dar turės patirti daug žiaurių išbandymų, kol globalinė ekonomika išties suvoks būtinybę su ja elgtis padoriau.

O tai veda prie trečios didžiosios problemos: kas yra emancipacija? Ir kas turi būti emancipuojamas? Gyvenant informaciškai susietame pasaulyje neišvengiama, kad žmonės lygina savo gyvenimo būdą su kitu. Emancipacija buvo viena iš dvidešimtojo amžiaus problemų ir nėra pagrindo manyti, kad ji nustos tokia būti dvidešimt pirmajame. Kai kurie pritars esamoms alternatyvoms, kiti joms priešinsis (tačiau net „tradicinis“ gy-

venimo būdas šiais laikais jau yra pasirinkimo dalykas). Emancipacija reiškia žmonių – kaip individų ir kaip grupių – išsilaisvinimą nuo socialinės, fizinės, ekonominės, politinės bei kitokios priespaudos bei prievartos, kuri užkerta jiems kelią daryti tai, ką darytų turėdami pasirinkimo laisvę. Emanipacija ir saugumas yra dvi tos pačios monetos pusės (Booth, 1991b).

Saugumas ir emancipacija yra platesnės sąvokos negu taika ir karas, kaip jie tradiciškai suvokiami. Suteikus joms prioritetą aiškėja, jog įprasti intelektiniai tarptautinių santykių teorijos įrankiai nėra tinkami dorotis su šiomis problemomis. Todėl pasaulinės politikos tyrinėtojams teks daug pasimokyti iš kitų disciplinų teorijų bei metodologijų.

Pasaulinė tvarka, kuri skatintų bendruomeniškumą, saugumą bei emancipaciją, logikos požiūriu galėtų būti apibūdinama kaip globalinė „bendruomenių bendruomenė“ daug laisvesnėje valstybių sistemoje. Sprendimų priėmimo galia, kuri dabar paprastai suteikiama valstybei, būtų devoliuciškai perleidžiama žemyn – tenkinant socialinius bei kitokius regioninių bei vietinių grupių poreikius, ir aukštyn, kontinentinių bei globalinių institucijų žinion – dorojantis su aplinkosaugos bei kitokiomis problemomis, kurias spręsti nėra pajėgi jokia atskira valstybė(Falk, 1980, 1987). Kai susiduriame su globalinio masto sprendimais, nei „maža – gražu“, nei „kuo didesnis, tuo geresnis“ neišreiškia tiesos. Kriterijus yra adekvatumas, ir etatizmas šiuo požiūriu nėra adekvatus.

Skirtingumų organizavimo forma, kurią čia nusakėme, teikia tam tikrų vilčių, kad valdymas įgis racionalumo ir žmogiškumo bruožų. Priešingai idėjoms, kurias siūlo pasaulinės valdžios šalininkai, ši bendruomenė grindžiama veikiau valdžios decentralizacija negu jos centralizacija. Pavyzdžiui, yra pagrindo manyti, jog Jungtinėms Tautoms vertėtų tapti demokratiškesne, o ne stipresne organizacija – šios dvi nuostatos paprastai neigia viena kitą. Žvelgiant iš pasaulinės istorijos perspektyvos atstovaujamoji ir normas kurianti JT būtų naudingesnė nei organizacija, kurios rankomis didžiosios valstybės primeta pasauliui savo tvarką. Tik tapdama tokių normų kūrimo ir legitimacijos forumu JT taps tikrojo tarptautinio bendrumo išraiška, o ne vien galingiausių tarptautinės sistemos valstybių įrankiu.

Be abejo, tokios globalinės bendruomenės nepavyks įkurti greitai arba lengvai. Be to, ir nedera persistengti formuojant tolimą ateitį, nes negalime kontroliuoti ar numatyti visų būsimų įvykių ar pokyčių. Šioje situacijoje racionaliausia, akademiškai ir politiškai, užimti poziciją, kurią apibūdina „utopinio realizmo“ terminas (Booth, 1991a). Būtų naivu tikėtis,

kad galime sukurti „griežtą“ žmonijos ateities mokslą, tačiau tikrai nėra per anksti puoselėti viltį, kad labiau į ateitį orientuota tarptautinių santykių teorija mums padės geriau susivokti dabartyje.

Šio skyriaus pradžioje tradicinė tarptautinių santykių samprata buvo kritikuojama dėl to, kad ji buvo užklupta visiškai nepasiruošusi istoriniams 1989 metų įvykiams – šaltojo karo baigčiai ir galiausiai Sovietų Sąjungos žlugimui. Tai pagrįsta kritika, nes, kaip pabrėžia Johnas Lewisas Gaddisas, šaltojo karo metais daugelis įprastosios tarptautinių santykių teorijos atstovų nuolat sau kėlė užduotis prognozuoti, o įvykis, kurio jie nenumatė – tarptautinės sistemos žlugimas – tikrai nebuvo nereikšmingas (1992/93, p. 53). Tačiau ši kritika iškart sužadina kitas abejones: ar devintojo dešimtmečio pradžioje disciplinoje atsiradęs naujas mąstymas mums pasitarnaus geriau? Ar jis bus jautresnis ateičiai? Ar jis bus geresnis vadovas apmąstant dabartį? Ar jis bus parankus praktikoje? Yra keletas aplinkybių, teikiančių vilties, jog tarpparadigminio ginčo pusėms pradėjus įsiklausyti į viena kitos argumentus, suvokus postpozityvizmo įžvalgas ir pasimokius iš pastarųjų laikų disciplinos raidos bei pasaulio įvykių mūsų pajėgumas apmąstyti ateitį turėtų padidėti.

Galime iškart čiupti jautį už ragų ir nedvejodami pripažinti, jog tiksli prognozė visada bus nerealiai aukštas reikalavimas, kurio negali patenkinti jokia disciplina, turinti reikalą su žmogiškųjų būtybių visuomene. Prognozavimo problemos yra gerai žinomos (žr., *inter alia*, Gaddis, 1992/93, p. 17–18; Hopf, 1993, p. 205–207). Ar galime iš anksto žinoti, kuriais teoretikais galima kliautis? Kaip vertinti prognozę, kurioje teisingai numatyta bendroji raidos tendencija, tačiau radikaliai suklysta dėl jos pasireiškimo laiko? Kaip aiškinti pasitvirtinusius pranašavimus arba numatymus? Ar turi kokią nors vertę prognozės, kurios pasitvirtina, tačiau ne dėl prognozėje nurodomų priežasčių? Kaip dorotis su visų politinių prognozių savigriovos galimybe, kai pati prognozė sukelia jai priešingas tendencijas? Kol prognozės *apie* žmogiškąją elgseną kartu yra ir žmogiškosios elgsenos *veiksniai*, tol socialiniai mokslai negali tapti visiškai moksliški. Vis dėlto tarptautinių santykių teorijai mėginant naujai išrasti save kaip discipliną galima ne be pagrindo teigti, jog potencialiai ji tampa jautresnė ateities atžvilgiu nei buvo anksčiau. Joje atsiranda rafinuotesnių sąvokinių priemonių adekvatesniam tikrovės vaizdui sukonstruoti; ji tampa atviresnė naujoms idėjoms bei konceptualizacijoms; ji jau turi subtilesnį žmogiškųjų veiksmų ir struktūros santykio supratimą; ir ji pradėjo ateitį suvokti kitaip nei vien kaip amžinąją dabarties tąsą, nes ji griauna savo pačios tradicines reifikuotas struktūras grąžindama į sceną žmones

(ir pripažindama didesnę jų tapatybių įvairovę). Kitaip nei realizmo vyravimo laikais, kai buvo keliamos tik ontologinės abejonės, dabar, tarpdisciplininių mainų dėka, ji tampa atviresnė radikalesniems iššūkiams, o tai leidžia geriau tarpusavyje suderinti sąvokas, reiškinius ir aiškinimus, taip pat sudarinėti akademines bei politines darbotvarkes, grindžiamas subtilesne normatyvine bei empirine analize.

Visa tai liudija, jog, palyginti su situacija, kuri buvo nusakyta šio skyriaus pradžioje, padėtis disciplinoje pagerėjo, net jeigu savo galimybėmis ji neprilygsta utopiniams prognostinio tikslumo reikalavimams. Realistinė tarptautinių santykių teorijos paskirtis – ne numatyti ateitį visoje jos konkretybėje, bet padėti užkirsti kelią joje slypintiems pavojams aktualizuotis. Mes privalome kurti ir naudoti bent jau tokias teorijas, kurios padėtų minimalizuoti blogiausias realybes (tokias kaip badas arba karas) ir blogiausias galimybes (tokias kaip branduolinio ginklavimosi varžybos ir gamtos nualinimas). Visa, ką ji duotų daugiau, būtų tarsi dovana. Tarptautinės politinės teorijos tikslas gali būti suvoktas kaip Marxo „mokslo“ ir Morgenthau „mokslo“ sulydymas į utopinio realizmo visumą: tarptautinės politinės teorijos problema – mėginti pasaulį keisti jį suprantant ir mėginti pasaulį suprasti jį keičiant.

KELYJE Į ATEITĮ

Tarptautinių santykių disciplinai turi rūpėti ne tik teorija, bet ir politinis veiksmas, tačiau prigimtinė intelektualų nuostata juos verčia baiminantis filosofinių klaidų susilaikyti nuo teisingų veiksmų. Postpozityistinis ginčas tarptautinių santykių specialistus padarė šiek tiek jautresnius šiai problemai, nei jie buvo anksčiau. Antifundamentalistai išklibino ankstesnį pasitikėjimą pamatinėmis disciplinos prielaidomis. Tačiau fundamentalizmo ir antifundamentalizmo priešprieša pati tėra viena iš tų nevaisingų dichotomijų, kurias sukūrė trečiasis ginčas.

Architektūros kalba (kur figūruoja tokios sąvokos kaip „pamatai“, „pagrindai“ ar „Archimedo atramos taškas“) nėra tinkama – nes per daug absoliutistinė – mąstant apie visuomenės gyvenimą istorinėje perspektyvoje. Žmogiškoji visuomenė yra nuolat kintanti, save rekonstituojanti visuomenė, reikalaujanti skirtingų jos racionalizacijos formų skirtingais istorijos periodais. Racionalumas gali būti nepriklausomas nuo laiko dalykas, tačiau tam tikrose istorijos epochose jį gali geriau paaiškinti mitai, o ne logika. „Mes“ ir „visuomenė“ yra viena kitą konstituojančios sąvo-

kos. „Aš" turi būti laikomas nepriklausomu nuo laiko dekartiškuoju *ego*, o laiko ir vietos produktu. Tapatybės evoliucionuoja, o žodžiai keičia savo prasmes. Valstybės nėra amžinos. „Mes" yra konstravimo ir rekonstravimo produktas. Todėl derėtų kalbėti ne apie nepajudinamus politinės minties ir veiksmo „pagrindus", o veikiau apie „atspirtis" (*anchorages*). Šios atspirtys nusako ne absoliutistines filosofines, religines ar ideologines pozicijas, o tik patikimiausius taškus nuolat besikeičiančioje aplinkoje, žvelgiant iš kurių patogiausia svarstyti žmonijos reikmių tenkinimo būdus. Atspirtys reikalingos tam, kad nesibaigiančiuose globaliniuose ginčuose dėl mūsų bendro gyvenimo būdų turėtume galimybę pagrįsti, jog „tas būdas yra geresnis nei anas".

Tačiau kas turi mums parūpinti šiuos atspirties taškus? Tikiuosi, jog ateinančiame disciplinos raidos etape empirinė ir normatyvinė teorija skirs daugiau dėmesio silpniesiems, o ne galingiesiems, pasaulinės politikos aukoms, o ne vien nugalėtojams. Tradiciškai disciplinos globalinė perspektyva buvo iš viršaus į apačią, ne iš apačios į viršų – tiek filosofine galios prasme, tiek tiesiogine geografine prasme. Tad iš pradžių pasiūlykime pasaulinės politikos aukoms naujai sukonstruoti ateitį (gyvenimiškas Rawlso „nežinojimo uždangos" eksperimentas). Pasaulis, kaip jie jį įsivaizduotų, tikrai būtų artimesnis „teisingumui kaip nešališkumui" negu tas pasaulis, kurį tradiciškai aprašinėjo ir aiškino galingųjų akademikai. Pasaulinės politikos aukos pasirinktų kitokius atspirties taškus naujai ateities vizijai sukurti.

Aukos pakelia tradicinių pasaulinės politikos teorijų bei jas palaikančių struktūrų naštą. Mums mąstant apie ateities išradimą būtų įdomu mintyse perrašyti JT Chartiją – ją pradedant ne garsiaisiais žodžiais „Mes, tautos ... (1945 metų prapagandoje jie reiškė „Mes, didžiosios valstybės"), bet „Mes, aukos ...". Net jeigu iškart nebūtų priimta revoliucinė Visuotinė aukų chartija, pradžiai būtų galima pasaulinės politikos aukų delegacijai (sudarytai iš nevalstybinių organizacijų atstovų) suteikti vietą Saugumo Taryboje. Aukų patirtis tikrai padarytų specifinį poveikį sprendimų priėmimo institucijoms.

Kennethas Bouldingas, neseniai miręs, mėgo sakyti: „esame kuo esame todėl, kad pasukome tuo keliu". Šiame skyriuje buvo nuolat reiškiamas įsitikinimas, jog galime naujai išrasti pasaulinės politikos discipliną ir savo kolektyvinę ateitį – taip, kad galėtume tapti tuo, kuo norime tapti. Tačiau negalime suteikti kokios nors garantijos. Mus supa daugybė pavojų, ir negalime būti tikri, jog pajėgsime su jais susidoroti. Išties, ar

galima tikėtis naujo pasaulio išradimo, jeigu akademinėje tarptautinės politikos disciplinoje išlieka toks susiskaidymas?

Tad abejonės dėl tarptautinių santykių teorijos ateities, išsakytos šio skyriaus pradžioje, išlieka. Disciplinoje tebevyrauja chaosas, ir nematyti jokios „šokančios žvaigždės“. Vis dėlto mėginau parodyti, jog yra tam tikro pagrindo vilčiai, nes disciplinos darbotvarkė platėja, aiškinimai tampa nuodugnesni, analitiniai įgūdžiai tobulėja. Todėl jeigu joje dabar keliamos problemos būtų keliamos po dešimties metų, esu tikras, jog galėčiau daug drąsiau nei dabar, sprendžiant globalinės politikos rekonstravimo problemas, rekomenduoti kaip žinovę/žinovą tarptautinių santykių teorijos profesorę/profesorių. Palyginti su ta analize ir siūlymais, kuriuos iki šiol teikė šioje disciplinoje viešpatavę žmonės, neabejoju, kad ji/jis teiks geresnę analizę ir geresnius siūlymus.

Pastaba

Šio skyriaus tekstas paskaitos pavidalu buvo pateiktas Globalinio saugumo paskaitų kursui Kembridžo universitete. Bendroji kurso tema buvo „Ateities išradimas: pavojai, svajonės ir perspektyvos“; bendroji paskaitų serija buvo suorganizuota Universiteto globalinio saugumo programos. Toji paskaita čia buvo suredaguota ir šiek tiek išplėsta, taip pat buvo pridėtos nuorodos; tačiau stengiausi išsaugoti originalo stilių. Reiškiu padėką tiems Programos vykdytojams, kurie man suteikė intelektinę buveinę 1992–1993 m., taip pat Josepho Rowntree labdaros trestui ir Velso universiteto Tyrimų fondui už apmokėtas akademines atostogas.

Nuorodos

Banks, M. 1985: *The inter-paradigm debate.* In M. Light and A. J. R. Groom (eds), *International Relations: A Handbook of Current Theory.* London: Frances Pinter, 7–26.

Booth, K. 1991a: *Security in anarchy. Utopian realism in theory and practice.* International Affairs, 67(3), 527–545.

Booth, K. 1991b: *Security and emancipation.* Review of International Studies, 17, 313 – 326.

Bull, H. 1977: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics.* London: Macmillan.

Carr, E. H. 1946: *The Twenty Years' Crisis: 1919–1939.* London: Macmillan.

Carr, E. H. 1961: *What is History?* Harmondsworth: Penguin.

Donelan, M. 1990: *Elements of International Political Theory.* Oxford: Clarendon Press.

Falk, R. A. 1980: *Anarchism and world order.* In R. A. Falk and S. S. Kim (eds), *The War System: An Interdisciplinary Approach,* Boulder, Colorado: Westview, 37–57.

Falk, R. A. 1987: *The Promise of World Order.* Philadelphia, PA: Temple University Press.

Frost, M. 1986: *Toward a Normative Theory of International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press.

Fukuyama, F. 1989: *The end of history? The National Interest,* 16 (Summer), 3–18.

Gaddis, J. L. 1992/93: *International relations theory and the end of the Cold War.* International Security, 17(3), 5–58.

Galbraith, J. K. 1992: *The Culture of Contentment.* London: Sinclair-Stevenson.

Holsti, K. J. 1985: *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory.* Boston, Mass.: Allen & Unwin.

Hopf, T. 1993: *Getting the end of the Cold War wrong.* International Security, 18(2), 202–208.

Jackson, R. H. and Rosberg, C. G. 1982: *Why Africa's weak states persist: the empirical and the juridical in statehood.* World Politics, 35, 1–24.

Knorr, K. 1966: *On the Uses of Military Power in the Nuclear Age.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Lapid, Y. 1989: *The third debate: on the prospects of international theory in a post-positivist era.* International Studies Quarterly, 33(3), 235–254.

Lasswell, H. D. 1950 *Politics: Who Gets What, When, How.* New York: Peter Smith.

Linklater, A. 1990a: *Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations.* London: Macmillan.

Linklater, A. 1990b: *The problem of community in international relations,* Alternatives, 15(2), 135–153.

Niebuhr, R.: *Beyond Tragedy: Essays on the Christian Interpretation of History.* London: Nisbet and Co.

Nietzsche, F. 1969: *Thus Spake Zarathustra* (trans. with an introduction by R. J. Hollingdale). Harmondsworth: Penguin Books.

Parekh, B.: 1993: *The cultural particularity of liberal democracy.* In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy,* Cambridge: Polity Press, 156–175.

Reiss, H. (ed.) 1989: *Kant's Political Writings.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rengger, N. J. 1990: *The fearful sphere of international relations.* Review of International Studies, 16, 361–368.

Robson, A. 1993: *Torture, not culture.* AIBS Journal (Sept/Oct), 8–9.

Rosenau, J. N. 1990: *Turbulence in World Politics.* Brighton: Harvester Wheatsheaf.

Said, E. W. 1985: *Orientalism: Western Concepts of the Orient.* Harmondsworth: Penguin.

Smith, S. 1992: *The forty years' detour: the resurgence of normative theory in international relations.* Millenium: Journal of International Studies, 21(3), 489–506.

Smith, S., Booth, K. and Zalewski, M. (eds) forthcoming: *Theorising International Relations: Positivism and After.* Cambridge: Cambridge University Press.

Thucydides 1972: *History of the Peloponnesian War* (introduction and notes by R. Warner). Harmondsworth: Penguin Books.

Waltz, K. N. 1959: *Man, the State and War.* New York: Columbia University Press.

Waltz, K. N. 1979: *Theory of International Politics.* Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Wittgenstein, L. 1992: *Philosophical Investigations.* Oxford: Basil Blackwell.

Rodyklė

Ta255 **Tarptautinių** santykių teorija šiandien / Sudarytojai Ken Booth ir Steve Smith. – Vilnius : Algarvė, 2000. – 352 p. – (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr.: str. gale. – Teminė rodyklė: p. 337–350.

ISBN 9986-856-56-6

Šis straipsnių rinkinys, kuriame nagrinėjamos teorinės šiandienos tarptautinių santykių problemos, leis skaitytojui pajusti intelektinę šios srities brandą ir jos ryšį su aktualiausiomis šiuolaikinės pasaulio politikos problemomis.

UDK 327

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJA ŠIANDIEN

Sudarytojai Ken Booth ir Steve Smith

Redaktorė *Gražina Pruskuvienė*
Viršelio dailininkė *Daina Paulauskienė*
Maketo dizaineris *Mindaugas Motiejaitis*
Korektorė ir rodyklės sudarytoja *Zita Kutraitė*

SL 435. 2000 03 08. 21,45 leidyb. apsk. l. Tiražas 1500 egz. Užsak. Nr. 2759
Leidykla „Algarvė“, Rinktinės g. 3/11, 2051 Vilnius
Spausdino SPAB spaustuvė „Aušra“, Vytauto pr. 23, 3000 Kaunas

Šis straipsnių rinkinys, kuriame nagrinėjami svarbiausi dabartinės tarptautinių santykių teorijos klausimai, leis skaitytojui pajusti intelektinę šios srities fermentaciją ir tarptautinių santykių teorijos ryšį su aktualiausiomis mūsų dienų pasaulio politikos problemomis.

Straipsnių autoriai, žymūs tarptautinių santykių teoretikai, nesilaiko stereotipų, todėl skaitytojas turi galimybę susipažinti su skirtingomis pozicijomis.

Knyga skiriama tarptautinių santykių tyrinėtojams, dėstytojams bei aukštojo mokslo institucijų klausytojams. Ji bus naudinga ir politikams, taip pat visiems besidomintiems tarptautinių santykių teorija.

ALK - serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo.
Serijos tikslas - supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISBN 9986-856-56-6

9 789986 856566

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-56-6

Rekomenduojama
kaina 19 Lt